

კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს
ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი
KORNELI KEKELIDZE GEORGIAN
NATIONAL CENTRE OF MANUSCRIPTS

Scientia

Scholarly Journal

სამეცნიერო
ჟურნალი

#3

SCIENTIA POTENTIA EST | ცოდნა ძალაა

www.scientia.ge

თბილისი | TBILISI

2022

მთავარი რედაქტორი

მანუჩარ გუნცაძე | კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი

სარედაქციო საბჭო

ხათუნა ბაინდურაშვილი | კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი

მარტინა ბიტუნიაკი | კოტხდაშის უნივერსიტეტი

თამაზ გოგოლაძე | კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი

ზურაბ თარგამაძე | ჰუმანიტარული კვლევების ცენტრი

რადოსლავ კანარკოვსკი | კრაკოვის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტი

ვლადიმერ კეკელია | კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი

ლევან კოჭლამაზაშვილი | არნოლდ ჩიქობავას სახელობის ენათმეცნიერების ინსტიტუტი

მარია ლიდოვა | ოქსფორდის უნივერსიტეტი

იორდან ლუცკიანოვი | ბულგარეთის მეცნიერებათა აკადემია

ჰიროტაკე მადა | ტოკიოს მეტროპოლიტენ უნივერსიტეტი

შოთა მათითაშვილი | ცენტრალური ევროპის უნივერსიტეტი

გორ მარგარიანი | სომხეთის მეცნიერებათა ეროვნული აკადემია

გიორგი მირზაბეკიანი | სომხეთის მეცნიერებათა ეროვნული აკადემია

დავით ნასყიდაშვილი | ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი

თამარ ნინიძე | აკაკი წერეთლის სახელმწიფო უნივერსიტეტი

სტეფანო პელაჯი | რომის საკინცას უნივერსიტეტი

ნიკოლოზ ჟღენტი | კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი

ნენიმი რზაივი | ბაქოს სახელმწიფო უნივერსიტეტი

ედუარდო სანჩესი | ვალადოლიდის უნივერსიტეტი

სოფიო ქადაგიშვილი | ივანე ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტი

მიხეილ ქართველიშვილი | ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი

მატია კირიატი | ბარსელონის უნივერსიტეტი

გურამ ჩხატარაშვილი | ბათუმის არქეოლოგიის მუზეუმი

ზაზა ცინაძე | ნ. ანდრიას ქართული უნივერსიტეტი

EDITOR-IN-CHIEF

MANUCHAR GUNTSADZE | KORNELI KEKELIDZE GEORGIAN NATIONAL CENTRE OF MANUSCRIPTS

EDITORIAL BOARD

KHATUNA BAINDURASHVILI | KORNELI KEKELIDZE GEORGIAN NATIONAL CENTRE OF MANUSCRIPTS

MARTINA BITUNJAC | UNIVERSITY OF POTSDAM

TAMAZ GOGOLADZE | KORNELI KEKELIDZE GEORGIAN NATIONAL CENTRE OF MANUSCRIPTS

ZURAB TARGAMADZE | IVANE JAVAKHISHVILI TBILISI STATE UNIVERSITY

RADOSLAW KANARKOWSKI | KRAKOW INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES

VLADIMER KEKELIA | KORNELI KEKELIDZE GEORGIAN NATIONAL CENTRE OF MANUSCRIPTS

LEVAN KOCHLAMAZASHVILI | ARNOLD CHIKOBAVA LINGUISTICS INSTITUTE

MARIA LIDOVA | UNIVERSITY OF OXFORD

YORDAN LUTSKIANOV | BULGARIAN ACADEMY OF SCIENCES

HIROTAKE MAEDA | TOKYO METROPOLITAN UNIVERSITY

SHOTA MATITASHVILI | CENTRAL EUROPEAN UNIVERSITY

GOR MARGARIAN | ARMENIAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES

GIORGI MIRZABEKYAN | ARMENIAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES

DAVIT NASKIDASHVILI | IVANE JAVAKHISHVILI TBILISI STATE UNIVERSITY

TAMAR NINIDZE | AKAKI TSERETELI STATE UNIVERSITY

STEFANO PELAGGI | SAPIENZA UNIVERSITY OF ROME

NIKOLOZ ZHENTI | KORNELI KEKELIDZE GEORGIAN NATIONAL CENTRE OF MANUSCRIPTS

NESIMI RZAYEV | BAKU STATE UNIVERSITY

EDUARDO SANCHEZ | UNIVERSITY OF VALLADOLID

SOPHIO KADAGISHVILI | IVANE JAVAKHISHVILI INSTITUTE OF HISTORY AND ETHNOLOGY

MIKHEIL KARTVELISHVILI | IVANE JAVAKHISHVILI TBILISI STATE UNIVERSITY

MATIA CHIRIATTI | UNIVERSITY OF BARCELONA

GURAM CHKHATARASHVILI | BATUMI ARCHAEOLOGICAL MUSEUM

ZAZA TSINADZE | ST. ANDRIA GEORGIAN UNIVERSITY

UDC (უბკ) 93/94:902/904:39:8
(051)
S-40

ISSN 2667-9590

e-ISSN 2667-9604

© Scholarly Journal Scientia | სამეცნიერო ჟურნალი Scientia

შინაარსი | CONTENTS

ხათუნა ბაინდურაშვილი „ჯამი აბასი“-სა (ხეც. S-174) და ქართულად დაწერილი სპარსული ოთხთავის (ხეც. S-16) პოლიტიკურ-იდეოლოგიური და პრაქტიკული მნიშვნელობისთვის	9
Khatuna Baidurashvili For the political-ideological and practical significance of “Jami Abbas” (NCM. S-174) and the Persian Four Gospel written in Georgian (NCM. S-16).	25
ირაკლი ფაღავა ქართლ-კახეთის სამეფოს სირმა თეთრის შემცველი სამონეტო კომპლექსების მეტა-ანალიზი.....	39
Irakli Paghava Meta-Analysis of the Monetary Complexes Comprising the Sirma Tetri Coins of the Kingdom of Kartli and Kakheti Sirma tetri	60
მონიკა მირზოიანი ზოგი რამ კოსოვოს კონფლიქტის ტრანსფორმაციაზე 1990-2020 წლებში	77
Monika Mirzoyan Some issues about Kosovo’s conflict transformations 1990-2020	92
ნუგზარ პაპუაშვილი ზაქარია ფალიაშვილი ეკლესიის სამსახურში: ერთი უცნობი კორესპონდენცია და საკათალიკოსო საბჭოს ადრესი.....	104
Nugzar Papuashvili Zakaria Paliashvili in the Service of the Church: One Unknown Correspondence and an Address of the Catholicos Council.....	141
ირაკლი რობაკიძე მზის ხანის ნიშნები ქართველთა მითურ ხილვაში გრ. რობაკიძის შემოქმედებითი ნააზრევის მიხედვით	165
Irakli Robakidze Signs of the solar age in the mythical vision of Georgians. According to Robakidze's creative thinking.....	170

დავით მერკვილაძე სამხედრო-პოლიტიკური დაპირისპირებანი სამხრეთ კავკასიის სახანოებში 1768-1774 წლებში და ერეკლე II	175
David Merkviladze Military-Political Confrontations In The Khanates Of The South Caucasus In 1768-1774 And Erekle Ii	192
ეთერ ჭურაძე ადრეული ამერიკული რომანი <i>The Coquette</i> და მისი იდეოლოგიური მნიშვნელობა	203
Eter Churadze An Early American Novel <i>The Coquette</i> and its Ideological Implication	225
ნათია კენჭიაშვილი რიტორიკის თეორიისა და პრაქტიკის სწავლების ისტორიიდან – „სიტყვიერების თეორიის“ შესახებ	240
Natia Kenchiashvili From the history of teaching the theory and practice of rhetoric - about the "theory of orality".	249
ნინო ნაზღაიძე სწორფრობის ტრადიციის ასახვა გრიგოლ რობაქიძის „ენგადას“ და მიხეილ ჯავახიშვილის საყელოში“	256
Nino Nazgaidze A Reflection of tradition of scorproba in Grigol Robakidze's "Engad" and Mikheil Javakhishvili's "White Collar"	271
ოთარ გაბუნია სემიტური <i>gmr</i> ფუძე-ძირის შესაძლო კავშირისათვის ქართველურ "ღმერთ" და "გმირ" ფუძეებთან	281
Otar Gabunia Semitic <i>gmr</i> For the possible root-root connection with Georgian "god" and "hero" stems	294
Gor Margaryan Trade Diplomacy And South Caucasus: Commerce As A Path To Dialogue Between East And West.....	307
ზაზა ცინაძე დამფუძნებელი კრების რეგლამენტის შემუშავება, განხილვა და დამტკიცება	315
Zaza Tsinadze Development, discussion and approval of the regulations of the founding meeting	331
Musheg Ghahriyan Us Policy In The Middle East. How The System Determines The Behavior	346

შორენა თავაძე, ნინო მეგენეიშვილი ეტრატზე შესრულებული ფრაგმენტული ხელნაწერი გრაგნილების ინტერდისციპლინური თავისებურებები.....	372
Shorena Tavadze, Nino Megeneishvili Interdisciplinary Features of the Study of Fragmentary Manuscript Scrolls Written on Parchment	386
ლადო მირიანაშვილი ქაიხოსრო ბატონიშვილის მიერ ისპაჰანის ტარულას სახელოს ფლობის წლების დაზუსტებისთვის	397
Lado Mirianashvili The Chronology of Prince Kaikhosro’s Occupation as a Dārūgha of Isfahan Reconsidered	406
მერაბ კალანდაძე პროფესორი გივი გამრეკელი.....	412
Merab Kalandadze Professor Givi Gamrekeli	462
მზია გოგიაშვილი დროისა და შრომის ფასად	489
Mzia Gogiasvili At the cost of time and effort.....	496
თამაზ გოგოლაძე, დარეჯან გველესიანი ახალი მასალები წმიდა იოვანე მანგლელ (სააკადის) კულტურულ-საადმშენებლო საქმიანობის შესახებ... ..	502
Tamaz Goggoladze, Darejan Gvelesiani New Materials On The Cultural And Construction Activities Of Saint Iovane Of Manglisi (Saakadze)	515

ხათუნა ბაინდურაშვილი

კ. კველიძის სახელობის
საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი,
საქართველო
baindurashvilikhatuna@yahoo.com

„ჯამი აბასი“-სა (ხეც. S-174) და ქართულად დანერგილი სპარსული ოთხთავის (ხეც. S-16) პოლიტიკურ- იდეოლოგიური და პრაქტიკული მნიშვნელობისთვის

კვლევის მიზანია საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრში დაცული ორი კოდექსის – S-174-სა და S-16-ს ისტორიული და რელიგიურ-პოლიტიკური თვალსაზრისით შესწავლა. ჩვენი ამოცანაა დავადგინოთ ფარსადან გორგიჯანიძის მიერ თარგმნილი „ჯამ-ი აბასი“-სა (ხეც. S-174) და ქართულად დაწერილი სპარსული ოთხთავის (ხეც. S-16) ისტორიული და იდეოლოგიური მნიშვნელობა; განვსაზღვროთ მათი პრაქტიკული დანიშნულება.

საქართველო საგარეო პოლიტიკური ვითარებიდან გამომდინარე, ყოველთვის იყო სხვადასხვა რელიგიების ლოკალიზების ადგილი. VIII საუკუნის 30-იანი წლებიდან მოყოლებული ქართველებს აქტიური პოლიტიკური, კულტურული და იდეოლოგიური კონტაქტები აქვთ მუსლიმ აღმსარებლებთან. აქედან გამომდინარე, ჩვენში ქრისტიანული და მუსლიმური რელიგიების პოლემიკას მრავალი საუკუნის ისტორია აქვს. „ცივილიზაციათა დიალოგის“ ეს მოვლენა განსაკუთრებულ კვლევას საჭიროებს, რადგან იგი ნათლად წარმოაჩენს: ისტორიის სხვადასხვა ეტაპზე ქართველების რელიგიურ-პოლიტიკურ ურთიერთობებს მეზობელ მუსლიმურ სახელმწიფოებთან (ირანი, ოსმალეთი); საუკუნეების განმავლობაში ქართულ სოციალურ დაგროვილ ცოდნას ისლამის რელიგიის შესახებ და ქართველების დამოკიდებულებას ისლამთან და მის მატარებელ

ხალხთან. რაც ყველაზე მნიშვნელოვანია, მიგვაჩნია, რომ ამ ტიპის კვლევები დიდწილად განსაზღვრავს თანამედროვე ეტაპზე კონფესიათა შორის მშვიდობიანი თანაარსებობის დაგეგმვასა და წარმართვას.

წინამდებარე ნაშრომი ეხება საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრში დაცული ორი კოდექსის – S-174-სა S-16-ს ისტორიული და რელიგიურ-პოლიტიკური მიმართულებით კვლევას. ჩვენი მიზანია დავადგინოთ ფარსადან გორგიჯანიძის მიერ თარგმნილი „ჯამი ახასი“-სა (ხეც. S-174) და ქართულად დაწერილი სპარსული ოთხთავის (ხეც. S-16) ისტორიული და იდეოლოგიური მნიშვნელობა; განვსაზღვროთ მათი პრაქტიკული დანიშნულება.

აღმოსავლეთ საქართველოში არსებული რელიგიური ვითარების შესწავლის თვალსაზრისით განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია ქართლში როსტომ ხანის (1632-1658) მმართველობის პერიოდი. XVII ს. 30-იანი წლებიდან სეფიანთა ირანის მიერ აღმოსავლეთ საქართველოს მიმართ გატარებული პოლიტიკა ქართულ სამეცნიერო ლიტერატურაში რატომღაც „კომპრომისად“ არის მიჩნეული, რადგან „გურჯისტანის ვალის“ ტიტულითა და გამუსლიმების პირობით ტახტი ბაგრატიონთა დინასტიის ხელში რჩებოდა. ამ ე. წ. „კომპრომისული პოლიტიკის“ თვალსაჩინო ნიმუშია როსტომ ხანის მოღვაწეობა. სამეცნიერო კვლევებში აქცენტი გაკეთებულია როსტომის მიერ ეკლესია-მონასტრების აღდგენით სამუშაოებზე და ამით მისი დამსახურება, ვფიქრობთ, ერთგვარად იდეალიზებულია.

როსტომის დროს ქართლში ქრისტიანობა ოფიციალურად არ იკრძალებოდა და არც იდევენებოდა. თუმცა, ქართული საისტორიო ნარატივების¹ გადმოცემებით მუსლიმურად აღზრდილი როსტომ ხანი ყველანაირ პირობას ქმნიდა იმისთვის, რომ მაღალი ფეოდალური ფენის წარმომადგენლებს ისლამი მიეღოთ, რაც დაწინაურებისთვის აუცილებელი პირობა იყო. ეს კი ისლამის აღიარებისთვის ირიბი

---

¹ ბერი ეგნატაშვილი, ახალი ქართლის ცხოვრება, პირველი ტექსტი, ქართლის ცხოვრება, II, თბ., 1959, გვ. 424-426; ვახუშტი ბატონიშვილი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ქართლის ცხოვრება, IV, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. თბ., 1973, გვ. 438-439, 442-443.

ზეწოლა იყო. ცხადია, აღზრდა-მენტალიტეტით მუსლიმი მეფის ყოფნა ქართლში ისლამს მეტ პრესტიჟს სძენდა და მის „პოპულარობას“ განაპირობებდა.¹

როსტომ ხანის რელიგიური პოლიტიკის შედეგად ქართლში ერთდროულად, ერთმანეთის პარალელურად ხდებოდა როგორც საქორწინო, ასევე დაკრძალვის ქრისტიანული და მუსლიმური რიტუალების შესრულება. მაგალითად, ქართლში როსტომის პირველი ქორწინების რიტუალი შედგა მუსლიმურადაც და ქრისტიანულადაც;² როსტომი მუსლიმებთან აცხადებდა, რომ იგი მუსლიმი იყო, თავისი ცოლის თანდასწრებით კი პირჯვარს იწერდა;³ ფარსადან გორგიჯანიძის ცნობით, როსტომის შვილობილის – ლუარსაბ ბატონიშვილის გარდაცვალებისას ქართველებმა „ჭამა, ალაპი, გაცემა თათრისა და ქართველთ წესისა გარდაიხადეს ...“⁴ როგორც ვხედავთ, ქართული და ევროპული წყაროები ასახავს როსტომის დროს ცხოვრების ორმაგი სტანდარტის დამკვიდრების პროცესს, რაც ქრისტიანული და მუსლიმური ტრადიციების ერთდროულად შესრულებაში გამოიხატებოდა. ასეთი პრაქტიკა ქართველებს მუსლიმური ტრადიციებისადმი მიმღებლობა-შეგუებაში უნდა დახმარებოდა.

საისტორიო წყაროებზე დაყრდნობით, მიგვაჩნია, რომ რეალურად, ირანის მხრიდან „კომპრომისი“ იმაში გამოიხატებოდა, რომ სეფიანთა მიერ აღმოსავლეთ საქართველოში ისლამის გავრცელების ძალისმიერი გზები დიპლომატიური ლავირების – „რბილი ძალის“ მეთოდით შეიცვალა, რამაც გაცილებით დიდი ეფექტი იქონია.⁵

---

¹ ხ. ბაინდურაშვილი, შიიზმი თბილისში, (VIII-XVIII სს), ისტორიულ-ეთნოგრაფიული შტუდიები, IX, თბ., 2005, გვ. 152

² ვახუშტი ბატონიშვილი, ქართლის ცხოვრება, IV, გვ., 439.

³ დონ პიეტრო ავიტაბილეს „ცნობები საქართველოზე“ (XVII ს.), შესავალი, თარგმანი და კომენტარი ბ. გიორგაძისა, თბ., 1977, გვ., 34.

⁴ ფარსადან გორგიჯანიძის ისტორია, ს. კაკაბაძის გამოცემა, საისტორიო მოამბე, II, ტფ., 1926, გვ. 55.

⁵ ხ. ბაინდურაშვილი, შიიტური მაზჰაბები თბილისში (VIII-XVIII სს.), ისტორიის დოქტორის აკადემიური ხარისხის მოსაპოვებლად წარმოდგენილი დისერტაცია, თბ., 2022, გვ. 164-178.

დ. კარიჭაშვილი წერს, რომ როსტომ-ხანის მმართველობისას ფარსადან გორგიჯანიძის (1626-1696) მიერ ქართულ ენაზე ითარგმნა ყურანი.¹ ეს ინფორმაცია სხვაგან არსად დასტურდება. თუმცა, რაც დანამდვილებით ვიცით, როსტომ ხანის დროს, როგორც ჩანს, მისივე დაკვეთით, ფარსადან გორგიჯანიძის მიერ სპარსულიდან ქართულად ითარგმნა „ჯამი აბასი.“ ხელნაწერი დაცულია კ. კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრში, ნომრით, S-174.

კოდექსი S-174 შეიცავს 280 გვერდს; ზომებია: 32X23,5; 31X21; შესრულებულია მხედრულით, ლამაზი კალიგრაფიით, თეთრი, კარგი ხარისხის ევროპულ ქაღალდზე; ხელნაწერის ბოლო გვერდების ქაღალდი განსხვავებულია – უფრო დაბალი ხარისხისაა; ყდა – აღმოსავლური, ტყავადაკრული მუყაო; ორივე ფრთა შემკულია ტვიფრული ოქროსფერი (ფერი დიდწილად გადასულია) ვარდულებით; ყდა ჩასმულია ოქროსფერ ჩარჩოში (ფერი აქაც დიდწილად გადასულია); ხელნაწერის გვერდები ჩასმულია ორი ოქროსფერი, ვიწრო ხაზების ჩარჩოში, ხოლო ტექსტი მოთავსებულია ოქროსფერი, ცისფერი და სალათისფერი ხაზებისგან შემდგარ ჩარჩოში; მხოლოდ პირველი გვერდია ჩასმული ოქროსფერი ვარდულის ჩარჩოში. ხელნაწერი რესტავრირებულია; დაუწერელია: ე. წ. სატიტულო ფურცლის მეორე გვერდი, ასევე **254, 272-280** გვერდები; მელანი – შავი, მნიშვნელოვანი სიტყვები და ფრაზები – სინგურით; აქვს ჭვირნიშანი – ორნამენტირებულ, ვიწრო ძელზე (პირობითად) დადებული გვირგვინი, მის ქვეშ კი **ყურმნის მტევანი. ყურმნის მტევნის ფილიგრანი 1724 წლიდან ჩნდება.**² ხელნაწერს აქვს კუსტოსი; კვადრატული ფორმის, ვიწრო, აღმოსავლური (ირანული) უნვანი ცისფერი, მარჯნისფერი, ოქროსფერი და შავი ყვავილოვანი ორნამენტებით არის შემკული. უნვანის შუაგულში, ოქროთი დაფერილ ადგილზე შავი მელნით, სპარსულად ჩაწერილია კოდექსის პირველი თხზულების სათაური: هو جامی عباسی بلغت گرجی – „ის (დმერთი)

¹ დ. კარიჭაშვილი, როსტომ მეფე, 1894, 50.

² С. А. Клепиков, Филиграни и штемпели на бумаге русского и иностранного производства XVII-XX века, М., 1959, გვ. 292

ჯამი აბასი ქართული სიტყვებით“ (სიტყვა-სიტყვით „ის (ღმერთი) აბასური კრებული ქართული სიტყვებით“). ხელნაწერს, მოგვიანებით, „სატიტულო გვერდზე“ განსხვავებული ხელით, შავი მელნით გაკეთებული აქვს წარწერა: „მუსურმანთ სარწმუნოება. შემოწირული ალექსანდრე როინაშვილისგან“. როგორც ჩანს, აღნიშნული კოდექსი „ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელ საზოგადოებას“ XIX საუკუნის ცნობილმა მოღვაწემ და ფოტოგრაფმა ალექსანდრე როინაშვილმა გადასცა. აქედან გამომდინარე, წიგნს აქვს აღნიშნული საზოგადოების ბეჭდები.

საინტერესოა, თუ რატომ გაუკეთეს ხელნაწერს პირობით სათაურად „მუსურმანთ სარწმუნოება“? ამის მიზეზი ფარსადან გორგიჯანიძის სიტყვებია, რომელსაც იგი „ჯამი აბასის“ შესავალში წერს. ხელნაწერის პირველივე გვერდზე ვკითხულობთ: „ქ. ნებიტა მღ(რ)თისით ჩვენ უმცროსმან ყოვლათ უმცირესმან და ცოდვილმან და დამნაშავემა ყოვლლ(ი)ს ცოდვილთა და დამნაშავეთ უმეტესმან, პირშავმან და მონანავმა ნაქმართა ჩემთა, ფარსადან გორგიჯანიძემან ღმ(რ)თის ძალითა და შეწევნითა ჰელი მივჰყავ მუსურმანთ სასჯულო-წიგნისა და ყანუნის სათარგმნელადა.“¹ ვფიქრობთ, სწორედ ავტორის ამ სიტყვებმა განაპირობა ის, რომ წერა-კითხვის გამავრცელებელმა საზოგადოებამ ხელნაწერი მუსლიმთა რელიგიურ წიგნად მიიჩნია, ხოლო მოგვიანებით, ამ მიზეზითა და იმით, რომ კოდექსი მხოლოდ ზედაპირულად დაათვალიერა, დ. კარიჭაშვილმა იგი ყურანად მიიჩნია, და ასე გაჩნდა ნარატივი იმის შესახებ, რომ ფარსადან გორგიჯანიძემ როსტომის დროს ქართულად თარგმნა ყურანი.

ხელნაწერის აღწერილობაში ვკითხულობთ, რომ კოდექსი XVII-XVIII საუკუნეებისაა და იგი ავტორის ერთ-ერთ ავტოგრაფს წარმოადგენს.² თუმცა, თუ გავითვალისწინებთ იმას, რომ ფარსადან გორგიჯანიძე როსტომ ხანის ნაცვლად 1656 წელს გაიგზავნა ირანში და გამუსლიმების შემდეგ ისფაჰანის ტარუდას თანამდებობაზე

¹ ხეც. S-174, გვ. 1.

² ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, S კოლექცია, I, შედგენილია და დასაბეჭდად დამზადებული: თ. ბრეგაძის, თ. ენუქიძის, ნ. კასრაძის, ლ. ქუთათელაძისა და ქრ. შარაშიძის მიერ ე. მეტრეველის რედაქციით, თბ., 1959, გვ. 191-193.

დანიშნეს, მიგვაჩნია, რომ „ჯამი აბასის“ თარგმანი XVII ს. 60-70-იან წლებში უნდა იყოს შესრულებული. ხოლო თვითონ S-174 ჭვირნიშნის მიხედვით XVIII საუკუნის 20-იან წლებს ეკუთვნის. აქედან გამომდინარე, იგი ფ. გორგიჯანიძის ავტოგრაფი ვერ იქნება. თუმცა, იმის დასაშვებობა, რომ ხელნაწერი ავტოგრაფული ნუსხიდან იყოს გადაწერილი, დიდია.

მ. ჯანაშვილი S-174-ზე დაყრდნობით ფარსადან გორგიჯანიძის ხუთ ნაშრომს გამოყოფს: 1. ქართულ-არაბულ-სპარსული ლექსიკონი, 2. ანჯანის ანბანი, 3. ოსმალეთის ხელმწიფეთა ამბავი, 4. მაჰმადიანთა სასჯულო წიგნი (მასში შედის „საკანონო გადასახადი“) და 5. ასოთ სამდერელი.¹ აღმწერების მიერ S-174 ერთ თხზულებად (//ერთ ნაშრომად) იყო მიჩნეული. თუმცა, მიგვაჩნია, რომ იგი ფ. გორგიჯანიძის შრომების კრებულს წარმოადგენს. როგორც S-174-ის დეტალური შესწავლა ცხადყოფს, იგი ოთხი დამოუკიდებელი თხზულებისგან შედგება:

1. **هو جامی عباسی بغت گرجی** – „ის (ღმერთი) ჯამი აბასი ქართული სიტყვებით“ – მოიცავს გვ. 1-20-ს;

2. ფარსადან გორგიჯანიძის მიერ შედგენილი **ქართულ-არაბულ-სპარსული ლექსიკონი** – გვ. 231-249; მასში შედის: ა) მთვარისა წლისა და მასკვლავის საკელები – 249-250; ბ) ცის თორმეტი ბურჯი და მათი სახელები – გვ. 250; გ) სახელი და საქციელი შვიდისა ეტლისა – გვ. 250-251; დ) მუსლიმური წელთაღრიცხვის ანგარიში – გვ. 251-252; ე) ანჯანური ანბანი – გვ. 252; ვ) სასიზმრო მართალი და ჭეშმარიტი – გვ. 253

3. **ترجمه رساله اختلاجات اعضا** – „თარგმანი ასოთსამდერის ეპისტოლისა“ – გვ. 255-266;

4. **احواله سلسله عثمانجوگ گرجند نفر پادشاهی کرده اند در روم** – „ამბები (ამბავთა თანმიმდევრობა) ოსმან ჯუგისა (ოსმანთა დინასტიისა), თუ [მათგან] რამდენი კაცი გახდა რუმის ფადიშაჰი“ – გვ. 267-271; ეს თხზულება, რომელშიც ძალიან მოკლედ არის გადმოცემული ოსმალეთის სულთნების რიგითობა და მოღვაწეობა, სრულდება ჰიჯრის 1089 (=1678/9) წლის მოვლენებით.

¹ მ. ჯანაშვილი, ფარსადან გორგიჯანიძე და მისნი შრომანი, ტფ. 1896.

პირველის გარდა, დანარჩენი ტექსტების სათაურები S-174-ის აღმწერების მიერ მინაწერებად არის მიჩნეული.¹ რეალურად კი ისინი ცალ-ცალკე არსებული ნაშრომებია.

„ჯამი აბასი“ შიიტური ისლამის მიმდევართა ცხოვრების წესების კრებულია. იგი შაჰ აბას I-ის (1087-1629) ბრძანებით შეიხ ბაჰა ად-დინ მუჰამადმა (იგივე შეიხ ბაჰაიმ) (ჰ. 953-1031//1546/47-1621/22 წწ) შეადგინა და ირანის შაჰის პატივსაცემად „ჯამი აბასი“ ანუ „აბასური კრებული“ უწოდა. წიგნის დასაწყისში ნათქვამია, რომ შაჰ აბასმა, რომელიც დაინტერესებული იყო რელიგიური წესების შესრულებით, შეიხ ბაჰა ად-დინ მუჰამადს სთხოვა, რომ დაეწერა წიგნი, რომელშიც მუსლიმური წეს-ჩვეულებები და მუსლიმი მოსახლეობისთვის საჭირო იურიდიული საკითხები შარიათის ნორმებისა და შიიტური ფიკჰის საფუძველზე იქნებოდა ახსნილი. „ჯამი აბასი“ მალევე ითარგმნა ურდუზე. ეს წიგნი ირანში რამდენჯერმე გამოცემული (1974 და 2009 წწ.).²

ფარსადან გორგიჯანიძის მიერ ქართული ასოებით დაწერილი „ჯამი აბასი“ წარმოადგენს მუსლიმურ-შიიტური ლოცვების, წესებისა და რიტუალების სასწავლო სახელმძღვანელოს. მასში არაბულ ენაზე წარმოსათქმელი ლოცვები ქართული ასოებით არის გადმოცემული. მუსლიმური რიტუალების არაბული სახელები ქართულად არის განმარტებული. „ჯამი აბასი“ ხაზგასმით საუბრობს მორწმუნე მუსლმისთვის სუნათის, განბანვის და ლოცვის აუცილებლობასა და მის მნიშვნელობაზე. წიგნი დეტალურად აღწერს მუსლიმის მიერ შესასრულებელ წესებს, რომელიც ცხოვრების ყველა სფეროს ეხება. რაც ყველაზე მნიშვნელოვანია, წიგნში აღწერილია სხვადასხვა ნამაზის დროს გასაკეთებელი რაქათები, ახსნილია არაბული ლოცვების ქართული შინაარსი, ხაზგასმულია ნამაზის დროს არაბული ენის მნიშვნელობა (მაგ. თუ ლოცვა არაბულ ენაზე არ წარმოითქვა, იგი ბათილია) და ა.შ.

¹ ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, S კოლექცია, I, შედგენილია და დასაბეჭდად დამზადებული: თ. ბრეგამის, თ. ენუქიძის, ნ. კასრამის, ლ. ქუთათელაძისა და ქრ. შარაშიძის მიერ ე. მეტრეველის რედაქციით, თბ., 1959, გვ. 191-193

²<https://lib.eshia.ir/12747/1/2>

წიგნის დასაწყისში ფარსადან გორგიჯანიძე წერს, რომ „ჯამი აბასი“ არაბულიდან სპარსულად და სპარსულიდან ქართულად ვთარგმნეო.¹ თუმცა, უნდა აღინიშნოს, რომ მას მხოლოდ ტექსტის არაბული ლოცვების სპარსული განმარტებებისა და მნიშვნელობების ქართული შინაარსობრივი ან სიტყვასიტყვითი თარგმანი და ქართული ასოებით გადმოწერა ეკუთვნის.

„ჯამი აბასი“-ის მნიშვნელობის შესახებ ფარსადან გორგიჯანიძე წერს: „ამაების (მუსლიმური წესების – ხ. ბ.) ცოდნა მუსურმანთ მართებს და არცარას ქრისტიანს დაუმარცხებს და კიდევ უჯობს ყოვლის კაცსა რომ ყოვლის რჯულისა რამე იცოდეს და კარგისა და ავის გარკვევა შეეძლოს“.²

ძალიან მნიშვნელოვანია, ის, რომ „ჯამი აბასიც“ და ხელნაწერ S-174-ში შემავალი ყველა თხზულება მიუხედავად მისი შინაარსისა და დანიშნულებისა, „ქანწილით“, ანუ ქრისტეს ხსენებით იწყება. მაგალითად, „ქ. ნებითა მღ(რ)თისით ჩვენ ... ფარსადან გორგიჯანიძემან ღმ(რ)თის ძალითა და შეწევნითა ჰელი მივჰყავ მუსურმანთ სასჯულო-წიგნისა და ყანუნის სათარგმნელადა“³ („ჯამი აბასის“ დასაწყისი); „ქ. დიდება დიდებულსა არავისგან გადიდებულსა ვსთხოვე მაღლიდა შეწევნა მძლეთამძლესა ...“⁴ (ქართულ-არაბულ-სპარსული ლექსიკონის დასაწყისი); „ქ. ასოთსამდერელი მართალი და ჭემმარიტი და დაცდენილი დანიელ მოციქულისაგან“⁵ (ასოთსამდერელის დასაწყისი); „ქ. ანბავი ოსმანჯუგის ნათესავისა, თუ რამდენმან იკელმწიფა ურუმში“⁶ („ოსმანჯუგის ამბის“, დასაწყისი). თუ იმასაც გავითვალისწინებთ, რომ ფ. გორგიჯანიძე რას წერს საკუთარ თავზე (... ცოდვილმან და დამნაშავემა ყოვლ(ი)ს ცოდვილთა და დამნაშავეთ უმეტესმან, პირშავმან და მონანავმა ნაქმართა ჩემთა, ...), კარგად დავინახავთ იმ ფსიქო-ემოციურ განწყობას, რასაც იძულებითი გამუსლიმების გზაზე მდგარი ქართველები განიცდიდნენ.

---

¹ ხეც. S-174, გვ. 1.

² ხეც. S-174, გვ. 1.

³ ხეც. S-174, გვ. 1.

⁴ ხეც. S-174, გვ. 231

⁵ ხეც. S-174, გვ. 255.

⁶ ხეც. S-174, გვ. 267.

ფარსადანის მიერ თარგმნილი „ჯამი აბასი“ დედნის ზედმიწევნით თარგმანს არ წარმოადგენს. იგი უფრო რედაქციული ვერსიაა. დედნისგან განსხვავებით იგი თავებად არ არის დაყოფილი. თუმცა, თემატიკა ერთმანეთს მიჰყვება.

მიგვაჩნია, რომ „ჯამი აბასი“ ქართლში სეფიანთა რელიგიური პოლიტიკის ერთგვარ მაგალითსა და ამ პოლიტიკის შედეგს წარმოადგენს. ამ წიგნის არსებობა, რა თქმა უნდა, მის საჭიროებაზე მეტყველებს. „ჯამი აბასი“ პრაქტიკული დანიშნულების იყო. მისი საშუალებით ქართველ მუსლიმ სასულიერო პირს როსტომ ხანის დროს ახლად გამუსლიმებული ქართველებისთვის უნდა აეხსნა მუსლიმური ლოცვების მნიშვნელობა, რომლებიც აუცილებლად არაბულ ენაზე უნდა შეესრულებინათ და ესწავლებინა მუსლიმური რიტუალების შესრულების წესი; ეს ყოველივე კი ქართველებს ისლამის გააზრებულად აღიარებაში უნდა დახმარებოდა.

მეორე კოდექსი, რომლის დანიშნულების შესახებ განსხვავებული აზრი გვაქვს, არის S-16. ხელნაწერი წარმოადგენს ქართული ასოებით დაწერილ სპარსულ ოთხთავს. მასში შესულია მათეს (3r-108v), მარკოზის (109r- 172v), ლუკას (173r- 278v) და იოანეს (279r-357v) სახარებები; ზომა: 29,9X19,5; 23,5X14,5; სულ ხელნაწერი 358 გვერდს მოიცავს, აქედან 2r-v და 108v დაუწერელია. ოთხთავი გადაწერილია ლამაზი მხედრულით შავი მეღვინით; სათაურები სინგურითაა შესრულებული. ხელნაწერი მდიდრულადაა შემკული და ერთი შეხედვითაც ეტყობა, რომ მაღალი ფეოდალური ფენის წარმომადგენლის დაკვეთით არის შესრულებული. ხელნაწერის გვერდები შემკულია რომბის ფორმის ოქროს ფიგურებითა და ოქრომელნის ხშირი წინწკლებით, რომლებიც გვერდების ჩარჩოს ქმნის. ზოგ ფურცლებზე რომბებიდან ოქრომელანი გადასულია და რომბები ვერცხლით დაფერილის შთაბეჭდილებას ტოვებს. ხელნაწერი შესრულებულია მაღალი ხარისხის ევროპულ ქაღალდზე, რომელსაც აქვს არაერთი ჭვირნიშანი (ხარი, ცხენი, სახედარი, შუბოსანი მხედარი, RIVE RDITO (?), GBC და ა. შ.); ხელნაწერი უთარიღოა; აქვს კუსტოსი; დასმული აქვს ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების ბეჭედი.

მკვლევართა აზრით, ხელნაწერი, ჭვირნიშნებიდან გამომდინარე (მხედრიანი ცხენი, ცხენი, ხარი) სავარაუდოდ, XVII საუკუნეში ან XVIII საუკუნის პირველი მეოთხედის შემდგომ პერიოდს უნდა ეკუთვნოდეს.¹ 1r-ზე არსებული მინაწერის მიხედვით, მისი ერთ-ერთი მფლობელი ერეკლე II-ის შთამომავალი ივანე ანდრონიკოვი უნდა ყოფილიყო.² ეს ინფორმაცია საფუძველს გვამლევს ვივარაუდოთ, რომ ხელნაწერის დამკვეთი და მისი თავდაპირველი მფლობელი აღმოსავლეთ საქართველოს სამეფო ოჯახის წევრი იყო.

ხელნაწერის ფონეტიკური და კოდიკოლოგიურ-პალეოგრაფიული შესწავლით არაერთი მეცნიერი³ დაინტერესდა. თუმცა, S-16 დღემდე, ისტორიული და იდეოლოგიურ-პოლიტიკური მიმართულებით კვლევის საგანი არ ყოფილა.

მ. ხუბუას მიაჩნია, რომ S-16-ს დედანს სანკტ-პეტერბურგის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტში თეიმურაზ ბატონიშვილის კოლექციაში დაცული C-268 წარმოადგენს. წიგნი ნადერ შაჰის (1736-1747 წწ) დროს ისფაჰანში არაბულიდან სპარსულად ითარგმნა, ხოლო მოგვიანებით კი, თბილისში ჩამოტანის შემდეგ ქართული ასოებით შესრულებული ასლი მომზადდა.⁴ მეცნიერი აღნიშნავს, რომ

---

¹ ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, S კოლექცია, I, შედგენილია და დასაბუქდად დამზადებული: თ. ბრეგაძის, თ. ენუქიძის, ნ. კასრაძის, ლ. ქუთათელაძისა და ქრ. შარაშიძის მიერ ე. მეტრეველის რედაქციით, თბ., 1959, გვ. 25; მ. ხუბუა, „ოთხთავის სპარსული ხელნაწერები XVII-XVIII სს. საქართველოს მუზეუმში“ ენათმეცნიერების ინსტიტუტის შრომები, I, თბ., 1954, გვ. 171 (გვ. 163-185).

² ნ. დუნდუა, კორნელი კეკელიძის ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრში დაცული ქართული ასოებით შესრულებული სპარსული სახარება, ახლო აღმოსავლეთი და საქართველო, XIII, თბ., 2021, გვ. 272-278.

³ მ. ხუბუა, დასახ. ნაშრ.; ო. სულაძე, ივანე ჯავახიშვილის სპარსული ოთხთავის ერთი ხელნაწერის შესახებ, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე, ენისა და ლიტერატურის სერია, 2, თბ., 1979, გვ. 87-90; ნ. დუნდუა, დასახ. ნაშრ.;

⁴ მ. ხუბუა, „ოთხთავის სპარსული ხელნაწერები XVII-XVIII სს. საქართველოს მუზეუმში“ ენათმეცნიერების ინსტიტუტის შრომები, I, თბ., 1954, გვ. 167 (გვ. 163-185)

„თეიმურაზისეული ნუსხიდან უშუალოდ გადმოწერილი მასალების შედარება ქართული დამწერლობის სპარსული ოთხთავის შესატყვის მონაცემებთან ამტკიცებს მათ სრულ იდენტობას.“¹ აქედან გამომდინარე, S-16 თბილისში XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში უნდა შექმნილიყო (ჯერ C-268-ის სპარსული ტექსტიდან სამუშაო ვერსიის ქართული ტრანსლიტერაცია მომხდარიყო, ხოლო შემდეგ უშუალოდ ხელნაწერი მომზადებულიყო). როგორც მ. ხუბუა აღნიშნავს, ხელნაწერი – ხეც. S-16, და (პაი)C-268 სპარსული სალიტერატურო ენის თვალსაზრისით ერთი რედაქციისაა,² რაც სავსებით ლოგიკურია, რადგან პირველი წარმოადგენს მეორის ტრანსლიტერაციას.

შედარებით ადრინდელ პერიოდს, XVII-XVIII სს. მიჯნას, ეკუთვნის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრში დაცული კოდექსი (ხეც.) P-55, რომელიც სპარსულად დაწერილ ოთხთავს წარმოადგენს. სახარებათა ტექსტები, მთარგმნელის შესავლის მიხედვით, ჰიჯრ. 1108 (=1696/7) წ. ირანის შაჰის შაჰ სულთან ჰუსეინ I-ის (1694-1722 წწ) ბრძანებით არაბულიდან სპარსულად თარგმნა იზნ ესმაილ ალ ჰოსეინ მოჰამად ბაყერიმ.³ P-55-ის აშიებზე მრავლად არის მთარგმნელის კომენტარები და შენიშვნები. არაბული რიცხვებით და სპარსული ასოებით ტექსტზე არსებული მონიშვნები ასევე შესაბამისი მონიშვნებით გატანილია აშიებზე; კომენტარები ძირითადად იწყება სიტყვებით: „آیند“ – „ამბობენ, რომ“ და ა.შ. (ეს საკითხი ცალკე კვლევის საგანს წარმოადგენს და ამ ეტაპზე სიღრმისეული მსჯელობისგან თავს ვიკავებ).

როგორც მ. ხუბუა აღნიშნავს, ხელნაწერები, C-268 და P-55 ერთი რედაქციისაა. S-16 „რედაქციულად იმეორებს თუმცა უცვლელად (უდიდეს შემთხვევაში) 1696 წელს ისპაჰანში (შაჰ-ჰუსეინის ბრძანებით) გაფორმებული სპარსული ოთხთავის (P-55 – ხ.ბ.)

---

¹ მ. ხუბუა, დასახ. ნაშრ. გვ. 184.

² მ. ხუბუა, დასახ. ნაშრ. გვ. 167.

³ ხეც. P-55, 3v-4r.

შესატყვის ადგილებს, მაგრამ მისგან მაინც არ არის დამოკიდებული და უეჭველია, მის მომდევნო ხანაშია გაფორმებული.“¹

მიუხედავად ერთი რედაქციულობისა, S-16-ს, **C-268-სა და P-55-ს** შორის ჩემი აზრით იკვეთება ე. წ. რელიგიურ-პოლიტიკური ნიუანსები, რაც ძალზედ მნიშვნელოვანია: 1. ხეც. P-55-ის სახარების ყველა ტექსტი, დანარჩენებისგან განსხვავებით, იწყება ფორმულით „სახელითა მამისათა და ძისათა და სულისა წმიდისათა“, ხოლო იოანეს სახარების დასაწყისში (121r) ფურცლის ზედა კიდეზე ბისმალაია არის მიწერილი. 2. S-16-ს, **C-268-ს არ აქვს განმარტებები და შენიშვნები, რისი სიუხვითაც გამოირჩევა P-55.** აქედან, P-55 განკუთვნილი იყო მუსლიმი სასულიერო პირებისთვის, ხოლო S-16 და C-268 ქრისტიანი სასულიერო პირებისთვის.

ის ფაქტი, რომ ირანში სახარების სპარსული თარგმანი განხორციელდა, სეფიანთა სახელმწიფოში რელიგიური დიალოგის არსებობაზე მიანიშნებს, რაც შაჰ სულთან ჰუსეინის ტახტზე ასვლამდე უნდა დაწყებულიყო. ჩვენ მიერ განხილული ხელნაწერები ქრონოლოგიურად შემდეგნაირად დალაგდება: P-55 – XVII-XVIII სს. მიჯნა; C-268 – XVIII ს. პირველი ნახევარი და S-16 – XVIII ს. მეორე ნახევარი.

ქართული ასოებით დაწერილი სპარსული ოთხთავის შესახებ (ხეც. S-16) არსებული მოსაზრებების მიხედვით იგი: 1. ემსახურებოდა ქართველების დენაციონალიზაციას და 2. იგი და ზოგადად ამ ტიპის კოდექსები ენაში გავარჯიშების მიზნით იყო შექმნილი:

1. ც. აბულაძე – „გასაგებია, რომ სულით ხორცამდე ქრისტიანი ბატონიშვილები ოთხთავსა და ფსალმუნს ირჩევდნენ თურქულსა და სპარსულ ენაში სავარჯიშოდ. თეიმურაზმა ქართულიდან სპარსულად „საქმე მოციქულთაც“ თარგმნა“.²

---

¹ მ. ხუბუა, დასახ. ნაშრ. გვ. 171.

² ც. აბულაძე, ქართული ანბანით ტრანსლიტირებული თურქული ტექსტები, მრავალთავი, XXI, თბ., 2005, გვ. 184 (გვ. 180-185).

2. ე. გიუნაშვილი, თ. აბულაძე, – „The main-tactic in the gradual Islamization of the population was to have ethnically Georgian priests reading Gospels in Persian and Ottoman (Turkish) languages in Christian Churches of the eastern and western principalities of Georgia (Kartli-kakheti and Meskheta) “. – „მოსახლეობის თანდათანობითი ისლამიზაციისთვის მთავარი ტაქტიკა იყო, ის, რომ ეთნიკურად ქართველ მღვდლებს საქართველოს აღმოსავლეთისა და დასავლეთის სამთავროების (ქართლ-კახეთი და მესხეთი) ეკლესიებში სახარება ქრისტიანი მოსახლეობისთვის სპარსულ და ოსმალურ ენებზე წაეკითხათ.“¹
3. ნ. დუნდუა – იზიარებს ც. აბულაძის მიერ გამოთქმულ მოსაზრებას ამ ტიპის კოდექსების „ენაში გავარჯიშებისთვის“ შექმნასთან დაკავშირებით და წერს, რომ „ამ საკითხთან დაკავშირებით გამოთქმულ მოსაზრებათა შორის ყველაზე დამაჯერებლად ქ-ნი ცისანა აბულაძის მოსაზრება მიგვაჩნია.“²

გამოთქმულ მოსაზრებებს ვერ დავეთანხმებით შემდეგი გარემოებებიდან გამომდინარე:

1. საქართველოში რელიგიათაშორის სიტყვისგების პრაქტიკას მრავალი საუკუნის ისტორია აქვს. ამაზე მეტყველებს სხვადასხვა დროს ქართულ ენაზე შექმნილი ორიგინალური ანტიმუსლიმური ნაშრომები: არსენ ვაჩეს ძის „წსენება სიტყვისგებისა“,³ „ფსალმუნით სიტყვისგება“,⁴ ბაგრატ მუხრანბატონის „მოთხრობა სჯულთა უღმრთოთა თათრისათა“,⁵ რომელიც მოგვიანებით იაკობ შემოქმედელმა გალექსა, და ტიმოთე გაბაშვილის „აგარიანთათვის“⁶ (თითოეულ მათგანზე სპეციალური სამეცნიერო ნაშრომები გვაქვს გამოქვეყნებული). როგორც დასახელებული ნაშრომების შესწავლიდან ირკვევა, ქართველი სასულიერო პირები მუსლიმებთან გამართულ

¹ H. Giunashvili, T. Abuladze, Notes on the Persian Gospel Manuscript in Georgian Script, Iran Namag, Vol. 5, №4, 2021, გვ. 110 (გვ. 102-119).

² ნ. დუნდუა, დასახ. ნაშრ. გვ. 278.

³ ხეც. Q-50

⁴ ხეც. H-394

⁵ ხეც. S-1338, Q-90 და სხვ.

⁶ ხეც. S-3244

რელიგიურ პაექრობაში გამარჯვებულები გამოდიოდნენ, რადგან მათ სათანადო ცოდნა ჰქონდათ არა მხოლოდ ქრისტიანულ რელიგიაში, არამედ ისინი კარგად იცნობდნენ არაბთა ისტორიას, ისლამის რელიგიურ მოძღვრებასა და ყურანს.

2. მოცემულობა იცვლება XVII ს. 30-იანი წლებიდან. ქართლში როსტომ ხანის მმართველობის პერიოდში, მისი რელიგიური პოლიტიკიდან გამომდინარე (რაზეც ზემოთ გვქონდა საუბარი), ქართლში ანტიმუსლიმური პოლემიკური ნაშრომი არ დაწერილა. უფრო მეტიც, როგორც ჩანს, ყურადღება აღარ ექცეოდა ქართველი სასულიერო პირების სათანადო მომზადებას სიტყვისგების პრაქტიკაში, რაც თავისთავად გულისხმობდა ისლამის რელიგიის არგუმენტირებულ კრიტიკას.

3. XVII ს. მეორე ნახევარში ქრისტიან და მუსლიმ სასულიერო პირთა შორის გამართული პაექრობები ქრისტიანთა მარცხით მთავრდებოდა. მაგ.: ირანელი ავტორის, ზაჰირ ად-დინ თაფრეშის „ჭეშმარიტების შემწეობა“ გადმოგვცემს ქართლის სამეფო კარზე გამართულ რელიგიურ პაექრობას (სულ სამი პაექრობა გაიმართა შაჰნავაზისა (1658-75) და მისი შვილის – არჩილის კარზე), რომლის დროსაც იგი ანტიოქიის პატრიარქ მაკარიოსს და „რუმელ“ მღვდელს – პატრ გაბრიელს დაუპირისპირდა.¹ საღვთისმეტყველო პოლემიკაში მუსლიმმა ღვთისმსახურმა გაიმარჯვა და რაც ყველაზე საგულისხმოა, მონაწილეთა შორის ქართველი სასულიერო პირი დასახელებული არ არის.

4. XVII ს-ის უკანასკნელ მეოთხედში ქართლის მეფის გიორგი XI - ის დაკვეთით იაკობ შემოქმედელმა ბაგრატ მუხრანბატონის „მოთხრობა სჯულთა უღმრთოთა თათრისათა“ გალექსა. როგორც ვხედავთ, ქართველებმა ახალი ანტიმუსლიმური ნაშრომი ვერ დაწერეს და მხოლოდ ძველის გადახალისებით დაკმაყოფილდნენ. რაც ერთის მხრივ საღვთისმეტყველო ცოდნის დაქვეითებაზე, ხოლო მეორე მხრივ ქართული ეკლესიის ირანის შაჰისადმი ლოიალურ

---

¹ მ. თოდუა, ქართულ-სპარსული ეტიუდები, III, თბ., 1979, გვ. 90.

დამოკიდებულებაზე მიუთითებს (როსტომ ხანის პერიოდიდან მოყოლებული ქართული ეკლესია ირანის შაჰების გავლენის ქვეშაა).

5. XVIII საუკუნეში ირანშიც და ქართლშიც ვითარება იცვლება. ნადერ შაჰი (1736-1747) სეფიანთა რელიგიურ პოლიტიკას გაემიჯნა და თეიმურაზ II-ს (1744-1762) ქართლის, ხოლო ერეკლე II-ს (1744-1798) კახეთის ტახტზე ქრისტიანული წესით კორონაციის უფლება მისცა. ამის შემდეგ თბილისში დაიწყო გამუსლიმებულ ფეოდალთა საჯარო ნათლობები, ანუ ქრისტიანულმა რელიგიამ მაღალ ფეოდალურ საზოგადოებაში კვლავ თავისი პოზიციები დაიბრუნა.

XVII ს. ბოლოდან ირანში რელიგიური პოლემიკის გააქტიურებაზე მეტყველებს ხელნაწერები P-55 და C-268. სწორედ XVII-XVIII საუკუნეებში შექმნილი პოლიტიკური და რელიგიური ვითარების გათვალისწინებით, მიგვაჩნია, რომ S-16-ს ან მისი მსგავსი ტიპის კოდექსის შექმნა (ქართულად ტრანსლიტირებული ოსმალური სახარება)¹ გათვალისწინებული იყო რელიგიური პოლემიკისთვის. S-16-ს ვიზუალური მხარეც ცხადყოფს, რომ მისი დამკვეთი უმაღლესი საერო ან სასულიერო პირია. შეუძლებელია, რომ ასეთი სქელტანიანი, რელიგიური მნიშვნელობის და ძვირადღირებული კოდექსი „ენაში სავარჯიშოდ“ შეექმნათ. მით უფრო მაშინ, როდესაც აღმოსავლეთ საქართველო ირანული კულტურის დიდ გავლენას განიცდიდა და სპარსული ენა ქართულ სოციუმში, განსაკუთრებით, მაღალ ფეოდალურ საზოგადოებაში ფართოდ იყო გავრცელებული. იგი წარმოადგენდა დიპლომატიის, პოეზიისა და ლიტერატურის ენას.

ქართულად ტრანსლიტირებული სპარსული ოთხთავი (ხეც. S-16) (ასევე ქართულად ტრანსლიტირებული ოსმალური ტექსტები) მხოლოდ ლოკალური, ქართული მოვლენა არ არის. საგულისხმოა,

---

¹ რაც შეეხება ქართულად და სპარსულად შედგენილ ორენოვან ხელნაწერს H-2290 და S-418-ში არსებულ სპარსულ ტექსტს, ესენი ქართულ-სპარსული სასაუბროსა და მარტივი ლექსიკონის ტიპის ხელნაწერებია, გარდა ამისა, ისინი ძვირადღირებულ კოდექსთა რიცხვს არ მიეკუთვნება.

რომ XVIII საუკუნეში ხდება ასევე სპარსული სახარებების სომხური დამწერლობით ტრანსლიტერაცია. მატენადარანში დაცული ამ ტიპის ხელნაწერებზე (№ 8492, № 3044) არსებული კოლოფონები პირდაპირ გვეუბნება, სომხური სკრიპტით დაწერილი სპარსული სახარება სომხებს მუსლიმ სასულიერო პირებთან რელიგიური პოლემიკისთვის სჭირდებოდათ.¹

ამდენად, ყველა ზემოთ ჩამოთვლილი გარემოებებიდან გამომდინარე, მიგვაჩნია, რომ ქართული ასოებით ტრანსლიტირებული სპარსული ოთხთავი (ხეც. S-16) პრაქტიკული დანიშნულებისაა და იგი მუსლიმ სასულიერო პირებთან რელიგიური პოლემიკისთვის იყო განკუთვნილი.

---

¹ Hasmik Kirakosian, On the Colophons to the Two Persian Gospels Manuscripts in Armenian Script (Matenadaran № 3044 and № 8492), (ქურნ.) ეჭმიაძინი (სომხურ ენაზე), №5, 2018, გვ. 69 (გვ. 56-70)

For the political-ideological and practical significance of “Jami Abbas”

(NCM. S-174)and the Persian Four Gospel written in Georgian (NCM. S-16).

The research aims at studying two Codes – S-174 and S-16 preserved in Georgian National Center of Manuscripts from the historical and religious-political viewpoint. Our objective is to establish the historical and ideological significance of **Jam-i Abbas** (NCM. S-174) and **the Persian Four Gospel written in Georgian script** (NCM. S-16), which was translated by Farsadan Gorgijanidze as well as to determine their practical purpose.

Occasioned by its foreign political situation Georgia has always been the localization of various religions. Since the 30s of VIII century Georgians have had the active political, cultural and ideological relations with Muslim believers. Hence, the polemic over Christian and Muslim religions has the multi-century history in our country. The phenomenon of “dialogue between civilizations” necessitates the special study as it clearly demonstrates the following: Georgians’ religious-political relations with neighbouring Muslim states (Iran, Ottoman); the knowledge about the Islamic religion accumulated in Georgian society over the centuries as well as the Georgians’ attitude towards Islam and people professing it. Most importantly, we consider, that this kind of studies to a greater extent determine the management and plan of peaceful co-existence between the confessions at the modern stage.

The present work deals with the study of two Codes- S-174 and S-16 preserved in Georgian National Center of Manuscripts in historical and religious –political directions. Our goal is to define the historical and ideological importance of “Jami Abbas” (NCM. S-174) and the Persian Four Gospels written in Georgian script (NCM. S-16), which were translated by Farsadan Gorgijanidze, and to state their practical purpose.

From the standpoint of studying the religious situation existing in Eastern Georgia the special importance is attached to the period of King Rostom’s reign(1632-1658) in Kartli. In Georgian scientific literature the policy implemented by Safavid’ Iran towards Eastern Georgia is, for some reason, considered to be a “compromise”, because the throne was left to the Bagrationi dynasty on condition that they held the title of “Vali of Gurjistan” and converted to Islam. Rostom Khan’s activities are the shining example of so called “compromised policy”. In the scientific researches the emphasis is laid on the restoration of churches and monasteries carried out by Rostom, that somehow idealizes his merits, in our view.

During Rostom’s reign Christianity was neither officially prohibited nor persecuted in Georgia. However, according to the traditions of Georgian historical narratives¹, Rostom Khan, being brought up as Muslim, created all the necessary conditions for the representatives of upper Feudal stratum to convert to Islam, which was the essential precondition for their promotion. This action exerted the oblique pressure on conversion to Islam. Apparently, Islam was gaining more prestige and “popularity” that was occasioned by the fact that Kartli was ruled by the king who was Muslim by his up-bringing and mentality².

As a result of religious policy pursued by Rostom Khan in Kartli, Christian and Muslim weddings as well as funeral rituals were enacted concurrently, parallel to each other. For example, Rostom’s first wedding

---

¹ Monk Egnatashvili, *New Kartli Life, First text, Lie of Kartli, II, Tb., 1959, pp.424-426*; Vakhushti Batonishvili, *Description of Kingdom of Georgia, Life of Kartli, IV, the text is compiled according to all the main manuscripts by S. Kaukhchishvili. Tb., 1973, pp.438-439, 442-443.*

² Kh. Baindurashvili, *Schism in Tbilisi, (VIII-XVIII cc), Historical and Ethnographic studios, IX, Tb., 2005, p. 152*

ceremony in Kartli was conducted according to the both Christian and Muslim customs¹; among Mussulmen Rostom declared himself to be a Muslim, however, he crossed himself in the presence of his wife². According to Farsadan Gorgijanidze when Rostom's adopted son- Luarsab Batonishvili died, the Georgians "observed the Georgians' as well as Tatars' burial customs of eating, feast, giving away³...". As we see, Georgian and European sources reflect the process of establishing a double standard of life during Rostom's reign, that was expressed in the simultaneous performance of Christian and Islamic traditions. Such practice should have facilitated the recognition and adaptation to Muslim customs for the Georgians.

Based on the historical sources, we deem, that actually, the "compromise" on the part of Iran was expressed in replacing the coercive ways of spreading Islam by the diplomatic maneuver - "soft power" utilized by Safavids in Eastern Georgia, which had a rather greater effect⁴.

D. Karichashvili writes that during the reign of Rostom –Khan Koran⁵ was translated into Georgian by Farsadan Gorgijanidze (1626-1696). This information is not confirmed anywhere else. However, we know for sure, that "Jami Abbas" seems to have been translated into Georgian by Farsadan Gorgijanidze at the request of Rostom Khan during his reign. The manuscript is preserved in K. Kekelidze Georgian National Center of Manuscripts, with the number S-174.

Code S-174 consists of 280 pages and is in sizes of: 32X23,5; 31X2; it is performed in Mkhedruli script and beautiful handwriting on white, European paper of high quality. The paper of last pages of the manuscript is

---

¹Vakhushti Batonishvili, *Life of Kartli*, IV, p. 439.

² Information about Georgia by Din Pietri avitabile (XVIIIc.). The introduction, translation and comment by B. Giorgadze, Tb., 1977, p. 34.

³ The History of Farsadan Gorgijanidze, S. Kakabadze's edition, *Historical Narrative*, II, Tf., 1926, p.55.

⁴ Kh.Baindurashvili, *Shia Madhhabs in Tbilisi (VIII-XVIII cc)* The dissertation presented to earn the academic degree of Doctor of History, Tb., 2022, pp.164-178.

⁵ D. Karichashvili, *King Rostom*, 1894, 50.

different- of lower quality; the cover is made of Eastern, leather-coated cardboard. Both wings are adorned with champlévé golden rosettes (the colour has been faded to a great extent); the cover is set in the gold frame (here the colour has mostly been faded as well); The pages of the manuscript are framed with two golden, narrow lines, and the text is enclosed with the frame consisting of golden, blue and salad- coloured lines; only the first page is set in the frame of golden rosette. The manuscript has been restored. The blank pages are as follows: the second so called title page as well as pages - **254, 272-289**; the ink used is black, and the important words and phrases are written in cinnabar; it has a watermark- the writhe (conditionally) attached to the ornamented, narrow log with the **bunch of grapes below. The appearance of the filigree of bunch of grapes goes back to 1724¹**. The manuscript has Custos: the eastern (Iranian), narrow Unwan, square in shape, is decorated with blue, coral, golden and black ornaments. In the midst of Unwan, in a gold-plated place, the title of the first work of Code is written in black ink in the Persian language: - هو جامی عباسی بلغت گرجی - “He(God) Jami Abbas with Georgian words” (**word by word “He (God) collection of Abbas with Georgian words”**). Later, the title page of the manuscript was inscribed in black ink with different handwriting: “ **Muslim’s religion. Donated by Alexander Roinishvili**” As it seems, the mentioned Code was bestowed on the “Society for spreading Literacy among Georgians” in XIX century by the prominent public figure and photographer Alexander Roinishvili. Hence, the book bears the seal of the mentioned society.

It is interesting why the manuscript was given the conventional title – “**Muslims’ Religion**”. It can be explained by Farsadan Gorgijanidze’s words written in the introduction of “Jami Abbas”. On the first page of the manuscript we read: “K. This is God’s will that I, the most inferior, and the most sinned and guilty in dishonest things done by me, Farsadan Gorgijanidze started to translate the book of Muslim Religion and Koran

---

¹ S.A. Klepikov, filigrees and stamps on the European and foreign-made papers of XVII-XX centuries, M., 1959, p. 292.

with God's help and power granted to me¹". We believe, that exactly these words of the author conditioned the fact that the Society for Spreading Literacy among Georgians considered the manuscript as the Muslims' religious book, and later, for the same reason as well as giving the Code only a cursory glance D. Karichashvili deemed it to be Koran and this is how the narrative about Farsadan Gorgijanidze having translated Koran during the reign of King Rostom appeared.

It can be read in the description of manuscript that the Code belongs to XVII-XVIII centuries and represents one of the autographs of the author². However, if consider the fact that in 1656 Farsadan Gorgijanidze was sent to Iran instead of Rostom Khan and was appointed to the position of Taruga (magistrate) of Isfahan, we consider that the translation of "Jami Abbas" was done in the 60-70s of XVII century. But according to the watermark of S-174 itself, it belongs to the 20s of XVIII century. On this basis, it cannot be F. Gorgijanidze's autograph. However, the extent of admissibility that the manuscript was re-written from autographic list is great.

Relying on S-174, M. Janashvili singles out five works by Farsadan Gorgijanidze: 1. Georgian-Arabic-Persian dictionary, 2. Anjani alphabet, 3. The story of Ottoman Kings, 4. The Muslims' Judicial Book(including "Legal Tax") and 5. The Song for letters³. S-174 was considered to be a single writing (//a single work) by the compilers. However, we think that it represents the collection of F. Gorgijanidzes works. As the detailed study of S-174 clarifies it consists of four independent works:

1. هو جامی عباسی بلغت گرجی – "He (God) Jami Abbas with Georgian words" comprising pp.1-20.

2. **Georgian-Arabic-Persian Dictionary** compiled by Farsadan Gorgijanidze – pp. 231-249; It includes: a) The names of moon, year and stars- 249-250; b) The twelve pillars of heaven and their names – p. 250; c)

---

¹ NCM. S-174, p. 1.

² Description of Georgian Manuscripts, S collection, I, it is compiled and prepared for publication by: T.Bregadze, T.Ehlukidze, N.Kasradze, L.Kutateladze and KR. Sharashidze, by E. Metreveli's edition, Tb., 1959, p. 191-193.

³M. Janashvili, Farsadan Gorgijanidze and his works, Tf., 1896.

The name and behaviour of seven chariots – pp. 250-251; d) The report of Muslim chronology – pp. 251-252; e) Anjine alphabet – p. 252; g) Truth and genuine of a dream –p. 253.

3. ترجمه رساله اختلاجات اعضا – „ The translation of epistle of the Song for letters” –pp. 255-256;

4. احواله سلسله عثمانجوگ گرچند نفر پادشاهی کرده اند در روم – “ The stories (the succession of stories) of Osman Jugi (the Osman dynasty), about how many [of them] men became the Padishah of Rumi pp. 267-271; This story briefly depicting the order and activities of Ottoman Sultans ends with Hijri events of 1089(=1678/9) year.

Except for the first one, the titles of the rest of the texts are considered to be postscripts by the compilers of S-174¹. Actually, they represent the separately existing works.

“Jimi Abbas” is the collection of rules of life for Shia Islam followers. It was compiled by Sheikh Baha ad-Din Muhammad (also known as Sheikh Bahai) (H. 953-1031//1546/47-1621/22 years) by the order of Shah Abbas I (1087-1629) and titled “Jami Abbas” i.e. “The collection of Abbas” in honour of the Shah of Iran. At the beginning of the book it is said that Shah Abbas, who evinced the interest in obeying religious rules, asked Sheikh Baha ad-Din Muhammad to write a book where Islamic customs and legal issues, necessary for Muslim population, would have been explained on the basis of Sharia rules and Shia Fiqh. “Jami Abbas” was soon translated into Urdu. This book was published several times in Iran (1974 and 2009 years)².

“Jami Abbas” written in Georgian script by Farsadan Gorgijanidze represents the methodical manual for Muslim- Shia prayers, rules and rituals. The prayers to be pronounced in the Arabic language are written with Georgian letters and the Arabic names of rituals are defined in Georgian in it. “Jami Abbas” highlights the necessity and salience of sunat, ablution and prayers for devout Muslims. The book offers the detailed

---

¹Description of Georgian Manuscripts, S collection, I, it is compiled and prepared for publication by: T.Bregadze, T.Enukidze, N.Kasradze, L.Kutateladze and KR. Sharashidze, by E. Metreveli's edition, Tb., 1959, p. 191-193

² <https://lib.eshia.ir/127471/1/2>

description of the rules concerning all the spheres of life to be followed by Muslims. Most importantly, the book depicts rakats to be performed at the time of various namaz, explains the Georgian context of Arabic prayers, underlines the significance of the Arabic language in the process of namaz (e.g. unless the prayer is pronounced in Arabic, it is rendered void), etc.

At the beginning of the book Farsadan Gorgijanidze writes that “Jami Abbas” was translated from Arabic into Persian and from Persian into Georgian by him¹. However, it is worth noting, that he is attributed only the Georgian contextual or word-by-word translation of Persian definitions and meanings of Arabic prayers given in the text and their re-writing in Georgian script.

Farsadan Gorgijanidze writes about the importance of “Jami Abbas”: “The Muslims must know these things (Muslim rules –Kh. B.) and they would be superior to all the men and would not inflict any harm to Georgians if they knew anything about every religion and could distinguish between good and evil”

It is salient, that “Jami Abbas” and all the works included in the manuscript S-174, despite their context and purpose, begin with “Kantsili” i.e. mentioning of God. For example, “K. This is God’s will that I, ..., Parsadan Gorgijanidze started to translate the book of Muslim religion and Koran with God’s help and power granted to me³” (the beginning of “Jami Abbas”); “K. Glory to the Great, All-Mighty himself, I asked the All-Powerful for granting assistance from the heaven to me ...⁴” (the beginning of Georgian-Arabic-Persian dictionary); “K. The Song for Letters from the true, genuine and proved Apostle Daniel⁵”(the beginning of “The Song for Letters”); “K. the story of Osman jugi’s relative about the number of Kings in Urum⁶”(The beginning of “the story of Osman jugi). If we consider what Farsadan Gorgijanidze writes about himself (...the most sinned and guilty of

---

¹ NCM.S-174, p.1

² Ibid.

³ Ibid.

⁴ Ibid.,p.231

⁵ Ibid., p. 255

⁶ Ibid., p.267

all the sinned and guilty, having done dishonest things,...), we will clearly see the psychological -emotional mood which the Georgians, being in the way of forcedly conversion, experienced.

The translation of “Jami Abbas” by Farsadan does not represent the exact paraphrase of the original. It is a rather edited version. In contrast to the original it is not divided into chapters. However, the themes are developed in the same succession.

In our view, “Jami Abbas” represents a kind of example of the Safavids’ religious policy and its outcomes in Kartli. The existence of this book, certainly, demonstrates its necessity. “Jami Abbas” served the practical purpose through which Georgian Muslim clerics had to explained the Georgians, newly converted to Islam, the significance of Muslim prayers to be necessarily uttered in the Arabic language and teach them the rule of enactment of Muslim rituals in the time of Rostom; All this would have helped the Georgians with the sensible confession of Islam.

We have a divergent opinion about the purpose of the second Code - S-16. The manuscript represents the Persian Four Gospel written in Georgian script. It encompasses Gospels of Matthew (3r-108v), Mark (109r-172v), Luke (173r- 278v) and John(279r-357v) and is in size of 29,9X19,5; 23,5X14,5; The manuscript comprises the total of 258 pages, out of which 2r-v and 108v are blank. The Four Gospel is re-written with beautiful Mkhedruli script in black ink; the titles are performed in cinnabar; the manuscript is richly adorned and it is apparent even at first sight, that it is made at the request of the representative of upper Feudal stratum. The sides of the manuscript are decorated by rhombus- shaped golden figures and frequent speckles of gold ink, which make the frames of pages. On some pages the gold ink is faded from rhombuses creating the impression of being silver plated. The manuscript is performed on European paper of high quality and has no watermark(bull, horse, donkey, rider with a spear, RIVE RDITO, GBC, etc.) The manuscript is undated; it has Custos and bears the seal of the Society for Spreading Literacy among Georgians”.

Based on the watermarks (horse with a rider, horse, bull), the researchers are of the opinion, that the manuscript, presumably, belongs to

XVII or the period following the first quarter of XVIII century¹. According to the postscript existing on 1r, one of its owners should have been the descendant of Erekle II- Ivane Andronikov². This information allows us to suppose that the order for the manuscript was made by the member of Royal Family of Eastern Georgia who was its original owner as well.

A number of scientists³ evinced interest in the phonetic and codicological-paleographic study of the manuscript. However, to date, S-16 has not been the research subject in the historical and ideological-political direction.

According to M. Khubua, C-268, which is preserved in Teimmuraz Batonishvili's collection at the Institute of Oriental Studies of St. Petersburg, represents the original of S-16. The book was translated from Arabic into Persian in Isfahan at the time of Nadir Shah (1736-1747), and its copy, written in Georgian script, was created⁴ later, when it was brought to Tbilisi. The scientist points out, that "the comparison made between the materials re-written directly from Teimuraz's list and the corresponding data of the Persian Four Gospel written in Georgian script confirms their complete identity⁵. Hence, S-16 should have been created in Tbilisi in the second half of XVIII century (at first, the working version of Georgian transliteration was made from Persian text of C-268 and then the manuscript itself was prepared). As M. Khubua points out, the manuscripts NCM. S-16 and

---

¹Description of Georgian Manuscripts, S collection, I, it is compiled and prepared for publication by: T. Bregadze, T.Enukidze, N.Kasradze, L.Kutateladze and KR. Sharashidze by E. Metreveli's edition, Tb., 1959, p. 25. M. Khubua, Persian manuscripts of Four Gospel XVII-XVIII cc. in Georgian museum, the works of the Institute of Linguistics, I, Tb., 1954, p.171 (p. 163-185)

² N. Dundua, Persian Gospel performed in Georgian script preserved in Korneli kekelidze Georgian National Center of Manuscripts, Middle East and Georgia, XVIII, Tb, 2021, p.272-278.

³ M. Khubua, supra; O. Suladze, About a Manuscript of Persian Gospel by Ivane Javakhishvili, The Messenger of Academy of Georgian SR, Language and Literature Series, 2, Tb., 1979, pp. 87-90; N. Dundua, supra

⁴ M. Khubua, "The Persian manuscripts of the Gospel of XVII-XVIII cc. in Georgian Museum", the works of Institute of Linguistics, I, Tb., 1954, p.167(p.163-185)

⁵ Ibid., p.184

(IOP)C-268 are of the same edition¹ from the standpoint of Persian literary language, and it is quite logical, as the first manuscript represents the transliteration of the second one.

The Code (NCM) P-55, which is preserved in Georgian National Center of Manuscripts, represents the Four Gospel written in Persian and belongs to comparatively earlier period- the turn of XVII-XVIII centuries. According to the introduction of the translator, Ibn Ismael al Hussain Mohammad Baqer² translated the text of Gospels, Hijri 1108 (=1696/7) year, from Arabic into Persian by order of the Shah of Iran, Shah Sultan Hussein I(1694-1722). There are lots of comments and notes of the translator on Ashias of P-55. The markings made with Arabic numbers and Persian letters on the text are moved to Ashias with the appropriate tags; the comments mainly begins with the words: „گویند کہ“ – “It is said that”, etc. (This issue represents the subject of separate study and at this stage I will refrain from the profound discussion).

As M. Khubua points out, the manuscripts, C-268 and P-55 are of the same edition. Though without any changes (in most cases), S-16 still “keeps editing” the matching places in the Persian Four Gospels, which was designed in Isfahan (by Shah Hussein’s order) in 1696 (P-55 – Kh.B), but still it is independent and, apparently, was designed in the following century³.

Despite the same edition, I think, there can be captured the so called religious-political nuances between S-16, **C-268** and P-55, which are of paramount importance: 1. in contrast to others all the texts of NCM. P-55 start with the formulation “In the name of the Father and the Son and the Holy Spirit”, whereas John’s Gospel(121r) begins with Bismilah inscribed on the upper edge of the page. 2. S-16 and **C-268 do not have any definitions and notes, the abundance of which** P-55 is distinguished by. Hence, P-55 was intended for Muslim clerics, while S-16 and C-268 - for Christian clergymen.

---

¹ Ibid., p. 167

² NCM. P-55, 3v-4r.

³ M. Khubua, supra, p.171.

The fact that the Persian translation of Gospel was done in Iran indicates the existence of religious dialogue in the Safavids' State, that should have been launched prior to Shah Sultan Hussein's accession to the throne. The manuscript reviewed by us can be put in chronological order in the following way: P-55 – the turn of XVII-XVIII centuries; C-268-the first half of XVIII century and S-16 - the second half of XVIII century.

Relying on the viewpoints relating to the Persian Four Gospel (NCM. S-16) written in Georgian script, it: 1. served the denationalization of the Georgians and 2. along with this type of Codes, in general, it was created for the purpose of language practice:

1. Ts. Abuladze – “ it's clear that the princes (Batonishvilebi), Christian in spirit and flesh, chose Four Gospels and psalms to practise in Turkish and Persian languages. Teimuraz Translated “ The Affair of Apostles” from Georgian into Persian¹

2. E. Giunashvili, T. Abuladze – „ In Christian Churches of eastern and western principalities of Georgia (Kartli-Kakheti and Meskheta) the main tactics for the gradual Islamization of population was to make ethnically Georgian priests preach the Gospels for Christian population in the Persian and Ottoman languages”².

3. N. Dundua – shares the standpoint expressed by Ts. Abuladze related to creating such kind of Codes for “the language practice” and writes “we deem that Mrs. Tsisana Abuladze's viewpoint is the most persuasive among the views expressed in relation to this issue³.

We cannot agree on the expressed opinions due to the following circumstances:

1. In Georgia the practice of inter-religious polemic has multi-century history. This is corroborated by the original anti-Islam works created at various times: “The mention of polemics⁴”, “Polemic through the Psalm¹”

---

¹ Ts. Abuladze, The Turkish texts transliterated in Georgian script, Multi-chapter, XXI, Tb., 2005, p.184(pp. 184-185).

² H. Giunashvili, T. Abuladze, Notes on the Persian Gospel Manuscript in Georgian Script, Iran Namag, Vol. 5, №4, 2021, p. 110 (pp. 102-119).

³ N. Dundua, supra, p. 278.

⁴ NCM. Q-50

by Arsen the son of Vache, “The story of Tatars with Godless religion²” by Bagrat Mukhranbatoni, which was later versified by Jacob Shemokmedeli and “For Agarians³” by Timote Gabashvili (We have published special scientific works on each of them.) As it has been clarified from the study of above mentioned works, Georgian clergymen won the victory in the religious disputes with the Muslims, as they had acquired the proper knowledge not only in Christian religion, but they were well-aware of Arabs’ history, Islamic religious doctrine and Koran.

2. The situation was changed from the 30s of XVIII centuries. Occasioned by Rostom Khan’s religious policy (above talked about) no anti-Islamic polemical work was written during his reign in Kartli. Moreover, as it seems, no longer was the attention focused on the proper preparation of Georgian clergies in the practice of polemics, that itself implied the argumentative criticism of Islamic religion

3. In the second half of XVII century the disputes involving Christian and Muslim clergy ended in Christians’ defeat. For example, “The Aid of Truth” by Iranian author, Zahir ad-Din Tafresh, tells us about the religious dispute held at the Royal Court of Kartli (A total of three disputes occurred at the royal court of Shahnavaz and his son – Archil), during which he (Tafresh) opposed the Patriarch Macarius of Antioch and the priest from Rumi - Pater Gabriel⁴. The Muslim cleric won the victory in the theological controversy and the most salient is the fact that the Georgian clergy is not mentioned among the participants.

4. In the last quarter of XVII century at the request of King of Kartli Giorgi XI, Jacob Shemokmedeli versified Bagrat Mukhranbatoni’s “The story of Tatars with Godless Religion”. As we see, the Georgians could not write a new anti-Islamic work and were satisfied themselves only with the revival of the old ones, which, on the one hand, indicates the decline in theological knowledge and on the other hand, the loyal attitude of Georgian Church

---

¹ NCM.Q-50

² NCM. S-1338, Q-90 and others

³ NCM. S-3244

⁴ M. Todua, Georgian-Persian Etudes, III, Tb., p.90.

towards the Shah of Iran (The Georgian Church had been under the influence of Iranian Shahs following the period of Rostom Khan's reign).

5. In XVIII century the situation changed in Iran as well as Kartli. Nader Shah(1736-1747) separated from the Safavids' religious policy and gave Teimuraz II (1744-1762) and Erekle II (1744-1798) the right to coronation to the thrones of Kartli and Kakheti, respectively, under the Christian rule. This was followed by launching the public Christening of Feudal lords having converted to Islam, i.e. Christian religion returned its positions in the upper Feudal society.

The manuscripts P-55 and C-268 indicates the activation of religious polemic in Iran from the end of XVII century. Taking into account the political and religious situation established exactly in XVII-XVIII centuries we deem, that the creation of S-16 or the similar types of Codes (The Persian Gospel transliterated in Georgian)¹ envisaged the religious polemic. Even the visual aspect of S-16 makes it obvious that the person making the order is a highly ecclesiastics or secular person. Such a voluminous, costly Code of religious significance is impossible to have been created for the purpose of "language practice". Especially when Eastern Georgia experienced the influence of Iranian culture and the Persian language was widely spread among Georgian society, particularly, in higher Feudal stratum. It represented the language of diplomacy, poetry and literature.

The Persian Four Gospel (NCM. S-16) transliterated into Georgian(as well as Ottoman texts transliterated in Georgian) is not only the local, Georgian phenomenon. It is noteworthy, that in XVIII century there occurs Armenian written transliteration as well. The colophons existing on this type of manuscripts preserved in the Matenadaran directly evidence that the

---

¹ As regards the Persian text included in H-2290 and S-418 of the bilingual manuscript compiled in Georgian and Persian, they are Georgian-Persian conversation and a simple dictionary type of manuscripts, besides they do not belong to the costly group of Codes.

Armenians needed the Persian Gospel written in Armenian script for conducting polemic with Muslim clerics¹.

Hence, occasioned by all the above listed circumstances we deem that the Persian Four Gospel (NCM. S-16) transliterated in Georgian script bears the practical significance and was intended for the controversy with Muslim clerics.

---

¹ Hasmik Kirakosian, On the Colophons to the Two Persian Gospels Manuscripts in Armenian Script (Matenadaran № 3044 and № 8492), (Jour.) Ejmiatsin (In the Armenian language), №5, 2018, p.69 (pp.56-70)

ქართლ-კახეთის სამეფოს სირმა თეთრის შემცველი სამონეტო კომპლექსების მეტა-ანალიზი¹

ქართლ-კახეთის სამეფოს (1744-1801) ქართველი ერის ისტორიაში სრულიად გამორჩეული ადგილი უჭირავს - ეს ქართული სახელმწიფო ახალი დროის ქართული სახელმწიფოებრიობის ფლაგმანს წარმოადგენდა, რომელიც ეროვნული აღორძინების მესამირკვლე შეიძლება გამხდარიყო (რაც, არ მომხდარა). ლოგიკურია, რომ, ამჟამად, ქართული სახელმწიფოებრიობის (თუნდაც, დანაკარგებით) აღდგენის შემდგომ, ქართლ-კახეთის სამეფოს ისტორიის ყველა ასპექტი განსაკუთრებულ ყურადღებას იმსახურებდეს.

ჩვენი კვლევა შეეხება ქართლ-კახეთის სამეფოს ისტორიის ნუმისმატიკურ-მონეტარულ კომპონენტს; ვგულისხმობთ ქართლ-კახეთის სამეფოში საკუთარი საფასის ემისიასა და მის მიმოქცევას ქრონოლოგიურად და გეოგრაფიულად შეუზღუდავ საზღვრებში; ასევე, ქართლ-კახეთის სამეფოში იმპორტირებული საფასის როლს. წინამდებარე ნაშრომში ყურადღებას ვამახვილებთ ქართლ-კახეთის სამეფოს უნიკალურ, ანალოგების არმქონე, მვირფასი ლითონის საფასეზე - სირმა თეთრზე, ანუ, მაღალი სინჯის ვერცხლის მონეტებზე, რომელთა გამოშვებაც ირაკლი II-ის 1765/6-1768/9

---

¹ ნაშრომი შესრულებულია შოთა რუსთაველის საქართველოს ეროვნული სამეცნიერო ფონდის მხარდაჭერით (ახალგაზრდა მეცნიერთა სამეცნიერო გრანტი Yშ-21-2879: ქართლ-კახეთის სამეფოს (1744-1801) ფულადი პოლიტიკა და ისტორია).

(ჰიჯრის 1179-1182) წლებში განხორციელებული სამონეტო რეფორმის შემდეგ დაიწყო.

კვლევის მიზანია - ქართლ-კახეთის სამეფოს სირმა თეთრის მიმოქცევის შესწავლა; მიღებული შედეგების საფუძველზე კი ამ ქართული საფასის ემისიის გარემოებებისა და ისტორიული მნიშვნელობის გარკვევა.

საკვლევი მასალის თვალსაზრისით, აღსანიშნავია, რომ ამა თუ იმ ტიპის საფასის მიმოქცევაზე ინფორმაციის პირველწყაროები სამგვარია: 1) მონაცემები თავად ცალკეული მონეტებისა თუ მონეტების შემცველი განმების შესახებ (ამგვარი კომპლექსები შეიძლება იყოს ექსკლუზიურად მონეტარული, ან შერეული - მონეტარული-ნივთიერი) (ინფორმაციის წყაროა არქეოლოგიური გათხრები ან შემთხვევითი აღმოჩენები); 2) ამა თუ იმ ტიპის ოფიციალური, ანუ, სახელმწიფო, საბუთი (ქართული; თუ, დაფუძვით, ჩამოსულ რუს მოხელეთა ოფიციალური ანგარიშები); ან კერძო პირთა შორის დადებული სახელშეკრულებო დოკუმენტაცია; რომელმაც ჩვენამდე მოაღწია (ქართლ-კახეთის შემთხვევაში ოფიციალური დოკუმენტაცია მნიშვნელოვანწილად, ჩანს, დაიღუპა; კერძოს საბუთები კი საკმაო რაოდენობით შემორჩა); 3) ნარატიული წყაროები (უცხო მოგზაურთა თუ ქართველთა დღიურები; ისტორიული ხასიათის ნაშრომები).

სირმა თეთრის შემთხვევაში, ინფორმაციის მნიშვნელოვანი წყარო, როგორც წინასწარმა მოკვლევამ გვიჩვენა, სწორედ ცალკეული მონეტებისა თუ მონეტების შემცველი განმების აღმოჩენებია. ასე რომ, წინამდებარე ნაშრომში მნიშვნელოვანწილად სწორედ ამ პირველწყაროს დავყვრდნობით.

რასაკვირველია, მნიშვნელოვანია შემორჩენილი დოკუმენტაციაც, კერძოდ, როგორც ქართლ-კახეთის სამეფოს, ასევე რუსეთის იმპერიის საბუთებიც, სადაც საინტერესო ცნობებს ვაწყდებით სირმა თეთრის მიმოქცევაზე მთელს რეგიონში.

ამასთანავე, აღსანიშნავია, რომ საკვლევი მასალა მრავალგვარი მეთოდოლოგიური მიდგომის საშუალებას იძლევა. ცალკეული მონეტებისა თუ სამონეტო კომპლექსების განაწილების მიხედვით შესაძლებელია მსჯელობა სირმა თეთრის როგორც ქრონოლოგიური, ასევე გეოგრაფიული განვრცობის შესახებ. ამასთანავე, სამონეტო კომპლექსების აღმოჩენები, ცალკეული მონეტების აღმოჩენებთან შედარებით, ბუნებრივია, მეტ ინფორმაციას გვაწვდის, ვინაიდან სამონეტო კომპლექსებს (ცალკე აღმოჩენებისგან განსხვავებით)

გეოგრაფიულის გარდა ქრონოლოგიური განზომილებაც გააჩნიათ - განძების შინაგანი სტრუქტურა იძლევა საშუალებას მათი ტეზავრაცია საკმაოდ ზუსტად დათარიღდეს; რასაკვირველია, არა ნაკლებ მნიშვნელოვან ინფორმაციას შეიცავს ცნობა პოვნის (თუნდაც, მიახლოებითი) ადგილის შესახებ.

საკვლევ მასალას წარმოადგენს დღეისთვის მეტ-ნაკლებად ამომწურავი სახით დაგროვებული ინფორმაცია სირმა მონეტების შემცველი 23 განძის შესახებ. დამატებითმა მონაცემებმა მოგვცა საშუალება განგვევსწავლო და დაგვეხვეწა ჩვენს მიერ 2021 წელს 13 სამონეტო კომპლექსის შესწავლის საფუძველზე შემუშავებული სირმა თეთრის შემცველი განძების კლასიფიკაცია (Paghava 2021).

განძების კლასიფიკაცია ხორციელდება სამონეტო კომპლექსის ორი პარამეტრის გათვალისწინებით: გეოგრაფიული (აღმოჩენის, თუნდაც, მიახლოებითი ადგილი), და ქრონოლოგიური (ტეზავრაციის დრო, განსაზღვრული ტრადიციულად, ყველაზე ახალგაზრდა მონეტით - განძში შემდგომი პერიოდის გავრცელებული მონეტების არარსებობით). სულ გამოვყავით ოთხი ჯგუფი.

I ჯგუფი: ამ ჯგუფში გაერთიანებულია 12 განძი. ტერიტორიულად, ყველა აღმოჩენილია ისტორიული ქართლ-კახეთის სამეფოს ტერიტორიაზე (თანამედროვე პოლიტიკური საზღვრები იგნორირებულია); ყველაზე ახალგაზრდა მონეტა XVIII საუკუნეს არ სცილდება, XIX საუკუნის მონეტები არ არის; ამრიგად, ამ ჯგუფის განძები გვისურათებს ქართლ-კახეთის სამეფოს სამონეტო მიმოქცევას.

1. ლალაქენდის (1897): 73 ქართული ვერცხლის მონეტა, როგორც ჩანს, სირმა თეთრი, მოჭრილი ირაკლი II-ის ზეობაში (ანუ, ჰ. 1213 წ. მონეტა განძში არ შედიოდა?); სამწუხაროდ, მონეტების ნომინალი არ არის მითითებული (Пахомов 1926, 71, #231); განძის ტეზავრაცია XVIII ს. დასასრულს უნდა მომხდარიყო;
2. გორის უძეზდის (1906): ირაკლი II-ის დაახლოებით 60 აბაზი, და 5 პუდზე მეტი სპილენძის მონეტა, აქედან რუსეთის იმპერიის 5-კაპიკიანები (1760-, 1770-, 1780-იანი წლების), ასევე, როგორც ჩანს, ეკატერინე II-ის 2-კაპიკიანებიც, და ირაკლი II-ის სპილენძის ბისტები და ნახევარ-ბისტები, ძირითადად ერთთავიანი არწივის გამოსახულებით (1796), მაგრამ, მცირე რაოდენობით, ორთავიანი არწივის გამოსახულებითაც (თარიღების სხვადასხვა კომბინაციით) (Пахомов 1926, 71, #230; Кебуладзе 1969, 96-97, #2); განძის ტეზავრაცია XVIII ს. დასასრულს უნდა მომხდარიყო;

3. ჭიკაძის (1927): >100 სირმა აბაზი; ყველაზე ხანდაზმული თარიღით ჰ. 1182 თუ 1184 წ., ახალგაზრდა თარიღით ჰ. 1213 წ. (1798/9) (1 მონეტის თარიღი ჰ. „1166“ წ. იყო) (Пахомов 1938, 58, #537; Пахомов 1949, 79, #1216); განძის ტეზავრაცია XVIII ს. დასასრულს უნდა მომხდარიყო;
4. უპასპორტო I (2004): >100 სირმა აბაზი (ჩვენი ჩანაწერების მიხედვით), ყველაზე ახალგაზრდა მონეტა ჰ. 1213 წლით იყო დათარიღებული (Paghava 2021); განძის ტეზავრაცია XVIII ს. დასასრულს უნდა მომხდარიყო;
5. უპასპორტო II (2005): >100 სირმა აბაზი (ჩვენი ჩანაწერების მიხედვით; მიუხედავად ქრონოლოგიური სიახლოვისა, ეს სხვა განძი იყო, და არა წინა განძის ფრაგმენტი), ყველაზე ახალგაზრდა მონეტა ჰ. 1213 წლით იყო დათარიღებული (Paghava 2021); განძის ტეზავრაცია XVIII ს. დასასრულს უნდა მომხდარიყო;
6. ბოლნისის (2010-იანი წწ.): ექსკლუზიურად სირმა თეთრი - 33 აბაზიანი (საერთო რაოდენობის 94.3%): ჰ. 1183 (გახვრეტილი), 1184, 119x, 1190, 1192, 1193, 1202, 1205, 1206, 1207 (6 ც.), 1208 (2 ც.), 1209, 1211 (15 ც.); 2 უზალთუნი (5.7%): თარიღი არ იკითხება, ჰ. 1206 წ. ყურადღებას იპყრობს ჰ. 1211 წლით დათარიღებული აბაზიანების სიხშირე (აბაზიანების საერთო რაოდენობის 45.5%). განძი საკმაოდ კომპაქტურია: ყველაზე ხანდაზმული მონეტაა ჰ. 1183 წ. აბაზიანი, ყველაზე ახალგაზრდა - 1211 წლის აბაზიანები (1796/7). განძის ტეზავრაცია XVIII ს. დასასრულს უნდა მომხდარიყო (ფალავა 2021b);
7. მანავის (2009): ყველაზე ცოტა 116 მონეტა, ყველა სირმა აბაზიანი: ჰ. 1182 (2 ც.); 1183 (6); 1184 (10); 1189 (1); 1190 (15); 1191 (8); 1192 (16); 1193 (20); 1194 (6); 1195 (5); 1203 (1); 1205 (1); 1206 (1); 1207 (6); 1208 (1); 1210 (1); 1211 (8); 1213 (1); თარიღი არ იკითხება (7). უგვიანესი მონეტა დათარიღებულია ჰ. 1213 წ. (1798/9), XIX ს. მონეტები განძში არ შედიოდა. შესაბამისად, განძის ტეზავრაცია XVIII ს. დასასრულს უნდა მომხდარიყო (ფალავა 2022);
8. კოჯრის II (2022): 36 სირმა ვერცხლის მონეტა - 35 სირმა აბაზი (ჰ. 11xx: 1, 1182 ( ): 1; 1183: 1; 1184: 1; 1193: 2; 12xx: 2; 1202: 1; 1206: 1; 1207: 1; 121x: 1; 1211: 4; თარიღი არ იკითხება: 19¹), და 1 განჯის აბაზიანი, სირმა ტიპის (Пагава 2013, 227-233), ჰ. 1204 ან, უფრო, 1205 წლის (შეად. Пагава 2013, 228-229, Рис. 18, 23). საყურადღებოა, რომ

¹ ორიგინალურ პუბლიკაციაში ციფრი შეცდომითაა მითითებული.

ყველა მონეტას მირჩილვის კვალი შერჩენოდა, ანუ, ტეზავრაციამდე რაღაც სამკაულს ამშვენებდა (2 სირმა აბაზის გარდა, დანარჩენ 24 მონეტაზე მირჩილვა თარიღის მხარესაა, რაც მის წაკითხვას ხშირად შეუძლებელს ხდის). ყველაზე ახალგაზრდა მონეტა დათარიღებულია ჰ. 1211 წ. (1796/7), განძი კი XIX ს. მონეტებს არ შეიცავდა. შესაბამისად, ამ განძის ტეზავრაცია XVIII ს. დასასრულს უნდა მომხდარიყო (ფალავა 2022);

9. დუშეთის (2005): ექსკლუზიურად სირმა თეთრი - 4 სირმა აბაზი: ჰ. 118x (სტილით ჰ. 1182, 1183, ან 1184 / 1768-1771), 1201 (1786/7), 1205 (1790/1) და 1207 (1792/3) (საერთო რაოდენობის 80%); და 1 სირმა უზალთუნი (საერთო რაოდენობის 20%): ჰ. 1211 (1796/7). ყველაზე ახალგაზრდა მონეტა ჰ. 1211 წლის აბაზია (1796/7); განძის ტეზავრაცია XVIII ს. დასასრულს უნდა მომხდარიყო. სავარაუდოდ, ეს არის ე.წ. ქისა, ანუ, მცირე ზომის განძი (შეად. ფალავა 2020), რომელიც წარმოადგენდა მფლობელის დღენიადაგ სახარჯად გამიზნულ ფულს, და არა მიზანმიმართულ დეპოზიტს (ფალავა, იბეჭდება-ბ);
10. ქართლის უპასპორტო (2017?): 4 (თუ 5?) სირმა აბაზიანი: ჰ. 1184 (1770/1), 1192 (1778/9), 1201 (1786/7) (2 ც.). ყველაზე ახალგაზრდა მონეტების მიხედვით ამ ქისის ტეზავრაცია 1780-იანი წლების დასასრულით ან 1790-იანი წლების დასაწყისით თარიღდება (ფალავა, იბეჭდება-ბ);
11. მთიანეთის (2020?): ვერცხლის არტეფაქტების ნატეხები და 23 ვერცხლის მონეტა (მნიშვნელოვანი ნაწილი გახვრეტილი ან გაცვეთილია): გვიანფეოდალური ხანის ქართული მონეტა ცხოველის გამოსახულებითა და გაურკვეველი (ასომთავრული?) ლეგენდით (1.30 გ) (შეად. Пагава, Спандерашвили 2018); ოსმალური ბილონის ფარა - 2 (მუსტაფა III-ისა და სელიმ III-ის); რუსეთის იმპერიის: ელისაბედის 5-კაპიკიანი (1756), ეკატერინე II-ის გრივენნიკები (1174?, 1783, 1794, 1796); ქართლ-კახეთის შაური შაჰროჰის სახელით (ჰ. „116“); სირმა თეთრი: 8 აბაზიანი: ჰ. 1182 (1768/9), 1196 (1781/2) (3 ც.), 1205 (1790/1), 1211 (2 ც.), 12xx; 3 უზალთუნი: ჰ. 11xx, 1213 (1798/9) და ჰიბრიდი (მოჭრილი უზალთუნისა და აბაზიანის შუბლისა და ზურგის სიქებით); 2 შაური: უთარილო (?), [121]3? (1798/9), და ჰიბრიდი (მოჭრილი უზალთუნისა და აბაზიანის შუბლისა და ზურგის სიქებით) განძის ტეზავრაცია XVIII ს. დასასრულს უნდა მომხდარიყო (ფალავა, იბეჭდება-ბ);

12. ფშავლის (1963): 3 სირმა აბაზი, XVIII ს. დასასრულის 3 ოსმალური მონეტა, რუსეთის იმპერიის 11 მონეტა: ელისაბედის გრივენნიკები (2 ეგზ.: 1747, 1748); ეკატერინე II-ს გრივენნიკები (7 ეგზ.: 1770 – 2, 1779, 1791, 1795 – 2, 1796); ეკატერინე II-ს 15-კაპიკიანი (1784); პავლე I-ის 5-კაპიკიანი (სპილენძის? ვინაიდან, თარიღი მითითებულია როგორც 1796?) (მონეტების დეტალური აღწერილობა მოცემული არ არის) (Кебуладзе 1969, 14). განძის ტეზავრაცია, ჩვენი აზრით, უნდა მომხდარიყო XVIII საუკუნის დასასრულს.

II ჯგუფი: ამ ჯგუფში გაერთიანებულია 7 განძი. ტერიტორიულად, ყველა აღმოჩენილია ისტორიული სახანოების, ქართლ-კახეთის სამეფოს მეზობელი კავკასიური სახელმწიფოების ტერიტორიაზე (თანამედროვე პოლიტიკური საზღვრები იგნორირებულია); ზოგიერთ შემთხვევაში ყველაზე ახალგაზრდა მონეტა XVIII საუკუნეს არ სცილდება, XIX საუკუნის მონეტები არ არის; ზოგიერთში კი განძში შედის XIX საუკუნის მონეტებიც. ამ კრიტერიუმით, ამ ჯგუფის განძების დაყოფილია ორ ქვე-ჯგუფად, IIa (5 განძი) და IIb (2 განძი), რომლებიც ასახავს სამონეტო მიმოქცევას სახანოებში შესაბამისად ქართლ-კახეთის სამეფოს ანექსიამდე 1801 წელს, და მის შემდეგ, როდესაც რუსებს ირაკლი II-ის პოლიტიკის შედეგად უკვე გადალახული ჰქონდათ დიდი კავკასიონის ბარიერი.

IIa:

13. დარალაგიოზის (1934): ვერცხლის ნივთები, ვერცხლის მონეტების გადაკეთებით დამზადებული 33 ლილი, და 631 ვერცხლის მონეტა (აბსოლუტური უმრავლესობა გახვრეტილი ან მირჩილული ყურწებით, საზოგადოდ, დეფექტური): მნიშვნელოვან ნაწილს შეადგენდნენ „თბილისური“ (საფიქრებელია, სირმა) აბაზიანები, ყველაზე გვიანდელი თარიღით ჰ. 1211 (1797/8) წ., უმნიშვნელო რაოდენობით იმავე პერიოდის (ე.ი. სირმა) უზალთუნები; კიდევ ნაკლები რაოდენობით განჯის სახანოს აბაზიანები, ხოვეიზას მუჰამმადები, ავშარული და ანონიმური ირანული ვერცხლი, 1 რუსული გრივენნიკი (1796). განძის ტეზავრაცია XVIII საუკუნის დასასრულს უნდა მომხდარიყო (Пахомов 1940, 64-65, #918).

14. სოვეტაშენის (1938): 2 სირმა ნახევარ-მარჩილიანი (ჰ. 1182 და 1184), 12 ერევნის ‘აბზასი (ჰ. [11]81, 1185 – 2 ც., უთარილო - 9 ც.), 1 თაბრიზის ‘აბზასი (ჰ. 1185); ყველაზე ხანდაზმული მონეტა დათარიღებულია ჰ. 1181 (1776/8) წლით, ახალგაზრდა - ჰ. 1185 (1771/2) წლით; განძის ტეზავრაცია 1770-იან წლებში უნდა მომხდარიყო (Пахомов 1949, 77, #1209);

15. ჩაქენდის (1953): მოკალური სპილენძის თასი და 1266 ვერცხლის მონეტა, მათ შორის: სეფიანთა - 819 ც., ავშარიანთა - 2; შირვანის 'აბასიანები - 79 ც., განჯის მონეტები - 295 ც., სირმა აბაზიანები - 71 ც.: 3. 1182, 1183 (3 ც.), 1184 (7 ც.), 1189 (გახვრეტილი), 1190 (10 ც., აქედან 1 გახვრეტილი), 1191 (7 ც., აქედან 1 გახვრეტილი), 1192 (5 ც., აქედან 1 გახვრეტილი), 1193 (17 ც., აქედან 1 შემოჭრილია), 1194 (8 ც., აქედან 1 გახვრეტილია), 1195 (8 ც.), 1196 (4 ც.) განძის ყველაზე ხანდაზმული მონეტაა სეფიანური შაჰი თარიღით 3. 1071 (1660/1) წ., ახალგაზრდა - განჯის 'აბასი თარიღით 3. 1201 (1786/7) წ. (Пахомов 1959, 27-32, #2022); განძის ტეზავრაცია 1780-იანი წლების ბოლოს უნდა მომხდარიყო;
16. ყარაბაღის I (2015): >400 განჯის, შირვანისა და ქართლ-კახეთის სამეფოს აბაზიანი; სირმების წილი დაახლოებით 25%; გავცვანით მხოლოდ 14 ეგზემპლარს: 3. 1183 წ. (1769/70), 1184 (1770/1) - 2 ც., 1190 (1776/7) - 3 ც., 1193 (1779/80) - 2 ც., 1194 (1780) - 4 ც., 1195 (1780/1) - 2 ც. გაურკვეველია, განძის ტეზავრაცია განხორციელდა 1801 წლის შემდეგ, თუ, უფრო, 1801 წლამდე (ფალავა, იბეჭდება-ბ);
17. ერევნის II (2010-იანი წლების დასაწყისი): გაურკვეველი რაოდენობის ვერცხლის მონეტა; ნანახი გვაქვს 4 (ყველა მირჩილვის კვალით, აშკარად მონისტოდან ჩამოხსნილი) - 3 სირმა აბაზიანი: [120]7 (1792/3), [12]11 (1796/7), განურჩევადი თარიღით; და 1 სირმა ტიპის განჯის აბაზიანი: 3. 1205 (1790/1). ყველაზე ახალგაზრდაა 3. [12]11 (1796/7) წლით დათარიღებული მონეტა, და სამონეტო კომპლექსიც, საფიქრებელია, XVIII საუკუნის ბოლოსთვის შედგა (ფალავა, იბეჭდება-ბ).

IIb:

18. ყარაბაღის II (2013): 102 მონეტა - 3 ვერ იდენტიფიცირდა (ლითონი უცნობია); 1 სპილენძისაა, ამხედრებული წმ. გიორგის გამოსახულებით (რუსეთის იმპერიის?), 98 ვერცხლის: სეფიანები - ხოვეიზას 11 მონეტა (მათ შორის, 3. 1088 / 1677/8, xx08), სულთან ჰუსეინ I-ის 5 მონეტა, თაჰმასბ II-ის 2 მონეტა; ავშარიანები - ნადირ-შაჰის 2 მონეტა, 'ადილ-შაჰის 1 მონეტა; ოსმალები - მეჰმეთ I-ის განჯის მუჰამმადი/ბეშლიყი; XVIII საუკუნის II ნახევრის სახანოები და ქართლ-კახეთის სამეფო - თაბრიზის სახანო: 2 ეგზ., შემახის - 9; ყარაბაღის - 46 (ყველაზე გვიანდელი დათარიღებულია 3. 1223 წლით / 1808/9); განჯის - 10; შაქის - 2; ქართლ-კახეთის სამეფოს - 1 სირმა აბაზიანი (3. 1192 / 1778); რუსეთის იმპერია - ელისაბედის (1756 წ. ნახევარპოლტინიკი), ეკატერინე II-ისა (20-კაპიკიანები და

რუბლი), და პავლე I-ის (1801 წ. რუბლი) მონეტები (Акопян 2015, 119, #20; ფაღვა, იბეჭდება-ბ). ყველაზე ახალგაზრდაა ყარაბაღის სახანოს ჰ. 1223 წლის (1808/9) მონეტა; განძის ტეზავრაცია XIX საუკუნის I-II დეკადების მიჯნაზე უნდა მომხდარიყო (ფაღვა, იბეჭდება-ბ);

19. ერევნის I (2008): 20 ვერცხლის მონეტა, აქედან 17 სირმა აბაზი (85%), 1 განჯის სახანოს 'აბზასი (10%), მათ შორის ერთი თარიღით ჰ. 1202 წ. (1787/8), 1 ქართულ-რუსული 1819 წ. ორაბაზიანი (5%); განძის ტეზავრაციის მიახლოებითი დრო 1810-იანი წწ. დასასრული - 1820-იანი წწ. დასაწყისი (Акопян 2015, 120, #24; ფაღვა, იბეჭდება-ბ);

III ჯგუფი: ამ ჯგუფში გაერთიანებულია 3 განძი. ტერიტორიულად, ყველა აღმოჩენილია ქართლ-კახეთის სამეფოს ისტორიულ ტერიტორიაზე; ყველა სამონეტო კომპლექსი სირმა თეთრთან ერთად შეიცავს ასევე XIX საუკუნის მონეტებს, და, ამრიგად, XIX საუკუნეშია ტეზავრირებული. ამ ჯგუფის განძები გვისურათებს აღმოსავლეთ საქართველოს სამონეტო მიმოქცევას ქართლ-კახეთის სამეფოს 1801 წელს ანექსიის შემდგომ.

20. ფხოველის (1955): 111 ვერცხლის მონეტა, აქედან 8 სირმა აბაზი, 60 რუსული, 24 ქართულ-რუსული და 19 პოლონურ-რუსული ვერცხლის მონეტა; ყველაზე ხანდაზმულია ჰ. 1193 წ. (1779/80) სირმა აბაზი, ყველაზე ახალგაზრდა - 1842 წ. რუსული რუბლი. სირმა აბაზის ხვედრითი წილია მონეტების საერთო რაოდენობის 7.2%. განძის ტეზავრაცია უნდა მომხდარიყო 1840-იან წლებში (არა უადრეს 1842 წლისა) (ქებულაძე 1975);

21. ფასანაურის (1970-იანი წწ.): 576 ვერცხლის მონეტა და 2 (ვერცხლისავე?) თასი. მონეტებია: ქართლ-კახეთის სამეფოს სირმა ვერცხლი - 9 ნახევარ-მარჩილიანი („1182-1192 ჰიჯრით (1768-1778)“), 136 აბაზიანი („1166-1213 ჰიჯრით (1752-1799)“), 4 უზალთუნი („1213 ჰიჯრით (1798-1799)“), 1 შაური (თარიღი არ იკითხება); ოსმალური - 1 ფარა (ინიციალური თარიღით ჰ. 1143); „ირანული“ - 1 „აბაზიანი“ (ჰ. 1209 წ. / 1794/5); ქართულ-რუსული - 13 აბაზიანი (1812-1833), 1 აბაზიანი (1812); პოლონურ-რუსული - 3 2-ზლოტიანი (1835-1836), 20 1-ზლოტიანი (1835-1840), „1 50-გროშიანი (1816)“ (გაუგებარია, თუ რა მონეტაზეა საუბარი); რუსული - 11 რუბლიანი (1764-1842), 1 პოლტინა (1818), 1 პოლუპოლტინიკი (1786), 22 გრივენნიკი (1770-1795), 14 25-კაპიკიანი (1829-1858), 167 20-კაპიკიანი (1784-1878), 32 15-კაპიკიანი

(1788-1877), 138 10-კაპიკიანი (1813-1877). ყველაზე ხანდაზმული მონეტებია 1760-იან წლებში მოჭრილი სირმა-აბაზები და 1760-იან წლებში მოჭრილი ეკატერინე II-ს რუბლიანები, ყველაზე ახალგაზრდა - 1878 წ. ალექსანდრე II-ის 20-კაპიკიანი. განძის ტეზავრაცია უნდა მომხდარიყო 1870-იანი წლების ბოლოს - 1880-იანი წლების დასაწყისში (1890-იანი წლებშიც კი, რევაზ ქებულაძის მიხედვით) (ქებულაძე 1975, 121). სირმა თეთრის ხვედრითი წილი (მონეტების საერთო რაოდენობიდან, თუმცა, არა ღირებულებისა ან წონიდან გამომდინარე) შეადგენს 26.0%;

22. კოჯრის I (2019): 1 სირმა აბაზი (პ. 1202 / 1787/8), ქართულ-რუსული 1805 წ. აბაზი (შევსებული ნახვრეტით) და 1816 წ. ორაბაზიანი; რუსეთის იმპერიის თეთრი ფული: 1826 წ. 20-კაპიკიანი, 1834 წ. 2 ც. 20-კაპიკიანი; რუსეთის იმპერიის შავი ფული: 1810-1830 წწ. ტიპის (თარიღი არ იკითხება) 2-კაპიკიანი, 1830-1839 წწ. ტიპის (თარიღი არ იკითხება) 5- და 10-კაპიკიანი, 1840 წ. 1-კაპიკიანი „ვერცხლით“, 1841 წ. 2 ც. 3-კაპიკიანი „ვერცხლით“. ყველაზე ხანდაზმული მონეტა პ. 1202 წ. (1787/8) სირმა აბაზი, ყველაზე ახალგაზრდა - 1841 წ. 3-კაპიკიანები. საერთო ნომინალური ღირებულება 1 მან. 64 კაპ. სირმა აბაზის ხვედრითი წილია მონეტების საერთო რაოდენობის 8.3% და საერთო ღირებულების 12.2%. განძის ტეზავრაცია უნდა მომხდარიყო 1840-იან წლებში (ფალავა, იბეჭდება-ა);

IV ჯგუფი: წარმოდგენილია ერთადერთი განძით, რომელიც ნაპოვნია დასავლეთ საქართველოში, შეიცავს XIX საუკუნის მონეტებს და, შესაბამისად, ასახავს სამონეტო მიმოქცევას დასავლეთ საქართველოში. სამწუხაროდ, დღეისთვის ხელმისაწვდომი ინფორმაციით, ვერ ხერხდება XVIII და XIX საუკუნეების სამონეტო კომპლექსების გამიჯვნა და შესაბამის პერიოდში სამონეტო მიმოქცევაზე დაკვირვება.

23. სოხუმის (1899): 10 სირმა აბაზი: პ. „1155“ (?), ტიპოგრაფიული შეცდომა, იგულისხმებოდა 1185?), 1190, 1201, 1206, 1211, 1213, განურჩევადი თარიღით (4 ც.); განჯის სახანოს ‘აბბასიანები, ოსმალური, რუსული, და ქართულ-რუსული მონეტები (9 ორაბაზიანი, 4 აბაზიანი, მათ შორის ორი თარიღებით 1818 და 1828) (Пахомов 1957, 88, #868). განძის ტეზავრაცია 1830-იან - 1840-იან წლებში უნდა მომხდარიყო.

განვიხილოთ ზემო აღწერილი სირმა თეთრის შემცველი განძები. რა დასკვნების გამოტანაა შესაძლებელი?

I ჯგუფის 12 განძის შესწავლა ცხადყოფს, რომ ირაკლი II-ის მიერ ჩატარებული რეფორმის შემდგომ ქართლ-კახეთის სამეფოს ტერიტორიაზე გაბატონდა რეფორმის პროცესში შექმნილი ეროვნული ქართული საფასე - სირმა თეთრი. ყოველ შემთხვევაში, ასე ვთქვათ, საშუალო რანგის ტრანსაქციებს უზრუნველყოფდა სწორედ სირმა თეთრი (საფიქრებელია, წვრილ აღებ-მიცემობას ემსახურებოდა სპილენძის საფასე, მსხვილ ტრანსაქციებს კი ოქროს მონეტები, პირველ რიგში, ჰოლანდიური დუკატები; თუმცა, ამ საკითხების კვლევა ამჟამად სცდება ჩვენი ამჟამინდელი ამოცანის ფარგლებს). 12-დან 10 განძი (გარდა ფშავლისა და მთიანეთის განძებისა, მაგრამ გორის უძეუდის განძის ვერცხლის კომპონენტის ჩათვლით) შედგება *ექსკლუზიურად* სირმა ვერცხლისგან (შემადგენლობის 100%) (მხოლოდ კოჯრის II განძში ერთადერთი ეგზემპლარი - საერთო რაოდენობის 2.8% - განჯაშია მოჭრილი, მაგრამ ისიც სირმა ტიპისაა, ანუ ვიზუალურად მიმსგავსებულია, მეტროლოგიურად კი იდენტურია) (ხსენებულ ორ განძს ცალკე განვიხილავთ).

ქართლ-კახეთის სამეფოში ძირითადი, ყოველ შემთხვევაში, სატეზავრაციო ნომინალი (ოთხიდან) არის აბაზი. სირმა თეთრის წარმოდგენილი ნომინალების თვალსაზრისით გვაქვს ინფორმაცია 11 განძზე. აქედან, შემთხვევათა უმრავლესობაში, სირმა თეთრი წარმოდგენილია სწორედ აბაზის ნომინალით; 11-ვე განძის მონაცემების შეჯერებით, გამოვითვალეთ ამ ნომინალის შეწონილი სიხშირე (რაოდენობრივად) - 99.47%. საზოგადოდ, მცირე ნომინალები (უზალთუნი და შაური) წარმოდგენილია მხოლოდ ბოლნისის, დუშეთისა და მთიანეთის განძებში; აქედან, ბოლნისის განძში მათი წილი მხოლოდ 5.7% (რაოდენობით, წონის მხრივ, კიდევ ნაკლები იქნება); მთიანეთის განძში - ყველანაირი მონეტების საერთო რაოდენობის 26.1%, და სირმა მონეტების 42.9% (წონით ნაკლებია, ცხადია) - ამგვარი მაღალი სიხშირე აიხსნება განძის ბუნებით; იხ. ქვემოთ); დუშეთის განძში კი მათი სიხშირეა 20%, მაგრამ ეს იმიტომ რომ აღნიშნული კომპლექსი, გარკვეული ალბათობით, დაკარგულ ქისას წარმოადგენს, და არა დაგეგმილ დეპოზიტს - მიმოქცევაში, ბუნებრივია, მცირე ნომინალებიც იღებდა გარკვეულ მონაწილეობას, თუმცა, მთავარ როლს აბაზი ასრულებდა, ჯერ კიდევ შაჰ აბბას I დროიდან მოყოლებული ძირითადი ნომინალი. აღსანიშნავია, რომ მსხვილი ნომინალი ამ ჯგუფის განძებში საერთოდ არ გვხვდება.

ვახსენეთ, რომ ამ ჯგუფის განმეზში წამყვანი (რომ არ ვთქვათ, ერთადერთი) საფასეა სირმა თეთრი. საყურადღებო გამონაკლისს წარმოადგენს რუსული ვერცხლის მონეტების საკმაოდ საგულისხმო მინარევი მთიანეთის და ფშავლის განმეზში, შესაბამისად, საერთო რაოდენობის 21.7% და 62.5%. თუმცა, ყურადღებას იპყრობს ორივე შემთხვევაში რუსული მონეტების მცირე ნომინალი. მცირეწონიანია სხვა მონეტებიც, მთიანეთის განმეზში მანც (ფშავლის განმეზში შემავალი 3 ოსმალური მონეტის ნომინალი ორიგინალურ პუბლიკაციაში მითითებული არ არის; თუმცა, ვეჭვობთ, რომ, მთიანეთის განმის მსგავსად, ამ შემთხვევაშიც საუბარია ბილონის აქჩე-ფარას რანგის საფასეზე). მთიანეთის განმი (ასევე, ფშავლის?), რომელიც დაწვრილებით სხვა ნაშრომშიო გვაქვს განხილული (ფაღავა, იბეჭდება-ბ), შესაძლოა წარმოადგენდეს ხანგრძლივი დაგროვების, ეთნოგრაფიულ-რელიგიური ხასიათის სამონეტო კომპლექსს; მაგრამ, სირმა თეთრის არსებობისა და პოვნის ადგილიდან გამომდინარე, ფაქტია, რომ მისი დაგროვება წარმოებდა ქართლ-კახეთის სამეფოში და მისი შემადგენლობაც, კომპლექსის ბუნების-და მიუხედავად, ასახავს ადგილობრივ სამონეტო მიმოქცევას. ძალაუნებურად ჩნდება ეჭვი, რომ 1790-იანი წლებში დიდი რაოდენობით მოჭრილმა წვრილმა რუსულმა ვერცხლის ნომინალებმა დაიწყეს შედწევა ქართლ-კახეთის სამეფოს სამონეტო ბაზარზე, თუმცა, მცირე ნომინალის სირმა თეთრის მსგავსად, მათ ვერ მოიპოვეს სადეპოზიტო, ასე ვთქვათ, კანონიერი და გადანახვის ღირსი საფასის სტატუსი; თუმცა კი, წარმოადგენდნენ შესაწირად ვარგის ობიექტს.

გორის უძეზდის განმეზში სხვა მოვლენას ვხედავთ - სირმა თეთრის პარალელურად განმი დიდი რაოდენობით რუსეთის იმპერიისა და ქართლ-კახეთის სამეფოს სპილენძის საფასეს შეიცავს (ქართლ-კახეთის სამეფოს სირმა თეთრის პარალელურად რუსეთის იმპერიის ვერცხლი ამ სამონეტო კომპლექსში არ ჩანს). სამონეტო კომპლექსი განსაკუთრებულად საინტერესოა, მაგრამ, რაკი სპილენძის საფასის მიმოქცევას ამჟამად არ ვიკვლევთ, ამ სამონეტო კომპლექსს სხვა ნაშრომში მივუბრუნდებით.

I ჯგუფის განმეზში აშკარად იკვეთება ქრონოლოგიურად მეტ-ნაკლებად სინქრონული, მაგრამ, თავისი ბუნებით განსხვავებული განმეზი, რომლებიც, ამ კრიტერიუმით, ეგება, შეიძლება სხვადასხვა ქვე-ჯგუფშიც გაერთიანდეს:

ა) სტანდარტული, ეკონომიკური დეპოზიტები (ყველა, გარდა დუშეთის, ქართლის უპასპორტო, მთიანეთისა და ფშავლის

განძევისა). მფლობელის ამოცანა იყო გადაენახა მეტ-ნაკლებად არსებითი თანხა, (საგანგებოდ ამორჩეულ?) ყველაზე გავრცელებულ, წამყვან, ლიკვიდურ, შინაგანი ღირებულების მქონე (ვერცხლია), ძვირფასი ლითონის ვალუტაში (სირმა აბაზიანებში), შემდგომ განძის ამოღებისა და თანხის საჭიროებისამებრ მოხმარების მიზნით. ესენია შედარებით ხანმოკლე დაგროვების სამონეტო კომპლექსები, მთლიანად შედგენილი ირაკლი II-ის სამონეტო რეფორმის შემდგომ წლებში;

ბ) ქისები (დუშეთისა და ქართლის უპასპორტო განძები). მოიცავს ამა თუ იმ მოსახლის (შემთხვევით დაკარგულ?) სადღენიადაგ სახარჯად გამიზნულ თანხას. მონეტები არ არის საგანგებოდ ამორჩეული, მათში გვხვდება მცირე ნომინალებიც. ესენია ხანმოკლე, ან, ასე ვთქვათ, ულტრა-ხანმოკლე დაგროვების სამონეტო კომპლექსები, რომლებიც თანადროული (ბუნებრივია, ირაკლი II-ის სამონეტო რეფორმის შემდგომი დროის) სამონეტო მიმოქცევის წამიერ ანაბეჭდს წარმოადგენს;

გ) ეთნოგრაფიულ-რელიგიური კომპლექსები (მთიულეთის; შესაძლოა, ასევე, ფშავლის). გარკვეული ალბათობით, წარმოადგენს აღმოსავლეთ საქართველოს მთიან მხარეში სალოცავისადმი, შესაძლოა, ხანგრძლივი დროის - ათწლეულების? - განმავლობაში შეწირული მონეტების ერთობლიობას. ჩანს, შესაწირად დასაშვები იყო მცირე ნომინალის / წონისა და დეფექტური (მირჩილული ყურწით, გახვრეტილი), მაგრამ ძვირფასი ლითონის (ვერცხლის) მონეტის გამოყენება; მოსახლეობა, ეკონომიის მიზნით, სწორედ ესეთს სწირავდა ხოლმე. მიუხედავად ეთნოგრაფიულ-რელიგიური ბუნებისა, ამგვარი სამონეტო კომპლექსები, იმავდროულად, ეკონომიკური ისტორიის საყურადღებო ძეგლებიცაა. ესენია საკმაოდ ხანგრძლივი დაგროვების სამონეტო კომპლექსები, რომელიც აერთიანებს როგორც ირაკლი II-ის სამონეტო რეფორმის შემდგომ, ასევე რეფორმამდე კარგა ხნით ადრე მოჭრილ მონეტებსაც, და ასახავს ადგილობრივ სამონეტო მიმოქცევას შედარებით ხანგრძლივი დროის განმავლობაში.

ყურადღებას იპყრობს ჰ. 1211 წლით (1796/7) დათარიღებული სირმა აბაზიანების სიხშირე. მაგალითად, ბოლნისის განძში ამ თარიღს ატარებს აბაზიანთა 45.5% (არადა, სირმა აბაზიანები იჭრებოდა,

შემონახული მონაცემებით, ჰ. 1179-1180, 1182-1184, 1190-1213 წლებში,¹ ანუ, სულ 29 წლის განმავლობაში მაინც). ემპირიულადაც - ამ წლის აბაზიანები ძალიან ხშირია. რა არის ამ გარემოების მიზეზი? მაჰმად-ხანის მიერ თბილისის აოხრების შემდგომ ხელისუფლებისა და მოსახლეობის მხრიდან ვერცხლის დეპოზიტების მობილიზაციის აუცილებლობა ხომ არა?

ხელმისაწვდომი მონაცემებით სხვადასხვა წლების სირმა აბაზიანების სიხშირის გამოვლენა ხერხდება მხოლოდ და მხოლოდ ბოლნისისა და მანავის განძებისთვის; შევისწავლეთ სხვადასხვა თარიღის მატარებელი თარიღიანი (იგნორირებულია ეგზემპლარები, რომლებზედაც თარიღი არ იკითხება) აბაზიანების (და არა სხვა ნომინალების) სიხშირე როგორც აბსოლუტურ ციფრებში, ასევე პროცენტებში (დიაგრამები 1-2). აღმოჩნდა, რომ ამ ორი განძის სტრუქტურა საკმაოდ განსხვავებულია. ბოლნისის განძი ტრადიციულია, დიაგრამა აშკარად გადახრილია გვიანდელი მონეტებისკენ, რაც ლოგიკურია (ბოლოდროინდელი მონეტები განძში მეტად ილექება, ვიდრე შედარებით ადრინდელი): ჰ. 1183-1184 და 1190-1193 წწ. ჯგუფში 5 აბაზიანია (15.6%); ჰ. 1202-1211 წწ. ჯგუფში კი 27 აბაზიანია (84.4%). მაგრამ აი მანავის განძში კი მდგომარეობა შებრუნებულია, დიაგრამა უფრო ადრეული მონეტებისკენ არის გადახრილი: ჰ. 1182-1184 და 1189-1194 წწ. ჯგუფში 89 აბაზიანია (81.7%); ჰ. 1203-1213 წწ. ჯგუფში კი მხოლოდ 20 აბაზიანია (18.3%). სამწუხაროა, რომ არ გვაქვს მეტი ინფორმაცია სხვა მსგავსი სამონეტო კომპლექსებისთვის, სათანადო ანალიზის ჩასატარებლად. მანავის განძი, შემადგენლობით, თითქოს ორ-კომპონენტია, ძირითადი ნაწილი გადაინახა / დაიზოგა ჰ. 1194 წლისთვის, შემდეგ კი დანაზოგს მცირე რაოდენობით დაემატა გვიანდელი მონეტებიც, უკვე XVIII საუკუნის დასასრულისკენ. ორივე განძში თვალსაჩინო ჩავარდნაა: ბოლნისის კომპლექსში საერთოდ არ არის ჰ. 1194-1201 წწ. აბაზიანები, მანავის განძში კი ჰ. 1196-1202 წწ. აბაზიანები. მანავის განძისთვის თუ ორ-კომპონენტიაობას ვვარაუდობთ, ბოლნისის განძზე ამას ვერ ვიტყვით. ხსენებულ განძებში შესაბამისი წლების აბაზიანების არარსებობა (ამ წლების აბაზიანები ემპირიულადაც, თითქოს, შედარებით იშვიათია) იმ დროს მათი ემისიის შეზღუდვით ხომ არ აიხსნება? რაც, თავის მხრივ,

---

¹ პირადად არასდროს შეგვხვედრია ჰ. 1180 და 1213 წწ. აბაზიანები, ამიტომ მათ არსებობას ვერიფიცირებულად ვერ ჩავთვლით.

სამხედრო-პოლიტიკურ მოვლენებს (მაგალითად, ომარ ხანის 1785 წ. შემოსევას) და სამთამადნო წარმოების წარმადობის ფლუქტუაციებს უნდა დავეუკავშიროთ?

საყურადღებოა ასევე ქართლ-კახეთის სამეფოს სამონეტო მიმოქცევის ამსახველი განმეხების ტეზავრაციის დრო. შემადგენლობის მიხედვით ტეზავრაციის დრო დგინდება 12-დან 9 სამონეტო კომპლექსისთვის (იგნორირებული გვაქვს 2 ქისა - დუშეთისა და ქართლის უპასპორტო, რომლებშიც (სირმა) მონეტები ძალიან მცირე რაოდენობითაა და, ამრიგად, რეპრეზენტატიული, სავარაუდოდ, ისინი არ არიან; და კიდევ ლალაქენდის განძი, რომლის შემადგენლობაშიც შემაგალი სირმა თეთრის წლები უცნობი რჩება). ცხრავე კომპლექსის ტეზავრაცია მოხდა XVIII საუკუნის დასასრულს, დროის ძალიან მოკლე შუალედში 1796/7 ან 1797/8 წლიდან ვიდრე 1800-იანი წლების დასაწყისამდე (ყველაზე ახალგაზრდაა ჰ. 1211 და 1213 წწ. სირმა თეთრი და 1790-იანი წწ. რუსული წვრილი ვერცხლი; XIX საუკუნის მონეტები კი ამ განმეხებში არ არის). რამ განაპირობა სირმა თეთრის განმეხების ტეზავრაცია მაინცდამაინც XVIII საუკუნის დასასრულს? ომიანობა და მოსახლეობის მაღალი (და მოულოდნელი) სიკვდილიანობა ქართლ-კახეთის სამეფოს მოსახლეობას ხომ პრაქტიკულად ყოველთვის ახასიათებდა? თუ, გიორგი XII-ის ზეობაში მდგომარეობა კიდევ უფრო მძიმე გახდა, უსაფრთხოების შეგრძნება კიდევ უფრო შესუსტდა და მოსახლეობამაც სახსრების გადანახვა დაიწყო, მაგრამ ბევრმა თავისი დეპოზიტი ვეღარ ამოიღო?

კოჯრის II განძის ყველა მონეტა მირჩილვის კვალს ატარებს (მსგავსი განმეხების სახანოების ეკონომიკასაც ახასიათებს - იხ. ქვემოთ). ეს კომპლექსი ქართლ-კახეთის სამეფოს ტერიტორიაზეა ნაპოვნი და, სავარაუდოდ, იქვე არის ფორმირებული - სახანოებიდან რომ მომდინარეობდეს, ექსკლუზიურად სირმა ტიპის თბილისისა და განჯის (ერთადერთი ცალი) აბაზიანებისგან შემდგარი, სავარაუდოდ, არ იქნებოდა. აღსანიშნავია, რომ 2 მონეტის გარდა, ყველა შემთხვევაში მირჩილვა გაკეთებულია მონეტის იმ მხარეს, სადაც აღნიშნულია მოჭრის ადგილი და თარიღი (და ინვოკაცია), ხოლო მეორე მხარე კი, ყურანული (თუმცა, ქრისტიანთათვისაც მისაღები) ფორმულით ხელუხლებლად არის დატოვებული 34 მონეტაზე (94.4%). ეს შემთხვევითობა ვერ იქნება. ან ხელოსანი ან მისი მუშტარი მაჰმადიანი უნდა ყოფილიყო, და ღილებიც (?) ყურანული ფორმულის გამოსაჩენად იყო გამიზნული. შესაძლოა, ამგვარი ნაკეთობები უფრო მაჰმადიანურ მოსახლეობაში იყო გავრცელებული. ამრიგად, ეს

სამონეტო კომპლექსი მნიშვნელოვანია ეთნოგრაფიულ-კულტუროლოგიური თვალსაზრისითაც.

*

II ჯგუფის 7 განძის შესწავლა გვიჩვენებს, რომ ქართლ-კახეთის სამეფოს მეზობელ სახანოებში (რომელთაც რუსეთის იმპერიის ექსპანსიამ ბოლო რამდენადმე უფრო გვიან მოუღო) სირმა თეთრის როლი, თითქოს, ბევრად უფრო მოკრძალებული იყო. გვაქვს ციფრები 7-დან 5 სამონეტო კომპლექსისთვის (ერევნის II კომპლექსი ძალიან პატარაა, და, უდიდესი ალბათობით, მხოლოდ ფრაგმენტულად გახდა ცნობილი, ამიტომ მისი იგნორირება ვამჯობინეთ). ამ 5 სამონეტო კომპლექსში კი სირმა თეთრის ხვედრითი წილი მერყეობს საკმაოდ ფართო ფარგლებში - (იდენტიფიცირებული ვერცხლის მონეტების საერთო რაოდენობის) 0.98% (ყარაბაღის II განძი) - 85% (ერევნის I განძი), მაგრამ, ჩვეულებრივ, არცთუ მაღალია: ჩაიქენდის: 5.8%, სოვეტაშენის: 13.3%, ყარაბაღის I: 25%? (5 კომპლექსის მიხედვით სირმა თეთრის / აბაზიანების შეწონილი სიხშირეა საერთო რაოდენობის 10.6%, ან, იგივე 10.6% სოვეტაშენის განძის გარეშე, რომელიც სხვა ნომინალის სირმა ვერცხლს შეიცავდა). რეალური ციფრები კიდევ უფრო დაბალი უნდა იყოს, ვინაიდან წინამდებარე ანალიზში არ არის გათვალისწინებული სახანოების მონეტების შემცველი ის განძები, რომლებშიც სირმა თეთრი არ შედიოდა. როგორც ჩანს, ქართლ-კახეთის სამეფოს ფარგლებს გარეთ, კავკასიის სხვა რეგიონებში, ქართულ სირმა საფასეს აქტიურ კონკურენციას უწევდა სახანოების თეთრი (არეზს ჩრდილოეთით ყველაზე აქტიური ემიტენტები: განჯის, ნუხის, ყარაბაღისა და შირვანის სახანოები). თუმცა, ვშიშობთ, რომ განძები სახანოებში სირმა თეთრის გავრცელებასა და როლს ადეკვატურად არ ასახავს: ამაზე ირიბად მიუთითებს II ჯგუფის განძებში სირმა თეთრის ხვედრითი წილის ძალიან მაღალი მერყეობა (ამ მხრივ, თითქოს, არ არის სხვაობა IIa და IIb ჯგუფის განძებს შორის); ჩვენი აზრით, სახანოებში მაღალი სინჯის ვერცხლისგან დამზადებული სირმა აბაზები წარმოადგენდა ძვირფასი ლითონის, ანუ, საკუთარი საფასის საწარმოებლად აუცილებელი ნედლეულის, ძირითად წყაროს; მათი უმრავლესობა გადადნობას ემსხვერპლა.

სახანოებში სირმა თეთრის გავრცელების კუთხით, საგულისხმოა, რომ, დავით კაპანაძის აზრით, სირმა თეთრის მინაბადები იჭრებოდა ნუხის სახანოში (კაპანაძე 1969, 159).

საყურადღებოა, რომ I ჯგუფის განძების მსგავსად, II ჯგუფის განძებშიც სირმა თეთრში დომინირებს ნომინალი აბაზი; სოვეტაშენის განძს თუ არ ჩავთვლით, მისი ხვედრითი წილია 100%. მცირე ნომინალები სახანოების ტერიტორიაზე ტეზავრირებულ განძებში საერთოდ არ გვხვდება. სამაგიეროდ (და აქ აშკარა სხვაობაა ქართლ-კახეთის სამეფოს ტერიტორიაზე ტეზავრირებულ განძებთან) გვაქვს სოვეტაშენის განძი, სადაც ორივე სირმა მონეტა მსხვილი (1½ აბაზი) ნომინალისაა. უკვე გამოთქმული გვაქვს მოსაზრება, რომ ეს იყო საგანგებო, 6-დანგიანი გარდამავალი ნომინალი, ქართლ-კახეთის სამეფოს 4-დანგიან აბაზსა და თაბრიზის სახანოს 6-დანგიან აბაზის ნომინალის მონეტებს შორის; მისი მოჭრა სამხრეთ მეზობლებთან ვაჭრობის გასაადვილებლად განხორციელდებოდა (ფაღავა 2021ა, 354-355).

აღსანიშნავია, რომ კოჯრის II განძის მსგავსად, ერევნის II სამონეტო კომპლექსის ოთხივე ეგზემპლარი მირჩილვის კვალს ატარებს; და ოთხივე (100%) შემთხვევაში მხარე ყურანული ფორმულით ხელუხლებლად არის დატოვებული (იხ. ზემოთ).

საზოგადოდ, დეფექტური მონეტების (ნახვრეტებით, მირჩილვის კვალითა და მირჩილული ყურწებით) ტეზავრაცია მიუთითებს ძვირფასი ლითონისგან დამზადებული საფასის შინაგან ღირებულებაზე; მის მიერ, ნაწილობრივ მაინც, საქონელ-ფულის ფუნქციის შესრულებაზე, დეფექტებისა და მირჩილვის კვალის მიუხედავად).

*

III ჯგუფი აერთიანებს მხოლოდ სამ განძს. უეჭველია, რომ ქართლ-კახეთის სამეფოს ანექსიისა და სირმა თეთრის ემისიის შეწყვეტის შემდეგ, რუსეთის იმპერიის მონეტების (პოლონურ-რუსულისა და ქართულ-რუსულის ჩათვლით) მომრავლების პარალელურად, სირმების როლი და წილი ადგილობრივ სამონეტო მიმოქცევაში დაკნინდა; თუმცა, აღსანიშნავია, რომ მაინც საკმაოდ არსებითი რჩებოდა. 1840-იან წლებშიც კი ტეზავრირებულ ორ განძში (ფხოველისა და კოჯრის I) სირმა თეთრის ხვედრითი წილი (საერთო რაოდენობიდან) არის 7.2 და 8.3%; უფრო მეტიც - 1880-იანი წლების დასაწყისში ტეზავრირებულ ფასანაურის განძში ის უდრის 26.0%-ს (sic).

განძები ძალიან კარგად კორელირებს ხელმისაწვდომ დოკუმენტებთან. სირმა თეთრის პერსისტირებას ადასტურებს 1851 და

1853 წლების ნასყიდობის ორი სიგელი, რომელთა მიხედვით, გარიგება წარმოებდა, სხვა საფასესთან ერთად, სირმა-ვერცხლითაც (ქებულამე 1969, 759). 1851 წლის ოფიციალური ცნობით, თბილისის გუბერნიაში „ქართველ მეფეთა დროინდელი მონეტები“ რჩებოდა მიმოქცევაში 48,750 მანეთამდე ოდენობით (ამას უნდა დაემატოს ჭარბელაქნის სამხედრო ოლქის 6.390 მანეთიც) (გუგუშვილი 1956, 86). 1840-იან წლებში და 1850-იანი წლების დასაწყისში რუსულმა ადმინისტრაციამ სცადა მათი ამოღება მიმოქცევიდან, მაგრამ, როგორც ფასანაურის განძი გვიჩვენებს წარმატებას მხოლოდ ნაწილობრივ თუ მიაღწია (გუგუშვილი 1956, 83-88; ქებულამე 1969, 758-759)

ნომინალების განაწილების მხრივ ყურადღებას იპყრობს, რომ 1840-იანი წლების განმეობში წარმოდგენილია მხოლოდ სირმა აბაზი (100%); ხოლო 1880-იანი წლების ფასანაურის განძში კი წარმოდგენილია ოთხივე ცნობილი ნომინალის მონეტები, მათ შორის 9 ეგზ. ნახევარ-მარჩილიანი (ფასანაურის განძის გარდა, ამ ნომინალის სირმა მონეტების ტეზავრაციის ერთადერთი შემთხვევა სოვეტაშენის განძია) (იხ. დიაგრამა 3). შესაძლოა, განძი ხანგრძლივი (საეკლესიო / სალოცავის ?) დაგროვების იყოს, სირმა აბაზიანების გარდა, მასში შედის ასევე ეკატერინე II-ს 1760-იანი წლების რუბლიანებიც (სამწუხაროდ, განძის აღმოჩენის გარემოებები ჩვენთვის უცნობია).

საქართველოს აღმოსავლეთი პროვინციების ტერიტორიაზე სირმა თეთრის ასეთი გამოხატული პერსისტირების მიზეზს უნდა წარმოადგენდეს ქართლ-კახეთის სამეფოში მოჭრილი მონეტების რაოდენობა, და მაღალი სინჯადობა. აღსანიშნავია, რომ 1804 წელს რუსების მიერ თბილისში გახსნილი ზარაფხანის მიერ გამოშვებული ე.წ. ქართულ-რუსული მონეტების სინჯადობა და წონითი სტანდარტი შეირჩა სწორედ სირმა თეთრის მეტროლოგიის გათვალისწინებით (Пахомов 1970, 271-272; ფალავა, იბეჭდება-გ).

*

IV ჯგუფში ჯერჯერობით შედის ერთადერთი განძი. სამწუხაროდ, მისი შემადგენლობა მხოლოდ ნაწილობრივ არის ცნობილი. 1899 წ. სოხუმში აღმოჩენილი სამონეტო კომპლექსი 1830-1840-იან წწ. უნდა იყოს ტეზავრირებული. ათივე წარმოდგენილი სირმა-მონეტა აბაზიანია. აქაც ამ ნომინალის დომინირება გვაქვს. ყურადღებას იპყრობს საქართველოს ჩრდილო-დასავლეთ კუთხეში განჯის სახანოს აბზასიანების მიმოქცევა.

დოკუმენტური ცნობები ადასტურებს ირაკლი II-ისა და გიორგი XII-ის სირმა აბაზის მიმოქცევას დასავლეთ საქართველოში

XIX საუკუნეში, უკვე რუსეთის იმპერიის შემადგენლობაში. თუ თბილისის გუბერნიაში 1851 წლისთვის მიმოქცევაში რჩებოდა 48,750 მანეთის თანხის სირმა თეთრი, ქუთაისის გუბერნიისათვის ეს რიცხვი ბევრად ნაკლები არ იყო - და შეადგენდა 22,000 რუბლს (გუგუშვილი 1956, 86).

სამწუხაროდ, არ გვაქვს ზუსტი ინფორმაცია ქართლ-კახეთის სამეფოს არსებობის სინქრონულ სიტუაციაზე. რამდენად აქტიურად მიმოიქცეოდა სირმა თეთრი თუნდაც იმერეთის სამეფოში (ვიწრო გაგებით) ან რაჭაში? ამ შემთხვევაში, შესასწავლია ქართლ-კახეთის სამეფოში იმერლების სეზონური შრომითი მიგრაციაც (გოგოლაძე 1966, 15). თუ, სამონეტო ბაზარი ძირითადად ოსმალური ფულით იყო გაჯერებული (და ნიდერლანდური დუკატებით)?

რით უნდა აიხსნას დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე სირმა თეთრის შემცველი (ჯერჯერობით მაინც) ერთადერთი განძის აღმოჩენის ფაქტი? სირმა თეთრის ნაკლები მიმოქცევით, თუ ნაკლები მოულოდნელი სიკვდილიანობით, XIX ს-ში მაინც? ვფიქრობთ, დასავლეთ საქართველოს სამონეტო მიმოქცევა XVIII საუკუნის II ნახევარში და XIX საუკუნის I ნახევარში დამატებით კვლევას საჭიროებს.

***

დასკვნის სახით აღვნიშნავთ, რომ სირმა თეთრის შემცველი განძების მეტა-ანალიზი, ალტერნატიულ პირველწყაროებთან შეჯერებით, ქართლ-კახეთისა და რეგიონის ეკონომიკური ცხოვრების შესახებ საკმაოდ ორიგინალურ და არსებით ინფორმაციას გვაწვდის; და, ამრიგად, ეკონომიკური ისტორიის კვლევის ღირებულ იარაღად გვევლინება.

დამოწმებანი:

გოგოლაძე დერმიშა. 1966. სამთამადნო, სამთო-საქარხნო მრეწველობა საქართველოში და კაპიტალიზმის გენეზისის ზოგიერთი საკითხი (XVIII-XIX სს). თბილისი: მეცნიერება.

გუგუშვილი პაატა. 1956. საქართველოსა და ამიერკავკასიის ეკონომიკური განვითარება XIX-XX საუკუნეებში, თბილისი: სახელგამი.

კაპანაძე დავითი. 1969. ქართული ნუმიზმატიკა. თბილისი: თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობა.

ფალავა ირაკლი. 2020. "ქართველ მეფეთა XII-XIII საუკუნეების მონეტების საფულე ქვემო ქართლიდან". ქართული ნუმისმატიკური საზოგადოების მოამბე 1: 52-62.

ფალავა ირაკლი. 2021ა. "ირაკლი II-ის 1765/6-1768/9 (ჰიჯრის 1179-1182) წლების სამონეტო რეფორმა". ენრიკო გაბიძაშვილი 90. თბილისი: 343-370.

ფალავა ირაკლი. 2021ბ. "სირმა მონეტების განძი ბოლნისის მიდამოებიდან". ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტი. გ. წერეთლის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტი. საერთაშორისო კონფერენცია ახლო აღმოსავლეთი და კავკასია: ისტორია, კულტურა, პოლიტიკა. / "A Hoard of Sirma Coins from the Vicinities of Bolnisi". Ilia State University. G. Tsereteli Institute of Oriental Studies. International Conference The Middle East and Caucasus: History, Culture, Politics. თეზისები. Abstracts. თბილისი / Tbilisi. 16-18/12/2021. [თბილისი]: 63-65.

ფალავა ირაკლი. 2022. "ახალი მონაცემები ქართლ-კახეთის სამეფოს ვერცხლის მონეტების კავკასიაში მიმოქცევის თაობაზე (სირმა აბაზების შემცველი ორი განძი მანავიდან და კოჯრიდან)". საერთაშორისო კავკასიოლოგიური კონგრესი, მოხსენებათა თეზისები. 94. Paghava Irakli. "New Data on the Circulation of Silver Coins of the Kingdom of Kartl-Kakheti in Caucasus (Two Hoards Comprising Sirma Abazis from Manavi and Kojori)". International Congress of Caucasian Studies. Abstracts. თბილისი / Tbilisi, 3-5/X/2022. [თბილისი:] ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობა. [Tbilisi:] Ivane Javakhishvili Tbilisi State University Press: 206.

ფალავა ირაკლი. (იბეჭდება-ა). "სირმა აბაზის შემცველი ორი შერეული განძი კოჯრიდან და ყარაბაღიდან".

ფალავა ირაკლი. (იბეჭდება-ბ). "ახალი მონაცემები ქართლ-კახეთის სამეფოს სირმა მონეტების მიმოქცევის შესასწავლად".

ფალავა ირაკლი. (იბეჭდება-გ). "ქართლ-კახეთის სამეფოს სამთამადნო და საფასის წარმოების ზოგიერთი საკითხი ქართული და რუსული საბუთების მიხედვით".

ქებულაძე რევაზი. 1969. "სირმა-ვერცხლის მიმოქცევის ხანგრძლივობა საქართველოში." საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, ტ. 53: 757-60.

ქებულაძე რევაზი. 1975. "ფხოველის განძი." საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, XXXI-B: 104-22.

Paghava Irakli. 2021. "Sirma Coinage of East-Georgian Kingdom of Kartl-K'akheti (1744-1801) and Its Role in Regional Monetary Circulation (Preliminary Analysis)". Катедра Universum: Електронний Збірник науково-популярних праць з історії, археології, інформаційної, архівної та музейної справи. Випуск 3: 13-15.

Акопян Александр. 2015. “Новые данные о монетных находках из Армении и прилегающих областей”. Нумизматика Золотой Орды, 5: 116-124.

Кебуладзе Реваз. 1969.. “Из истории русско-грузинских взаимоотношений по нумизматическим данным”. საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე, 4: 91-104.

Пагава Иракли. 2013. “Восточногрузинское царство и Гянджинское ханство (вопросы регионального нумизматического взаимодействия)”. Эпиграфика Востока, XXX: 201-242.

Пагава Иракли, Спандерашвили Роланд. 2018. “Комплекс тяжеловесных грузинских монет позднефеодального времени из Квемо-Картли”. 354-361. Средневековая нумизматика Восточной Европы. Выпуск 7. Москва.

Пахомов Евгений. 1926. “Монетные клады Азербайджана и Закавказья”. Труды общества обследования и изучения Азербайджана, выпуск 3. Баку: Издание Общества обследования и изучения Азербайджана.

Пахомов Евгений. 1938. Клады Азербайджана и других республик и краев Кавказа. Выпуск II. Баку: Издательство Азербайджанского филиала Академии Наук СССР.

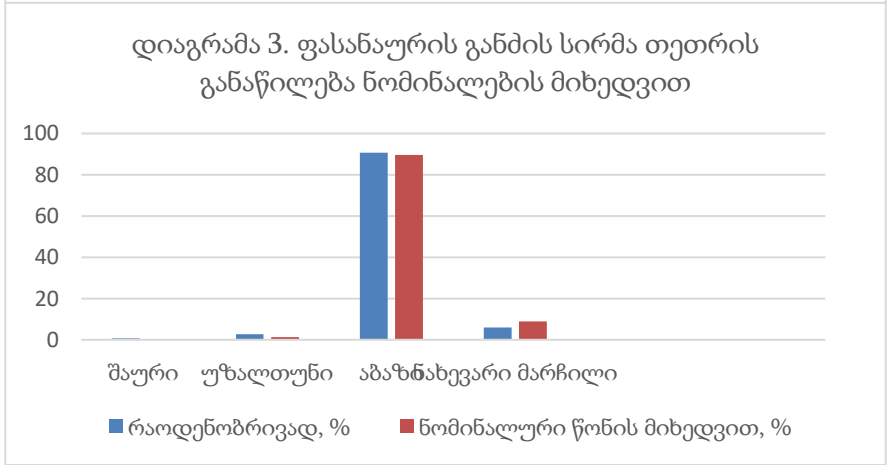
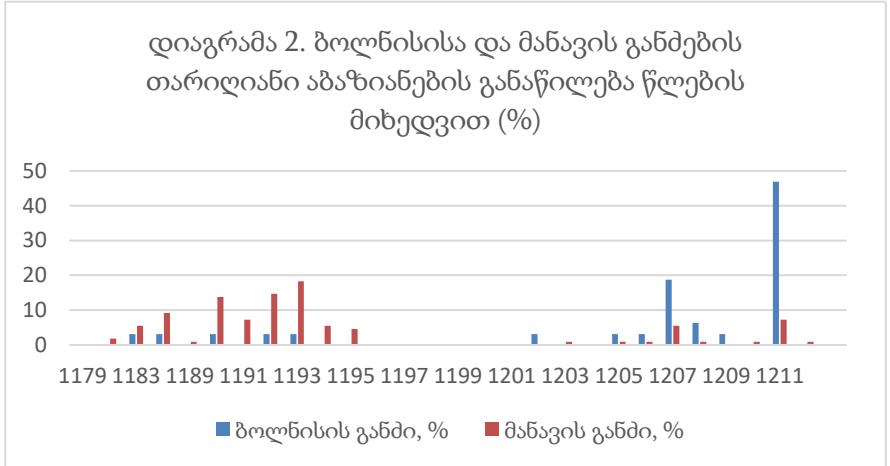
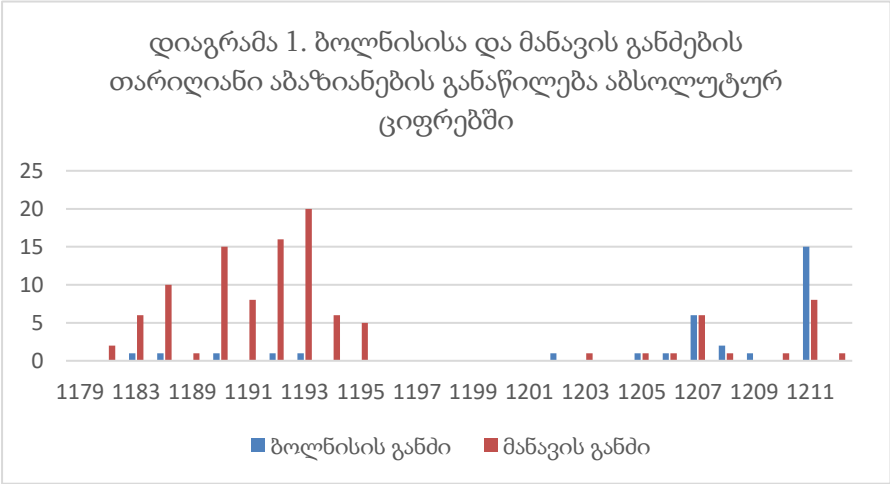
Пахомов Евгений. 1940. Монетные клады Азербайджана и других республик, краев и областей Кавказа. Выпуск III. Баку: Издательство АзФАН.

Пахомов Евгений. 1949. Монетные клады Азербайджана и других республик, краев и областей Кавказа. Выпуск IV. Баку: Издательство Академии Наук Азербайджанской ССР.

Пахомов Евгений. 1957. Монетные клады Азербайджана и других республик, краев и областей Кавказа, Выпуск VII. Баку: Издательство Академии Наук Азербайджанской ССР.

Пахомов Евгений. 1959. Монетные клады Азербайджана и других республик, краев и областей Кавказа, Выпуск VIII. Баку: Издательство Академии Наук Азербайджанской ССР.

Пахомов Евгений. 1970. Монеты Грузии. Тбилиси: Мецниереба.

Giorgi Tsereteli Institute of Oriental Studies,
Ilia State University,
Georgia
mesefi@gmail.com

Meta-Analysis of the Monetary Complexes Comprising the Sirma Tetri Coins of the Kingdom of Kartli and Kakheti

Sirma tetri¹

The kingdom of Kartli and Kakheti (1744-1801) plays an outstanding role in the history of the Georgian nation. This Georgian kingdom was a flagship of the Georgian statehood of the modern epoch. It could serve as a basis for the national restoration (which, unfortunately, failed to happen). It is logical that currently, after the restoration of Georgia's independence (although with great losses), every aspect of history of the Kingdom of Kartli and Kakheti is worth special attention.

This article focuses on the numismatic-monetary component of the history of the Kingdom of Kartli and Kakheti, namely, emission of domestic currency in the Kingdom of Kartli and Kakheti and its circulation in the chronologically and geographically boundless space. The paper also dwells upon the role of imported currency in the Kingdom of Kartli and Kakheti. Special focus is made on silver (Sirma tetri), the unique coinage of the Kingdom of Kartli and Kakheti; this silver coinage of high standard was issued after the monetary reform carried out by Irakli II in 1765/6-1768/9 (AH 1179-1182).

The **goal** of the research is to study the circulation of Sirma tetri coins in the Kingdom of Kartli and Kakheti. Based on the outcomes of our

---

¹ The paper has been prepared with the financial support of Shota Rustaveli National Science Foundation (Young Scholars Scientific Grants Project Y0-21-2879: The Monetary Policy and History of the Kingdom of Kartli and Kakheti (1744-1801).

research, we will identify the historical importance of this Georgian currency and study the circumstances leading to its emission.

The material used in the research process is as follows: 1) The data regarding separate coins and hoards containing these coins (such complexes can be exclusively monetary or mixed – containing coins and other objects) (the information is provided by either archeological excavations or accidental discoveries); 2) Official i.e. state documents of various types (reports made by Georgian or Russian officials); deeds signed by private persons (in case of the Kingdom of Kartli and Kakheti, many of the official documents must have been lost, whereas private documents have been preserved in sufficient amount); 3) Narrative sources (diaries of foreign travellers or local residents; historical works).

With regard to the Sirma tetri, the discoveries of separate coins or hoards comprising various coins comprise an important source of information. Our article is primarily based on the above-mentioned sources.

Naturally, the preserved documents represent an important source. The documents issued in the Kingdom of Kartli and Kakheti as well as the Russian Empire provide interesting data regarding the circulation of the Sirma tetri coins in the entire region.

It should also be noted that the research material provides an opportunity for applying various methodological approaches. Distribution of separate coins or monetary complexes provides an opportunity to identify the chronological and geographical dissemination of the Sirma tetri coins. Besides, the discoveries of monetary complexes provide more information than discoveries of separate coins. This is quite natural, because, unlike separate coins, monetary complexes have not just geographical but also chronological dimension: the internal structure of a hoard enables a researcher to establish a more or precise depositing dates. Significant information is also provided by the data regarding the place of discovery (even if approximate).

The research material comprises information regarding 23 hoards containing Sirma tetri coins. Additional data have provided an opportunity to develop the classification of hoards comprising Sirma tetri coins made in 2021 on the basis of analysis of 13 monetary complexes (Paghava 2021).

The hoards are classified based on two parameters of monetary complexes: geographical (a place, albeit approximate, of discovery) and chronological (time of depositing, traditionally defined based on the

youngest coin, i.e. the absence of coins emitted later). In all, four groups have been distinguished.

Group 1: this group embraces 12 hoards. All of them have been discovered on the territory of the Kingdom of Kartli and Kakheti (current political borders are ignored); the youngest coin pertains to the 18th century; there are no coins of the 19th century. Thus, the hoards of this group reflect the monetary circulation in the Kingdom of Kartli and Kakheti.

24.Lalakend (1897): 73 Georgian silver coins, most probably Sirma tetri coins, emitted during the reign of Irakli II (AH 1213 coin was not present in this hoard?); unfortunately, the nominal value of the coins was not indicated (Pakhomov 1926, 71, #231); the tesauriation must have occurred at the end of the 18th century;

25.Gori uyezd (1906): about 60 abazi coins issued during the reign of Irakli II, copper coins weighing over 5 poods, mostly 5-kopecks coins of the Russian empire (of the 1760s, 1770s, 1780s), and 2-kopeck coins issued during the reign of Catherine II, bistis and half-bistis emitted by Irakli II, mostly with the image of one-headed eagle (1796), and, in small number, with the image of double-headed eagle (with various dates) (Pakhomov 1926, 71, #230; Kebuladze 1969, 96-97, #2); the tesauriation must have taken place at the end of the 18th century;

26.Chikaani (1927): >100Sirma abazis; the oldest one dated AH 1182 or 1184, the youngest coin dated 1213 (1798/9) (1 coin was dated AH „1166“) (Pakhomov 1938, 58, #537; Pakhomov 1949, 79, #1216); the tesauriation must have taken place at the end of the 18th century;

27.With find location unknown I (2004): >100Sirma abazis (according to our records), the youngest is dated AH 1213 (Paghava 2021); the tesauriation must have taken place at the end of the 18th century;

28.With find location unknown II (2005): >100 Sirma abazis (this was a different hoard and not a fragment of the previous hoard), the youngest coin dated AH 1213 (Paghava 2021); the tesauriation must have taken place at the end of the 18th century;

29.Bolnisi (2010s): exclusively consisting ofSirma tetri coins - 33 abazis (comprising 94.3% of the total amount): AH 1183 (perforated), 1184, 119x, 1190, 1192, 1193, 1202, 1205, 1206, 1207 (6 pieces), 1208 (2), 1209, 1211 (15); 2 uzaltunis (5.7%): the date cannot be identified, AH 1206. Mention should be made of the high amount of abazis dated AH 1211 (45.5% of the total amount). The hoard is quite compact: the oldest coin is

- dated AH 1183, the youngest 1211 (1796/7); the tesauration must have taken place at the end of the 18th century (Paghava 2021);
30. Manavi (2009): at least 116 coins, all of them were Sirma abazis: AH 1182 (2 pieces); 1183 (6); 1184 (10); 1189 (1); 1190 (15); 1191 (8); 1192 (16); 1193 (20); 1194 (6); 1195 (5); 1203 (1); 1205 (1); 1206 (1); 1207 (6); 1208 (1); 1210 (1); 1211 (8); 1213 (1); the date cannot be identified (7). The latest coin is dated AH 1213 (1798/9), there are no coins dated by 19th century. Hence, the tesauration must have taken place at the end of the 18th century (Paghava 2022);
31. Kojori II (2022): 36 Sirma tetri coins - 35 abazis (AH 11xx: 1, 1182: 1; 1183: 1; 1184: 1; 1193: 2; 12xx: 2; 1202: 1; 1206: 1; 1207: 1; 121x: 1; 1211: 4; the date cannot be identified: 19¹), and 1 Sirma type abazi of Ganja (Paghava 2013, 227-233), AH 1204, or rather, 1205 (cf. Paghava 2013, 228-229, Pic. 18, 23). Interestingly enough, all the coins bear a trace of soldering, i.e. they constituted part of certain jewellery prior to tesauration (with the exception of 2 Sirma abazis, the remaining 24 coins bear a trace of soldering on the dated side, which frequently makes it impossible to read the date). The youngest coin is dated AH 1211 (1796/7). The hoard does not contain coins of the 19th century. Thus, the tesauration must have taken place at the end of the 18th century (Paghava 2022);
32. Dusheti (2005): exclusively consisting of silver sirma coins - 4 Sirma abazis: AH 118x (style of AH 1182, 1183, or 1184 / 1768-1771), 1201 (1786/7), 1205 (1790/1) and 1207 (1792/3) (80% of the total amount); and 1 Sirma uzaltuni (20% of the total amount): AH 1211 (1796/7). The youngest coin is the abazi dated AH 1211 (1796/7); the tesauration must have taken place at the end of the 18th century. This is probably the so-called *purse*, i.e. a minor hoard (cf. Paghava 2020), comprising the coins employed by its owner for minor spending on daily basis and not as a deposit (Paghava, currently in print, -B);
33. Kartlian hoard with find location unknown (2017?): 4 (or 5?) Sirma abazis: AH 1184 (1770/1), 1192 (1778/9), 1201 (1786/7) (2 pieces). Based on the youngest coins, we can conclude that tesauration of this *purse* took place at the end of the 1780s or beginning of the 1790s (Paghava, currently in print-B);

---

¹ In the original publication, the number is given incorrectly.

34. Mtianeti (2020?): pieces of silver artifacts and 23 silver coins (mostly perforated or worn out): Georgian coin of late feudal period with an image of an animal and uncertain (Asomtavruli?) legend (1.30 g) (cf. Paghava, Spanderashvili 2018); 2 Ottoman billon paras (issued by Mustafa III and Selim III); coins of the Russian empire: 5-kopeck coins of Elizabeth (1756), grivenniks of Catherine II (1174?, 1783, 1794, 1796); shauri of the Kingdom of Kartli and Kakheti in the name of Shakhruh (AH „116“); Sirma tetri coins: 8 abazis: AH 1182 (1768/9), 1196 (1781/2) (3 pieces), 1205 (1790/1), 1211 (2), 12xx; 3 uzaltunis: H. 11xx, 1213 (1798/9) and hybrid (struck with obverse and reverse dies intended for producing abazi and uzaltuni coins); 2 shauris: undated (?), [121]3? (1798/9), and hybrid (struck with obverse and reverse dies intended for producing abazi and uzaltuni coins). The tesauration must have taken place at the end of the 18th century (Paghava, currently in print-B);
35. Pshaveli (1963): 3 Sirma abazis, 3 Ottoman coins of the end of the 18th century, 11 Russian Empire coins: grivenniks of Elizabeth (2 pieces: 1747, 1748); grivenniks of Catherine II (7: 1770 – 2, 1779, 1791, 1795 – 2, 1796); a coin worth 15 kopecks issued by Catherine II (1784); 5-kopeck coin of Paul I (copper? The date is given as 1796?) (detailed description of the coins is not given) (Kebuladze 1969, 14). The tesauration must have taken place at the end of the 18th century.

Group 2: this group embraces 7 hoards. All of them were discovered on the territory of historical Khanates, the Caucasian states adjacent to the Kingdom of Kartli and Kakheti (current political borders are ignored); in some cases, the youngest coin is dated by the 18th century. There are no coins of the 19th century. Some hoards include coins of the 19th century. Based on this criterion, the hoards of this group are divided into two subgroups: IIa (5 hoards) and IIb (2 hoards), reflecting monetary circulation in the Khanates prior to the annexation of the Kingdom of Kartli and Kakheti in 1801, and afterwards, when, as a result of policy of Irakli II, the Russians had overcome the barrier of Major Caucasus.

IIa:

36. Daralagyoz (1934): silver objects, 33 buttons made from modified silver coins and 631 silver coins (mostly perforated or soldered, with defects): the majority of coins were produced in Tiflis (most likely, Sirma abazis), the latest dated AH 1211 (1797/8). There are some Sirma uzaltunis produced in the same time period. There are only a few 'abbasis

minted in Ganja, muhammadis of Khowayza, Afsharid and anonymous Iranian silver, 1 Russian grivennik (1796). The tesauration must have occurred at the end of the 18th century (Pakhomov 1940, 64-65, #918).

37. Sovetashen (1938): 2 Sirma half-marchili coins (AH 1182 and 1184), 12 'abbasi coins of Yerevan (AH [11]81, 1185 – 2 pieces, undated – 9 pieces), 1 Tabriz 'abbasi (AH 1185); the oldest coin is dated AH 1181 (1776/8), the youngest – 1185 (1771/2); tesauration must have taken place in the 1770s (Pakhomov 1949, 77, #1209);
38. Chaykend (1953): tinned copper bowl and 1266 silver coins, including: Safavid - 819 pieces, Afsharid - 2; Shirvan 'abbasis – 79, Ganja coins – 295, Sirma abazis – 71: AH 1182, 1183 (3 pieces), 1184 (7), 1189 (perforated), 1190 (10, 1 perforated), 1191 (7, 1 perforated), 1192 (5, 1 perforated), 1193 (17, 1 clipped), 1194 (8, 1 perforated), 1195 (8), 1196 (4). The oldest coin is the Safavid shahi dated AH 1071 (1660/1), the youngest is Ganja coin dated AH 1201 (1786/7) (Pakhomov 1959, 27-32, #2022); tesauration must have taken place at the end of the 1780s;
39. Qarabagh I (2015): >400 abazis / 'abbasis produced in Ganja, Shirvan and the Kingdom of Kartli and Kakheti; the share of Sirma abazis is about 25%; we have studied only 14 pieces: AH 1183. (1769/70), 1184 (1770/1) – 2 pieces, 1190 (1776/7) – 3, 1193 (1779/80) – 2, 1194 (1780) – 4, 1195 (1780/1) – 2. We cannot say whether tesauration occurred after 1801 or before 1801 (Paghava, currently in print, -B);
40. Yerevan II (beginning of the 2010s): unidentified number of silver coins. We have examined only 4 (all of them bore a trace of soldering; it is obvious that they formed part of a jewelry) - 3 Sirma abazis: [120]7 (1792/3), [12]11 (1796/7), the date cannot be identified; and 1 Sirma type abazi of Ganja: AH 1205 (1790/1). The youngest coin is dated AH [12]11 (1796/7). The monetary complex must have been formed at the end of the 18th century (Paghava, currently in print-B).

IIb:

41. Qarabagh II (2013): 102 coins - 3 could not be identified (even the metal was not indicated); 1 copper coin with the image of St. George on a horse (of Russian Empire?), 98 silver coins: Safavid – 11 coins of Khowayza (including the ones dated AH 1088 / 1677/8, xx08), 5 coins of Sultan Hussein, 2 coins of Tahmasb II; Afsharid coins – 2 of Nadir-Shah, 1 of 'Adil-Shah; Ottoman – Ganja muhammadi/beshliq of Mehmet I; coins of the second half of the 18th century produced in the Khanates and the Kingdom of Kartli and Kakheti: Tabriz khanate - 2 pieces, Shamahi - 9;

Qarabagh - 46 (the latest coin is dated AH 1223 / 1808/9); Ganja - 10; Shakki - 2; Kingdom of Kartli and Kakheti - 1 Sirma abazi (AH 1192 / 1778); Russian Empire - Elizabeth (1756; A coin of 25 kopecks), Catherine II coins (20 kopecks and one rouble) and Paul I coin (1801 rouble) (Akopyan 2015, 119, #20; Paghava, currently in print-B). The youngest coin is that of Qarabagh, dated AH 1223 (1808/9); tesauration must have taken place by the end of the first decade of the 19th century (Paghava, currently in print-B);

42. Yerevan I (2008): 20 silver coins, out of which, 17 were Sirma abazis (85%), including the one dated aH 1202 (1787/8), 1 Ganja 'abbasi (10%), 1 Georgian-Russian half-abazi dated 1819 (5%); the approximate time of tesauration is the end of the 1810s and beginning of the 1820s (Akopyan 2015, 120, #24; Paghava, currently in print-B);

Group 3 embraces 3 hoards. All of them have been discovered on the territory of the Kingdom of Kartli and Kakheti; all the monetary complexes comprise Sirma tetri coins as well as coins of the 19th century, hence, tesauration took place in the 19th century. Hoards of this group provide information regarding monetary circulation in Kartli and Kakheti (i.e. eastern Georgia) after the annexation of 1801.

43. Pkhoveli (1955): 111 silver coins, out of which 8 were Sirma abazis, 60 Russian coins, 24 Georgian-Russian and 19 Polish-Russian silver coins. The oldest coin was Sirma abazi dated AH 1193 (1779/80), the youngest a Russian rouble dated 1842. The portion of Sirma coins comprised 7.2% of the total amount of coins. Tesauration must have taken place in the 1840s (not earlier than 1842) (Kebuladze 1975);
44. Pasanauri (1970s): 576 silver coins and 2 (also silver?) bowls. The coins were: Sirma silver coins of the Kingdom of Kartli and Kakheti - 9 half-marchilis („AH 1182-1192 (1768-1778)“), 136 abazis (AH „1166-1213 (1752-1799)“), 4 uzaltunis (AH „1213 (1798-1799)“), 1 shauri (the date could not be identified); Ottoman - 1 para (frozen date AH 1143); „Iranian“ - 1 „ ‘abbasi“ (AH 1209 / 1794/5); Georgian-Russian - 13 double abazis (1812-1833), 1 abazi (1812); Polish-Russian - 3 2-zloty (1835-1836), 20 1 zloty coins (1835-1840), „1 coin worth 50 half-kopecks (1816)“ (it is unclear what coin is meant); Russian - 11 worth rouble coins (1764-1842), 1 poltina (1818), 1 half-poltina (1786), 22 grivenniks (1770-1795), 14 25-kopeck coins (1829-1858), 167 20-kopeck coins (1784-1878), 32 15-kopeck coins (1788-1877), 138 10-kopeck coins (1813-1877). The

oldest coins are Sirma abazid dated 1760s and rouble coins of Catherine II dated also 1760s. The youngest coin is the 20-kopeck coin emitted by Alexander II in 1878. Tesauration must have taken place at the end of the 1870s or beginning of the 1880s (according to Revaz Kebuladze, in 1890s) (Kebuladze 1975, 121). The share of Sirma tetri coins is 26.0% of the total number of coins, although the share would be less than that if calculated based on value or weight;

45. Kojori I (2019): 1 Sirma abazi (AH 1202 / 1787/8), Georgian-Russian coin emitted in 1805 (with filled hole) and double abazi of 1816; silver coins of the Russian empire: 20-kopeck coin issued in 1826, 2 20-kopeck coins issued in 1834; non-silver coins of the Russian empire: 1810-1830 coins (the date cannot be read) with nominal value of 2 kopecks, 1830-1839 type coins (the date cannot be read) with nominal value of 5 and 10 kopecks, 1840 coin with nominal value of 1 kopeck “by silver”, 1841 coins, 2 pieces, with nominal value of 3 kopecks “by silver”. The oldest coin is Sirma abazi dated AH 1202 (1787/8). The youngest coins are the 1841 3-kopeck ones. The total nominal value comprises 1 rouble 64 kopecks. The share of Sirma coins is equal to 20 kopecks, i.e. 8.3% of the total number of coins and 12.2% of the total value. Tesauration must have taken place in the 1840s (Paghava, currently in print-A);

Group 4: this group embraces one hoard found in Western Georgia. It contains coins of the 19th century; hence, it reflects monetary circulation in Western Georgia. Unfortunately, at this stage, it is impossible to make a distinction between monetary complexes of the 18th and 19th centuries and analyze the monetary circulation in the corresponding periods separately.

46. Sokhumi (1899): 10 Sirma abazis: AH „1155“ (? , this must be a misprint, and probably the year 1185 was implied), 1190, 1201, 1206, 1211, 1213, unidentified date (4 pieces); Ganja ‘abbasis, Ottoman, Russian and Georgian-Russian coins (9 double abazis, 4 abazis, two of them dated 1818 and 1828) (Pakhomov 1957, 88, #868). Tesauration must have taken place in the 1830s – 1840s.

Let us discuss the hoards reviewed above and comprising Sirma coins. What conclusions can we make?

*

Analysis of the 12 hoards of the first group has proved that after the reform implemented by Irakli II, the national Georgian currency - Sirma tetri dominated on the territory of the Kingdom of Kartli and Kakheti. In

any case, Sirma tetri was employed for average-scale transactions (it is likely that copper coins were used for petty trade, whereas major transactions were implemented using gold coins, above all, Dutch ducats. However, research of these issues is beyond our goal). 10 hoards out of the 12 (with the exception of Pshaveli and Mtianeti hoards, but including the silver component of Gori district) are comprised exclusively (100% of the total number) of Sirma coins (only one specimen from the Kojori II hoard, comprising 2.8% of the total number, was issued in Ganja. This coin was also of Sirma type i.e. visually similar and metrologically identical) (the above-mentioned 2 hoards will be analyzed separately).

The chief nominal unit (out of the four) intended for tesaurization in the Kingdom of Kartli and Kakheti was the *abazi*. With regard to Sirma tetri coins, we have information on 11 hoards. In the majority of cases, Sirma tetri is represented in the form of *abazis*. If we compare the data of all the 11 hoards, we can calculate the frequency of this nominal unit (quantitatively) - 99.47%. In general, small denominations (*uzaltunis* and *shauris* are found only in the hoards of Bolnisi, Dusheti and Mtianeti. Their share in Bolnisi hoard is only 5.7% (according to the number of coins, whereas, according to the weight, it is even less). In Mtianeti hoard the share comprises 26.1% of the total amount of all monies and 42.9% of Sirma coins (naturally, their share by weight is less). Such high share can be explained by the nature of the hoard, see below; in Dusheti hoard, their share comprises 20%, because this complex is most probably a lost purse and not a planned deposit. Naturally, minor nominal units took part in the circulation, but the *abazi* coins played a major role. *Abazi* was a chief nominal unit beginning from Shah 'Abbas' time. It should be noted that major nominal units are not found in the above-mentioned hoards.

As we have mentioned, the leading (if not the only) nominal unit in this group of hoards is Sirma tetri. An important exception is an admixture of Russian silver coins in Mtianeti and Pshaveli hoards: 21.7% and 62.5% of the total number of coins respectively. Yet, attention should be paid to the small nominal value of the Russian coins. Other coins are of small weight too, especially in Mtianeti hoard (the nominal value of 3 Ottoman coins in Pshaveli hoard is not mentioned in the original publication; however, as in case of Mtianeti hoard, the billon akçe-para type coinage should be implied). Mtianeti hoard (and also Pshaveli hoard?), which is discussed in detail in other work (Paghava, currently in print-B), may represent a long-term monetary deposit of ethnographic-religious nature. However, due to the

existence and place of discovery of Sirma coins, it is certain that these coins were saved within the Kingdom of Kartli and Kakheti. The contents of the hoard, despite the nature of the complex, reflect local monetary circulation. Hence, it seems possible, that the minor Russian nominal units emitted in large numbers in the 1790s penetrated into the monetary market of the Kingdom of Kartli and Kakheti. However, unlike Sirma coins of small nominal value, they failed to gain the status of currency worth depositing, although they did represent the objects worth sacrifice.

We encounter a different phenomenon with regard to Gori uyezd hoard: parallel to Sirma coins, the hoard contains numerous coins emitted in the Russian Empire and the Kingdom of Kartli and Kakheti (the hoard does not contain silver coins issued in Russia). The given monetary complex is especially interesting. Yet, as we are not researching copper coins at this stage, this complex will be analyzed in another paper.

Hoardings of the first group are chronologically more or less identical but different in nature. Based on the latter criterion, they can be grouped as follows:

- a) Standard economic deposits (with the exception of Dusheti, Kartli hoard with find location unknown, Mtianeti and Pshaveli hoards). The aim of the owner was to save essential amount of money in (purposefully selected), most widespread, leading, liquid and valuable (silver) currency (Sirma abazis). The aim was to extract the hoard later and use it according to the needs. These hoards are complexes of comparatively short-term saving, entirely formed in the period after the reform implemented by Irakli II;
- b) Purses (hoard with find location unknown found in Kartli and the hoard of Dusheti) (lost accidentally?) comprise the money intended for daily spending. The coins are not selected on purpose. The hoards contain coins of minor nominal value. These are short-term, even extremely short-term savings, representing a very brief period of monetary circulation of the given epoch (naturally, after the monetary reform of Irakli II);
- c) Ethnographic-religious complexes (of Mtiuleti and probably also Pshaveli). These hoards must have been sacrificed to sacred places in the Georgian highlands during a long period (maybe decades). It seems, the coins intended to be sacrificed could be of small nominal value / weight, even deficient (soldered, perforated), but obligatorily made of precious metal (silver). For the purpose of economizing, the population used to sacrifice such coins. Despite their ethnographic-religious nature, such monetary complexes provide important information on the economic history. These

are complexes of long-term saving, embracing the coins emitted before and after the reform of Irakli II and reflecting a long period of local monetary circulation.

Attention should be paid to the frequency of Sirma abazis dated AH 1211 (1796/7). For instance, in Bolnisi hoard, 45.5% of coins were issued in this period (but Sirma abazis were also issued in AH 1179-1180, 1182-1184, 1190-1213,¹ i.e. in the period embracing at least 29 years). Empirically, the abazis emitted in this year are very frequent. What is the reason? Maybe the necessity of both the authorities and the population to mobilize silver deposits after Agha-Mohammad Khan's plunder of Tiflis?

Identification of frequency of Sirma abazis based on various data is possible only in case of Bolnisi and Manavi hoards. We have studied the abazis (but not other denominations) with diverse dates (ignoring the coins on which dates cannot be read) in absolute numbers as well as percentage (diagrams 1-2). It has turned out that the compositional structure of the above-mentioned two hoards is quite different. Bolnisi hoard has a traditional one, with its diagram scews towards later coins, which is logical (mostly later, i.e. more contemporaneous coins rather than the earlier ones are represented in the majority of hoards): there are 5 abazis in the group emitted in AH 1183-1184 and 1190-1193, (15.6%), whereas there are 27 such coins in the group emitted in AH 1202-1211, (84.4%). The situation is contrary in Manavi hoard: the diagram scews towards the earlier coins: in the group emitted in AH 1182-1184 and 1189-1194, there are 89 abazis (81.7%), whereas there are only 20 abazis in the group of AH 1203-1213, (18.3%). Unfortunately, we have no further information regarding similar monetary complexes, hence, we cannot carry out appropriate analysis. Manavi hoard consists of two components. The major portion was saved by AH 1194. Later, by the end of the 18th century, the saving was enriched with later coins. There are obvious gaps in both hoards: Bolnisi complex does not contain any of the AH 1194-1201 abazis, whereas Manavi hoard does not contain any of the AH 1196-1202. We assume that Manavi hoard had two components, but we cannot say the same about Bolnisi hoard. The absence of coins of corresponding years in the above-mentioned hoards (empirically, the abazis issued in these years are rare) can be explained by the restriction of emission in the given period. Is this due to military-political events (for

---

¹ We have never come across „Sirma“ coins emitted in H. 1180 and 1213, therefore we cannot verify their existence.

instance, the raid of Omar Khan in 1785) or fluctuations in the output of the mining industry?

Attention should also be focused on the time of tesauration of hoards reflecting the monetary circulation of the Kingdom of Kartli and Kakheti. Based on the content, tesauration time can be identified in case of 9 complexes out of 12 (we have ignored 2 purses – Dusheti and Kartli without passport, because in these purses Sirma coins are scarce; we have also ignored Lalakened hoard which contains Sirma coins but their date cannot be identified). Tesauration of all 9 complexes took place at the end of the 18th century, in a small period of time, from 1796/7 or 1797/8 until the beginning of the 1800s (the youngest coins are Sirmas dated by AH 1211 and 1213 and minor Russian silver coins emitted in 1790s. The hoards do not contain coins of the 19th century). Why did tesauration of “Sirma” coins take place at the end of the 18th century? The Kingdom of Kartli and Kakheti had always been suffering from war and high death rate (unexpected death) of the population. Was the situation aggravated during the reign of Giorgi XII? Maybe, due to the lack of safety, the population started saving money, but many of them could not extract their deposits later.

Each coin of Kojori II hoard bears the trace of soldering (similar hoards are also typical for the monetary circulation in the Khanates, see below). This complex is found on the territory of the Kingdom of Kartli and Kakheti. Had it been brought from the Khanate, it would not consist exclusively of Sirma coins of Tbilisi and Ganja (a single coin). It should be mentioned that, with the exception of 2 coins, soldering affected the side bearing the mint name and date of emission (and invocation). The other side, bearing a formula from Quran (albeit, acceptable for Christians as well), is left unaffected on 34 coins (94.4%). This cannot be accidental. Either the artisan or the client must have been Muslim, and the buttons (?) were designed to present the Quranic formula. Such artifacts were probably widespread among Muslim population. Thus, the given monetary complex is also important from the ethnographic-culturological viewpoint.

*

Analysis of the 7 hoards of the second group proves that in the Khanates adjacent to the Kingdom of Kartli and Kakheti (eliminated later as a result of Russian expansion) the role of Sirma coins was more modest. There are data regarding 5 monetary complexes out of 7 (the second complex of Yerevan is very small and, most probably, became known only

fragmentarily, hence, it would be reasonable to ignore it). In the 5 monetary complexes, the share of Sirma coins vacillates to a great extent (within the total number of identified silver coins) between 0.98% of the second hoard of Qarabagh and 85% in the first hoard of Yerevan. The share of sirma silver is generally low: Chaykend: 5.8%, Sovetashen: 13.3%, Qarabagh I: 25%? (according to 5 complexes, the frequency of Sirma abazis is 10.6% of the total amount, or, 10.6% not counting Sovetashen hoard, which contained Sirma silver coins of different nominal value). Real figures are even lower, because the given analysis does not take into account the hoards of Khanates which did not include “Sirma” coins. As it seems, outside the borders of the Kingdom of Kartli and Kakheti, in other regions of the Caucasus, Georgian sirmas were overshadowed by the silver coins of the Khanates (north of Arez, the most active emitents were the Khanates of Ganja, Nukhwi, Qarabagh and Shirvan). However, the hoards may not adequately reflect the dissemination and role of Sirma coinage within the Khanates: this can be indirectly proved by high vacillation of the ratio of Sirma coins in the hoards of the second group (in this regard, there is probably no difference between the hoards of group IIa and group IIb). In my opinion, the Sirma coins made of high standard silver in the Khanates constituted the main source used as raw material: their majority fell victim to smelting.

With regard to the dissemination of Sirma coinage in the Khanates, we should take into account Davit Kapanadze’s opinion, according to which, imitations of Georgian Sirma coins were struck in the Nukhwi Khanate (Kapanadze 1969, 159).

Interestingly enough, like in case of the hoards of the first group, abazi was the most widespread nominal value among the Sirma coins of the hoards of the second group was . Not counting Sovetashen hoard, its share is 100%. In the hoards deposited on the territory of Khanates, coins of small nominal value are not found altogether. Instead, (unlike the hoards deposited on the territory of the Kingdom of Kartli and Kakheti), there is a hoard of Sovetashen, where both of the two “Sirma” coins are of larger nominal value (1½ *abazi*). As mentioned above, this was a special transitional nominal value of 6-dangs connecting Georgian 4-dang abazis and 6-dang ‘abbasi coins of the Khanate of Tebriz. It was emitted to facilitate trade with southern neighbours (Paghava 2021a, 354-355).

Like the second hoard of Kojori, all the four specimens of the monetary complex of Yerevan II bear the trace of soldering and, in all four cases (100%), the side with Quranic formula is unaffected (see above).

In general, tesauration of deficient coins (perforated, soldered) points to the internal value of coins made of precious metals. Such coins, at least partially, performed the function of both goods and money, despite the defects and traces of soldering.

*

Group 3 embraces only three hoards. Undoubtedly, after the annexation of the Kingdom of Kartli and Kakheti and termination of emission of Sirma coins, alongside with the abundance of coins of the Russian Empire (including Polish-Russian and Georgian-Russian coins), the role of Sirma coins in the local monetary circulation declined. However, the role of Sirma coins was still significant. Even in the two hoards deposited in the 1840s (Pkhoveli and Kojori I), the share of Sirma coins (in the total amount) was 7.2 and 8.3%; moreover, in the hoard of Pasanauri, deposited in the beginning of the 1880s, the share of Sirma coins was 26.0% (sic).

The hoard data fully correlate with the available documents. Persistence of “Sirma” coins is proved by two purchase deeds issued in 1851 and 1853. Alongside with other coins, Sirma coins were mentioned in these deeds (Kebuladze 1969, 759). According to the official data of 1851, in Tbilisi province “coins of the period of Georgian kings” were in circulation in the amount of 48,750 roubles (plus 6,390 roubles of Char-Balakan military district) (Gugushvili 1956, 86). In the 1840s and beginning of 1850s, the Russian administration made attempts to extract these coins from circulation. Yet, as Pasanauri hoard has proved, they did not achieve much success (Gugushvili 1956, 83-88; Kebuladze 1969, 758-759).

With regard to the distribution of nominal value, we should point out that the hoards of the 1840s embrace only Sirma abazi coins (100%), while Pasanauri hoard of the 1880s embraces coins of all four denominations, including 9 half-marchili coins (apart from Pasanauri hoard, the only case of tesauration of Sirma coins of this nominal value is the Sovetashen hoard) (see Diagram 3). The hoard may have been accumulated for a long time (church/sacred place?). Apart from Sirma abazis, it comprises one-rouble coins emitted by Catherine II in the 1760s (unfortunately, we do not know how the hoard was discovered).

Such persistence of “Sirma” coins on the territories of Eastern provinces of Georgia is due to the number of coins emitted in the Kingdom of Kartli and Kakheti as well as their high standard. It should be noted that the purity and weight standard of the so-called Georgian-Russian coins

emitted by the mint opened by Russians in Tbilisi in 1804 was selected based on the metrology of Sirma coinage (Pakhomov 1970, 271-272; Paghava, currently in print-C).

*

So far, group 4 embraces only one hoard. Unfortunately, its content is known only partially. The monetary complex discovered in Sokhumi in 1899 must have been tesaurated in the 1830s-1840s. All the ten Sirma coins found in this hoard were abazis; so, this denomination was dominant in this hoard as well. Attention should be paid to the circulation of Ganja 'abbasis in the north-western region of Georgia.

There are documents proving the circulation of "Sirma" coins emitted by Irakli II and Giorgi XII in western Georgia in the 19th century, when Georgia was part of the Russian Empire. In Tbilisi province, the value of circulated "Sirma" coins comprised 48,750 roubles in 1851, whereas in Kutaisi province the nominal value of circulated "Sirma" coins comprised 22,000 roubles (Gugushvili 1956, 86).

There is no precise information regarding the Western Georgian regions in the period of existence of the Kingdom of Kartli and Kakheti. Did Sirma coinage circulate in the Kingdom of Imereti (in the narrow sense) or Racha? In this regard, we should also study the labour migration of Imeretians to the Kingdom of Kartli and Kakheti (Gogoladze 1966, 15). Was the monetary market dominated by Ottoman money (and Dutch ducats)?

How can we explain the discovery of only one (at least so far) hoard with "Sirma" coins on the territory of Western Georgia? Is it due to less intensive circulation of Sirma coins or a smaller number of unexpected deaths, at least in the 19th century? In my opinion, further research should be implemented regarding the monetary circulation in the Western Georgia in the second half of the 18th century and first half of the 19th century.

***

In conclusion, it should be mentioned that meta-analysis of hoards containing Sirma coins, taking into account alternative sources, provides original and essential information regarding the economic life of the Kingdom of Kartli and Kakheti. The analysis of this type is a valuable tool for researching the economic history in general.

References:

Gogoladze Dermisha. 1966. Mining and Ore-Smelting Industry in Georgia and Certain Issues Related to the Origin of Capitalism (18th-19th Centuries). Tbilisi. Metsniereba.

Gugushvili Paata. 1956. Economic Development of Georgia and South Caucasus in the 19th-20th Centuries. Tbilisi. Sakhelgami.

Kapanadze Davit. 1969. Georgian Numismatics. Tbilisi. Tbilisi State University Publishing House.

Paghava Irakli. 2020. "The Purse with Coins of Georgian Kings of the 12th-13th Centuries from Lower Kartli". Herald of the Georgian Numismatic Society. 1: 52-62.

Paghava Irakli. 2021A. "The Monetary Reform of Irakli II in 1765/6-1768/9 (Hijira 1179-1182)". Enriko Gabidzashvili 90. Tbilisi: 343-370.

Paghava Irakli. 2021B. "A Hoard of Sirma Coins from the Vicinities of Bolnisi". Ilia State University. G. Tsereteli Institute of Oriental Studies. International Conference "The Middle East and the Caucasus: History, Culture, Politics". Abstracts. Tbilisi. 16-18/12/2021: 63-65.

Paghava Irakli. 2022. "New Data on the Circulation of Silver Coins of the Kingdom of Kartl-Kakheti in Caucasus (Two Hoards Comprising Sirma Abazis from Manavi and Kojori)". International Congress of Caucasian Studies. Abstracts. Tbilisi, 3-5/X/2022. [Tbilisi:] Ivane Javakhishvili Tbilisi State University Press: 206.

Paghava Irakli. (currently in print-A). "Two Mixed Hoards from Kojori and Qarabagh Containing Sirma Abazi Coins".

Paghava Irakli. (currently in print-B). "New data on the Circulation of Sirma Coins in the Kingdom of Kartli-Kakheti".

Paghava Irakli. (currently in print-C). "Certain Issues Related to the Mining and Money Emission in the Kingdom of Kartli-Kakheti Based on Georgian and Russian Documents".

Kebuladze Revaz. 1969. "The Duration of Circulation of Sirma Silver Coins in Georgia." The Herald of the Georgian Academy of Sciences, v. 53: 757-60.

Kebuladze Revaz. 1975. "Pkhoveli Hoard." The Herald of the Georgian State Museum, XXXI-B: 104-22.

Paghava Irakli. 2021. "Sirma Coinage of East-Georgian Kingdom of Kartl-K'akheti (1744-1801) and its Role in the Regional Monetary Circulation (Preliminary Analysis)". Cathedra Universum: Electronic

Collection of Scientific-Popular Works on History, Archeology, Information, Archive and Museum Documents. Issue 3: 13-15.

Akopyan Alexander. 2015. "New Data on Monetary Discoveries in Armenia and Adjacent Regions". *Golden Horde Numismatics*, 5: 116-124. (in Russian)

Kebuladze Revaz. 1969. "The History of Russian-Georgian Relations Based on Numismatic Data". *The Herald of the Georgian Academy of Sciences*, 4: 91-104. (in Russian).

Paghava Irakli. 2013. "The Eastern Georgian Kingdom and the Khanate of Ganja (Issues of Regional Numismatic Interaction)". *Oriental Epigraphic*, XXX: 201-242. (in Russian).

Paghava Irakli, Spanderashvili Roland. 2018. "A Complex of Large Weight Georgian Coins of the Later Feudal Period from Lower Kartli". 354-361. *Medieval Numismatics of the Eastern Europe*. Issue 7. Moscow. (in Russian).

Pakhomov Yevgeny. 1926. "The monetary Hoards of Azerbaijan and South Caucasus". *Papers of the Society of Azerbaijan Studies*, issue 3. Baku: Publishing house of the Society of Azerbaijan Studies. (in Russian).

Pakhomov Yevgeny. 1938. *The Hoards of Azerbaijan and Other Caucasian States and Regions*. Issue II. Baku: The publishing house of Azerbaijan branch of USSR Academy of Sciences. (in Russian).

Pakhomov Yevgeny. 1940. *Monetary Hoards of Azerbaijan and Other Republics and Districts of the Caucasus*. Issue III. Baku: AzFan Publishers. (in Russian).

Pakhomov Yevgeny. 1949. *Monetary Hoards of Azerbaijan and Other Republics and Districts of the Caucasus*. Issue IV. Baku: Publishing house of the Academy of Sciences of Azerbaijan SSR. (in Russian).

Pakhomov Yevgeny. 1957. *Monetary Hoards of Azerbaijan and Other Republics and Districts of the Caucasus*. Issue VII. Baku: Publishing house of the Academy of Sciences of Azerbaijan SSR. (in Russian).

Pakhomov Yevgeny. 1959. *Monetary Hoards of Azerbaijan and Other Republics and Districts of the Caucasus*. Issue VIII. Baku: Publishing house of the Academy of Sciences of Azerbaijan SSR. (in Russian).

Pakhomov Yevgeny. 1970. *Georgian Coins*. Tbilisi. Metsniereba. (in Russian).

სომხეთის რესპუბლიკის
მეცნიერებათა აკადემიის
აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტი,
სომხეთის რესპუბლიკა
monika.mirzoyan7@gmail.com

ზოგი რამ კოსოვოს კონფლიქტის ტრანსფორმაციაზე

1990-2020 წლებში

სტატიაში განხილულია კოსოვოს კონფლიქტის წინაისტორია, ეკონომიკური, პოლიტიკური, ენობრივი, საზოგადოებრივი და ტერიტორიული პრობლემები.

ამავე დროს, შესწავლილია კოსოვოს კონფლიქტის შესაძლო მოგვარების ძირითადი პარადიგმები საერთაშორისო ურთიერთობებში 2020 წლამდე. განხილულია ასევე კოსოვოს დამოუკიდებლობის აღიარების საკითხები. კვლევის მიზანია სხვადასხვა ქვეყნის ინტერესების გათვალისწინება, საგარეო პოლიტიკისა და ურთიერთობების ანალიზი და კოსოვოს კონფლიქტის შემდგომი განვითარების გზების გამოვლენა. ნაშრომზე მუშაობისას, ასევე შესწავლილ იქნა ევროსაბჭოს საპარლამენტო ასამბლეისა და გაეროს უშიშროების საბჭოს რეზოლუციები კოსოვოს კონფლიქტთან დაკავშირებით. წარმოდგენილია კოსოვოს საგარეო პოლიტიკა სერბეთთან მიმართებით. სტატიაში განხილული მოვლენები დალაგებულია ქრონოლოგიურად მეოცე საუკუნის დასასრულიდან 2020 წლამდე.

სტატიის მიზანია კოსოვოს კონფლიქტის შესაძლო შედეგებისა და სამომავლო სცენარების განხილვა. სტატიაში წარმოდგენილია როგორც ალბანური, ასევე სერბული მოდელები.

ზემომოყვანილი მიზნების გარდა, კვლევა მოიცავდა შემდეგ ამოცანებს: კოსოვოს ამჟამინდელი სოციალური, პოლიტიკური, ენობრივი და ტერიტორიული პრობლემების გამოვლენა, კოსოვოს გეოგრაფიული სტრატეგიის შედეგებისა და ფუნქციების ანალიზი, კონფლიქტის დინამიკის შესწავლა და ეთნიკური შემადგენლობის ანალიზი.

საკვანძო სიტყვები: კონფლიქტი, იუგოსლავია, ეთნიკური წმენდა, კოსოვოს ომი, სერბეთი, ალბანეთი, ნატო, ზესახელმწიფოების შეჯიბრი.

კონფლიქტის წინაისტორია

ნებისმიერი კონფლიქტის წინაპირობაა ეთნიკური ან რელიგიური დაპირისპირება, რასაც მოჰყვება არატოლერანტობით შენიღბული ძალადობა. იქმნება სეპარატისტული ინსტიტუციები, რომლებიც კოორდინირებას უწყვენ ძალადობას ან პარამილიტარისტულ ქმედებებს. ალბანეთში ისტორიული მოვლენების განვითარებამ გაამწვავა სოციალურ-ეკონომიკური და პოლიტიკური სიტუაცია ბალკანეთში. ამან, თავის მხრივ, შექმნა „კონფლიქტების კერები“. მოდით ცალ-ცალკე განვიხილოთ ძირითადი პრობლემები.

1. კოსოვოს პრობლემა;
2. ალბანელების სტატუსი ბალკანეთის ქვეყნებში;
3. ალბანეთის პრეტენზიები სხვა ქვეყნების მიმართ საზღვრებთან და ეთნიკური ალბანელების სტატუსთან დაკავშირებით.
4. ეთნიკური უმცირესობების პრობლემები ალბანეთში.

კოსოვოს საკითხთან დაკავშირებით, ასევე განხილულია ალბანურ-სერბული და კოსოვო-სერბული კონფლიქტები. კოსოვოს კონფლიქტი შესწავლილია არა მარტო ალბანეთის, კოსოვოს და სერბეთის ინტერესების კუთხით, არამედ ზესახელმწიფოების პოლიტიკური, ეკონომიკური და სამხედრო ინტერესების თვალსაზრისითაც.

გარდა დაპირისპირებული მხარეების - კოსოვოსა და სერბეთისა, ნატოც ძლიერ დაინტერესებული იყო კოსოვოს ომში მონაწილეობით. თუ საკითხს განვიხილავთ ნატოსა და მოსკოვის გეოპოლიტიკური ინტერესების კუთხით, ვნახავთ, რომ ისინი თავის სასარგებლოდ იყენებდნენ დასავლეთ ბალკანეთის ეკონომიკურ, პოლიტიკურ და სამხედრო პრობლემებს.

მოცემული ქვეყნების სუსტი ეკონომიკა არ აძლევს მოცემულ ქვეყნებს ევროკავშირში შესვლის საშუალებას. ამავე დროს, მოცემული რეგიონი წარმოადგენს ასპარეზს რუსეთისა და დასავლეთის დაპირისპირებაში. ერთი მხრივ, დასავლეთის ქვეყნები ყველაფერს აკეთებენ ევროკავშირისა და ნატოს დახმარებით, რათა მოცემული ქვეყნები შევიდნენ დასავლურ ბლოკში. მაგალითად, ევროკავშირი მოუწოდებს ბალკანეთის ქვეყნებს, შევიდნენ ნატოში სხვადასხვა საბაბით, მათ შორის უსაფრთხოების საბაბით. ნატოს წევრობა, რომელიც ავტომატურად არ გულისხმობს ევროკავშირის წევრობას, ბრიუსელის პოლიტიკის მიერ არის წახალისებული. ასევე მნიშვნელოვანია აშშ-ს როლი. აშშ ყველაფერს აკეთებს, რათა ალიანსის წევრი ქვეყნების რაოდენობა გაზარდოს. აშშ ასევე მხარს უჭერს ბალკანეთის ქვეყნების გაწევრიანებას ევროკავშირში. თავის მხრივ, რუსეთი ძალდონეს არ იშურებს, რომ ხელი შეუშალოს მოცემული რეგიონის ქვეყნების ნატოში გაწევრიანებას. მოსკოვსა და ნატოს შორის დაპირისპირების პირობებში, ევროკავშირის პოზიცია დასავლეთ ბალკანეთთან მიმართებით გულისხმობს მოცემული ქვეყნების ეკონომიკური განვითარების მხარდაჭერას.

უნდა აღინიშნოს, რომ კოსოვოს კონფლიქტის მნიშვნელოვანი თავისებურებაა რელიგიური მემკვიდრეობის სისტემატიური ნგრევა (ძირითადად ეს ეხება მართლმადიდებელ სერბებს), რომელიც დაიწყო არა ომის პერიოდში, არამედ 1999 წლის ომის შემდგომ. ეს იყო პოლიტიკური შურისძიება და არა ეთნიკური წმენდა, განსხვავებით ბოსნიისა და ჰერცეგოვინისგან.

კოსოვო იყო იუგოსლავიის დაქვემდებარებაში და წარმოადგენდა მის მეორე ავტონომიურ რეგიონს ფედერაციის შემადგენლობაში. რეგიონი განლაგებულია ისტორიული სერბიის ტერიტორიაზე და მის

მოსახლეობას ძირითადად ალბანელები შეადგენენ. 1991 წლის აღწერის მიხედვით, კოსოვოს მოსახლეობის 94% თავს ალბანელად ცნობს, 5.3%-ს შეადგენენ სერბები და 0.7%-ს სხვა ერების წარმომადგენლები (ბოსნიელები, თურქები, რუმინელები და ეგვიპტელები)¹.

კოსოვოში ალბანელებსა და სერბებს შორის ეთნიკური დაპირისპირებები დაიწყო 1980-იან წლებში იოსებ ბროზ ტიტოს გარდაცვალების შემდეგ. კოსოვოს ეთნიკური კონფლიქტის ფესვები ღრმად მიდის ისტორიაში. ალბანელები თავს მიიჩნევენ ილირიელების მემკვიდრეებად. ილირიელები კოსოვოში სერბების დასახლებამდე ცხოვრობდნენ. სერბებს კი კოსოვო მიაჩნიათ სერბულ იერუსალიმად, ანუ წმინდა მიწად². ალბანელებიც და სერბებიც კოსოვოს მიიჩნევენ თავიანთ ისტორიულ სამშობლოდ. კოსოვომ საერთაშორისო საზოგადოების ყურადღება მიიპყრო დეიტონის სამშვიდობო ხელშეკრულების ხელმოწერისას 1995 წელს³. მანამდე საერთაშორისო საზოგადოების ყურადღება მიპყრობილი იყო ბოსნია-ჰერცეგოვინას ომისადმი. ამ პერიოდში, სერბია თვლიდა, რომ კოსოვოს საკითხი ქვეყნის შიდა პრობლემა იყო და არ საჭიროებდა საერთაშორისო საზოგადოების მხრიდან ჩარევას.

1990-იან წლებში, ყოფილი იუგოსლავიის დაშლის შემდეგ, სერბია სეპარატისტულ წნეხს გამოეხმაურა კოსოვოს ალბანელი მოსახლეობის ბრუტალური რეპრესიებით, რომლებიც დასრულდა მხოლოდ ნატოს სამხედრო ჩარევის გზით 1999 წელს⁴. ბელგრადის უკანასკნელი მცდელობა იყო კოსოვოდან ალბანელების განდევნა (რომლებიც უკვე

---

¹ **ტონკა კოსტანდინოვა**, “სამნაწილიანი გამოცანა”: კულტურის, საერთაშორისო ურთიერთობების და გლობალიზაციის ურთიერთკავშირი, <http://culturaldiplomacy.org/culturaldiplomacynews/participant-papers/academy/Tonka-Kostadinova-Cultural-diplomacy-in-war-affected-societies.pdf>(13.06.2022) 18.10.2022

² **აგონ დემიჯა**. ეთნიკური ურთიერთობები კოსოვოში, გვ.183.

³ დეიტონის სამშვიდობო ხელშეკრულება, <https://www.osce.org/bih/126173> (13.06.2022)

⁴ **ევგენი რიაზინინი**, გარე ფაქტორები კოსოვოს ეთნიკურ-სეპარატისტულ კონფლიქტში, 2014, გვ.194.

1.5 მილიონს შეადგენდნენ) 1998 წელს. იმავე წლის ოქტომბერში, ეუთომ შეაფასა სლობოდან მილოშევიჩის პოლიტიკა, როგორც "მეორე მსოფლიო ომის შემდგომ ევროპაში ჩადენილი ერთ-ერთი ყველაზე სერიოზული დანაშაული კაცობრიობის წინააღმდეგ"¹. მანამდე (1998 წლის მარტსა და სექტემბერში), გაეროს უშიშროების საბჭომ მიიღო ორი რეზოლუცია: პირველი რეზოლუცია (N 1160) სასტიკად გამოხდა ადამიანის უფლებების დარღვევებს კოსოვოში, ხოლო მეორე (N 1199) მოითხოვდა ყველა მილიტარისტული და პარამილიტარისტული ქმედების დაუყოვნებლივ შეწყვეტას მოცემულ რეგიონში. 1999 წლის 24 მარტს ნატომ დაიწყო დაბომბვა.

2008 წლის 17 თებერვლით დათარიღებული აქტით, კოსოვოს პარლამენტმა ერთხმად გამოაცხადა კოსოვოს დამოუკიდებლობა². 2008 წლის 15 თებერვალს, გაეროს უშიშროების საბჭოს შეხვედრაზე, 15 წევრიდან 5-მა (აშშ-მ და ევროკავშირმა) მხარი დაუჭირა კოსოვოს დამოუკიდებლობას.

2010 წლის ივნისში სარაევოში ჩატარდა საერთაშორისო კონფერენცია, რომელზეც განიხილებოდა დასავლეთ ბალკანეთის მომავალი. დღის წესრიგში იდგა რეგიონის ქვეყნების - სერბიის, ხორვატიის, მაკედონიის, მონტენეგროს, ბოსნიისა და ჰერცეგოვინისა და ალბანეთის ევროინტეგრაციის საკითხი. ევროკავშირის თანახმად, ამ ქვეყნების ევროკავშირში გაწევრიანების საკმაოდ რეალისტური პერსპექტივა არსებობდა. ასევე გამოითქვა თვალსაზრისი, რომ რეგიონის სტაბილურობა დამოკიდებული იყო მის ევროატლანტიკურ ინტეგრაციაზე. მაგრამ კოსოვო ჯერ არ იყო ამ ქვეყნების სიაში. მეორე მხრივ, სერბეთს წაუყენეს პირობა, რომ მას უნდა მოეგვარებინა ურთიერთობები კოსოვოსთან და ელიარებინა მისი

---

¹იური მკრტუმიანცი, ბრძოლა კოსოვოსთვის, <http://national-idea.am/articles.php?id=27> (13.06.2022)

² რინორ რექსეფი, ვიგან საჰიტი. მოლაპარაკებები კოსოვოსა და სერბეთს შორის, [kosovo-serbia-negotiations.pdf](https://www.kosovo-serbia-negotiations.pdf) (02.12.2022)

დამოუკიდებლობა, მხოლოდ ამის შემდეგ შეიძლებოდა დასმულიყო სერბეთის ევროკავშირში გაწევრიანების საკითხი¹.

10 სექტემბერს გაეროს გენერალურმა ასამბლეამ მიიღო რეზოლუცია კოსოვოს საკითხთან დაკავშირებით. რეზოლუცია მოუწოდებდა ბელგრადისა და პრიშტინას ხელისუფლებას დაეწყოთ მოლაპარაკებები, რომლებშიც შუამავლის როლს ევროკავშირი შეასრულებდა. რეზოლუცია არ ახსენებდა კოსოვოს მიერ დამოუკიდებლობის ცალმხრივად აღიარებას. გარდა ამისა, მხედველობაში მიიღეს საერთაშორისო სასამართლოს გადაწყვეტილება, რომელიც შეესაბამებოდა საერთაშორისო იურიდიულ ნორმებს.

მიუხედავად საერთაშორისო ორგანიზაციების დადგენილებებისა, კოსოვოს საკითხი კვლავ გადაუწყვეტელია. კოსოვოს პრიორიტეტს წარმოადგენს შიდა პრობლემების მოგვარება. დღევანდელ რეალობაში კოსოვოს უამრავი პრობლემა აქვს მოსაგვარებელი: სახელმწიფო ენის პრობლემა, სოციალური, პოლიტიკური, ეკონომიკური და ტერიტორიული საკითხები.

სახელმწიფო ენის პრობლემა.

კოსოვოს ორი ოფიციალური ენა არის ალბანური და სერბული. 2006 წელს ალბანური და სერბული ოფიციალურ ენებად იქნა აღიარებული. კოსოვოში საუბრობენ ალბანური ენის ღვეურ დიალექტზე, რომელიც ასევე ცნობილია „კოსოვარის“ სახელით. სალიტერატურო ალბანური გამოიყენება წერილობით კომუნიკაციასა და მედიაში. სერბო-ხორვატული, იგივე ბოსნიურ-ხორვატულ-სერბული, არის ენა, რომელზეც საუბრობენ სერბები, ბოსნიელები, ხორვატები და მონტენეგროელები. და მაინც, ყველა მათგანს ურჩევნია საკუთარი ეთნოსის ენაზე საუბარი, მიუხედავად იმისა, რომ ერთმანეთის ენა ესმით. ბოშები საუბრობენ სერბულად ან

---

¹ სურენ სარიანი, კოსოვოს საკითხის შესახებ, http://www.noravank.am/arm/articles/detail.php?ELEMENT_ID=5041 (12.06.2022)

რუმინულად, აშკალები და ეგვიპტელები საუბრობენ ალბანურად. თურქულად საუბრობენ თურქები და ზოგი ალბანელი¹.

კოსოვოს ყველა მცხოვრებისთვის ძალზე მნიშვნელოვანია დედაენაზე საუბარი. სლავისა მლადენოვიჩი, ენის კომისიის თავმჯდომარე, აღნიშნავს: "ენობრივი უფლებები გავლენას ახდენს მუშაობაზე, განათლებაზე, ჯანდაცვასა და ბევრ სხვა სფეროზე"²: ორი სახელმწიფო ენა - ალბანური და სერბული - მრავალ სერიოზულ კონფლიქტს იწვევს ეთნიკურ ალბანელებსა და სერბებს შორის.

2006 წელს კოსოვომ მიიღო კანონი ენის შესახებ, რომლის თანახმადაც, ალბანური და სერბული ითვლება სახელმწიფო ენებად. ამდენად, სახელმწიფო, პოლიტიკური ინსტიტუციები, სასამართლო, საჯარო დაწესებულებები, მედია და პრესა ვალდებული არიან თანაბრად გამოიყენონ ორივე ეს ენა. "მნიშვნელოვანია ალბანური ტექსტები ითარგმნოს ალბანურიდან სერბულად და პირიქით, რადგან ორივე ოფიციალური ენაა", - აღნიშნავს მლადენოვიჩი. "კოსოვოს ცოტა მცხოვრებს თუ ექნება გამართული სერბული ენით შევსებული სოციალური ქსელი", დაამატა მლადენოვიჩმა. მან მაგალითად მოიყვანა კოსოვოს პრეზიდენტის ჰაშიმ ტაჩის განცხადებები, რომლებიც ერთდროულად სერბულად და ალბანურად ქვეყნდება. მლადენოვიჩმა ასევე გამოთქვა წუხილი იმის გამო, რომ კოსოვოში არის კვალიფიციური თარჯიმნების პრობლემა, რადგან ტექსტებს სათანადოდ ვერ თარგმნიან სერბულიდან ალბანურად და პირიქით³.

ურთიერთობები ალბანელებსა და სერბებს შორის.

ალბანელებსა და სერბებს შორის კონფლიქტის შემდეგ წლებია გასული, მაგრამ ამ ორი ერის წარმომადგენლები დღემდე არ

---

¹ენები, რომლებზეც საუბრობენ კოსოვოში, <https://www.beinkosovo.com/languages-spoken-in-kosovo/> (12.06.2022)

² სლავისა მლადენოვიჩი, ენა: კოსოვოს პრობლემა, რომელზეც არავინ საუბრობს, <https://balkaninsight.com/2018/05/04/languages-the-kosovo-problem-nobody-talks-about-04-26-2018/> (12.06.2022)

³ იქვე

შერიგებულან. მშობლების თაობა, რომელიც ომის თვითმხილველი იყო, სიძულვილს შვილების თაობას გადასცემს.

მნიშვნელოვან საკითხს წარმოადგენს ტერიტორიული პრობლემა. ალბანელი და სერბი ხელისუფლები თავიანთ თვალსაზრისებს გამოთქვამენ ამ საკითხთან დაკავშირებით. ერთ-ერთი მოსაზრებაა კოსოვოს დაყოფა, მაგრამ ამ მოსაზრებას მხარს არ უჭერს ალბანეთი, მაკედონია და მონტენეგრო.

მეორე ვარიანტი არის ის, რომ საერთაშორისო საზოგადოებამ კოსოვოს მიანიჭოს სტატუსი, რომლის თანახმადაც კოსოვოს ალბანელები, რომლებიც მოსახლეობის 90%-ს შეადგენენ, მოიპოვებენ დამოუკიდებელი სახელმწიფოს ისეთ მახასიათებლებს, როგორცაა კონსტიტუცია, მთავრობა, უშიშროების ორგანოები, ეროვნული დროშა, ჰიმნი და საერთაშორისო სტრუქტურებში გაწევრიანების უფლება, ანუ კოსოვოს ენიჭება დამოუკიდებლობა სერბეთის საზღვრებში, მაგრამ არა აქვს ვერტიკალური ურთიერთობა ბელგრადთან. კოსოვოს არა აქვს უფლება შეუერთდეს ალბანეთს, ანუ „დიდი ალბანეთის“ საკითხი მოხსნილია დღის წესრიგიდან¹.

სერბეთის ხელისუფლებამ გამოთქვა პრობლემის მოგვარების საკუთარი თვალსაზრისი. სერბეთის პრეზიდენტმა ალექსანდერ ვუჩიჩმა სერბები და ალბანელები დიალოგისთვის მოიწვია. ვუჩიჩის თანახმად, უაზრობაა ლოდინი, სანამ ვინმე სერბიას კოსოვოს დაუბრუნებს. პრეზიდენტის წინადადება უფრო დეტალურად წარადგინა საგარეო საქმეთა მინისტრმა ივიცა დაჩიჩმა. მან განაცხადა, რომ სერბულმა თემმა, მართლმადიდებლურმა მონასტრებმა და ეკლესიებმა კოსოვოში სპეციალური სტატუსი უნდა მიიღონ. სერბულ ტელეარხ Happy TV-სთან ინტერვიუში, დაჩიჩმა აღნიშნა, რომ სერბეთი განაგრძობს კოსოვოს დამოუკიდებლობის უარყოფის კამპანიას, სანამ მხარეები შეთანხმებას არ მიაღწევენ. მან აგრეთვე აღნიშნა, რომ სერბია დროებით დაასრულებს თამაშიდან გასვლის

---

¹ტატულ აკობიანი, კოსოვო და ყარაბაგი, <https://hetq.am/hy/article/5860> (07.06.2022)

პოლიტიკას იმ პირობით, თუ კოსოვო შეწყვეტს საერთაშორისო ორგანიზაციებში წევრობის თაობაზე განაცხადების შეტანას¹.

ვაჭრობის, ტურიზმის და ტელეკომუნიკაციების მინისტრმა რასიმ ლიაჯიჩმა გამოთქვა წინადადება კოსოვოელ ალბანელებთან ურთიერთობის დარეგულირების შესახებ. ტერიტორიული პრობლემის მოგვარებამდე, აუცილებელია საზღვრების საკითხის გადაწყვეტა. საზღვრები სხვადასხვაგვარი იყო სხვადასხვა ისტორიულ პერიოდში. სამხედრო დაპირისპირებამდე, საზღვრების განაწილება ასე განიხილებოდა: კოსოვო უნდა იყოს სერბეთის ნაწილი. ხოლო მეტოხია - ალბანეთის. მაგრამ ამ ვერსიამ დაკარგა აქტუალობა და თითქმის 250 ათასმა სერბმა და მონტენეგროელმა დატოვა კოსოვო. მილორად დოდიკმა, ბოსნიისა და ჰერცეგოვინის სერბმა პრეზიდენტმა, გამოთქვა აზრი, რომ კოსოვოს ჩრდილოეთ რეგიონები უნდა მოექცეს ბელგრადის კონტროლის ქვეშ.

კიდევ ერთი ალტერნატივა არის კოსოვოსა და მეტოხიის გაყოფა, მაგრამ ამ მოსაზრებას არავინ უჭერს მხარს. იუგოსლავიის ყოფილი პრეზიდენტი ბროზ ტიტოც კი ამბობდა, რომ პრობლემის ასე მოგვარება არ არის მიზანშეწონილი. სერბული მართლმადიდებელი ეკლესიაც ეწინააღმდეგება ამ იდეას.

2015 წელს, ევროკავშირის ჩარევის შედეგად, ვუჩიჩი დაეთანხმა მის ალბანელ კოლეგას - ის. მუსტაფას, რომ ავტონომია უნდა მიეცათ კოსოვოელი სერბებისთვის. ამ შეთანხმების მიხედვით, კოსოვოს სერბულ თემს უნდა ჰყავდეს საკუთარი პრეზიდენტი, პრემიერ-მინისტრი, ჰქონდეს ეროვნული ასამბლეა, დროშა, გერბი, და ძალაუფლება ეკონომიკის, განათლების და ჯანდაცვის სფეროებში. ჩრდილოეთ კოსოვო არ აღიარებს ბელგრადისა და პრიშტინას ხელისუფლებას. ვუჩიჩს უნდოდა „ბოსნიური სცენარის“

---

¹ზლედარ კალიუ, საგარეო საქმეთა მინისტრი დაჩიჩი: სერბეთი არ შეწყვეტს კოსოვოს აღიარების საწინააღმდეგო კამპანიას, სანამ შეთანხმება არ იქნება მიღწეული,

<https://exit.al/en/2020/03/11/foreign-minister-dacic-serbia-wont-stop-kosovo-derecognition-campaign-until-deal-is-reached/>

(08.06.2022)

განხორციელება ჩრდილოეთ კოსოვოში¹. ბოსნიასა და ჰერცეგოვინაში, ადგილობრივ სერბებს აქვთ ავტონომია, ჰყავთ პრეზიდენტი, მთავრობა, აქვთ დიპლომატიური ურთიერთობები სერბეთთან, შეთანხმებული აქვთ შიდა პოლიტიკა სარაევოსთან. ვუჩიჩის ეს წინადადება უგულვებელყო კოსოვოს ხელისუფლებამ.

კონფლიქტის ამჟამინდელი მდგომარეობა

მიუხედავად ზემომოყვანილი წინადადებებისა, ურთიერთობა კოსოვოსა და სერბეთს შორის კვლავ დაძაბული რჩება. კოსოვო-სერბეთის კონფლიქტი, რომელიც ხშირად გადადის სამხრეთ კოსოვო-სერბულ-ალბანურ კონფლიქტში, უკვე გასცდა სამი ქვეყნის ფარგლებს და გლობალური მსჯელობის საგნად იქცა. აქ ერთმანეთს უპირისპირდება აშშ-სა და რუსეთის, ევროკავშირისა და რუსეთის ინტერესები, და, მეორე მხრივ, ერთმანეთს ემთხვევა ალბანეთის, კოსოვოსა და აშშ-ს ინტერესები.

კოსოვოს ხელისუფლების პოლიტიკური კურსი მიმართულია აშშ-სა და ნატოსკენ. კოსოვოს ყოფილმა პრემიერ-მინისტრმა რამოს ჰარადინაჯმა აღნიშნა: «ნატოში გაწევრიანება კოსოვოს სახელმწიფო და სამოქალაქო მიზანია. ჩვენ მივეკუთვნებით დემოკრატიული ქვეყნების ჯგუფს, რომელთა მიზანია მშვიდობის, უსაფრთხოების და სტაბილურობის გაძლიერება». სერბეთი თვალყურს ადევნებს კოსოვოში მოვლენების განვითარებას. ახლახანს სერბეთის ყურადღების ცენტრში მოექცა კოსოვოს საპარლამენტო არჩევნები.

ამ არჩევნებმა კიდევ უფრო გააძლიერა რეგიონის დაყოფის ტენდენცია. დასავლეთს სჯერა, რომ არჩევნების შემდგომ განახლდება დიალოგი ბელგრადსა და პრიშტინას შორის.

სერბეთსა და კოსოვოს ურთიერთობები მწვავედება ყველა შესაძლო მიზეზის გამო. სერბეთის პრეზიდენტი ალექსანდრე ვუჩიჩი

---

¹ გერარკინა ტუჰინა, კოსოვომ და სერბეთმა განაახლეს მოლაპარაკებები ევროკავშირის მხარდაჭერით, <https://balkaninsight.com/2015/02/09/kosovo-and-serbia-resume-eu-backed-talks/> (08.04.2022)

აცხადებს, რომ კონფლიქტი სერბეთსა და კოსოვოს შორის კიდევ დიდხანს გაგრძელდება.

კოსოვოს ალბანელებმა გამოაცხადეს დამოუკიდებლობა 2008 წელს, მაგრამ სერბეთის კონსტიტუციის თანახმად, კოსოვო სერბეთის განუყოფელი ნაწილია. სერბეთი ფინანსურ დახმარებას უწევს კოსოვოში მცხოვრებ სერბებს.

2013 წელს სერბეთი და კოსოვო შეთანხმდნენ, რომ ურთიერთობები მოეგვარებინათ ევროკავშირის შუამავლობით¹. მიუხედავად ამისა, წარმატებას ვერ მიაღწიეს: არცერთ მხარეს არ გადაუდგამს სერიოზული ნაბიჯები კონფლიქტის მშვიდობიანი გზით მოგვარებისკენ.

წლების მანძილზე, კოსოვოს დამოუკიდებლობის შესახებ საუბარი აკრძალული იყო სერბეთში, რადგან სერბების დიდი უმრავლესობა თვლის, რომ კოსოვო არის მართლმადიდებლობის აკვანი.

კონფლიქტის მოგვარების შესაძლო სცენარები

ა. კოსოვო სერბეთის ნაწილია, ხოლო მეტოხია - ალბანეთის;

ბ. კოსოვოს სერბებს აქვთ ავტონომია, ჰყავთ საკუთარი პრეზიდენტი, პრემიერ-მინისტრი, აქვთ ეროვნული ასამბლეა, დროშა, გერბი და ძალაუფლება ეკონომიკურ, საგანმანათლებლო და ჯანდაცვის სფეროებში;

გ. სერბეთი სრულიად თმობს კოსოვოს.

ზემომოყვანილი შეხედულებები გამოთქვას კოსოვოსა და სერბეთის ხელისუფლებმა. პირველი ორი ვარიანტი ერთხმად დაიწუნა კოსოვოს ხელისუფლებამ. მესამე ვარიანტთან დაკავშირებით სერიოზული უთანხმოება წარმოიშვა და ის დისკუსიის საგნად იქცა ბელგრადში. კოსოვოს პრობლემაზე საუბრისას, სერბეთის პრეზიდენტი ალ. ვუჩიჩი ამბობს, რომ საჭიროა კომპრომისზე წასვლა. ასეთმა განცხადებებმა შეარყია ვუჩიჩის რეპუტაცია სერბეთში, მას

---

¹ კურილიოვი კ.პ.; შაბლოვსკი ვ.ს.. კოსოვოს კონფლიქტი (1999–2020): ამჟამინდელი მდგომარეობა და მოგვარების გზები, მოსკოვი, 2020, გვ.124.

გაუჩნდა პოლიტიკური მტრები. მაგრამ ვუჩიჩი რეალისტურად აფასებს სიტუაციას. მან იცის, რომ სერბეთს არა აქვს ბერკეტები კოსოვოში. 2018 წლის 18 მაისს, თავის გამოსვლაში მან განაცხადა: „ჩვენ გვაქვს კოსოვოსთან ურთიერთობის ორი გზა: ან უნდა წავიდეთ მოლაპარაკებებზე ან უნდა გავაგრძელოთ ცივი დაპირისპირება“. ვუჩიჩმა დიდი მწუხარებით აღნიშნა: «სჯობს თავი არ მოვიტყუოთ. კოსოვოში არ არსებობს ხელშესახები სერბული ხელისუფლება გარდა იმ ხელისუფლებისა, რომელიც სკოლებსა და საავადმყოფოებს მართავს»¹.

პარლამენტის სხდომაზე, რომელიც კოსოვოს საკითხს განიხილავდა, ვუჩიჩმა თქვა: "უნდა ვაღიაროთ დამარცხება. ჩვენ დავკარგეთ ეს ტერიტორია". მან ასევე აღნიშნა: «სერბეთმა უნდა აღიაროს, რომ მან დაკარგა კონტროლი კოსოვოზე". პრეზიდენტმა ასევე განაცხადა, რომ ბელგრადი უნდა წავიდეს კომპრომისზე და მოძებნოს პრიშტინასთან შერიგების გზები.

ვუჩიჩის ეს განცხადება გულისხმობს, რომ სერბიამ აღიარა კოსოვოს დე ფაქტო დამოუკიდებლობა.

დასკვნა

კოსოვოსა და სერბეთის კონფლიქტისა და ორივე ქვეყნის საგარეო პოლიტიკის შესწავლამ ცხადყო, რომ სერბეთის მიერ შემოთავაზებული კონფლიქტის მოგვარების გზები მიუღებელია კოსოვოს ხელისუფლებისთვის.

სერბეთს არა აქვს ძალაუფლება კოსოვოში. სერბეთის პრეზიდენტი ალ. ვუჩიჩი შეურიგდა კოსოვოს დაკარგვის აზრს. სანამ ბელგრადი და პრიშტინა შეთანხმებამდე არ მივიღენ, კოსოვოს საკითხი ვერ გადაწყდება, სერბეთს კი არ გააჩნია კოსოვოს დაბრუნების

---

¹ივან სეკულარაჩი, ალექსანდრ ვასოვიჩი, მიიღეთ რეალობა, სერბეთი არ აკონტროლებს კოსოვოს: ვუჩიჩი.

<https://www.reuters.com/article/us-serbia-kosovo/accept-reality-serbia-does-not-control-kosovo-vucic-idUSKCN1SX1U2> (10.06.2022)

არანაირი რესურსი. სერბეთის დე ფაქტო მთავრობა აღიარებს კოსოვოს დაკარგვას. კოსოვოში ძალაუფლება ალბანელებს ეკუთვნის. ამავე დროს, არ გამოვრიცხავთ, რომ სოციალურ-პოლიტიკური დაძაბულობის გაზრდის შემთხვევაში, შეიძლება განახლდეს საომარი მოქმედებები, განსაკუთრებით, თუ გაძლიერდება ექსტრემისტული და ნაციონალისტური მიმართულებები, რომლებიც მიზნად ისახავს „დიდი ალბანეთის“ შექმნას. „დიდი ალბანეთის“ შექმნით ეს კონფლიქტი დასრულდება, რადგან სერბეთის ხელისუფლება აღიარებს თავის მარცხს კონფლიქტის მოგვარების საქმეში. შესაძლოა კონფლიქტის მოგვარება არ იყოს მარტივი, რადგან კონფლიქტი სცილდება კოსოვოსა და სერბეთის ურთიერთობების ვიწრო ჩარჩოს.

კოსოვოს კონფლიქტის მოგვარების საკითხიც სცილდება კოსოვოსა და სერბეთის ფარგლებს. ზესახელმწიფოები ერთმანეთს ეჯიბრებიან ბალკანეთის საკითხის მოგვარებასა და კოსოვოს კონფლიქტის საკუთარი მიზნებისთვის გამოყენებაში. ევროკავშირიც და ნატოც ვარაუდობენ, რომ ისინი აიღებენ პასუხისმგებლობას ბალკანეთში სტაბილურობის დამყარებაზე.

ბიბლიოგრაფია

ტატულ აკობიანი, კოსოვო და ყარაბაღი,
<https://hetq.am/hy/article/5860> (07.06.2022)

იური მკრტუნიანცი, ბრძოლა კოსოვოსთვის,
<http://national-idea.am/articles.php?id=27> (13.06.2022)

სურენ სარიანი, კოსოვოს საკითხისთვის,
http://www.noravank.am/arm/articles/detail.php?ELEMENT_ID=5041
(12.06.2022)

აგონ დემიაჰა, ეროვნებათმორისი ურთიერთობები კოსოვოში, ტეტოვოს სახელმწიფო უნივერსიტეტი და სამხრეთ-აღმოსავლეთ ევროპის უნივერსიტეტი,

გერარქინა ტუჰინა, კოსოვომ და სერბეთმა განაახლეს მოლაპარაკებები ევროკავშირის მხარდაჭერით,

<https://balkaninsight.com/2015/02/09/kosovo-and-serbia-resume-eu-backed-talks/> (08.04.2022)

ტონკა კოსტადინოვა, “სამნაწილიანი გამოცანა”: კულტურის, საერთაშორისო ურთიერთობებისა და გლობალიზაციის ურთიერთკავშირი,

<https://www.culturaldiplomacy.org/academy/content/pdf/participant-papers/academy/Tonka-Kostadinova-Cultural-diplomacy-in-war-affected-societies.pdf> (13.06.2022)

სლავისა მლადენვიჩი, ენები: კოსოვოს პრობლემა, რომელსაც არავინ ახსენებს,

<https://balkaninsight.com/2018/05/04/languages-the-kosovo-problem-nobody-talks-about-04-26-2018/> (12.06.2022)

ბლედარ კალიუ, საგარეო საქმეთა მინისტრი დაჩიჩი: სერბეთი არ შეწყვეტს კოსოვოს აღიარების საწინააღმდეგო კამპანიას, სანამ შეთანხმება არ იქნება მიღწეული,

<https://exit.al/en/2020/03/11/foreign-minister-dacic-serbia-wont-stop-kosovo-derecognition-campaign-until-deal-is-reached/> (08.06.2022)

ივან სეკულარაჩი, ალექსანდერ ვასოვიჩი, მიიღეთ რეალობა, სერბეთი არ აკონტროლებს კოსოვოს: ვუჩიჩი.

<https://www.reuters.com/article/us-serbia-kosovo/accept-reality-serbia-does-not-control-kosovo-vucic-idUSKCN1SX1U2> (10.06.2022)

ალექსანდერ ვუჩიჩი, სერბეთის პრეზიდენტი: ჩენ დავკარგეთ კოსოვო, <https://emerging-europe.com/news/serbian-president-we-have-lost-kosovo/> (10.06.2022)

რამოს ჰარადინაჯი, ნატოს წევრობა კოსოვოს ეროვნული მიზანია, <https://regnum.ru/news/polit/2623319.html> (09.06.2022)

რინორ რექსეპი, ვიგან საჰიტი მოლაპარაკებები კოსოვოსა და სერბეთს შორის

[kosovo-serbia-negotiations.pdf](#) (02.12.2022)

კურილიოვი კ.პ.; შაბლოვსკი ვ.ს. კოსოვოს კონფლიქტი (1999–2020): ამჟამინდელი მდგომარეობა და მოგვარების გზები, მოსკოვი, 2020, გვ.112-127.

ევგენი რიაზინინი, გარე ფაქტორები კოსოვოს ეთნო-სეპარატისტულ კონფლიქტში, 2014, გვ.191-196.

დეიტონის სამშვიდობო ხელშეკრულება,

<https://www.osce.org/bih/126173> (13.06.2022)

ენები, რომლებზეც საუბრობენ კოსოვოში,

<https://www.beinkosovo.com/languages-spoken-in-kosovo/> (12.006.2022)

Some issues about Kosovo's conflict transformations 1990-2020

The article presents the prehistory of the Kosovo conflict, and the economic, political, linguistic, social, and territorial problems in Kosovo.

At the same time, the main paradigms of a possible settlement of the Kosovo conflict in international relations until 2020 are considered and specified. The issues of recognition of Kosovo's independence were also analyzed. The purpose of the study is to present the interests of other countries, foreign policy relations, and ways and prospects for the further development of the Kosovo conflict. Resolutions adopted by the Parliamentary Assembly of the Council of Europe and the UN Security Council on Conflicts were also considered. Kosovo's foreign policy with Serbia is presented. The events presented in the article chronologically cover the period from the end of the twentieth century to 2020.

The purpose of the article is to present possible scenarios for the outcome of the Kosovo conflict. The article presents both Albanian and Serbian proposed models.

In pursuit of the goal, we have set the following tasks: to highlight the social, political, linguistic, and territorial challenges that Kosovo is currently facing, to analyze the consequences and functions of the Kosovo geostrategy, the dynamics of the conflict, and the ethnic composition.

Key words: conflicts, Yugoslavia, ethnic cleansing, Kosovo war, Serbia, Albania, NATO, superpower race.

Prehistory of the conflict

In any conflict, the basis of the conflict is ethnic or religious differences, which gives rise to violence under the guise of intolerance. And separatist institutions are formed to coordinate violence or paramilitary activities in general. The development of historical events in Albania on the Balkan Peninsula led to a difficult socio-economic and political situation, which in turn led to the emergence of a «hotbed of conflicts". Let's separate these main problems.

1. The Kosovo problem
2. The status of Albanians in the Balkan countries
3. Albania's claims to other countries regarding the borders and status of ethnic Albanians.
4. The problem of ethnic minorities in Albania.

Within the framework of the Kosovo conflict, the Albanian-Serbian and Kosovo-Serbian conflicts are considered. This conflict is viewed not only from the point of view of the interests of Albania, Kosovo, and Serbia but also from the point of view of the political, economic, and military interests of the superpowers.

In addition to the warring parties, Serbia and Kosovo, NATO had a great interest and participation in the war in Kosovo. If we look at the issue from the point of view of the geopolitics of NATO and Moscow, we will see that NATO and Moscow are trying to use many of the economic, political, and military problems of the Western Balkans to their advantage.

A weak economy does not allow the countries of this region to expand into the European Union (hereinafter referred to as the EU). At the same time, this region has become an arena of competition between Russia and the West. On the one hand, Western countries are doing everything within the framework of the EU and NATO to involve these countries in the Western bloc. The EU, for example, calls on the Balkan countries to join NATO under various pretexts, including to ensure security. NATO membership, although not considered a prerequisite for EU membership, is encouraged as part of Brussels policy. The role of the United States is also important here, which is doing everything to increase the number of countries joining the alliance. The US also supports the accession of the

countries of the Western Balkans to the EU. On the other hand, Russia spares no effort to prevent this region from joining NATO. Given this conflict between Moscow and NATO, the EU's position on the Western Balkans is to provide support to the countries of this region to improve their economic situation.

It should be noted that a distinctive feature of the Kosovo conflict is that the most systematic destruction of religious heritage (mainly Orthodox Serbs) took place not during the war, but after the 1999 war. In this sense, it has become political revenge, and not a means of ethnic cleansing, as was the case in Bosnia and Herzegovina.

Kosovo was a subject of Yugoslavia and its second autonomous region, which enjoyed autonomy within the federation. Located on the territory of historical Serbia, the region consists of a predominantly Albanian population. According to the 1991 census, 94% of the population of Kosovo declared themselves Albanians, 5.3% Serbs, and 0.7% representatives of other peoples (Bosniaks, Turks, Romanians, Egyptians)¹.

Ethnic tensions between Kosovo Albanians and Serbs dominated public life in the 1980s after the death of Josip Broz Tito. The roots of the ethnic conflict in Kosovo go deep into history. The Albanians consider themselves the heirs of the Illyrians who lived in the Balkans in Kosovo before the arrival of the Serbs, and the Serbs imagine Kosovo as Serbian Jerusalem, their holy land². Both Albanians and Serbs consider Kosovo their historical homeland or lands. However, Kosovo attracted international attention only after the signing of the Dayton Peace Accords in 1995³. Before this, international attention was riveted to the ongoing war in Bosnia and

---

¹**Tonka Kostadinova**, "A Three Piece Puzzle": the Relationship between Culture, International Relations and Globalization,

<http://culturaldiplomacy.org/culturaldiplomacynews/participant-papers/academy/Tonka-Kostadinova-Cultural-diplomacy-in-war-affected-societies.pdf>(13.06.2022) 18.10.2022

² **Agon Demjaha** Inter-ethnic relations in Kosovo, p.183.

³ Dayton Peace Agreement,
<https://www.osce.org/bih/126173> (13.06.2022)

Herzegovina, while same Serbia considered the Kosovo issue exclusively its internal affair and almost did not allow foreign interference.

In the 1990s, after the breakup of the former Yugoslavia, Serbia responded to separatist pressure with the brutal repression of the Albanian population of Kosovo, which ended only with NATO's military intervention in 1999¹. Belgrade's last attempt to save Kosovo by expelling the Albanians (who already numbered 1.5 million) was made in 1998. In October of the same year, the OSCE described Slobodan Milosevic's policies as "one of the most serious crimes against humanity in post-World War II Europe"². Before that (in March and September 1998, respectively), the UN Security Council adopted two resolutions, the first of which (N 1160) sharply condemned the situation with the protection of human rights in Kosovo, the second (N 1199) demanded the immediate cessation of all military and paramilitary operations in the province. On March 24, 1999, the NATO bombing began.

By an act dated February 17, 2008, Kosovo's parliament unilaterally proclaimed Kosovo's independence status³. At a meeting of the UN Security Council on February 15, 2008, five of the 15 members of the Security Council (the United States and the European Union) spoke out in support of Kosovo's independence.

In June 2010 Sarajevo hosted an international conference on the future of the Western Balkans. On the agenda were issues of European integration of the countries of the region - Serbia, Croatia, Macedonia, Montenegro, Bosnia and Herzegovina, and Albania. In the EU, assurances were given regarding the positive prospects for the entry of these countries into the Union. The point of view was also confirmed that the stability of the region is connected with the process of its Euro-Atlantic integration. However,

---

¹ **Yevgeny Ryabinin**, External influence factors in the Kosovo ethnoseparatist conflict, 2014, p.194.

² **Yuri Mkrumyants**, **Battle for Kosovo**, <http://national-idea.am/articles.php?id=27> (13.06.2022)

³ **Rinor Rexhepi** **Vigan Sahiti** **Kosovo-Serbia Negotiations** ,kosovo-serbia-negotiations.pdf (02.12.2022)

Kosovo is not on this list yet. On the other hand, a condition has been set for Serbia to regulate relations with Kosovo and accept its independent existence, after which it will be possible to talk about Serbia's membership in the EU¹.

On September 10, the UN General Assembly adopted a resolution on the Kosovo issue. The resolution calls on the authorities of Belgrade and Pristina to start negotiations mediated by the EU. There is not even a hint of the right to unilaterally declare Kosovo's independence. In addition, the decision of the International Court of Justice, which is qualified as consistent with international legal norms, was taken into account.

It is possible that the Kosovo issue of several resolutions adopted by international organizations continues to remain unresolved. Solving internal problems is a priority for Kosovo. There are many unresolved problems in today's Kosovo realities in the internal life of the country: the state language, social, political, economic, and territorial issues.

The problem of official language.

The two official languages of Kosovo are Albanian and Serbian. In 2006, Albanian and Serbian became official languages. The Albanian language spoken in Kosovo belongs to the Ghegi dialect, known as "Kosovar". Literary Albanian is used in written communication and the media. Serbo-Croatian, also known as Bosnian-Croatian-Serbian, is spoken by Serbs, Bosnians, Croats, and Montenegrins. However, most Bosnian-Croat-Serbian speakers prefer to speak their language based on their ethnicity and consider it distinct from other languages despite mutual intelligibility. Gypsies speak Serbian or Romanian, while Ashkali and Egyptians speak Albanian. Turkish is spoken by both Turks and some Albanians².

For everyone who lives in Kosovo, the use of their mother tongue, Albanian or Serbian, is essential. Slavisa Mladenovic, Commissioner of the Language Government, stated this in her speech. "The right to a language

---

¹ Suren Saryan, on the Kosovo issue, http://www.noravank.am/arm/articles/detail.php?ELEMENT_ID=5041 (12.06.2022)

²Languages spoken in Kosovo, <https://www.beinkosovo.com/languages-spoken-in-kosovo/> (12.06.2022)

also affects work, education, health care, and other areas"¹: The two official languages used in the country, Albanian and Serbian, cause serious conflicts between ethnic Albanians and Serbs.

The law on the use of languages, adopted in Kosovo in 2006, states that both Albanian and Serbian are considered official languages, therefore the state, political institutions, the judiciary, public enterprises, the media, the press are obliged to ensure the equal use of the two languages. "It is very important that there are translations not only from Albanian to Serbian, because both are official languages", Mladenovic said. "Very few people in Kosovo have well-edited social pages in Serbian", Mladenovic added. Although, as an example, he cited the office of the President of Kosovo, Hashim Thaçi, which appears almost simultaneously in both Albanian and Serbian. Mladenovic mentioned with concern another problem that exists in Kosovo as well; an acute shortage of professional translators from Albanian to Serbian².

The question of relations between Albanians and Serbs.

Years have passed since what happened in the past, but these two people still have not been able to overcome their enmity. Parents who survived the war pass on their hatred of each other to their children, with the result that the dislike is passed on from generation to generation.

The current contentious issues in Kosovo are related to territorial issues. Both Albanian and Serbian authorities offer their solutions. One possible solution to the territorial problem is the division of Kosovo, which is not encouraged by Albania, Macedonia, and Montenegro.

The next option is that the international community will offer Kosovo a status, according to which the Kosovars, that is, the Albanians, who make up over 90% of Kosovo's population, will have the characteristics of an independent state: a constitution, their government, security forces, a national flag, an anthem, as well as the right to membership in international

---

¹ **Slavisa Mladenovic**, Languages: The Kosovo problem nobody talks about, <https://balkaninsight.com/2018/05/04/languages-the-kosovo-problem-nobody-talks-about-04-26-2018/> (12.06.2022)

² See also in the same place

structures. That is, Kosovo gains independence within the borders of Serbia, but does not have any vertical relations with Belgrade. On the other hand, Kosovo cannot join Albania, that is, the concept of a "Great Albania" is removed from the agenda¹.

Serbian officials have come up with a solution to the problem. Serbian President Aleksandar Vučić invited the Serbs and Albanians to start a dialogue. According to Vučić, it is pointless to wait until someone returns to Kosovo to Serbia. Vučić's proposal was presented more systematically by Serbian Foreign Minister Ivica Dacic. According to him, the Serbian community, Orthodox monasteries, and churches should receive special status in Kosovo. In an interview with Serbian Happy TV, Dacic said that Serbia would continue its Kosovo denial campaign until the parties come to a joint agreement. Dacic also added that Serbia would temporarily end the opt-out policy on the condition that Kosovo stopped applying for membership in international organizations².

Minister of Trade, Tourism, and Telecommunications Rasim Ljajic proposed to normalize relations with the Kosovo Albanians. Before solving territorial problems, first of all, it is necessary to clarify the issue of borders. Borders were different in different periods of history. Before the military clashes, the following division of the border was discussed: Kosovo should be part of Serbia, and Metohija should be part of Albania. However, this version has lost its relevance, and about 250 thousand Kosovo Serbs and Montenegrins left Kosovo. Milorad Dodik, the Serbian president of Bosnia and Herzegovina, proposed to the Kosovo Albanians that the northern regions of Kosovo be transferred to Belgrade's control.

The next proposed option is the secession of Kosovo and Metohija, which was never encouraged. Even the former President of Yugoslavia, I. B.

---

¹Tatul Hakobyan, **Kosovo and Karabakh**,
<https://hetq.am/hy/article/5860> (07.06.2022)

²Bledar Qalliu, Foreign Minister Dacic: Serbia Wont Stop Kosovo Derecognition Campaign until Deal is Reached,
<https://exit.al/en/2020/03/11/foreign-minister-dacic-serbia-wont-stop-kosovo-derecognition-campaign-until-deal-is-reached/>
(08.06.2022)

Tito, spoke out against such a solution to the problem. The Serbian Orthodox Church also opposed the partition.

Back in 2015, Vucic, with the intervention of the EU, agreed with his Albanian counterpart Is. Mustafa to grant autonomy to the Kosovo Serbs. According to this agreement, the Serbian community of Kosovo must have its president, prime minister, national assembly, flag, coat of arms, and powers in the areas of the economy, education, and health. Northern Kosovo would not recognize the authority of Belgrade and Pristina. Vučić intended to implement the "Bosnian scenario" in northern Kosovo¹. In Bosnia and Herzegovina, local Serbs have their autonomy, their president, government, and diplomatic relations with Serbia, having previously agreed on internal political steps with Sarajevo. However, this proposal by Vučić was never implemented by the Kosovo authorities.

Description of the conflict at the current stage

Despite all these proposals, relations between Kosovo and Serbia remain tense. The Kosovo-Serbian conflict, which often develops into a trilateral Kosovo-Serbian-Albanian conflict, has long gone beyond this trilateral framework and has become a subject of global discussion. And it is precisely here that the interests of the US and Russia, the EU and Russia collide, and, conversely, the interests of Albania, Kosovo and the US coincide.

The political course of the Kosovo authorities is completely directed towards the US and NATO. Former Prime Minister of Kosovo Ramos Haradinaj stated that *"Joining NATO is Kosovo's state and civil goal. We belong to a group of democratic countries whose goal is to strengthen peace, security and stability". Serbia is closely following all developments in Kosovo. Serbia has recently been focusing on parliamentary elections in Kosovo.*

Parliamentary elections in Kosovo deepened the division in the region. The West believes that the dialogue between Belgrade and Pristina will be restored after the elections.

---

¹ **Gjeraqina Tuhina**, Kosovo and Serbia Resume EU-Backed Talks, <https://balkaninsight.com/2015/02/09/kosovo-and-serbia-resume-eu-backed-talks/> (08.04.2022)

Relations between Serbia and Kosovo escalate at every opportunity. Serbian President Aleksandar Vucic noted that the Serbian-Kosovo conflict could continue for a very long time.

Kosovo's ethnic Albanian majority declared independence in 2008, but under the Serbian constitution, Kosovo continues to be considered an integral part of Serbia. Serbia continues to provide financial assistance to Kosovo Serbs.

In 2013, Serbia and Kosovo agreed to resolve their outstanding issues through the mediation of the EU¹. However, there has been no progress since then. Neither side has taken serious steps towards a peaceful settlement of the conflict.

For years, talking about Kosovo's independence was taboo in Serbia because the vast majority of Serbs consider Kosovo to be the cradle of the nation and the Orthodox faith.

Proposed conflict resolution models

a) Kosovo should be part of Serbia, and Metohija should be part of Albania,

b) Let Kosovo Serbs to have autonomy. The Kosovo Serb community must have its own president, prime minister, national assembly, flag, coat of arms and powers in the areas of economy, education and health.

c) Serbia must give up Kosovo completely.

The options mentioned above were proposed by the Kosovo and Serbian authorities. The first two options were unanimously rejected by the Kosovo authorities. And the proposed third option was the subject of serious clashes and discussions in Belgrade. Speaking about the Kosovo problem, Serbian President Al. Vučić always says that compromises must be made. After several similar statements, Al.Vučić's reputation in Serbia became unstable, he had political enemies. However, Vučić, soberly assessing the situation, realizing that Serbia has no leverage in Kosovo, stated in his speech on May 28, 2019: *We have two options for resolving relations with Kosovo: negotiate*

---

¹ Kurylev K. P., Shablovsky V. S. Kosovo Conflict (1999–2020): Current state and ways to resolve it, Moscow, 2020, p.124.

or continue the cold conflict>>. Vučić noted with deep sorrow: "I prefer to stop cheating. There is no "visible" Serbian government in Kosovo other than schools and hospitals¹.

At a special meeting dedicated to Kosovo, A. Vučić said in parliament: "We must realize our defeat, we have lost territory". In his speech, he also added: "Serbia must admit that it has lost control of Kosovo". Serbian President Vučić said in his speech that Belgrade should make compromises and find ways of reconciliation with Pristina.

This statement by A. Vučić suggests that Serbia has de facto accepted the independence of Kosovo.

From the words of Vučić, it can be assumed that Serbia thereby recognized the de facto independence of Kosovo.

Summary

Studying the Kosovo-Serbian conflict, the foreign policy pursued by both countries, we can conclude that, perhaps, the models of conflict resolution proposed by Serbia, which we presented in the article, the Kosovo government continues to reject.

Serbia no longer has power in Kosovo, Serbian President A. Vučić has come to terms with the fact that Kosovo has been lost. Until an agreement is reached between Belgrade and Pristina, the Kosovo issue will not find a final solution, and Serbia has no real resources to return it. The de facto Serbian government is increasingly resigned to the loss of Kosovo. The power in Kosovo belongs to the Albanians. At the same time, we do not rule out that in the event of the accumulation of socio-political tension, hostilities may resume in the event of the accumulation of extremist and nationalist views, as a result of which the Albanian dream, "Great Albania", can be created. The creation of a "Greater Albania" will end the conflict as the Serbian authorities realize their defeat in resolving the conflict. Perhaps the

---

¹Ivan Sekularac, Aleksandr Vasovic, Accept reality, Serbia does not control Kosovo: Vucic,

<https://www.reuters.com/article/us-serbia-kosovo/accept-reality-serbia-does-not-control-kosovo-vucic-idUSKCN1SXIU2> (10.06.2022)

settlement of the conflict is not such a simple process and goes beyond the narrow framework of Kosovo-Serbian relations.

The settlement of the Kosovo conflict has gone beyond the Kosovo-Serbian framework, turning into a race of superpowers seeking to settle in the Balkans, adapting the Kosovo conflict to their own interests. In fact, the EU and NATO have assumed responsibility for ensuring stability in the Balkans.

Bibliography

Hakobyan Tatul, Kosovo and Karabakh,

<https://hetq.am/hy/article/5860> (07.06.2022)

Mkrtumyants Yuri, Battle for Kosovo,

<http://national-idea.am/articles.php?id=27> (13.06.2022)

Saryan Suren, On the Kosovo issue,

http://www.noravank.am/arm/articles/detail.php?ELEMENT_ID=5041

(12.06.2022)

Demjaha Agon, Inter-ethnic relations in Kosovo, State University of Tetovo and South East European University,

Gjeraqina Tuhina, Kosovo and Serbia Resume EU-Backed Talks,

<https://balkaninsight.com/2015/02/09/kosovo-and-serbia-resume-eu-backed-talks/> (08.04.2022)

Kostandinova Tonka, “A Three Piece Puzzle”: the Relationship between Culture, International Relations and Globalization,

<https://www.culturaldiplomacy.org/academy/content/pdf/participant-papers/academy/Tonka-Kostadinova-Cultural-diplomacy-in-war-affected-societies.pdf> (13.06.2022)

Mladenovic Slavisa, Languages: The Kosovo problem nobody talks about,

<https://balkaninsight.com/2018/05/04/languages-the-kosovo-problem-nobody-talks-about-04-26-2018/> (12.06.2022)

Qalliu Bledar, Foreign Minister Dacic: Serbia Wont Stop Kosovo Derecognition Campaign until Deal is Is Reached,

<https://exit.al/en/2020/03/11/foreign-minister-dacic-serbia-wont-stop-kosovo-derecognition-campaign-until-deal-is-reached/>

(08.06.2022)

Sekularac Ivan, Aleksandr Vasovic, Accept reality, Serbia does not control Kosovo: Vucic,

<https://www.reuters.com/article/us-serbia-kosovo/accept-reality-serbia-does-not-control-kosovo-vucic-idUSKCN1SX1U2> (10.06.2022)

Vucic Aleksandr, Serbian president: We have lost Kosovo,

<https://emerging-europe.com/news/serbian-president-we-have-lost-kosovo/> (10.06.2022)

Haradinaj Ramos, NATO membership is Kosovo's national goal,

<https://regnum.ru/news/polit/2623319.html> (09.06.2022)

Rexhepi Rinor, **Sahiti Vigan** Kosovo-Serbia Negotiations

<kosovo-serbia-negotiations.pdf> (02.12.2022)

Kurylev K. P., **Shablovsky V. S.** Kosovo Conflict (1999–2020): Current state and ways to resolve it, Moscow, 2020, pp.112-127.

Yevgeny Ryabinin, External influence factors in the Kosovo ethnoseparatist conflict, 2014, pp.191-196.

Dayton Peace Agreement,

<https://www.osce.org/bih/126173> (13.06.2022)

Languages spoken in Kosovo,

<https://www.beinkosovo.com/languages-spoken-in-kosovo/> (12.006.2022)

კორნელი კეკელიძის სახელობის
საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი,
საქართველო
nugzarpa@yahoo.de

ზაქარია ფალიაშვილი ეკლესიის სამსახურში:

ერთი უცნობი კორესპონდენცია და საკათალიკოსო საბჭოს ადრესი

2021 წლის აგვისტოში საერთაშორისო მასშტაბით აღინიშნა ზაქარია ფალიაშვილის (1871-1933) დაბადების 150 წლისთავი. საზეიმო და სამეცნიერო ღონისძიებებში ჩვენც ვმონაწილეობდით; იუბილეს მიუძღვნით პუბლიკაცია ქართულ და ინგლისურ ენებზე – „კათოლიკე ეკლესია და ქართული კულტურა (საკვანძო საკითხები)“ (პაპუაშვილი-Papuashvili 2020: 115-151; 155-181) და მოხსენება – „ზაქარია ფალიაშვილი და საქართველოს მართლმადიდებელი ეკლესია“, რომელიც წარვადგინეთ IV საერთაშორისო სამეცნიერო სიმპოზიუმზე – „კათოლიკური მემკვიდრეობა საქართველოში“ (2021 წლის 8-9 ივნისი; სულხან-საბა ორბელიანის უნივერსიტეტი). ორივე გამოსვლაში აღვნიშნეთ: საქართველოს კათოლიკეთა მცირერიცხოვანი ოჯახის დამსახურება მშობელი ქვეყნისა და ხალხის წინაშე იმდენად მასშტაბურია, რომ მასალის სრულად მოძიებასა და აღნუსხვას, შესწავლასა და შეფასებას მრავალწლიანი გულმოდგინე კვლევა-ძიება სჭირდება. პრაქტიკა გვარწმუნებს: იმის მიუხედავად, რომ ამ უბანზე დიდი მასშტაბის კვლევა-ძიებითი სამუშაო არის ჩატარებული და ლიტერატურაც ბლომდაა, სიახლეებს ისევ უნდა ველოდოთ. ეგვევითქმის ამ ოჯახის ერთ-ერთი ყველაზე თვალსაჩინო წარმომადგენლის – ზაქარია ფალიაშვილის – ცხოვრებისა და შემოქმედების მიმართ.

ვიდრე ამ შემოქმედის სახელთან და ღვაწლთან დაკავშირებულ სიახლეებს – ორ წერილობით მასალას – წარმოვაჩინოთ, სასურველად მივიჩნევთ, აღვნიშნოთ:

ზაქარია ფალიაშვილის კათოლიკობა საყოველთაოდ ცნობილია. ამიტომ არაა გასაკვირი, რომ მან, როგორც ხელოვანმა, ფეხი კათოლიკურ ეკლესიაში აიდგა და წლების მანძილზე იქ (ქუთაისისა და თბილისის კათოლიკურ ეკლესიებში) ორგანიზატორის, მგალობელთა რეგენტისა და დირიჟორის მოვალეობას ასრულებდა. გასაკვირი, ყოველ შემთხვევაში, – საგანგებოდ აღნიშვნის ღირსი და დასაფასებელია მისი თანამშრომლობა მართლმადიდებელ ეკლესიასთან, რაც ქვემოთ გაცხადებულ მისსავე საეკლესიო-საღვთისმეტყველო პოზიციას უნდა განეპირობებინა.

სპეციალური ლიტერატურიდან ცნობილია, რომ ზაქარია ფალიაშვილმა, თანამოსაგრეებთან ერთად, დააარსა სამუსიკო სკოლა და ფილარმონიული საზოგადოება, რომლის მთავარ მიზანს ქართული ხალხური და კანონიკური საგალობლების შესწავლა და დამუშავება წარმოადგენდა (გვახარია 1971: 12-13; პაპუაშვილი 2014: 205-206); იღვაწა საქართველოს მართლმადიდებელი ეკლესიის ჰიმნებისა და ლიტურგიის, კერძოდ – იოანე ოქროპირის წირვის წესის ნოტებზე გადაღებისა და გამოცემისათვის (ჩხიკვაძე 1966: 11-13,36); მან ქაშვეთის ეკლესიაში ჩამოაყალიბა ქალ-ვაჟთა ოთხ ხმაზე მგალობელი გუნდი, რომელმაც განათლებული საზოგადოების ყურადღება მიიპყრო და დიდი მოწონება დაიმსახურა (ჯორჯაძე 1911: 34-35); ჩაება სამეცნიერო-კვლევით საქმიანობაში და ერთ-ერთი წამყვანი როლი შეასრულა ქართული მუსიკათმცოდნეობის, როგორც დისციპლინის, დაფუძნებისა და განვითარების გზაზე; ჩაატარა ნაყოფიერი სავსე სამუშაო საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში და არაერთი ხალხური სასულიერო და საერო ჰანგი გადაარჩინა; გასწია ნაყოფიერ პედაგოგიურ საქმიანობა (კეკელიძე 1955: 350-352) და თაობათა მუსიკალური აღზრდა-განათლების საქმეს მოემსახურა.

ამდენად, ზაქარია ფალიაშვილის ქართულ-მართლმადიდებელ ეკლესიასთან თანამშრომლობა ცნობილია, მაგრამ არსად, მისი ცხოვრებისა და შემოქმედების ამსახველ ლიტერატურაში,

მითითებული არ არის, თუ როდის დაიწყო ეს თანამშრომლობა და ვინ შეუწყო ხელი მის განვითარებას; რა მოტივი და მიზანი აპირობებდა ამ თანამშრომლობას და ჰქონდა თუ არა მას იდეოლოგიური საფუძველი. ამიტომ ამ მიმართულებით ნებისმიერი ახალი მასალის გამოვლენა და მისი სამეცნიერო მიმოქცევაში შემოყვანა სასურველ და საყურადღებო მოვლენად წარმოგვიდგება. ამჯერად ჩვენ წინაშეა ორ ასეთი მასალა, რომელსაც ქრონოლოგიის პრინციპით წარმოვადგენთ და მიმოვიხილავთ.

1. ერთი უცნობი კორესპონდენცია: მარი ბროსეს პანაშვიდი და „მიწყალე“

თქმულა და დაწერილა, რომ პერიოდიკა ცხოვრების სარკე და მატიანეა. ეს, ცხადია, ქართული ჟურნალისტიკის მისამართითაც ითქმის. ამიტომ არაა გასაკვირი, რომ ქართულმა გაზეთებმა და ჟურნალებმა თაობებს პოლიტიკური, რელიგიური თუ კულტურული ცხოვრების არაერთი პირველხარისხოვანი ცნობა, – თანაც ისეთი, სხვა ჟანრის ლიტერატურაში რომ ვერ იპოვი, – შემოუწახა. ასეთი ცნობები ბევრ შემთხვევაში ქართველოლოგიის არა ერთსა და ორ უბანს ავსებს და ამდიდრებს.

ასეთ მასალათა რიცხვს განეკუთვნება კორესპონდენცია, რომელიც წარმოდგენილია გაზეთში „ცნობის ფურცელი“, – 1902 წლის 3. მარტის ნომერში რუბრიკით „ახალი ამბები“.

კორესპონდენცია უსათაურო და ანონიმურია, მაგრამ ავტორი, დიდი ალბათობით (როგორც ასეთ შემთხვევაში ხდება ხოლმე), აღნიშნული გაზეთის იმდროინდელი რედაქტორ-გამომცემელი, რევოლუციონერ-ფედერალისტი, საზოგადო მოღვაწე და მთარგმნელი – ალექსანდრე ჯაბადარი (1851-1933) – უნდა იყოს (შდრ.: ბაქრაძე 1947:15; სახოკია 1984: 153-152). ჩვენ წინაშეა უდიდესი მეცნიერის, ქართველოლოგიის პატრიარქის – მარი ბროსეს (Marie-Félicité Brosset; 1802-1880) – დაბადების ასი წლისთავისადმი მიძღვნილი იმ საეკლესიო-საიუბილეო მსახურების აღწერა, რომელიც თბილისის ღვთისმშობლის მიძინების კათოლიკურ ტაძარში შედგა.

აი, ეს კორესპონდენცია:

„გუშინ, 2 მარტს, ქართველ კათოლიკეთა ღვთისმშობლის მიძინების ეკლესიაში, ქ. შ. წერა-კითხვის საზ. თაოსნობით, დიდის ამბით გარდაიხადეს საქართველოს ისტორიკოს-არქეოლოგის **მარი ბროსეს** სულის მოსახსენებლად წირვა და პანაშვიდი, რომელსაც დიდძალი ქართველობა დაესწრო, ქალი თუ კაცი. სხვათა შორის, წირვა-პანაშვიდს დაესწრნენ: ყოვლად სამღვდელო კირიონი, საფრანგეთის კონსული, მთავარმართებლის საბჭოს წევრი სულთან-კრიმ-გირეი, ჩვენი მოღვაწენი – ილია ჭავჭავაძე, ნიკო ნიკოლაძე, ადგილობრივი გაზეთების წარმომადგენელნი და მრავალი სხვანი. ღვთისმსახურება წურვა-პანაშვიდზე შეასრულეს ლათინურად და ქართულად მამებმა პავლემ და დომინიკმა საკრებულოთი; მშვენივრად გალობდა ბ. ფალიაშვილის ლოტბარობით მაგლობელთა გუნდი, რომელმაც მშვენიერის კილოთი იგალობა ქართულად, სხვათა შორის, 'მიწყალე'. ბროსეზე სიტყვა წარმოთქვა მამა დომინიკმა“ („ცნობის ფურცელი“, 1902, 3.III, №1741, გვ. 2).

მკვლევრის ინტერესს აქ, პირველ რიგში, „ბ. ფალიაშვილის“ ხსენება აღძრავს. ეჭვი არაა, რომ აბრევიატურა „ბ“ გამოხატავს პატივისცემას და ნიშნავს „ბატონ“-ს. მაშასადამე, აქ ლაპარაკია ბატონ ფალიაშვილის საეკლესიო მოღვაწეობის ერთ-ერთ ეპიზოდზე: 1902 წლის 2 მარტს მისი ხელმძღვანელობით „მშვენივრად მაგლობელი“ გუნდის მიერ „მშვენიერის კილოთი“ ქართულად შესრულებულ საგალობლებზე, რომელთა შორის გამოირჩეოდა „მიწყალე“.

დაისმის კითხვა: რომელი ფალიაშვილი იგულისხმება აქ – ივანე თუ ზაქარია?

ქუთაისის კათოლიკური ეკლესიის, „უმანკო ჩასახვის“ სავანის, მნათის – პეტრე ფალიაშვილის – ვაჟების კათოლიკეთა ეკლესიებში მოღვაწეობის ამბავი საყოველთაოდ ცნობილია. შესაბამის ლიტერატურაში აღნიშნულია, რომ ზაქარია და მისი უფროსი ძმა ივანე ქუთაისიდან თბილისში ღვთისმშობლის მიძინების

კათოლიკეთა ეკლესიის წინამძღვარმა ალფონსო ხითარიშვილმა 1887 წელს გადმოიყვანა. ამის შემდეგ ივანე ამავე ეკლესიის ორგანიზატად მსახურობდა, ზაქარია კი მისი თანაშემწის მოვალეობას ასრულებდა და გალობდა. ვიცით აგრეთვე, რომ ივანემ 1889 წელს თავი დაანება ეკლესიაში ორგანზე დაკვრას და სამუშაოდ ოპერის თეატრში გადავიდა, რის გამოც საეკლესიო ლოტბარისა და ორგანიზატის ადგილი მან ძმას, ზაქარიას, გადაულოცა (კაშმაძე 1948: 10-11; გვახარია 1971: 4-5).

ამდენად: 1889 წლიდან აღნიშნულ ეკლესიაში ლოტბარის მოვალეობას ზაქარია ფალიაშვილი ასრულებდა და ბუნებრივი იქნება ვიფიქროთ, რომ 1902 წლის 2 მარტის მესა-პანაშვიდი მისი მონაწილეობით შესრულდა. ეს დაშვება ლოგიკურია, მაგრამ ერთი შეხედვით წინააღმდეგობაში მოდის ზაქარია ფალიაშვილის ბიოგრაფიის იმ ეპიზოდთან, რომლის თანახმად ის 1900 წლიდან 1903 წლამდე მოსკოვში ცხოვრობს და უმაღლეს განათლებას ამ ქალაქის სახელგანთქმულ კონსერვატორიაში ეუფლება. ამიტომ ჩნდება ეჭვი: კორესპონდენტი ივანე ფალიაშვილს ხომ არ გულისხმობს? ეს, ცხადია, გამოსარიცხავი არ არის, მაგრამ ამის დაშვების საფუძველი არ გვაქვს: არ მოგვეპოვება ცნობა, რომელიც დაადასტურებს, რომ დროის აღნიშნულ მონაკვეთში ივანე საეკლესიო სამსახურს დაუბრუნდა (თუმცა, ვიმეორებთ, ამას ვერ გამოვრიცხავთ). გვმართებს გავიხსენოთ ზაქარია ფალიაშვილის ბიოგრაფიის ის დეტალი, რომლის თანახმად სტუდენტობის დროს ის, მოსკოვში ცხოვრებისა და სწავლის მიუხედავად, მაინც ახერხებს სამშობლოში ჩამოსვლას და შემოქმედებით საქმიანობას; მოგზაურობს საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში; ფონოგრაფით ხალხურ ჰანგებს აფიქსირებს და საშვილიშვილო საქმეს აკეთებს¹. ასე რომ, თბილისთან ფიზიკური

---

¹ ამის თაობაზე გაზეთი „ივერია“ გვაუწყებს: „ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელმა საზოგადოებამ შეიძინა გრაფოფონი (სიმღერების გადმომღები მანქანა) და მიანდო ბ-ნი ზ. პ. ფალიაშვილს ქართული სახალხო სიმღერების გადაღება. ამ აზრით ბ-ნი ფალიაშვილი ამ თვის დამღვეს კახეთში მიემგზავრება, შემდეგ გურიას შემოივლის ადგილობრივ სახალხო სიმღერების გადასაღებად და ჩასაწერად“ (1901, 24.VI, №136, გვ. 1). შდრ.: უმიკაშვილი 1901: 3; ზამბახიძე 1966: 54; ფალიაშვილი 2017: 22.

კავშირი ზაქარია ფალიაშვილს მოსკოვში სწავლის პირობებშიც კი შენარჩუნებული აქვს, რაც ამცირებს ეჭვს: შეიძლებოდა თუ არა, რომ მას 1902 წლის 2 მარტს თბილისში დირიჟორის მოვალეობა შეესრულებინა?

სამწუხაროდ ზაქარია ფალიაშვილის ბიოგრაფია დღემდე იმ სიზუსტით დამუშავებული არ არის, რომ ხელთ გვექონდეს საბუთი, თუ სად იმყოფებოდა ის 1902 წლის 2 მარტს. შესაძლებელია, რომ ასეთი მასალა არსებობს და ის გამოვლენის მოლოდინშია. მანამდე კი მხოლოდ დიდი ალბათობით შეგვიძლია ვთქვათ, რომ აბრევიატურა „ბ“ არა ივანეს, არამედ იმ დროს უკვე პროფესიონალ კომპოზიტორად ჩამოყალიბებულ ზაქარია ფალიაშვილს მიემართება.

ამდენად, თუკი ეჭვს არ შევიტანთ ზემორე დაშვების საფუძვლიანობაში, განსახილველი კორესპონდენცია პირველ რიგში იმ თვალსაზრისით იქნება საყურადღებო, რომ დიდი კომპოზიტორის ბიოგრაფიას ერთი დეტალით შეავსებს და გაამდიდრებს; დაადასტურებს, რომ ზაქარია ფალიაშვილი 1902 წლის 1-2 მარტსაც ჩამოვიდა სამშობლოში, რათა მარი ბროსესადმი მიძღვნილ საიუბილეო რეკვიემში მონაწილეობა მიეღო. ეჭვი არაა, რომ ამ ვიზიტს ის მორიგი სამეცნიერო-საველე სამუშაოების ჩასატარებლადაც გამოიყენებდა.

გავითვალისწინოთ, რომ თბილისის მიძინების კათოლიკურ ეკლესიაში სამსახური ძმები ფალიაშვილების შემოქმედებითი ბიოგრაფიის ერთ-ერთი ყველაზე არსებითი და შთამბეჭდავი ფურცელია. მკვლევრები მას, ცხადია, ყურადღებას აქცევენ და პრესის მონაცემებსაც ითვალისწინებენ. ამასთანავე ფაქტია, რომ მათი ცხოვრებისა და მოღვაწეობის ამსახველი ლიტერატურა – არც ბიბლიოგრაფია და არც მონოგრაფიები – დასახელებულ კორესპონდენციას არ იცნობს¹, რის გამოც ამ მასალის მიმართ პროფესიული ინტერესი ძლიერდება.

კორესპონდენცია სხვა თვალსაზრისითაც არის საყურადღებო. მასში არეკლილია იმ საეკლესიო-საზოგადოებრივი მოძრაობის

---

¹ შდრ. ლიტერატურა ზაქარია ფალიაშვილის ცხოვრებასა და შემოქმედებაზე: ზამბახიძე 1966: 54; კაშმაძე 1971: 14-15.

სულისკვეთება, რომელიც სწორედ მე-19 საუკუნის ბოლო მეოთხედსა და მე-20 საუკუნის პირველ ოცეულში გააქტიურდა და მიზნად საქართველოს კათოლიკე და მართლმადიდებელი ეკლესიების დაახლოებას ისახავდა (ზუბულაშვილი 2007: 159; ზუბულაშვილი 2022: 658-666; პაპუაშვილი 2021: 196-222). მარი ბროსეს ცხოვრება და მოღვაწეობა ამ იდეას თითქოს ასახიერებდა. ის გახლდათ ლათინური წესის მორწმუნე კათოლიკე, რომელმაც საღვთისმეტყველო განათლება სასულიერო სემინარიაში შეიძინა (ხანთაძე 1966: 8). ამასთანავე მან პროფესიად აღმოსავლური ქრისტიანობის და, განსაკუთრებით, ძველი ქართული ქრისტიანული მწერლობისა და ტრადიციის შესწავლა აირჩია და ამ სამსახურს მან ცხოვრება მიუძღვნა; იმოგზაურა საქართველოში (1847-1848), გაეცნო მის კუთხეებს, მათ შორის, ისტორიულ სამცხე-საათაბაგოს და დაგვიტოვა პირველხარისხოვანი ცნობები იქ არსებული სიძველეების და, კერძოდ, ძველი კათოლიკური ეკლესიების შესახებ (პაპუაშვილი 2021: 163-166, 196-198).

საქართველოსთან მარი ბროსეს აქტიური კონტაქტები დაემთხვა იმ დროს, როდესაც საერთაშორისო მასშტაბით ასეთი კითხვა დაისვა: ნამდვილად არსებობდნენ თუ არა საშუალ შუასაუკუნეებში ქართველი კათოლიკეები და, თუ არსებობდნენ, არის თუ არა მათი სულიერი და მატერიალური მემკვიდრეობა ქართული ქრისტიანული კულტურის სრულუფლებიანი ნაწილი?

ირკვევა, რომ ამ კითხვაზე ობიექტური პასუხი აკადემიკოს მარი ბროსეს ინტერესების სფეროშიც შედიოდა. ამის დასტურია, თუნდაც, მისი ერთ-ერთი ქართველი კორესპონდენტის, დამსახურებული მეცნიერის – დიმიტრი ბაქრაძის (1826-1890) – პირადი წერილი, რომელიც მას უფროსი კოლეგისათვის 1877 წელს გაუგზავნია. ამ დოკუმენტში, სხვათა შორის, ნათქვამია: „აღსანიშნავია, რომ არტანუჯისა და ართვინის მხარის, ეგრეთ წოდებული, სომეხი კათოლიკეების აბსოლუტური უმრავლესობა, როგორც ჩანს, ქართულ ელემენტს მიეკუთვნება. რელიგიური კულტის გავლენით კათოლიკე სომეხებმა დაკარგეს მშობლიური ენა. ახლანდელი მათი სომეხური ენა ისეა გაჯერებული ქართული ლექსიკით, რომ მას სხვას ვერაფერს

უწოდებ, თუ არა სომხურ-ქართულს. იქ მომუშავე თბილისელი სომხები ამბობენ, რომ ვერ შეძლებდნენ ამ კათოლიკეების ენის გაგებას, ქართული რომ არ სცოდნოდათ“ (ბროსე 2016: 191). ყოველივე ზემოთქმულის გათვალისწინების შემდეგ, ვფიქრობ, საგანგებო შესწავლას საჭიროებს თემა: *მარი ბროსე და ქართველი კათოლიკეები*. მაგრამ ვიდრე ეს თემა დამუშავდება, არაფერი გვიშლის ხელს ვიფიქროთ, რომ მარი ბროსე ბერძნულ-ბიზანტიური წესის მომხრე ქართველი კათოლიკეების ერთგული მეგობარი გახლდათ. ამიტომ ბუნებრივ მოვლენად უნდა ჩაითვალოს ფაქტი, რომლის თანახმად მისი სულის მოსახსენიებელ წირვაზე სიტყვა ხსენებული წესის ერთ-ერთმა ადეპტმა – „მამა დომინიკმა“ ანუ მღვდელმა დომინიკე მულაშაშვილ-პაწაძემ (18??-1911), ცნობილმა პუბლიცისტმა და ჟურნალ „ჯვარი ვაზისას“ რედაქტორ-გამომცემელმა წარმოთქვა. ვინც ამ ჟურნალის მასალებს იცნობს, მოეხსენება, თუ ბეჭდვითი სიტყვის ეს ორგანო რაოდენ თანაუგრძნობდა და ემსახურებოდა საქართველოს მართლმადიდებელი ეკლესიის რომის ეკლესიასთან უნიის პრინციპით გაერთიანების იდეას.

ასევე არაა გასაკვირი, თუმცა საყურადღებო და ნიშანდობლივი ფაქტია, საქართველოს მართლმადიდებელი ეკლესიის მიერ წმინდანად შერაცხილი მოღვაწის, ეპისკოპოსის (1917-1918 წლებში კათალიკოს-პატრიარქის) – კირიონ სამაგლიშვილის (1855-1918) – კათოლიკეთა ამ ღვთისმსახურებაზე დასწრება. გვაქვს საფუძველი ვიფიქროთ, რომ მართლმადიდებელთა და კათოლიკეთა დაახლოების იდეას სხვა იმდროინდელ ქართველ მართლმადიდებელ საერო და სასულიერო პირთა შორის ეს პიროვნებაც თანაუგრძნობდა. გავიხსენოთ სიტყვები მისი იმ წერილიდან, რომელიც მან პაპ ბენედიქტე XV-ს გაუგზავნა და რომლის ფრანგული ვერსია 1917 წლის 25 სექტემბრით არის დათარიღებული. ავტორი, საქართველოს კათალიკოს-პატრიარქად არჩევიდან რამდენიმე დღის შემდეგ, კათოლიკე ეკლესიის საჭეთმპყრობელს ასე მიმართავს: „მოციქულნი და ქადაგნი ჰრომის საყდრისანი (...) შეუორგულეებლად იღუწოდეს საფარველსა ქვეშე ქართველთა მეფეთასა, ვითარცა მწყემსნი კეთილნი (...). მათ აღაშენეს ქვეყანასა ჩვენსა ეკლესიანი თვისნი და დაუმოწაფეს

საყდარსა შენსა არამცირედნი ქართველნი, რომელნი მოაქამომდე ადიდებენ ღმერთსა წესისამებრ ჰრომთა ეკლესიისა და პატივსა სცემენ სახელსა შენსა უწმინდესობისასა. დღესა ამას (...) მოწლედ მოვიკითხავ უნეტარესობასა შენსა და აღთქმასა ვდებ, ვითარმედ მიმდგომნი შენისა საყდრისანი 'არა შეიწრებული იქმნებიან გულსა შინა' ჩემისა და ქართველთა ერისასა. ვსასოებ, ვითარმედ უწმიდესობა შენი არა უგულუბელს ყოფს ქართველთა კათოლიკეთა და მრავალფერთა მათთა სარწმუნოებრივ-ეროვნულ სახმართა".¹

არც ილია ჭავჭავაძის (1837-1907), „ერის მამად“ წოდებულისა და ასევე წმინდანად შერაცხილი მოღვაწის, ხსენებაა ამ კონტექსტში მოულოდნელი. არა ერთი და ორი მასალა ადასტურებს, თუ როგორ ითავისებდა ის თანამემამულე კათოლიკეების ჭირს და სიხარულს (ბუბულაშვილი 2003: 55-59). თითქოს მათი ეროვნული და საეკლესიო პრობლემებიც ჰქონდა მას მხედველობაში, როდესაც წერდა: „იყო დრო, როცა ფიქრობდნენ, რომ იქ, სადაც ერთსა და იმავე სახელმწიფოს ერნი სხვადასხვა წესით ადიდებენ ღმერთსა, ერთობა სახელმწიფოსი ვერ იხეირებს და დაირღვევაო. რეფორმაციამ დაამტკიცა, რომ ეგ აზრი მარტო უმეცრების ნაყოფია; დაამტკიცა, რომ ერთსა და იმავე სახელმწიფოში ძალიან კარგად მოთავსდება სხვადასხვაობა სარწმუნოებისა და [ის] ერთობის კავშირის სამირკვლიდამ ერთს აგურსაც ვერ გამოაცლის“ (ჭავჭავაძე 1955: 81). ცალკე თემაა *ზაქარია ფალიაშვილი და ილია ჭავჭავაძე*. საკმარისია, ქართული ჟურნალებისა და გაზეთების ანალიტიკურ ბიბლიოგრაფიას გადავხედოთ, რათა დავრწმუნდეთ, რაოდენ ყურადღებას იჩენდა ილიასეული „ივერია“ ახალგაზრდა შემოქმედის მიმართ (შდრ. ზემოთ, სქ. 1). ამ მამულიშვილების თანამშრომლობა სპეციალურ ლიტერატურაში ზოგადად ცნობილია; კერძოდ აღნიშნულია: „ქართული მწერლობისათვის მუდამ სიამაყით მოსაგონრად დარჩება ის ფაქტი, რომ თუ დღეს საქართველოს მუსიკის სფეროშიაც ჰყავს თავისი უსახელოვანესი შვილების ტოლი ხელოვანი, ამაში დიდი წვლილი მიუძღვის ჩვენი ერის მამას – ილია ჭავჭავაძეს. მან ჭაბუკ მუსიკოსს არ

---

¹ ამ დოკუმენტის ორიგინალისა და თარგმანის ბოლო პუბლიკაცია ბიბლიოგრაფიულ მითითებებთან ერთად: Papuashvili 2012: 127-130.

მოაკლო ზრუნვა, ამაგი და დიდ გზაზე გაიყვანა. (...) დიდი ქართველი ზაქარია ფალიაშვილი ღირსეულად ვალმოხდილი აღმოჩნდა როგორც ილია ჭავჭავაძის, ისე მთელი ჩვენი ერის წინაშე“ (ავალიანი 1982: 144). განსახილველი კორესპონდენცია აღნიშნული ურთიერთობის ისტორიას ავსებს და აზუსტებს, რადგან გვამღევეს შესაძლებლობას ვიფიქროთ, რომ ამ ურთიერთობას სწორედ 1902 წლის 2 მარტს თბილისის მიძინების კათოლიკეთა ეკლესიაში ჩაეყარა საფუძველი.

კორესპონდენციის თანახმად, საღვთო მსახურებაზე ოფიციალური პირების, – დიპლომატების, ეპისკოპოს კირიონისა და ილია ჭავჭავაძის გარდა, – სამოქალაქო საზოგადოების წარმომადგენლებიც მივიდნენ: „ნიკო ნიკოლაძე, ადგილობრივი გაზეთების წარმომადგენელნი და მრავალი სხვანი“. ამ კონტექსტში საზოგადო და პოლიტიკური მოღვაწის, სამშობლოში დემოკრატიული და ლიბერალური ღირებულებების პოპულარიზატორის – ნიკო ნიკოლაძის (1843-1928) – ხსენება ასევე ბუნებრივ მოვლენად წარმოგვიდგება, რადგან ვიცით, რომ ის ბავშვობიდანვე იცნობდა კათოლიკე ეკლესიას და კათოლიკეებთან მეგობრობა, მათთან თანამშრომლობა და თანადროული ლოცვა მისი ოჯახის ტრადიციას შეადგენდა¹. ჩანს, რომ ეს ტრადიცია მისი ცხოვრების თანამგზავრად იქცა და რომის ეკლესიასთან უნიის საფუძველზე გაერთიანების მოსურნე მართლმადიდებელთა გვერდით, ალბათ, ეს მოღვაწეც უნდა მოვიაზროთ.

ასევე: ინფორმაცია „ადგილობრივი გაზეთების წარმომადგენელთა“ შესახებ კათოლიკეების მიმართ საქართველოს იმდროინდელი პრესის (ქართულისა თუ რუსულის) კეთილ დამოკიდებულებაზე მეტყველებს. ეჭვი არაა, რომ ასეთივე

---

¹ მის მემუარში ვკითხულობთ: „იმ დროს (მე-19 ს-ის 50-იან წლებში, ნ. პ.) ქუთაისიდან რუსეთში სავაჭროდ მარტო სამი კაცი დაიარებოდა: გორიდან გადმოსახლებული სომეხი პეტრე მღებროვი, აგრეთვე გორელი ფრანგი გაბრიელი ენდრონიკაშვილი და მამაჩემი. გაზაფხულზე ისინი შეიკაზმავდნენ ცხენებს, დაიბარებდნენ შინ: მღებროვი – ტერტერას, ენდრონიკაშვილი – პატრს, მამაჩემი – დეკანოზს, გადაახდევინებდნენ მთელი ნათესაობის თანდასწრებით პარაკლისს, ტირილით დაჰკოცნიდნენ ცოლ-შვილს და მიდიოდნენ რუსეთში ტფილისის და კავკავის გზით (ნიკოლაძე 1984: 25).

დამოკიდებულებას იჩენდა განსახილველი კორესპონდენციის სავარაუდო ავტორი მისსავე გაზეთთან ერთად. კორესპონდენტის გამონათქვამი „მრავალნი სხვანი“ გულისხმობს, ძირითადად, მართლმადიდებლებს, რომელთა შორის სასულიერო პირებიც უნდა ვიგულისხმოთ, რადგან მნელი წარმოსადგენია, რომ კირიონი, მართლმადიდებელი მღვდელმთავარი, იქ სამღვდელოთა სიმრავლის გარეშე მიბრძანებულიყო.

ამდენად, სახეზეა ეკლესიათა ერთიანობისათვის გადადგმული ნაბიჯი და ალბათ არ უნდა იყოს შემთხვევითი, რომ ეს იმ ადამიანის იუბილეზე მოხდა, რომლის ცხოვრებისა და შემოქმედების მაგისტრალური ხაზი ქრისტიანობის აღმოსავლურ და დასავლურ ტრადიციათა ერთგვარ სინთეზს ასახიერებს.

თითქოს ამავე სინთეზის შემადგენელ ნაწილად გამოიყურება საგალობელი „მიწყალე“. ესაა 50-ე ფსალმუნის მუსიკალური აკორდი და, შეიძლება ითქვას, – სინანულის საგალობელთა საგალობელი, რომელსაც სხვადასხვა კონფესიის ეკლესიების ერთიანობის აღდგენის იდეა ეფუძნება. საკითხი იმის თაობაზე, თუ „მიწყალეს“ რომელმა ვარიანტმა გაიჟღერა 1902 წლის 2 მარტს, საგანგებო გამოკვლევას მოითხოვს და იმედია, ეს კითხვა როგორც ლათინური, ისე ბერძნულ-ბიზანტიური ლიტურგიის სპეციალისტებს დააინტერესებს. ვფიქრობთ, აქ დიდი მარხვის ის საგალობელი იგულისხმება, რომელიც იწყება სიტყვებით: „მსწრაფლ განუხუენ სინანულისა ბჭენი“ და რომელსაც ქართველი მართლმადიდებლები ხშირად მოიხსენიებენ სახელით „სინანული“. რადგან ახალი დროის ქართულ-მართლმადიდებლური ლიტურგიის საგალობლები ზაქარია ფალიაშვილის გადამუშავებულია, ბუნებრივად იბადება კითხვა: დღეს მოქმედი „სინანულის“ ნოტებიც ამავე კომპოზიტორის კალამს ხომ არ ეკუთვნის? თუკი დადასტურდება, რომ მარი ბროსეს პანაშვიდზე შესრულებული „მიწყალე“ და „სინანული“ ერთი და იგივეა, მაშინ თეორიას „ბ. ფალიაშვილის“ ზაქარია ფალიაშვილთან – ქართულ-მართლმადიდებლური ჰიმნოგრაფიის ამაგდართან – გაიგივების თაობაზე მეტი საყრდენი მიეცემა და ჩვენც თამამად შეგვეძლება იმის აღნიშვნა, რომ უდიდესი მგზნებარებით და

ექსპრესიით განმსჭვალული საგალობელი „სინანული“ ფართო საზოგადოების წინაშე პირველად მარი ბროსეს იუბილეზე შესრულდა თავად ავტორის (თუ რედაქტორის), ზაქარია ფალიაშვილის, დირიჟორობით თბილისის მიძინების კათოლიკურ ეკლესიაში.

არც იმაში შევცდებით, თუ ვიტყვით, რომ ჰიმნ „სინანულის“ – თანაც ასეთი ჰიმნის – შექმნა მხოლოდ და მხოლოდ ქრისტეს ეკლესიის სულით შთაგონებულ ადამიანს შეეძლო. ასეთი გახლდათ ზაქარია ფალიაშვილი და ამის მოწამეა მისი სიტყვები: „(...) პატარაობიდანვე მთელს ჩვენ მრავალრიცხოვან ოჯახში და-ძმებს ბუნებრივად მუსიკალური ნიჭი დაგვყვა. ეს, ჩემის აზრით, იმით უნდა აიხსნებოდეს, რომ როგორც კათოლიკენი, ხშირად მოსიარულენი ეკლესიაში, სადაც საეკლესიო ორღანის ნაზი ხმები სმენას ატკბობს და ავითარებს, ჩვენც, და მომეტებულად კი მე და ჩემი უფროსი ძმა ივანე, რომელმაც პირველმა თავის უმცროს და-ძმებს ჩაგვინერგა სიყვარული მუსიკისადმი, ერთთავად ეკლესიაში ვიმყოფებოდით და ნელ-ნელაობით, შეუმჩნევლად ჩვენი მუსიკალური სმენაც ვითარდებოდა“ (კაშმაძე 1948: 5). „ეკლესიის ხმა“ რომ მართლაც წარუშლელად აღიბეჭდა ხელოვანის ცნობიერებაზე, „ფალიაშვილის მუსიკის“ ყოველ სეგმენტში ცხადზე უცხადესია. ამიტომაც, რომ საეკლესიო ორატორიების გავლენა მის საერო ნაწარმოებებსაც ეტყობა. ეს რომ ასეა, მხედველობიდან არ გამოჰპარვიათ საბჭოთა იდეოლოგებსა და მათ მსახურებს, რის გამოც ისინი ზაქარია ფალიაშვილს რელიგიურობაში ადანაშაულებდნენ. ამის თაობაზე პროფ. აკაკი გაწერელია აღნიშნავს: „ჩვენ არაერთხელ მოგვისმენია ზოგიერთი ‘მუსიკოსისაგან’ ‘აბესალომ და ეთერის’ გენიალური მესამე მოქმედების გამო: ‘ეს მღვდლების შესაფერისი საეკლესიო მუსიკაა’-ო“ (გაწერელია 1978: 164). ათეისტებისა და, მით უმეტეს, ბოლშევიკი ათეისტების ბრალდებებს, რა თქმა უნდა, საფუძველი ჰქონდა. საკმარისია, თუნდაც ერთხელ მოვუსმინოთ „ფალიაშვილის მუსიკას“, რათა მასში ეკლესიის სული ვიგრძნოთ და განვიცადოთ.

ასეა თუ ისე, ანუ ფალიაშვილის „მიწყალე“ და დიდი მარხვის „სინანული“ ერთი და იგივეა თუ არა, განხილული კორესპონდენციის მთავარი და არსებითი სიახლე თანამედროვე მეცნიერებისათვის არის

შემდეგი: ზაქარია ფალიაშვილმა ეკლესიაში შემოქმედებითი მოღვაწეობა სტუდენტობის ასაკიდან დაიწყო და მისი სასულიერო ჰანგების მოსმენის შესაძლებლობა საქართველოს მართლმადიდებელი ეკლესიის ჩინებულ შვილებს იმთავითვე მიეცათ.

2. საკათალიკოსო საბჭოს ადრესი და ზაქარია ფალიაშვილის მრწამსი

ქრისტიანთა რწმენის თანახმად კათოლიკე და სამოციქულო ეკლესიის სული მისი ამქვეყნიური სხეულის ორივე ფილტვს – დასავლეთისას და აღმოსავლეთისას – ერთნაირად მოიცავს და ორივეს თანაბარი სისავსით მსჭვალავს. მხედველობაში გვაქვს, – თანამედროვე გაგებითა და ტერმინოლოგიით, – კათოლიკური და მართლმადიდებლური ტრადიციები და, ცხადია, აქ რადიკალურ და ულტრა რელიგიურ შეხედულებებს არ ვგულისხმობთ. შეგვიძლია, – საგალობელ „მიწყალეს“ საფუძველზეც, – ვთქვათ, რომ ზაქარია ფალიაშვილის ჰანგთა პალიტრა, მარი ბროსეს სამეცნიერო ჰორიზონტის მსგავსად, საქართველოს კულტურული ხერხემლის ორივე ქრისტიანულ ფრთას შემოკრებს და აერთიანებს. დაისმის კითხვა: ასევე ფიქრობდნენ თუ არა საქართველოს მართლმადიდებელი ეკლესიის იმდროინდელი სწავლული და ჩინებული შვილები? პასუხს ვპოულობთ დოკუმენტში – საკათალიკოსო საბჭოს ადრესი.

ვიდრე ამ დოკუმენტის შექმნის, გამოვლენისა და შინაარსის საკითხებს შევხებით, დავუბრუნდეთ ზემოთ დასმულ კითხვას: როდის ჩაეყარა საფუძველი ზაქარია ფალიაშვილისა და მართლმადიდებელი ეკლესიის თანამშრომლობას და ჰქონდა თუ არა ამ თანამშრომლობას სარწმუნოებრივი საფუძველი?

უკვე აღვნიშნეთ, რომ ზაქარია ფალიაშვილის ცხოვრებისა და შემოქმედებისადმი მიძღვნილ ნაშრომებში ნახსენები არ არის პიროვნება, რომლის შთაგონებით და თანადგომით ახალგაზრდა მორწმუნე კათოლიკე მართლმადიდებელი ეკლესიის სამსახურში ჩადგა და ამ უბანზე ბევრი იღვაწა. ეს პიროვნება გახლდათ დიდი

საეკლესიო და საზოგადო მოღვაწე, კულტურტრეგერი, მეცნიერი და პედაგოგი, სრულიად საქართველოს კათალიკოს-პატრიარქი – კალისტრატე ცინცაძე (1866-1952). მის მდიდარ წერილობით მემკვიდრეობაში გამორჩეული ადგილი უჭირავს მემუარს – „მოგონება ზაქარია პეტრეს ძე ფალიაშვილზე“, რომელიც პასუხს წინამდებარე კითხვაზეც და ხსენებული დოკუმენტის (ადრესის) წარმოშობის თაობაზეც გვთავაზობს.

ამ მემუარის ხელნაწერი დედანი დაცულია ავტორის პირად საარქივო ფონდში¹ და გამოქვეყნებულია ოთხჯერ.² ავტოგრაფს ამდიდრებს ხელმოწერა: „კ.-პ. კ. ცინცაძე 1930. მარტის 8. ტფილისი“ და მინაწერი სათაურის ქვეშ: „(დაწერილია ქ-ბ. ბუზოლდის თხოვნით)“. აქედან ცხადია, რომ თხზულებაზე მუშაობა კათალიკოს-პატრიარქს დაუსრულებია 1938 წლის 8 მარტს თბილისში, ხოლო მისი შექმნის ინიციატორი ცნობილი ვოკალისტი და პედაგოგი – ნადეჟდა (ნატალია) აბაშიძე-ბუზოლდი (1888-1976) – ყოფილა. თარიღი გვიბიძგებს ვიფიქროთ, რომ „მოგონების“ დასრულება ავტორმა შეგნებულად დაამთხვია ქალთა საერთაშორისო დღეს, – 8 მარტს. სავარაუდოა, რომ ამ დღეს თხზულების ავტორმა იდეის ავტორს სურვილისა და თხოვნის შესრულება ახარა, დღესასწაული ამგვარად მიულოცა და, შესაძლებელია, ტექსტიც – „მოგონების“ პირიც – სიტყვიერ თუ წერილობით მილოცვასთან ერთად აახლა. ასე რომ მეცნიერების სამომავლო და საპატიო ამოცანაა, პასუხი გაეცეს კითხვას: ეს დოკუმენტი ადრესატის (იდეის ავტორის) არქივს (თუკი შემონახულია) დღესაც ამშვენებს?

მემუარი ასე იწყება:

---

¹ კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი (ხეც): ცინცაძე 109, 85r.-95v. (დამატებითი ცნობა ამ საარქივო საქმის შესახებ იხ. ქვემოთ, სქ. 7).

² ორჯერ მიხეილ ქავთარიამ გამოაქვეყნა, ორჯერ – ჩვენ (ბიბლიოგრაფიული მითითებები: პაპუაშვილი 2014: 279). პირველი პუბლიკაცია სათაურით „დიდი კომპოზიტორის შესახებ“ (ცინცაძე 1971: 18-22), მომზადებული მიხეილ ქავთარიას მიერ, მიემდვნა ზაქარია ფალიაშვილის დაბადების 100 წლის იუბილეს. ამ პუბლიკაციებიდან არც ერთი არ წარმოადგენს დიპლომატიურ გამოცემას, ქვემოთ მოყვანილი ადგილები კი დედნის ზუსტი ასლია.

„ზაქარია პეტრეს ძე (ამხანაგ-მეგობრებში: შაქრო) ფალიაშვილი გავიცანი 1903 წ. დასაწყისში ქართულ გიმნაზიაში: სამასწავლებლო დარბაზში შემოვიდა სუფთად ჩაცმული, მაღალ-მაღალი, ტანწვრილი, პირხმელი და შავცეცხლისმფრქვევ დიდთვალებიანი ახალგაზრდა ერთ-ერთ მასწავლებელთან ერთად და ნერვიულად ესაუბრებოდა მას. შევეკითხე ჩემს გვერდით მჯდომარე, მოხუცებულობაშიც კი 'ყმაწვილ', არისტო ქუთათელაძეს, – ვინ არის ეს ახალგაზრდა, ან აქ რა უნდა მეთქი. პასუხად მივიღე: მუსიკის მასწავლებელია შაქრო ფალიაშვილიო. ეტყობა 'ფრანგი' უნდა იყოს მეთქი. არისტო გაკვირვებით შემეკითხა: რაზედ ეტყობაო? ასეთი ბრწყინვალე თვალები მარტო კათოლიკეებში შემხვედრია და ისიც მორწმუნე კათოლიკებს შორის მეთქი. არისტომ გადაიხარხარა და დაუძახა შაქროს: მოდი აქ, გავიცანი ჩვენი მოძღვარი, მგონია, მოეწონეო. შაქროც მოვიდა, და გავიცანით ერთმანერთი“ (ხეც.: ცინცაძე 109, 85r.; ცინცაძე 2010: 207).

ასე დაიწყო ორი დიდი მამულიშვილის მეგობრობა და თანამშრომლობა, რომელსაც მემუარი ცოცხლად და შთამბეჭდავად გადმოგვცემს. ყურადღება გამახვილებულია შემდეგ ამბებზე: მთავარმართებელ გოლიცინის სტუმრობა გიმნაზიაში, რომელსაც ექვთიმე თაყაიშვილი დირექტორობდა; ამ დროს დიდ დარბაზში მოწაფეთა გუნდის მიერ შაქრო ფალიაშვილის დირიჟორობით რუსეთის ეროვნული ჰიმნის „Боже, Царя Храни“ და ანდრია ყარაშვილის „სამშობლო, სამშობლო“-ს ბრწყინვალედ შესრულება და მთავარმართებლის აღფრთოვანება; ზაქარიას ვაჟის, „მამისერთა“ ირაკლის, კალისტრატე ცინცაძის მიერ მონათვლა და ზაქარიას მოხიბვლა ნათლობის წესის თანხლები ჰიმნით მართლმადიდებელთა ეკლესიაში – „რაოდენთა ქრისტეს მიერ ნათელ გვიღებთ“; ქართული საეკლესიო-ლიტურგიკული საგალობლებისა და წირვის მთელი წესის ნოტებზე გადაღების დაწყება; ფილარმონიული საზოგადოების დაარსება და მისი პირველი ნაბიჯები; ქაშვეთის მგალობელ ქალ-ვაჟთა ოთხ ხმიანი გუნდის

ჩამოყალიბება და ამ ფაქტის მიმართ მრევლის წევრთა მოსაზრებები; ამ გუნდის ტაძრის გარეთაც მოღვაწეობა „ჭირსა თუ ლხინში“ და კერძო მსახურების (ქორწილის, პანაშვიდისა და ანდერძის აგების) დროს წარმოსათქმელ საგალობელთა ნოტებზე გადაღება; „ახესალომ და ეთერის“ „პირველ დადგმაზე“ (1917 წელს) კათალიკოს კირიონის, მიტროპოლიტ ლეონიდისა და სხვა სამღვდელთა მიწვევა და მათგან ქართული ოპერის პირველი ნაბიჯის დალოცვა.

ამჟამად ჩვენ განსაკუთრებით მემუარის ბოლო ეპიზოდი გვინტერესებს:

„1925 წ. აპრილის 12-ს ქართველ საზოგადოებას უნდა გადაეხადა შაქროს მოღვაწეობის 30 წლის იუბილე. გავიგე ეს თუ არა, საკათოლიკოზო საბჭოში შევიტანე განცხადება ზეიმში მონაწილეობის მიღებისათვის. საკ. საბჭო სიამოვნებით შეხვდა ჩემს განცხადებას და აპრილის 8 განჩინებით დაგვაწავლა მე და ივანე რატიშვილს, გამოგვეთხოვა საიუბილეო კომისიიდან სათანადო ნებართვა და გვეტვირთვა საბჭოს წარმომადგენლობა ზეიმზე. მივმართეთ წერილობითი განცხადებით კომისიას ნებართვისათვის. აღვვითქვეს, მაგრამ თვით ზეიმის დღეს გამოგვიცხადეს – ნებართვას ვერ მოგცემთ... რამდენად სასიამოვნო დარჩებოდა საბჭოს ეს უარი, გასაგებია. მეტად გულნატკენნი დავრჩით მე და ვანო რატიშვილიც: შაქროს ნიჭი ჩვენ თვალწინ იზრდებოდა და ვითარდებოდა თხუთმეტი წლის მანძილზე. იძულებული გავხდით დამზადებული ადრესი (მისი პირი აქვეა დართული)¹ და ნოტების ჩასალაგებელი „პაკაკა“ მიგვერთმია შაქროსათვის ბინაზე. დანიშნულ დროს სახლში დაგვხვდა შაქრო და მისი მეუღლე, ძმა ვანო და დები. წაუყუკითხეთ ადრესი, შაქრის ცრემლები გადმოსცვივდა, – ასეთი შეფასება ჩემი

---

¹ ფრჩხილებში ჩასმული ფრაზა მოთავსებულია ხელნაწერი დედნის მინდორზე. ეს ფრაზა პუბლიკაციებში (იხ. ზემოთ, სქ. 6) არ გვხვდება. ამის მიზეზი არის ის, რომ აღნიშნული „პირი“ არ იძებნება კრებულში (თაბახის ქალაქებისაგან შემდგარ რვეულში), რომელშიც ამ მემუარის ტექსტი, საკლასო რვეულის ფურცლებზე დაწერილი, არის ჩართული და ჩაკერებული (იხ. ზემოთ, სქ. 5): არა დიპლომატიურ (პოპულარულ) გამოცემებში ასეთი ფრაზის დატოვება მიზანშეწონილად არ ჩაითვალა.

მოღვაწეობისა ზეიმზედ არ მომისმენია, ადრესის გულწრფელობა და უბრალოება აიხსნება იმით, რომ იგი დაწერილია მათ მიერ, ვის წრეში ვტრიალებდი ჩემი ცხოვრების შეგნებულ და საუკეთესო ნაწილსაო. შაქრო აღელდა, მოიგონა ბევრი რამ გიმნაზიის ცხოვრებიდან... ჩვენ რამდენჯერმე დავაპირეთ ადგომა და წამოსლვა, მაგრამ არ გამოგვიშვა, – ცოტა კიდევ მოიცადეთო, ძველ ამხანაგებს, ისიც უხუცესებს და ორს ერთად, აბა როდის ვნახამ კიდევო, მინდა თქვენთან საუბრით „გავძღე“ და დავტკბეო. გამხიარულებულ შაქროს თავი ძლივს დავახწიეთ.

თურმე ეს საუბარი შაქროსთან უკანასკნელი იყო; ამის შემდეგ იშვიათად თუ შევხვედრივარ მას (ქუჩაში) და ორიოდ სიტყვით მოგვიკითხამს ერთმანეთი...“ (ხეც.: ცინცაძე 109, 95r.-v.; ცინცაძე 2010: 214-215).

ციტირებული ტექსტი ფასეულია როგორც ინფორმაციისა და შინაარსის, ისე დოკუმენტაციის თვალსაზრისით. მისი დახმარებით ივსება და მდიდრდება როგორც საკათალიკოსო საბჭოს ცხოვრებისა და მოღვაწეობის ისტორია, ისე ზაქარია ფალიაშვილის ბიოგრაფია და სულიერი პორტრეტი. ასე რომ, ყურადღებას მემუარის ყელა ასპექტი იმსახურებს.

ჩვენ წინ ცოცხლდება რეპრესირებული ეკლესიის მმართველი ორგანოს – საკათალიკოსო საბჭოს – სამუშაო გარემო 1925 წლის აპრილის პირველ დეკადაში. მისი ერთ-ერთი პრესტიჟული აქტივობის სულისჩამდგმელად მემუარის ავტორი, დეკანოზი კალისტრატე ცინცაძე, გვევლინება. ის პატიმრობიდან იმავე წლის 8 მარტს გათავისუფლდა (პაპუაშვილი 1914: 225). მან საკათალიკოსო საბჭოში სამსახური მალე განაახლა¹ და განსახილველად ერთობ დროული და აქტუალური წინადადება წარმოადგინა. კოლეგებიც მოწოდების სიმალეზე აღმოჩნდნენ და მათ (მათი სახით კი

---

¹ შესაბამისი თხოვნით („განცხადებით“) საკათალიკოსო საბჭოს მან იმა წლის 25 მარტს მიმართა, რაზეც 27 მარტს დადებითი პასუხი მიიღო (ხეც.: ცინცაძე 14). ამდენად, საკათალიკოსო საბჭოში სტატუსი მას საპყრობილეს დატოვებიდან მე-19 დღეს აღუდგა.

საქართველოს მართლმადიდებელმა ეკლესიამ) მის ინიციატივას („განცხადებას“) მწვანე შუქი აუნთო, რაც 8 აპრილის „განჩინებით“ გამოიხატა. „განჩინებამ“, მემუარის თანახმად, დაავალა ერისკაც ივანე რატიშვილს, ეთანამშრომლა ინიციატივის ავტორთან, რათა მათ ეროვნული კულტურის ამ დიდ ფორუმზე საკათალიკოსო საბჭო და, მამასადამე, მშობელი ეკლესია წარმოეჩინათ.

ხსენებული ერისკაცი არის იმდროინდელი ინტელიგენციის წარმომადგენელი, პედაგოგი და საზოგადო მოღვაწე – ივანე (ვანო) გიორგის ძე რატიშვილი (1862-1933). ის საეკლესიო და კულტურულ ასპარეზზეც აქტიურად მოღვაწეობდა; იყო საკათალიკოსო საბჭოს წევრი და სრულიად საქართველოს მე-2 და მე-3 საეკლესიო კრებების დელეგატი; მხარს უჭერდა კათალიკოს-პატრიარქ ამბროსი ხელაიას ეროვნულ-პოლიტიკურ კურსს და ღვთისმსახურების სფეროში რეფორმების გატარების იდეას (თალაქვაძე 2013: 113,129,363,492,982; ვარდოსანიძე 2000: 46); 1924 წლის 20 მაისიდან 1925 წლის 12 თებერვლამდე თბილისის ქაშვეთში მნათის თანამდებობას ასრულებდა (ცინცაძე 1994: 96). განსახილველი მემუარი, ასევე, შეიცავს უნიკალურ ცნობებს, რომელთა თანახმად მან ზაქარიას ვაჟის, მამისერთა ირაკლის, მიმქმელის (ნათლიის) მოვალეობა იკისრა (1904 წელს) და ნათლობის წესის შესრულების დროს ისეთი კეთილხმოვანება შემატა გალობას „რაოდენთა ქრისტეს მიერ ნათელგვიღებდეს“, რომ დიდი კომპოზიტორიც აიყოლია, მას ამ ჰანგის ნოტებზე გადაღების სურვილი აღუძრა და მართლმადიდებელთა ეკლესიასთან თანამშრომლობის გაღრმავება შთააგონა (ხეც.: ცინცაძე 109, 88v.; ცინცაძე 2010: 210). ასე რომ, საკათალიკოსო საბჭოს 1925 წლის 8 აპრილს არჩევანი ამ პირობაზე შემთხვევით არ შეუჩერებია.

„საიუბილეო კომისიამ“, რომელიც ქართული ელიტის წარმომადგენლებს აერთიანებდა¹, საკათალიკოსო საბჭოსაგან განსხვავებით, იმედები ვერ გაამართლა და ვერც გაამართლებდა ბოლშევიკურ-ანტირელიგიური რეჟიმის პირობებში, – იმ რეჟიმის პირობებში, რომელმაც ერთი წლის წინ მთელი საკათალიკოსო საბჭო

---

¹ ამ კომისიისა და იუბილეს შესახებ: ზამბახიძე 1966: 223; გვახარია 1971: 32; ხუჭუა 1974: 120-122.

გაასამართლა, „ანტისაბჭოთა და კონტრრევოლუციურ ორგანიზაციად“ გამოაცხადა და მისი თანამშრომლები დააპატიმრა (პაპუაშვილი 2014: 220-225).

„მოგონების“ მეცნიერული მნიშვნელობა გაიზრდება, თუ ვითვალისწინებთ, რომ „საიუბილეო კომისიის“ შესახებ არსებულ ლიტერატურაში (იხ. ზემოთ, სქ. 9) საკათალიკოსო საბჭოს აღნიშნულ ინიციატივაზე არაფერია ნათქვამი. ამდენად, მემუარი ამ კომისიის სამუშაო გარემოში ღრმად შეღწევისა და ზოგიერთი დეტალის დაზუსტების საშუალებას იძლევა. ფრაზა – „მივმართეთ წერილობითი განცხადებით კომისიას ნებართვისათვის. ადგვითქვეს, მაგრამ თვით ზეიმის დღეს გამოგვიცხადეს – ნებართვას ვერ მოგცემთო...“ – გვარწმუნებს, რომ კომისია „წერილობით განცხადებას“ კეთილი განწყობით შეეგება. თუ რა მოხდა შემდეგ, ძნელად ამოსაცნობი არ უნდა იყოს. ქვეტექსტი გვეუბნება და გვარწმუნებს, რომ „საიუბილეო კომისიის“ მუშაობაში ერეოდა და ამ შემთხვევაშიც ჩაერია ზემდგომი ძალა, რომელმაც კომისიის კეთილგანწყობა არაფრად ჩააგდო და მას უარყოფითი პასუხის მომზადება აიძულა. ვინ შეიძლებოდა ყოფილიყო ეს ძალა, თუ არა იმდროინდელი ცენზურა და კომუნისტურ-პარტიული ზედაფენა?! ასე რომ, უარი ნებართვაზე არა მხოლოდ ზაქარია ფალიაშვილის იუბილეს ისტორიას ავსებს და ამდიდრებს, არამედ საბჭოთა რეპრესიული მანქანის ისტორიასაც როგორც მისი სისასტიკის ერთი მაგალითი. ამ სახით ჩვენ თვალწინ ცოცხლდება შეშინებულ-დამორჩილებული კომისია და რეპრესირებული საკათალიკოსო საბჭო, რომლის ორი წარმომადგენელი – მღვდელი და ერისკაცი – დგანან მეგობრისა და კოლეგის – დიდი კომპოზიტორის – იუბილესათვის გამზადებული ოპერისა და ბალეტის თეატრის წინ სასურველი ნებართვის მოლოდინში. ვხედავთ, რომ იუბილარიც რეპრესირებული და დამცირებულია, რადგან მის სურვილს, ასეთ შემთხვევაშიც კი, ამა სოფლის ძლიერნი ანგარიშს არ უწევენ. მოლოდინი მოლოდინად რჩება!

„ადრესის“ (წერილობითი მიმართვის) ადრესატისათვის გადაცემის სცენა მემუარში წარმოჩენილია ექსპრესიით და

შთამბეჭდავად. ვიზიტი 12 აპრილის მომდევნო დღეებში უნდა შემდგარიყო. ვხედავთ სტუმრების მისაღებად მომზადებულ ოჯახს სახლში, სადაც ის 1915 წლის 16 აგვისტოდან ცხოვრობდა და რომელშიც 1959 წლიდან სახლ-მუზეუმი ფუნქციონირებს (თბილისი, დიმიტრი ბაქრაძის 10)¹. ოჯახის უფროსის, ზაქარიას, გვერდით მისი მეუღლე – იულია მიხეილის ასული უტკინა დგას. მათ მხარს უმშვენიერებენ ზაქარიას ძმა ვანო და მისი დები, რომლებიც, ჩანს, იქ საგანგებოდ არიან წვეულნი. ვანო (ივანე) და კალისტრატე ერთმანეთს პირადად იცნობდნენ. ისინი, ძმები ფალიაშვილები, თანაუგრძობდნენ მას დისკუსიაში, რომელიც 1922 წელს მიმდინარეობდა საეკლესიო ცხოვრების განახლებისა და გათანამედროვეების საკითხებზე (თალაქვაძე 2013: 484). ეჭვი არაა, რომ ერთმანეთს ივანე ფალიაშვილი და ივანე რატიშვილიც იცნობდნენ. სტუმრები, ასევე, ზაქარიასა და ივანეს დებსაც, თეკლეს და ნინოსაც, იცნობდნენ, სხვა არა იყოს რა, – ქაშვეთის ტაძრიდან, სადაც ისინი მაგალობელთა პროფესიულ გუნდს ამშვენებდნენ (ცინცაძე 2010: 213). ამდენად, ჩვენ ნაცნობ-მეგობართა საამო და სასურველი შეხვედრის მოწმე ვხდებით.

აუდიენცია, ცხადია, „ადრესის“ წაკითხვით დაიწყო და ეს მისია, ეჭვი არაა, დეკანოზმა იკისრა. ვხედავთ მსმენელებს, რომლებიც სულგანაბულნი და კმაყოფილებით აღსავსენი არიან. „მოგონებამ“ არა მარტო დიდი კომპოზიტორის სულიერი და ემოციური ბუნების მახასიათებელი თვისებები – მგრძობიარე გული და ცრემლიანი თვალები – წარმოაჩინა, არამედ ამ შეხვედრის დროს მის მიერ წარმოთქმული ეს სიტყვებიც შემოგვინახა: „ასეთი შეფასება ჩემი მოღვაწეობისა ზეიმზედ არ მომისმენია, ადრესის გულწრფელობა და უბრალოება აიხსნება იმით, რომ იგი დაწერილია მათ მიერ, ვის წრეში ვტრიალებდი ჩემი ცხოვრების შეგნებულ და საუკეთესო ნაწილს“. ჩვენ უკვე ადვილად შეგვიძლია წარმოვიდგინოთ, რაოდენ სათუთად ინახავდა კომპოზიტორი გიმნაზიის დროინდელ მოგონებებს და რარიც გულწრფელად მიმართავდა ის გიმნაზიელ მეგობრებსა და

---

¹ ამ მუზეუმის შესახებ ქართულ და რუსულ ენებზე: ფალიაშვილი-Палиашвили 1966: 4-33.

თანამშრომლებს: „ცოტა კიდევ მოიცადეთ, ძველ ამხანაგებს, ისიც უხუცესებს და ორს ერთად, აბა როდის ვნახამ კიდევ, მინდა თქვენთან საუბრით გავძღე და დავტკბე!“

განსახილველი მონაკვეთი არქეოგრაფიის კუთხითაც საყურადღებო ინფორმაციას შეიცავს. მასში ხუთი წერილობითი დოკუმენტია ნახსენები: საკათალიკოსო საბჭოს სახელზე დაწერილი განცხადება, საკათალიკოსო საბჭოს 1925 წლის 8 აპრილის განჩინება, „წერილობითი განცხადება“ საიუბილეო კომისიას, „დამზადებული ადრესის“ დედანი და „მისი პირი“. მეხუთე დოკუმენტის („პირის“ ანუ ასლის) შესახებ უკვე აღვნიშნეთ (სქ. 7): ის არ გვხვდება იქ, სადაც, ავტორისავე მითითებით, უნდა გვხვდებოდეს, – საერთო რვეულის იმ ნაწილში (96r.-144v.), რომელიც სხვადასხვა ფორმისა და შინაარსის დოკუმენტებს აერთიანებს. უნდა ვიფიქროთ, რომ ეს დოკუმენტები თავად ავტორის, კალისტრატეს, მიერ არის შერჩეული და განლაგებული. ამ მასალას, ალბათ, „ადრესის“ პირიც ამშვენებდა, მაგრამ ის მოგვიანებით გაუჩინარდა. თუ ვის მიერ, რის გამო და როდის მოხდა ეს, – გაურკვეველია. ასევე უცნობია პირველი, მეორე და მესამე დოკუმენტების ბედი, რაც მათი მოძიების გზაზე ნაბიჯების გადადგმას გვკარნახობს. საბედნიეროდ გარკვეულია ჩვენი თემის მთავარი საგნის – მეოთხე დოკუმენტის ანუ „ადრესის“ დედნის – ამჟამინდელი დაცულობა, რის გამოც მის შესახებ მსჯელობის საშუალება გვაქვს.

თუ სად ინახებოდა ეს დოკუმენტი კომპოზიტორის გარდაცვალების (1933 წლის 6 ოქტომბრის) შემდეგ, „მოგონების“ გამომცემლებმა (იხ. ზემოთ, სქ. 6) არ ვიცოდით. ამ საკითხს ნათელი მოეფინა 2011 წელს, როდესაც გამოქვეყნდა ზაქარია ფალიაშვილის მემორიალური სახლ-მუზეუმის მეცნიერი თანამშრომლის – თამარ ჩინჩალაძე-მარის – საუბარი ჟურნალისტ თამუნა ლოლუასთან. შეკითხვას – „როდის და როგორ გახდა ზაქარია ფალიაშვილი კათოლიკე?“ – რესპონდენტმა უპასუხა: „ამ ბოლო დროს აქცენტი კეთდება მის კათოლიკობაზე. სწორედ ამ მიზნით, ჩვენ საჭიროდ ჩავთვალეთ, საზოგადოებას გავაცნოთ დოკუმენტი, რომელიც მუზეუმის ფონდში ინახება. ისტორიული მნიშვნელობის ეს

ექსპონატი ასახავს ქართული ეკლესიის დამოკიდებულებას ზაქარია ფალიაშვილის შემოქმედებისადმი. (...) ეს არის 1925 წელს ზაქარია ფალიაშვილის შემოქმედებითი მოღვაწეობის 30 წლისადმი მიძღვნილი საიუბილეო მასალა (...)“ (ლოლუა 2011: 90). ინტერვიუ მრავალმხრივ არის საყურადღებო. სხვა არა იყოს რა, სწორედ მისი მემკვიდრით ეუწყა ფართო საზოგადოებას ერისა და ბერისათვის ამ ერთობ ფასეული დოკუმენტის გადარჩენის და შემონახვის ამბავი. ამასთანავე შეუძლებელია დავმალოთ გაკვირვება შემდეგ გარემოებებთან დაკავშირებით: 1) რის გამო და რის საფუძველზე მოიაზრებს კორესპონდენტი ზაქარია ფალიაშვილს მართლმადიდებლობიდან კათოლიკედ კონვერტირებულ ქრისტიანად, ე. ი პროზელიტად? და 2) რა აიძულებს რესპონდენტს პირდაპირი პასუხისაგან თავის არიდებას? ჩვენთვის მთლად ნათელი არ არის ქვეტექსტი წინადადებისა: „ამ ბოლო დროს აქცენტი კეთდება მის (ზაქარია ფალიაშვილის, ნ. პ.) კათოლიკობაზე“. ბუნებრივად იბადება შემხვედრი კითხვა: როდის არ „კეთდებოდა აქცენტი“ ზაქარია ფალიაშვილისა და მისი საოჯახო ტრადიციის კათოლიკობაზე?! მკითხველს შეიძლება მოეჩვენოს, რომ განსახილველი ექსპონატი („საიუბილეო მასალა“) ხსენებული აქცენტის უსაფუძველობაზე მეტყველებს, მაგრამ ინფორმაცია, რომელიც ინტერვიუდან მის შესახებ მოგვეწოდება, ისეთს არაფერს შეიცავს, რომ „ამ ბოლო დროს გაკეთებული აქცენტი“ გააქარწყლოს. რესპონდენტი ყურადღებას ამახვილებს ადრესის იმ ნაწილზე, რომელშიც ლაპარაკია იოანე ოქროპირის წირვის წირვის ნოტებზე გადაღებასა და დამსახურებაზე ქართული ჰიმნოგრაფიის წინაშე. ეს, ცხადია, დიდი ღვაწლია, მაგრამ ამ ღვაწლს მისი შემოქმედის აღმსარებლობასთან კავშირი არა აქვს. გავითვალისწინოთ, რომ როგორც იოანე ოქროპირის ლიტურგია, ისე ქართული ჰიმნოგრაფია ერთიანი ეკლესიის საკუთრებაა, – ეკლესიათა ერთიანობის ხანაში შექმნილი, რომლის მემკვიდრეები მართლმადიდებლებიც არიან და კათოლიკეებიც. კორესპონდენტის შეკითხვის შინაგან მუხტს რაც შეეხება, მასზე პოსტსაბჭოურ საქართველოში მომძლავრებული მართლმადიდებლური ნაციონალიზმის ანუ ერთგვარი ერისის,

ფილექტიზმის,¹ და შესაბამისი ანტი-კათოლიკური ისტერიის გავლენის კვალი ჩანს.

ასეა თუ ისე, რესპონდენტი საამო და სასურველ ამბავს გვაუწყებს: საძიებელი დოკუმენტი – საკათალიკოსო საბჭოს ადრესი – არ დაკარგულა და ინახება იქ, სადაც უნდა ინახებოდეს – ადრესატის მემორიალთა საცავში, რაც ამ შემთხვევაში მთავარი და არსებითია.

საკითხით დაინტერესებულ მკითხველს ამ დოკუმენტის გაცნობის შესაძლებლობა 2017 წელს მიეცა, როდესაც თბილისის მუზეუმების გაერთიანებამ გამოაქვეყნა ქართულ-ინგლისური ალბომი „ზაქარია ფალიაშვილი – Zakaria Paliashvili“. მასში, კომპოზიტორის ცხოვრებისა და შემოქმედების ამსახველ მასალებს შორის, გვხვდება საკათალიკოსო საბჭოს ადრესის ფოტო, ტექსტის მოზრდილი ნაწილისა და მისი ინგლისური თარგმანის პუბლიკაცია, ასევე – „მოგონების“ ხელნაწერი დედნიდან ბოლო ორი აბზაცის (ადრესის თაობაზე) ფოტოპირი (ადრესი 2017: 260-261). ამჯერად ჩვენი მიზანია, აღვწეროთ ეს სამუზეუმო ექსპონატი, გამოსაცემად მოვამზადოთ ადრესის სრული ტექსტი და მისი შინაარსი მიმოვიხილოთ.

აღნიშნული ექსპონატი ანუ, „მოგონების“ ავტორის სახელდებით, „დამზადებული ადრესი და ნოტების ჩასალაგებელი პაკეტი“, ზოგადად – „საკათალიკოსო საბჭოს ადრესი“ სახლ-მუზეუმის ძირითად შემოსულობათა წიგნში (შ. წ.) გატარებულია ნომრით 365.² ამავე წიგნის მიხედვით, ეს ექსპონატი მუზეუმს საჩუქრად გადასცა დიდი კომპოზიტორის უმცროსმა ძმამ – ნიკოლოზ ფალიაშვილმა – 1961 წელს. ადრესის ფურცელზე დატანილია ბეჭედი, რომელშიც დაფიქსირებულია თარიღი: „5 აპრილი 1961 წ.“. მაშასადამე, ექსპონატი მუზეუმმა 1961 წლის 5 აპრილს ჩაიბარა. როგორც ჩანს, ეს საგანი ერთ დროს ნიკოლოზ ფალიაშვილის მფლობელობაში იყო მოქცეული.

---

¹ ამ მოვლენის შესახებ შედარებით ვრცლად: პაპუაშვილი 2008: 430-437, Papuaschwili 2008: 121-126.

² ამ ექსპონატის გაცნობისა და მასზე მუშაობის დროს გაწეული დახმარებისათვის უღრმეს მადლობას მოვახსენებთ პატივცემულ კოლეგებს: თბილისის მუზეუმების გაერთიანების გენერალურ დირექტორს ნინო სანადირაძეს, ზაქარია ფალიაშვილის მემორიალური სახლ-მუზეუმის კურატორს თამარ მარს და ფონდების მცველს თეა დუმბაძეს.

„საკათალიკოსო საბჭოს ადრესი“ არის რთული კონსტრუქციის საგანი და ალბომის ფორმა აქვს. ის სამი ნაწილისაგან შედგება: 1. ტყავგადაკრული ხის ყდა (26X38), რომლის ზედა და ქვედა ნაწილები ერთმანეთს მაგარი ყუით უკავშირდება; 2. ტყავის სქელი და მყარი საქაღალდე, რომელიც დაკრულია ქვედა ყდის პირველ გვერდზე და სანოტო პაპკას ჰგავს (შიგთავსი ამჟამად ცარიელია) და 3. საკუთრივ ადრესი, რომლის ხელნაწერი ტექსტისათვის გამოყენებულია სტამბის ორად გაკეცილი ფურცელი (36X38). ტყავის ფუნქციას ალბომში ლედერინი ასრულებს

ალბომის ყდის პირველი გვერდი ასევე სამი ელემენტისაგან შედგება: (1) მასზე დაკრულია ღია ფერის ხის ვიწრო ძელაკებისაგან გაკეთებული ჩარჩო. (2) ეს ჩარჩო გარს ევლება მეორე – ლითონის ორნამენტირებულ – ჩარჩოს, რომელიც შედარებით ფართოა. ის ფიცარზე ოთხივე კუთხით მიმაგრებულია ძვირფასი მელნისფერი ბურთულებით. მისი ზედა ნაწილის ცენტრში გამოსახულია მუსიკალური საკრავი ლირა, ქვედა ნაწილის ცენტრში კი – სანოტო ნიშნის მსგავსი ფიგურა. (3) ამ ჩარჩოს შიგნით განთავსებულია ფერწერული ტილო, რომელიც უღრან ტყეში ნადირობის სცენას გადმოსცემს: რაშზე მჯდომი და ცეცხლოვანი გვირგვინით შემოსილი მანდილოსანი სასოებით უმზერს რაინდს, რომელიც მგლის მსგავს ცხოველს აზის და ხელით იმორჩილებს.

ძველი ქართული ორნამენტითაა შემკული ალბომის ყდის მეორე გვერდის ოთხივე კუთხის სამკუთხა სივრცეები, რომლებსაც დიაგონალურად დაფენილი ტყავის გარეკანი წარმოქმნის. ამ კუთხეებს შორის, ფანჯარაში, ჩასმულია ორად გაკეცილი თაბახის ფურცელი ადრესისათვის. საქაღალდის („სანოტო პაპკის“) ზედა გვერდის ტყავზე ამოტვიფრულია სათაური: „ქართული წირვა-ლოცვის დამამშვენებელს და აბესალომ და ეთერის ავქსონს ზაქარია ფალიაშვილს საკათალიკოზო საბჭოსაგან 19^{12/IV} 25 წ.“, რაც მიგვანიშნებს, რომ ალბომის ამ ნაწილის შიდა სივრცე მართლაც ნოტებისათვისაა განკუთვნილი.

ორნამენტირებულია ადრესის ოთხგვერდიანი თაბახის პირველი გვერდის ოთხივე მხარე. ზედა აშიის შუა ნაწილში ჩაწერილია

სხივოსანი გოლგოთის ჯვარი, ქვედა აშის შუა ნაწილში – თარიღი „1925“. მარჯვენა კიდის ქვემოთ, ორნამენტის ქვეშ, გვხვდება ავტოგრაფული მინაწერი: „ნახატი პ. რომანიშვილისა“, რაც ნიშნავს, რომ „საკათალიკოსო საბჭოს ადრესის“ ანუ, როგორც ჩანს, მთელი სასაჩუქრე საგნის (ალბომის) მხატვრული გაფორმება ეკუთვნის პ. რომანიშვილს. ამ ინიციალისა და გვარის მხატვარი ჩვენთვის ჯერჯერობით უცნობია, თუმცა მისი კვალიფიკაცია, ამ ნახელავის მიხედვით, ეჭვს არ უნდა ბადებდეს. ამის თქმის უფლებას პირველ რიგში გვაძლევს ზემოთ მიმოხილული ფერწერული სიუჟეტი, რომელიც ორიგინალობით გამოირჩევა და თითქოს ქართული ფოლკლორით საზრდოობს; ბოროტებასთან ბრძოლას ასახიერებს; თითქოს საქართველოს ძალადობრივ გასაბჭოებას, იმ პერიოდში განხორციელებულს, გმობს და, მამასადაძმე, პოლიტიკურ დატვირთვასაც იძენს. კარგ შთაბეჭდილებას ტოვებს ქალაქისა და ლითონის ორნამენტები. თუმცა ექსპონატის ამ მხარის დეტალურად განხილვა და შეფასება საგანგებო გამოკვლევას მოითხოვს, რაც ჩვენი ამოცანა ვერ იქნება.

ადრესის ტექსტი იწყება თაბახის პირველი გვერდიდან და მთავრდება მეორე გვერდზე ხელმოწერით, თარიღითა და ადგილის აღნიშვნით. ძირითად ტექსტს მოსდევს დანართი (P. S.), რომელიც განთავსებულია მეორე და მესამე გვერდებზე. მასში გამოხატულია მწუხარება იმის გამო, რომ ადრესის ადრესატისათვის ჩანაფიქრის მიხედვით და წესისამებრ გადაცემა ვერ მოხერხდა (იხ. ტექსტი, ქვემოთ).

მოკლედ: საკათალიკოსო საბჭომ იუბილარ კომპოზიტორს საჩუქრად მიართვა მხატვრულად გაფორმებული ალბომი სანოტო პაკეტითა და ადრესით.

ყველაფრიდან ჩანს, რომ ამ საჩუქარში უაღრესი სიყვარული და ერთგულებაა ჩაქსოვილი. ის დამშვენებულია ძველი ქართული კოლორიტით და ხელოვნების ნიმუშს წარმოადგენს, რასაც როგორც ტექსტის ავტორებს, ისე მხატვარს უნდა ვუმაღლოდეთ. ვხედავთ, რომ მათ საქმეში ჩაურთავთ სტამბა-ლითოგრაფია, რათა მხატვრის ნახელავი ალბომის ყდაზე, საქალაქისა და თაბახის პირველ

გვერდზე მყარად და მიმზიდველად აღბეჭდილიყო. სახელდახელოდ, თუმცა გულმოდგინედ შეითხზა ადრესი, რომელიც ოთხგვერდიანი ფურცლის ორ გვერდზე განთავსდა. ყოველივე ეს კი სამ დღეში – საკათალიკოსო საბჭოს ნებართვიდან იუბილემდე, 8 აპრილიდან 12 აპრილამდე – მომზადდა, რაც ოფიციალურად ყოველმხრივ შევიწროებული ორგანიზაციის გაათქვეცულებულ ძალისხმევას ცხადყოფს.

საჩუქრის სული და გული მაინც არის ადრესი, რომელიც, P. S.-ით, ასე იკითხება:

ქართული წირვა-ლოცვის დამამშვენებლო და ქართული ოპერის
მამათ-მთავარო!

იმ შეგნებულ ქართველთა შორის, რომელნიც დღეს ზეიმობენ შენის მოღვაწეობის ოცდაათი წლის თავს და მასთან ერთად ქართულ სამუსიკო ხელოვნების უსათუო გამარჯვებას, სრულიად საქართველოს ეკლესიის უზენაესი დაწესებულებაც იღებს მონაწილეობას: ჩვენი პირით საკათალიკოზო საბჭო გიცხადებს შენ უღრმეს პატივისცემას და გიძღვნის გულწრფელ სალამს!...

დღეს ქართული ეკლესია ხარობს და იშვებს მისთვის, რომ შემოქმედისაგან ბოძებული ტალანტი შენ კი არ დაჰყავდა, არამედ აქმნიე მას ზედა და გამრავლებული ჩააბარე მშობელ ერს: შენ მიმოვლე საქართველოს მთა და ბარი, სვანეთიც კი, და განსაცვიფრებელი გულმოდგინებით შეჰკრიბე ქართველ ხალხში გაბნეული შეუდარებელი კილო-თქმები და კოლო-ნაკვთები. შენ პირველმა დაამუშავე ეს ობოლი მარგალიტი და ოთხხმაზედ გამართული თამამად წარუდგინე განათლებულ კაცობრიობას „წმინდა იოანე ოქროპირის წირვის“ სახით. ამ წირვამ მოხიბლა საქართველოს კათოლიკე ეკლესიის არა მარტო აღმოსავლეთის აღსარების მორწმუნენი, არამედ – დასავლეთისაც, რომის მიმდევარნიც...

მაგრამ შენ ეს არ იკმარე: შენ გაათქვეცე შრომა და სულ მოკლე დროში სავსებით დაეუფლე საზოგადოების უფრო ფართო წრეს, მოგვაწოდე რა პირველი ქართული ოპერა „აბესალომ და ეთერი“. ამ

ოპერამ განავრცო და უკვდავყო ქართველი ხელოვანის ზაქარია ფალიაშვილის სახელი, როგორც ჩვენს ქვეყანაში, ისე მის საზღვრებს გარეშეც...

როგორის თანაგრძნობით და აღტყინებით შეხვდა ამ შენს ნაშრომს ქართული ეკლესია, ეს შენ კარგად უნდა გახსოვდეს: ოპერა იგი დალოცეს და აკურთხეს კათოლიკოზ-პატრიარქებმა კირიონმა და ლეონიდემ, საკათოლიკოზო საბჭოს წევრებთან ერთად მის პირველად შესრულებაზედ პირადი დასწრებით, მიუხედავად იმისა, რომ ასეთ მაღალხარისხოვან სამღვდელო პირთ არასოდეს არ გადულახავთ თეატრის ბჭე!...

მით უმეტეს სიხარულსა და სიამოვნებას განიცდის დღევანდელი საკათოლიკოზო საბჭო და მისი თავმჯდომარე: შენმა შეუდრეკელმა გულმოდგინებამ და დაუშრეტელმა შემოქმედებამ შესძინეს ქართულ ხელოვნებას სულის აღმამფრენელი და გულის დამატკბობელ-დამამშვიდებელი „დაისი“!...

ითვალისწინებს რა ყოველსავე ზემო აღნიშნულს საკათოლიკოზო საბჭო, იგი გამოსთქვამს სრულ იმედს, რომ შენ კვლავ შესძენ სამუსიკო ხელოვნებას არა ერთსა და ორს შენის ნიჭისა და გულმოდგინების შესაფერ ნაწარმოებს, და მით ხელს შეუწყობ ქართველი ხალხის მიერ საპატიო ადგილის დაჭერას წინ წასულ და განათლებულ ერთა ოჯახში...

დასასრულ, ბედნიერად ვთვლით ჩვენს თავს, რომ საკათოლიკოზო საბჭომ ჩვენ გვარგუნა პატივი დღევანდელ ზეიმში მონაწილეობისა, ჩვენ, რომელთაც მრავალი წელი გვიშრომნია შენთან ერთად ცნობილ ქართულ გიმნაზიაში და მოწმენი ვართ შენი ყოველდღიური თავდადებული მუშაობისა. იცოცხლე მრავალ წელს, ძვირფასო მეგობარო, ჯანის სიმრთელით და სულის სიმშვიდით, სადიდებლად ქართველი ერისა და სასარგებლოდ ადამიანის განმაფაქიზებელ-განმასპეტაკებელ ხელოვნებისა!...

„12“ აპრილს

1925 წ.

ქალაქ. ტფილისი.

საკათოლიკოზო საბჭოს რწმუნებულნი:

დეკ. კ. ცინცაძე
ივ. რატიშვილი

ღრმად პატივცემულო ზაქარია პეტრესძე! საკათოლიკოზო საბჭოს რწმუნებულნი გამოსთქვამენ უღრმეს მწუხარებას მის გამო, რომ მათ არ მიეცათ საშვალეა სავსებით შეესრულებიათ საკათოლიკოზო საბჭოს დავალება და გადმოეცათ თქვენთვის ეს მიმართვა თვით ზეიმზედ.

საკათოლიკოზო საბჭოს რწმუნებულნი,
დეკ. კ. ცინცაძე
ივანე რატიშვილი
1925 წ. აპრილს 12.

ბუნებრივად დაისმის კითხვა: ორიდან რომელია წამყვანი ავტორი? საკმარისია, თვალი გადავავლოთ კალისტრატე ცინცაძის წერილობით მემკვიდრეობას, რომ ამ ტექსტში მისი სტილი და გემოვნება ამოვიკითხოთ. ფრაზები – „სულის აღმამფრენელი და გულის დამატკობელ-დამამშვიდებელი“, „სასარგებლოდ ადამიანის განმაფაქიზებელ-განმასპეტაკებელ ხელოვნებისა“ – გვხვდება ამავე მოძღვრის ქადაგებებში, რომლებიც ფილარმონიული საზოგადოების სამუსიკო სკოლის კურთხევასა და ქართული თეატრის შენობის განახლებას ეძღვნება (ცინცაძე 2014: 103-104). შეიძლება ითქვას, რომ ადრესის სულისკვეთება არაფრით განსხვავდება მისი უწმინდესობის იმ ნაწერთა სულისკვეთებისაგან, რომლებიც კულტურისა და ხელოვნების სფეროს განეკუთვნება. ეჭვი არაა, რომ ადრესის შედგენაში ორივე ხელმომწერი – ადრესატის ორივე მეგობარი და ორივე კალმოსანი – მონაწილეობდა, თუმცა ინიციატორის, დეკ. კალისტრატე ცინცაძის, უპირატესობა სადავო არ უნდა იყოს.

დეკანოზის – ღვთისმეტყველების კანდიდატისა და მქადაგებლის – ხელწერა განსაკუთრებით ადრესის იმ მონაკვეთში იგრძნობა, რომელიც ადრესატის დამსახურების შეფასებას ისახავს მიზნად: „შემოქმედისაგან ბოძებული ტალანტი შენ კი არ დაჰყვალ ქვეყანასა, არამედ აქმნიე მას ზედა და გამრავლებული ჩააბარე მშობელ ერს“. ამ

სიტყვების წყარო არის იესო ქრისტეს იგავი ღვთისგან ბოძებული „ქანქარის“ ანუ ტალანტის, გადატანით – უნარის შესახებ (მათე 25: 14-30; ლუკა 19: 11-26). იუბილარი შედარებულია იმ მართალ და ჭკვიან ადამიანს, რომელსაც ბატონმა გარკვეული რაოდენობის თანხა, რეალური აზრით კი, – შემოქმედების უნარი (ტალანტი) ჩააბარა. მან ეს თანხა, ღვთისგან ბოძებული ტალანტი, მიწაში კი არ დამარხა, ზოგიერთი ზარმაცი და უქნარა ადამიანის მსგავსად, არამედ, თანამედროვე ენით რომ ვთქვათ, – წარმოებაში დააბანდა, მოგებას მოგება დაამატა და ასე დაუბრუნა მწყალობელ პატრონს როგორც პატიოსანმა მოვალემ კეთილ მევალეს.

ზაქარია ფალიაშვილი არა მარტო ეკლესიას მოემსახურა, არამედ მისმა ნიჭმა, ადრესის თქმით, „საზოგადოების უფრო ფართო წრე“ ანუ საერო კულტურაც მოიცვა და მშობელი ერის სახელი საერთაშორისო მასშტაბით წარმოაჩინა. იქვე, სტრიქონსა და სტრიქონს შორის, ადვილად შესამჩნევია აზრი, რომლის თანახმად კედელი სასულიერო და საერო სარბიელთა შორის ცამდე აზიდული არ არის. ამის დასტურია პირველი ქართული ოპერა „აბესალომ და ეთერი“ და მისი მემკვიდრე „დაისი“, რომელიც, ადრესის შეფასებით, არის „სულის აღმამფრენელი და გულის დამატკბობელ-დამამშვიდებელი“ ნაწარმოები.

ადრესს ისტორიული წყაროს მნიშვნელობაც აქვს, რადგან ავსებს იმდროინდელი საქართველოს კულტურულ-პოლიტიკური ცხოვრების სურათს. ჩვენთვის უკვე ცნობილია „საკათალიკოსო საბჭოსა და მისი თავმჯდომარის“, კათალიკოს-პატრიარქ ამბროსი ხელაიას, დამოკიდებულება ზაქარია ფალიაშვილის ღვაწლის მიმართ, – რწმენა, რომ ეს ღვაწლი „ხელს შეუწყობს ქართველი ხალხის მიერ საპატიო ადგილის დაჭერას წინ წასულ და განათლებულ ერთა ოჯახში“. ეს პოზიცია მოულოდნელობას არ უნდა წარმოადგენდეს, თუ გავითვალისწინებთ, რომ საქართველოს მართლმადიდებელ ეკლესიას იმ დროს ფართო ეკუმენური მიზნები და ამოცანები ამოქმედებდა; ავლენდა ტოლერანტობას; პატივს მიაგებდა მეცნიერებას, კულტურასა და ხელოვნებას (Papuashvili 2012: 45-90; პაპუაშვილი 2021: 199-205). თეატრისა და ეკლესიის ურთიერთობათა

მკვლევარი გვერდს ვერ აუვლის ფრაზას: „ასეთ მაღალხარისხოვან სამღვდლო პირთ არასოდეს არ გადულახავთ თეატრის ბჭე!“. გაურკვეველია: მხოლოდ დასახელებული იერარქები იგულისხმებიან აქ თუ უმაღლესი სამღვდლოება ზოგადად? თუმცა ამ კონტექსტში არსებითია მკვეთრად გამოხატული ლიბერალიზმი სამოქალაქო საზოგადოების მიმართ, რაც ევროპასთან დაახლოების მოსურნე ქართველ მართლმადიდებლებს ახასიათებდათ და რის დასტურად „საკათალიკოსო საბჭოს ადრესიც“ გამოგვადგება

ეს დოკუმენტი სიახლეს პირველ რიგში ქართული საოპერო მუსიკის ისტორიას სთავაზობს. მხოლოდ მასში და ზემოთ განხილულ მემუარში ვპოულობთ ცნობას, რომ „აბესალომ და ეთერის“ „პირველად შესრულებას“ კათალიკოს-პატრიარქი კირიონი, მიტროპოლიტი ლეონიდე (შემდგომ პატრიარქი) და საკათალიკოსო საბჭოს სხვა წევრები დაესწრნენ. დაისმის კითხვა: როდის მოხდა აღნიშნული ქმნილების „პირველად შესრულება“? „აბესალომ და ეთერის“ პრემიერა 1919 წლის 21 თებერვალს შედგა (ზამბახიძე 1966: 34,37-38). უწმინდესი კირიონი მას, ცხადია, ვერ დაესწრებოდა, რადგან ის 1918 წლის 27 ივნისს აღესრულა¹. ასე რომ, „პირველი შესრულება“ ამ ოპერის საჩვენებელ რეპეტიციას უნდა გულისხმობდეს. თუკი ასეა, ცხადია, ეს რეპეტიცია („პირველი შესრულება“) 1917 წლის 1 ოქტომბრიდან, ეპისკოპოს კირიონის პატრიარქად კურთხევიდან, მის გარდაცვალებამდე, 1918 წლის 27 ივნისამდე, უნდა შემდგარიყო. ცნობილია, რომ „აბესალომ და ეთერზე“ მუშაობა კომპოზიტორმა 1917 წელს დაასრულა და „იმავე წელს (...) განსახილველად წარუდგინა საოპერო თეატრის სამხატვრო საბჭოს, რომელმაც გადაწყვიტა ოპერის დადგმა“ (გვახარია 1971: 23). ეჭვი არაა, რომ „წარდგენას“, სხვა პროცედურებთან ერთად, საჩვენებელი რეპეტიციაც ახლდა.

---

¹ კათალიკოს-პატრიარქ კირიონის აღსასრულის მიზეზი საიდუმლოებითაა მოცული: მკვლევლობა თუ თვითმკვლევლობა? ამ კითხვას ჩვენ შემდეგ ნაშრომებში ვეხებით: შენიშვნებში არქიმანდრიტ სერაფიმე ვერბინის სტატიაზე „Русские священномученики и мученики в Грузии“ (ვერბინი 2017: 212-223), აგრეთვე – სერგო ვარდოსანიძის და Philipp Ammon-ის მონოგრაფიებისადმი მიძღვნილ რეცენზიებში (პაპუაშვილი 2013: 283-285; Papuashvili 2020: 266-267).

ვფიქრობთ, ადრესსა და მოგონებაში არა პრემიერა, არამედ ეს რეპეტიცია იგულისხმება. „წარდგენის“ ზუსტი თარიღი შესაბამის ლიტერატურაში მოცემული არ არის და არც იმის თაობაზეა რამე ნათქვამი, თუ როგორ და რა ვითარებაში ჩაიარა მან; დაესწრნენ თუ არა რეპეტიციას მართლმადიდებელი ეკლესიის მესვეურები და რა შთაბეჭდილებები გამოხატეს მათ. ამის გამო განხილული ცნობა უნიკალური ცნობის მნიშვნელობას იძენს.

არანაკლები მნიშვნელობა აქვს ადრესს საქართველოში საღვთისმეტყველო აზროვნების ისტორიისთვისაც. ფრაზა – „წმინდა იოანე ოქროპირის წირვის“ მუსიკალურმა ვარიანტმა „მოხიბლა საქართველოს კათოლიკე ეკლესიის არა მარტო აღმოსავლეთის აღსარების მორწმუნეები, არამედ დასავლეთისაც, რომის მიმდევარნიც“ – ყურადღებას პირველ რიგში საეკლესიო-საღვთისმეტყველო თვალსაზრისით იმსახურებს. ქართულ სინამდვილეში უნიკალურია ცნება „საქართველოს კათოლიკე ეკლესია“, რომელიც თავის თავში როგორც „აღმოსავლეთის აღსარების მორწმუნეებს“, ისე „დასავლეთისაც, რომის მიმდევრებს“ აერთიანებს. სხვანაირად: საქართველოს მართლმადიდებლები და კათოლიკეები ერთი და იმავე ეკლესიის შვილები არიან. „საქართველოს კათოლიკე ეკლესიის“ ასეთი დეფინიცია ჩვენ სხვაგან არ გვინახავს, რის გამოც ის ფართო ჭრილში განხილვას იმსახურებს. ესაა ფორმულა, რომელიც, განზოგადების შემთხვევაში, გვეუბნება: რომის კათოლიკე და აღმოსავლეთის მართლმადიდებელი ეკლესიები ერთი ეკლესიის ორი ფრთა და ორი ფილტვია, რომელთაგან თითოეულს ერთიანი სხეულის სრულყოფისათვის თანაბარი მნიშვნელობა აქვს. ესაა რწმენა, რომლის მიზანს ეკლესიათა ერთიანობის აღდგენა წარმოადგენს.

აღნიშნული რწმენა ქრისტიანთა სათნოებას ყოველთვის ახლავს. ესაა იდეალი, რომელიც, გარემოების კვალობაზე, ზოგჯერ მძაფრდება, ზოგჯერ სუსტდება. ქრისტიანული საქართველოს მისამართითაც ეგევე ითქმის. ეს რწმენა და იმედი ქართველთა რელიგიურ ველზე სწორედ ადრესის ავტორებისა და ადრესატის ეპოქაში გააქტიურდა. ამის შედეგად აღმოცენდა საზოგადო მოძრაობა, რომელიც უნიის სახელით არის ცნობილი და მიზნად საქართველოს

მართლმადიდებელი და კათოლიკე ეკლესიების რომის პაპის საფარველის ქვეშ გაერთიანებას ისახავდა. განსახილველი ფორმულაც ამ მიზნისაკენ მიმავალი გზის შემადგენელ ნაწილად წარმოგვიდგება. სპეციალურ ლიტერატურაში აღნიშნულია, რომ ეკლესიების ამ სახით გაერთიანების იდეას ყველაზე მეტი მომხრე ქუთაისში ჰყავდა (ბუბულაშვილი 2022: 660-666). ამიტომ არაა გასაკვირი, რომ მან სწორედ ქუთაისელი კათოლიკის, ზაქარია ფალიაშვილის, ცხოვრებისა და მოღვაწეობის შესახებ შექმნილ დოკუმენტში იჩინა თავი. გავითვალისწინოთ, რომ ადრესი იმ საკათალიკოსო საბჭოს სახელითაა დაწერილი, რომელსაც, კათალიკოს-პატრიარქ ამბროსი ხელაია – წმ. ამბროსი აღმსარებელი – თავმჯდომარეობდა. ეჭვი არაა, ტექსტი მის პოზიციასაც ახმოვანებს, რაც იმას ნიშნავს, რომ უნია საქართველოს მართლმადიდებელ ეკლესიაში იმ დროს პოპულარობით და სიმპათიით სარგებლობდა.

ადრესი ზაქარია ფალიაშვილის მრწამსის გარკვევაშიც გვეხმარება. ის მიგვანიშნებს, რომ კომპოზიტორი ლათინური წესის იმ კათოლიკეთა რიცხვს მიეკუთვნებოდა, რომლისთვისაც ბერძნულ-ბიზანტიურ წესს არანაკლები ფასი და მნიშვნელობა აქვს. ჩვენ ხელთაა, ასევე, 1918 წლის 7 დეკემბრით დათარიღებული დოკუმენტი – თბილელი მიტროპოლიტის, ლეონიდის, მოსაწვევი ბარათი, რომლის თანახმად „ძვირფასი მამულიშვილი“ „სიონის ტაძრის მაგალობელთა გუნდის დამხმარე საზოგადოების“ თანამდგომად მოიაზრება (ფალიაშვილი 2017: 179). და მართლაც: ვინ უნდა ყოფილიყო ზაქარია ფალიაშვილის მრწამსის საკითხში იმაზე მეტად გარკვეული, ვიდრე მისი მეგობარი და სულიერი მოძღვარი, საიუბილეო ადრესის პირველი ხელმომწერი – „დეკ. კ. ცინცაძე“?!

ასე რომ, თამამად შეგვიძლია ვთქვათ: ზაქარია ფალიაშვილი საქართველოს მართლმადიდებელი ეკლესიის რომის ეკლესიასთან გაერთიანების იდეას თანაუგრძნობდა. ამასთანავე: განხილული დოკუმენტები არა მარტო დიდი კომპოზიტორის ბიოგრაფიას ავსებს და ამდიდრებს, არამედ საქართველოს საეკლესიო ისტორიასაც საყურადღებო ფურცლებს სთავაზობს.

ბიბლიოგრაფია

- ადრესი 2017:** [საკათალიკოსო საბჭოს ადრესი]. – ზაქარია ფალიაშვილი – Zakaria Paliashvili, თბილისი, 2017
- ავალიანი 1982:** ლადო ავალიანი, დიდი სიჩუმის ექო, თბილისი, 1982
- ბაქრაძე 1947:** ქართული პერიოდიკა (1819-1945). ბიბლიოგრაფია შედგენილი გ. ი. ბაქრაძის მიერ ვ. ი. ეგნატაშვილის რედაქციით, საქართველოს სსრ სახელმწიფო წიგნის პალატა, თბილისი, 1947
- ბროსე 2016:** მარი ბროსე, პირადი მიმოწერა, გამოსაცემად მოამზადა, წინასიტყვაობა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო ეთერ ქავთარაძემ, თბილისი, 2016
- ბუბულაშვილი 2003:** ელდარ ბუბულაშვილი, ილია ჭავჭავაძე და საქართველოს ეკლესიის საკითხები, თბილისი, 2003
- ბუბულაშვილი 2007:** ელდარ ბუბულაშვილი, ქართველ ავტოკეფალისტთა მიმართვა მსოფლიო პატრიარქს. – „ლოგოსი“, IV, 2007
- ბუბულაშვილი 2022:** ელდარ ბუბულაშვილი, საქართველოს მართლმადიდებელი ეკლესია ეგზარქოსობის დროს (1811-1917 წწ.), თბილისი, 2022
- გაწერელია 1978:** აკაკი გაწერელია, რჩეული ნაწერები, ტ. II, თბილისი, 1978
- გვახარია 1971:** ვაჟა გვახარია, ქართული მუსიკის მშვენიება (ზაქარია ფალიაშვილის ცხოვრება), თბილისი, 1971
- ვარდოსანიძე 2000:** სერგო ვარდოსანიძე, საქართველოს მართლმადიდებელი ეკლესია 1917-1927 წლებში, თბილისი, 2000
- ვერბინი 2017:** არქიმანდ. სერაფიმე [ვერბინი], რუსი მღვდელმოწამენი და მოწამენი საქართველოში, თარგმნა და შენიშვნები დაურთო ნუგზარ პაპუაშვილმა. – კალისტრატე ცინცაძე 150 (საიუბილეო კრებული), თბილისი, 2017
- ზამზახიძე 1966:** ზაქარია ფალიაშვილი. ბიბლიოგრაფია, შემდგენელი ლ. ზამზახიძე, თბილისი, 1966

- თალაქვაძე 2013:** ნიკიტა თალაქვაძე, მოქალაქე-მღვდლის დღიურიდან, თბილისი, 2013
- კაშმაძე 1948:** შალვა კაშმაძე, ზაქარია ფალიაშვილი (დოკუმენტალურ-ბიოგრაფიული ნარკვევი), თბილისი, 1948
- კეკელიძე 1955:** მიხეილ კეკელიძე, ზაქარია ფალიაშვილი. – სახალხო განათლების ქართველი მოღვაწენი და სახალხო მასწავლებლები, კრ. 2, თბილისი, 1955
- ლოგუა 2011:** თამუნა ლოგუა, იყო თუ არა ზაქარია ფალიაშვილი კათოლიკე და რატომ მოიხსენიება ის „ქართული წირვა-ლოცვის დამამშვენებლად“. – „თბილისელები“, 2011, 1-17.VIII, №31
- ნიკოლაძე 1984:** ნიკო ნიკოლაძე, მოგონებები, პროფ. დ. მ. გამეზარდაშვილის რედაქციით და შენიშვნებით, თბილისი, 1984
- პაპუაშვილი 2008:** ნუგზარ პაპუაშვილი, კორნელი კეკელიძე პირველ საეკლესიო კრებაზე და ორი კანონიკური დოკუმენტის ატრიბუციის საკითხი. – ქრისტიანულ-არქეოლოგიური ძიებანი // Studies in Christian Archeology, I, 1/2008
- პაპუაშვილი 2013:** ნუგზარ პაპუაშვილი, პერსპექტივები XX ს-ის საქართველოს მართლმადიდებელ ეკლესიაში [რეცენზია სერგო ვარდოსანიძის ნაშრომზე]. – კადმოსი (ჰუმანიტარულ კვლევათა ჟურნალი), 5.2013
- პაპუაშვილი 2014:** ნუგზარ პაპუაშვილი, კალისტრატე ცინცაძე სარწმუნოების, მოქალაქეობისა და კულტურის შესახებ. – კალისტრატე ცინცაძე, ქდაგებები და სიტყვები, გამოსაცემად მოამზადა, შესავალი და გამოკვლევა დაურთო ნუგზარ პაპუაშვილმა, თბილისი, 2014
- პაპუაშვილი-Papuashvili 2020:** ნუგზარ პაპუაშვილი, კათოლიკე ეკლესია და ქართული კულტურა (საკვანძო საკითხები) – Nugzar Papuashvili, Catholic church and Georgian culture (Key Issues). – მესა / The Mass, თბილისი / Tbilisi 2020
- პაპუაშვილი 2021:** ნუგზარ პაპუაშვილი, უდე და მისი ეკლესია, 2021
- პაპუაშვილი 2021:** ნუგზარ პაპუაშვილი, საქართველოს ეკლესია XIX საუკუნიდან დღემდე. – რელიგიური მრავალფეროვნება

საქართველოში, გამოცემულია საქართველოს სახალხო დამცველთან არსებული ტოლერანტობის ცენტრის მიერ, თბილისი, 2021

სახოკია 1984: თედო სახოკია, ჩემი საუკუნის ადამიანები, თბილისი, 1984

უმიკაშვილი 1901: პ. [პეტრე უმიკაშვილი], ფონოგრაფით გადაღებული სახალხო სიმღერა. – „ივერია“, 1901, 26. VIII, №184

ფალიაშვილი-Палиашвили 1966: ზაქარია ფალიაშვილის ცხოვრებისა და მოღვაწეობის ამსახველი სტაციონარული ექსპოზიციის მეგზური – Путеводитель стационарной экспозиции о жизни и деятельности Захария Палиашвили, თბილისი, 1966

ფალიაშვილი 2017: [ზაქარია ფალიაშვილის] ცხოვრება და მოღვაწეობა. – ზაქარია ფალიაშვილი – Zakaria Paliashvili, თბილისი, 2017

ჩხიკვაძე 1966: გრიგოლ ჩხიკვაძე, ზაქარია ფალიაშვილი. – ზაქარია ფალიაშვილი. ბიბლიოგრაფია, შემდგენელი ლ. ზამზახიძე, თბილისი, 1966

ცინცაძე 1971: კალისტრატე ცინცაძე, დიდი კომპოზიტორის შესახებ. – „საბჭოთა ხელოვნება“, 1970, №10

ცინცაძე 1994: კალისტრატე ცინცაძე, ქვაშვეთის წმიდის გიორგის ეკლესია ტფილისში, გამოსაცემად მოამზადა, ბოლოსიტყვა და საძიებელი დაურთო მიხეილ ქავთარიამ, თბილისი, 1994. – ქართული ეკლესიის ისტორია. მასალები და გამოკვლევები 2

ცინცაძე 2010: კალისტრატე ცინცაძე, ზაქარია პეტრეს ძე ფალიაშვილზე. – მწიგნობრობა ქართული 10, თბილისი, 2010

ცინცაძე 2010: კალისტრატე ცინცაძე, ქადაგებები და სიტყვები, გამოსაცემად მოამზადა, შესავალი და გამოკვლევა დაურთო ნუგზარ პაპუაშვილმა, თბილისი, 2014

ჭავჭავაძე 1955: ილია ჭავჭავაძე, თხზულებანი, ტ. 5, თბილისი, 1955

ხანთაძე 1966: შოთა ხანთაძე, მარი ბროსე (ისტორიოგრაფიული ნარკვევი), თბილისი, 1966

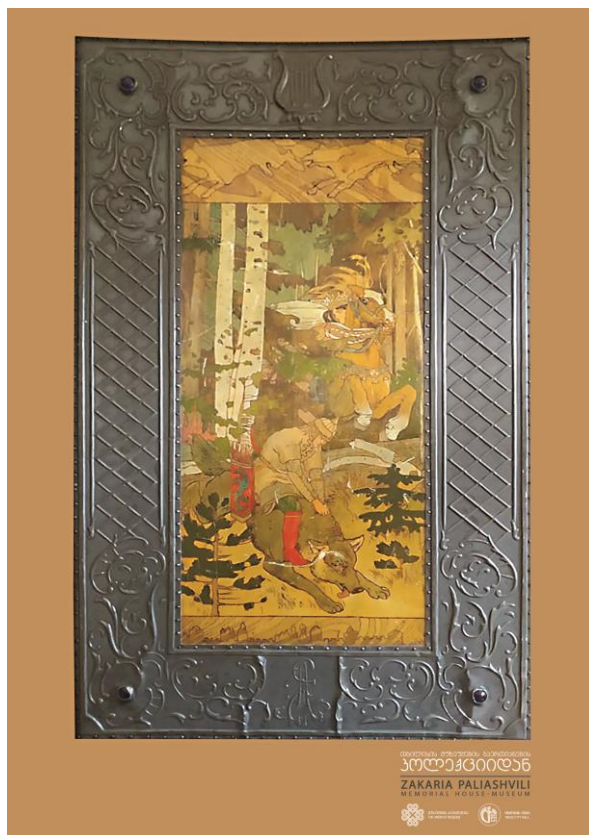
ხუჭუა 1974: პავლე ხუჭუა, ზაქარია ფალიაშვილი, თბილისი, 1974

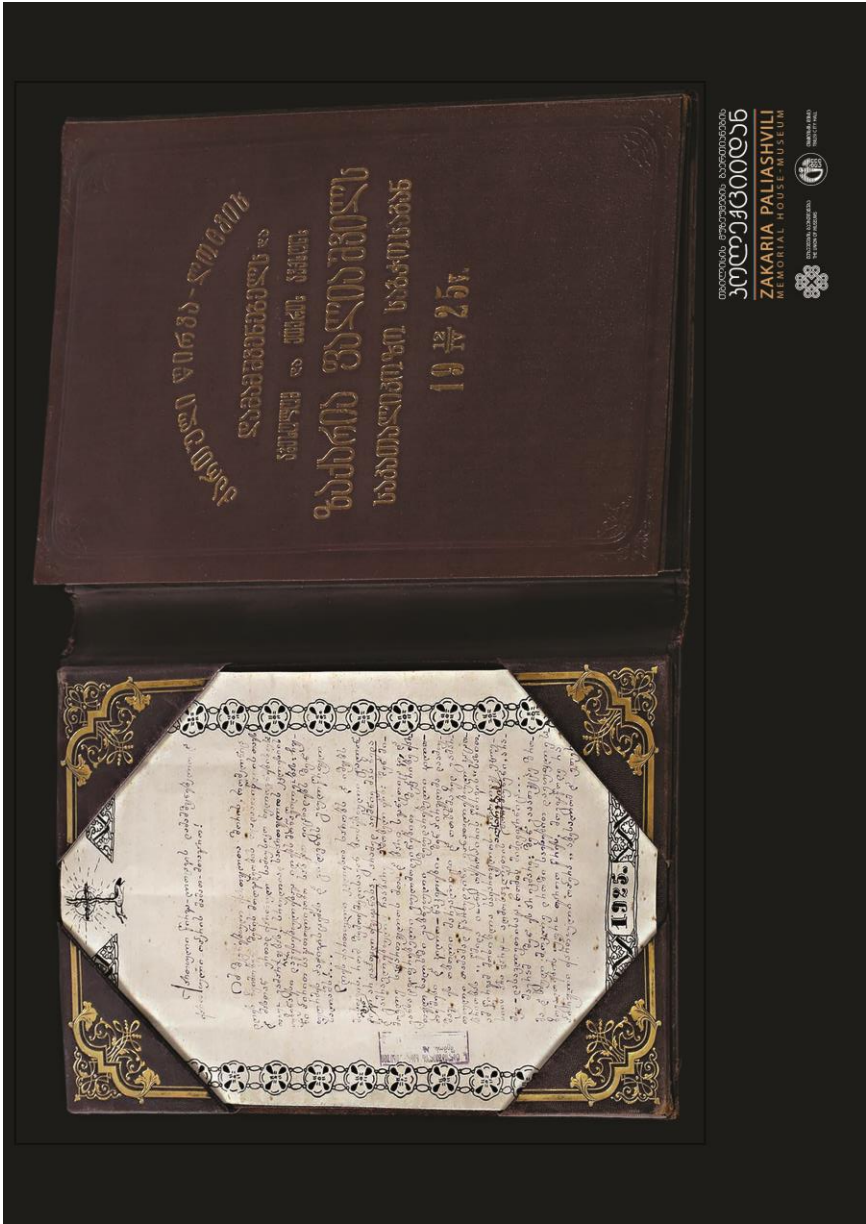
ჯორჯაძე 1911: არჩილ ჯორჯაძე, თხზულებანი, წიგნი მეორე, თბილისი, 1911

Papuaschwili 2008: Nugzar Papuaschwili, Korneli Kekelidse beim Konzil der georgischen Kirche 1917 und die Zuordnung zweier kanonischer Dokumente, in: Oriens Christianus, B. 92 / 2008

Papuashvili 2012: Nugzar Papuashvili, Aus der jüngsten Vergangenheit der georgischen orthodoxen Kirche: Die Erneuerung der Autokephalie und die Reformen, Tiflis 2012

Papuashvili 2020: Nugzar Papuashvili, Philipp Ammon, Georgien zwischen Eigenstaatlichkeit und russischer Okkupation. Die Wurzeln des Konfliktes von 18. Jh. bis 1924, Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann 2020, 238 S., 29, 80 EUR (ISBN 978-3-465-04407-9), in: Orthodoxe Forum, Zeitschrift des Instituts für Orthodoxe Theologie der Universität München, 34. Jahrgang, 2020. Heft 2

ქართული ენის მემორიალური მუზეუმი
პალაშვილის
ZAKARIA PALIASHVILI
 MEMORIAL HOUSE MUSEUM
 ქ. თბილისი, მ. ჭავჭავაძის ქ. 10
 თბილისის მუნიციპალიტეტის მერიის ადმინისტრაცია
 თბილისი, 2015 წ.

Zakaria Paliashvili in the Service of the Church:

One Unknown Correspondence and an Address of the Catholicos Council

The 150th birth anniversary Zakaria Paliashvili (1871-1933) was marked internationally in August 2021. We took part in solemn ceremonies and scientific activities; we dedicated a bilingual (Georgian and English) publication to the anniversary “The Catholic Church and the Georgian Culture (Pivotal Issues) (Papuashvili 2020: 115-151; 155-181) and a paper “Zakaria Paliashvili and the Georgian Orthodox Church” which was presented at the 4th International Scientific Symposium – Catholic Heritage in Georgia (8-9 June 2021, Sulkhani-Saba Orbeliani University). In both presentations, we stated that the merits of the small family of Catholic Georgians are so big that it needs a long-standing and ardent research to fully search for, register, examine and evaluate the whole material. The practice has revealed that in spite of the fact that a large amount of work has already been done and the materials are many as well, we still need to wait for innovations. The same is true with the life and art one of the conspicuous representatives of the family - Zakaria Paliashvili.

Before we present two written material about the deeds and name of the prominent composer, we consider it important to say that Zakaria Paliashvili was Catholic and it is a well-known fact. Accordingly, it is not a surprise that he, as a dedicated artist, he started his career in the Catholic Church and over many years he served as an organist, a choirmaster and a conductor at Catholic churches in Kutaisi and Tbilisi. His cooperation with the Orthodox Church is noteworthy and valuable which must have been conditioned by his own ecclesiastical and theological stance.

As is known, Zakaria Paliashvili and his comrades established a music school and a philharmonic society whose main objective was to study and work on Georgian folk and canonical chants (Gvakharia 1971: 12-13; Papuashvili 2014: 205-206); Paliashvili contributed to the hymns and liturgy of the Georgian Orthodox Church, namely to take down and publish the music-book of John Chrysostom's divine service (Chkhikvadze 19566: 11-13, 36); he formed a mixed choir with four voices which attracted the attention of the educated society and was met with acclaim (Jorjadze 1911: 34-35); he was involved in scientific and research activities and he played a leading role in the establishment and development of Georgian musicology as a discipline; Paliashvili performed fruitful field work in different parts of Georgia and saved a number of folk, canonical and secular chants; he carried out a fruitful pedagogical activity (Kekelidze 1955:350:352) and served to musical education and upbringing of new generations.

Correspondingly, Zakaria Paliashvili's cooperation with the Georgian Orthodox Church is well known, but in the literature, depicting his life and art, there is no information about when this cooperation started, who contributed to its development, what was the motivation and aim of the cooperation, and whether it had or not any ideological foundation. Thus, any new material that can be uncovered and brought in the research would be a desirable and salient phenomenon. In this case, we can observe two materials that we present chronologically and describe.

1. One unknown correspondence: Marie Brosset's commemorative service and "Mitskale"

It was said and written that periodicals are a mirror of life and a chronographer. The same can be said about Georgian journalism. Hence, it is not surprising that Georgian newspapers and journals have preserved several high-grade notes about political, religious and cultural life. Such kind of notes cannot be traced in any other genre of literature. These notes enrich a number of areas of Kartvelian studies.

A correspondence given in the newspaper *Tsnobis Purtseli*, the issue of 3 May 1902, column "Akhali Ambebi" (news), can belong to this type of material. The correspondence has no title and it is anonymous. Apparently, the author of the correspondence (as it usually happens in such cases) must have been an editor and publisher of the time, revolutionary and federalist, public figure and translation Aleksandre Jabadari (1851-1933) (compare: Bakradze 1947:15; Sakhokia 1984:152-153). This is a description of the commemorative

and clerical duty in Tbilisi Catholic Church of the Repose of the Virgin devoted to Marie-Félicité Brosset's (1802-1880) 100th birth anniversary, a brilliant scholar and a senior figure of Kartvelian studies.

The correspondence is the following:

“Yesterday, on 2 March, in the Georgian Catholic Church of the Repose of the Virgin, at the initiative of the Society for the Spreading of Literacy among Georgians served a requiem and a funeral service dedicated Marie-Félicité Brosset, a historian and archeologist. Many people, man and women, attended the ceremony, namely Right Reverend Kirion, the Consul of France, Chief Executive Sultan Krym-Girey, our public figures – Iliā Chavchavadze, Niko Nikoladze, representatives of local newspapers and many others. Father Pavle and Father Dominic conducted the service both in Latin and Georgian society; a choir of chanters spearheaded by the choirmaster Mr. Paliashvili was beautifully singing who chanted with a sweet tune in Georgian, among them “Mitskale” (grant me fiefs). Father Dominic gave a speech on Brosset” (Tsnobis Purtseli, 1902, 3. III, No 1741, p. 2).

First, “Mr. Paliashvili” stirs interest here. There is no doubt that the abbreviation ბ. (letter be in English) expresses reverence and denoted „ბატონო“ (Mister). Consequently, one episode of Mr. Paliashvili's church activities: on 2 March 1902, under his supervision a choir of chanters “beautifully sang” a chant with “a sweet tune in Georgian”, and “Mitskale” was outstanding among others.

We can pose a question: who is meant under the name Paliashvili – Ivane or Zakaria?

The activities at different Catholic churches of Petre Paliashvili's sons, a bellringer of Kutaisi Catholic Church (“the haven of immaculate conception”), is widely known. It is noted in relevant materials that Alfonso Khitarishvili, the rector of the Catholic Church of the Repose of the Virgin, brought Zakaria and his elder brother Ivane from Kutaisi to Tbilisi in 1887. After that, Ivane worked as an organist at the church, while Zakaria served as his assistant and chanted. Moreover, Ivane left his job at the church and moved to the Opera. He hand over to his brother Zakaria the position of choirmaster and organist (Kashmadze 1948:10-11; Gvakharia 1971:4-5).

Thus, Zakaria had served as a choirmaster at the church since 1889. We can assume that he participated in the mass and the service conducted on 2 March 1902. This assumption is logical; however, it contradicts the episode of Zakaria Paliashvili's biography, according to which he lived in Moscow in 1900-1903 and studies at the famous Conservatoire. That is why we can doubt

that the person at the church was Ivane Paliashvili. Obviously, we cannot exclude this doubt, but there is no evidence for the assumption: there is no proof that could confirm that Ivane got back to church service (however, we cannot exclude this fact). We should remember one detail in Paliashvili's biography. According to this detail, Paliashvili still managed to arrive in his homeland and pursue the art; he travels around different parts of Georgia, records folk melodies on a phonograph and performs the activity important for future generations.¹ Despite studying in Moscow, Paliashvili keeps contact with Tbilisi. This fact minimizes the doubt that him serving as a conductor on 2 March 1902.

Unfortunately, Zakaria Paliashvili's biography has not been examined well in order to say where he was on 2 March 1902. We can suppose that there is such material and it still needs to be uncovered. Up until then, we can say that the abbreviation „ზ“ is addressed to Zakaria Paliashvili who was already a professional conductor at the time.

If we will not doubt the assumption, the above-mentioned correspondence, first, is noteworthy taking into account the fact that it enriches and tops up his biography with one more detail; it will prove that Zakaria Paliashvili arrived in Georgia on 1-2 March 1902 to participate in the requiem dedicated to Marie Brosset's birth anniversary. He could use this visit to carry out scientific fieldwork.

We should take into consideration that Tbilisi Catholic Church of the Repose of the Virgin is one of the vital and picturesque page in the life of the Paliashvili brothers. Researchers pay attention to it and make allowance for the date provided by the press. In fact, the literature depicting his life and art is not aware about this correspondence, neither the bibliographies nor the monographs.² That is why professional interests towards this material grow.

The correspondence is worthy of attention from another perspective. It reflects the spirit of that ecclesiastical and public movement activating at the end of the 19th century and during the 1920s and aiming to get the Georgian Catholic and Orthodox Churches on close terms (Bubulashvili 2007:159; Bubulashvili 2022:658-666; Papatashvili 2021: 196-222). Marie Brosset's life

---

¹ The newspaper *Iveria* says: "the Society for the Spreading of Literacy among Georgians bought a gramophone (a machine for recording songs) and entrusted the recording of Georgian folk songs to Mr. Z.P. Paliashvili. Mr. Paliashvili will leave for Kakheti at the end of this month; and then he will travel around Guria and take down and record local folk songs (1901, 24. VI, No136, p. 1). Compare Umikashvili 1901:3; Zambakhidze 1966:53; Paliashvili 2017:22.

² Compare the references on Zakaria Paliashvili's life and art: Zambakhidze 1966; Kashmadze 1971:14-15.

and career apparently embodied this idea. He was a pious Latin Catholic who gained theological education in a theological seminary (Khantadze 1988:9). Furthermore, he chose as his profession the study of Eastern Christianity and mainly the old Georgian Christian literature and tradition devoting his life to this pursuit; Brosset traveled in Georgia (1847-1848), became acquainted with its regions, historical Samtskhe-Saatabago in particular. He left behind important reports on the antiquities of the region, namely, reports on Catholic churches (Papuashvili 2021: 163-166, 196-198).

Marie Brosset's firm ties with Georgia coincided with the time when the following question was posed internationally: did Georgian Catholics exist in the Middle Ages, and if it is true, is their spiritual and material heritage a valuable part of the Georgian Christian culture?

Marie Brosset's interest was to receive an objective answer to this question. This interest can be proved by Dimitri Bakradze's (1826-1890) personal letter, one of his Georgian correspondents and a distinguished scholar, which he sent to an older colleague in 1877. The document says: "it is noteworthy that the absolute majority of so-called Armenian Catholics in Artanuji and Artvin is presumably a Georgian element. Through the religious worship, Catholic Armenians lost their native language. Their Armenian language is so loaded with the Georgian lexis that it can be coined only as Armenian-Georgian. The Armenians from Tbilisi who work there say that they could never understand the language of the Catholics if they themselves did not speak Georgian" (Brosset 2016:191). Taking into account the above-mentioned, I think that the following topic needs to be investigated thoroughly: *Marie Brosset and Georgian Catholics*. However, before we move to this topic we can presume Marie Brosset to be a devoted friend of the Georgian Catholics who were supporters of the Greek-Byzantine rule. Therefore, it is natural that Father Dominic, that is, Priest Dominike Mughashashvili-Patsadze (18??-1911), an adept of the mentioned rule, a famous publicist and editor and publisher of the journal *Jvari Vazisa*, gave a speech at Brosset's commemorative service. Those who are acquainted with the materials of this journal may know that it ardently supported and served the idea of uniting the Georgian Orthodox Church and the Roman Church through the principle of union.

In addition, it is not surprising but worthwhile to note that Bishop Kirion Sadzaglishvili (1855-1918), who was later Catholicos-Patriarch in 1917-1918 and then canonized by the Georgian Orthodox Church, attended the mass. This is the reason to suppose that among other public and religious figure of the time also Kirion Sadzaglishvili supported the idea of drawing the Orthodox and the

Catholics closer. We can recollect his words from the letter sent to Pope Benedict XV. Its French version is dated 25 September 1917. The author, after several days from his enthronization, addresses to the leader of the Catholic Church: “Envoys and preachers of the Roman Temple... loyally served under the protection of the kings of Georgia as the good shepherds... They built your churches in the country and converted many Georgians to your Temple. They glorify God until today according to the rule of the Roman Temple and honor your holiness. Today... I give my compliments to your beatitude and vow never to oppress your parish in my heart and in the Georgian nation. I hope that your holiness will not neglect Georgian Catholics and their religious and national values”.¹

It is not unexpected to name Ilia Chavchavadze (1837-1907) within the context who was regarded as the “Father of the Nation” and canonized. A number of materials confirm that he shared merriment and woe of his Catholic compatriots (Bubulashvili 2003: 55-59). He was taking into consideration their national and church problem in his writing: “There was a time when people were thinking that when people worship God in different ways within one country the unity of the state will not success and it will be ruined. The Reformation proved that this opinion is the result of ignorance; it proved that different religions could be perfectly accommodated in one country without taking out even one brick from the foundation of the unity (Chavchavadze 1955:81). *Zakaria Paliashvili* and *Ilia Chavchavadze* can be a subject of a separate discussion. If we glance at the analytical bibliography of Georgian journals and newspapers, we will make sure that Ilia’s *Iveria* paid much attention to the young professional (compare the above paragraph, footnote 1). The cooperation between these patriots is generally cited in the special literature; namely, they state the following: “The Georgian literature will always remember that if Georgia has its prominent figures in the sphere of music, the Father of the Nation, Ilia Chavchavadze greatly contributed to it. He treated the your musician with care and kindness and paved the way for his success... prominent Georgian Zakaria Paliashvili owes much to Ilia Chavchavadze and to the entire nation” (Avaliani 1982:144). The correspondence under discussion specifies and fill up the story of their relationship giving us an opportunity to think that their meeting at Tbilisi Catholic Church of the Repose of the Virgin on 2 March 1902 laid the foundation for their relationship.

---

¹ The latest publication of the original and translation of this document with bibliographical references: Papuashvili 2012: 127-130.

According to the correspondence, not only officials – diplomats, Bishop Kirion and Ilia Chavchavadze - attended the divine mass but also representatives of civil society: “Niko Nikoladze, a representative of a local newspaper and many others”. It is also natural that Niko Nikoladze (1843-1928), who was a public figure, politician and a popularizer of democracy and liberalism, attended the ceremony. Niko Nikoladze got to know about the Catholic Church in his childhood; he has Catholic friends and he cooperated with them. It was a tradition for his family to give a prayer together with Catholics”.¹ This tradition accompanied him for the whole life and he presumably might be one of those who wanted to unite the Orthodox Church with the Roman Church on the basis of the principle of union.

In addition, the above-mentioned information about “representatives of local newspapers” speaks of the good attitude of Georgia’s press (Georgian and Russian) towards the Catholics. The author of the correspondence under discussion together with his newspaper had certainly the same attitude. The words “and many others” implies mostly the Orthodox including the clergy because Kirion who was the chief Orthodox priest could not attend the mass without other priests.

Thus, we can observe a step forward for the unity of the Churches. It is not accidental that this happened at the anniversary of the person whose of life’s and career’s main direction embodies some kind of synthesis of eastern and western traditions of Christianity.

One component of this synthesis is seemingly the chant “Mitskale”. This is a chord for the Psalm 50 and a chant of chants of repentance which is the basis for the idea of recovery of unity between different confessions. The issue of the chant’s version sang on 2 March 1902 needs to be examined separately. I hope that this issue will be of interest to specialists of the Latin and Greek-Byzantine liturgy. We think that under the chant that chant of the Lent is meant which starts with the words „მსწრაფლ განუხუენ სინანულისა ზჳენი“. Orthodox Georgians call it “Sinanuli” (repentance). As Zakaria Palishvili worked on the chants of the new Georgian Orthodox liturgy, we can pose the

---

¹ We can read in his memoirs: “During that time (in the 1950s), only three people were traveling from Kutaisi to Russia for trade: Petre Mghebrov who moved from Gori to Kutaisi, also Gabriel Endronikashvili from Gori and my father. In spring, they would saddle up their horses and say at home: Mghebrov, Endronikashvili and my father would make an Armenian priest, patre and archpriest respectively to perform services of intercession in front of all the relatives, they would tearfully kiss their wife and children and go to Russia via Tbilisi and the Caucasus (Nikoladze 1984:25).

following question: does the music-book of “Sinanuli” which is used even today belong to the same composer? If it is proved that “Mitskale” performed at Marie Brosset’s funeral and “Sinanuli” are the same, the theory of associating “Mr. Paliashvili” with Zakaria Paliashvili, the patron of the Georgian Orthodox hymnography, will be strengthened. As a result, we can state that “Sinanuli” which is imbued with ardor and expressiveness was first sang to a wide public at Brosset’s anniversary at Tbilisi Church of the Repose of the Virgin. The conductor was the author (or editor) of the chant Zakaria Paliashvili.

We will not be mistaken if we say that only a person inspired by the spirit of the church of Christ could create the hymn “Sinanuli”. This kind of a person was Zakaria Paliashvili confirmed by the following words: “... the siblings in our large family were naturally gifted with music talent from our childhood. To my mind, this could be explained by the fact that we as Catholics would often go to the church where tender voices of the organ delights and develops your ear. We but mostly I and my elder brother Ivane who instilled in us a love for music were continuously at the church and gradually our ear for music was developing” (Kashmadze 1948:5). It is evident that “the voice of the church” was indelibly printed on the perception of the professional, on every single segment of “Paliashvili music”. That is why the influence of Paliashvili’s church music on his secular music is discernable. Servants and ideologists of the Soviet Union did not lose track of it and they blamed Zakaria Paliashvili for being religious. Professor Akaki Gatsserelia put it: “We heard much about the third of the play “Abesalom and Eter” – it is music relevant to the clergy” (Gatsserelia 1978:164). Of course, atheists and yet more Bolshevik atheists had the reason to claim that; it is enough to listen to “Paliashvili’s music” only once and to feel and experience the spirit of church.

All in all, the novelty of the discussed correspondence for the modern study is the following: Zakaria Paliashvili started his career at church from his student years and Orthodox citizens of Georgia had the opportunity to listen to his spiritual music from the very outset.

2. An address of the Catholicos Council and Zakaria Paliashvili’s faith

According to the faith of the Christians, the spirit of the Catholic and Apostolic Churches embraces equally both parts of his earthy body – the East and the West and impregnates them with equal fullness. Here we mean Catholic and Orthodox traditions in terms of understanding and terminology. Obviously, we do not imply radical and ultra-religious views. With regard to Paliashvili’s

chant “Mitskale”, we can say that an array of his music, like Marie Brosset’s scholarly horizon, gathers and unifies both Christian wings of the Georgian cultural backbone. We can pose a question: did the educated and magnificent children of the Georgian Orthodox Church think the same? We find the answer to this question in one document – an address of the Catholicos Council.

Before we touch upon the issues of creation, revealing and the content the document, we return to the above question: when was the foundation of the cooperation between Zakaria Paliashvili and the Orthodox Church laid and did this cooperation have religious grounds?

We have already remarked that none of the studies was dedicated to Zakaria Paliashvili’s life and career mention the person whose inspiration and support put the young faithful Catholic in the service of the Orthodox Church substantially contributing to this field. This person was the greatest ecclesiastical and public figure, *Kulturträger*, scholar and pedagogue, the Catholicos-Patriarch of All Georgia Kalistrate Tsintsadze (1866-1952). A memoir called “The Memoirs of Zakaria Petres Dze (Son of Petre) Paliashvili” has an important place in his rich written heritage. The memoir answers the given question and proposes the origin of the mentioned document (address).

The written original of the memoir is protected in the author’s personal archival fund¹ and is published four times.² The autograph is enriched by a signature - “K.-P.K. Tsintsadze 1930. March 8, Tbilisi” and a postscript under the title - (Written by Mrs. Buzogli’s request”). Hence, the Catholicos Patriarch finished this piece of writing in Tbilisi, March 8, 1938. Its initiator was a famous vocalist and a pedagogue Dadzezhda (Natalia) Abashidze-Buzogli (1888-1976). The date prompts us to think that the author intentionally synchronized “The Memoir” with the International Women’s Day, March 8. Presumably, the author of the writing cheered up the author of the idea by the implementation of her wish and request and congratulated her on the festival in this way. Perhaps Kalistrate Tsintsadze gave Buzogli the copy of “The Memoir” with verbal or written good wishes. Thus, the study has address the following question: is this document still embellishes (if it is still preserved) the archives of the addressee (the author of the idea)?

---

¹ Korneli Kekelidze Georgian National Centre of Manuscripts (NCM): Tsintsadze 109, 85r.-95v. (See below additional information on this archival document, footnote 7).

² Mikheil Kavtaria published it twice; and we published it also two times (references: Papuashvili 2014:279). First publication was issued under the title “About the Great Composer” (Tsintsadze 1971: 18-22). Mikheil Kavtaria prepared the publication and dedicated it to the 100th anniversary of Zakaria Paliashvili. None of the publications is a diplomatic copy. The passages given below are perfect copies.

The memoir begins with as the following:

“I met Zakaria Petres Dze (Shakro among his friends) Paliashvili in the Georgian Gymnasium at the beginning of 1903: a neatly dressed, tall, slim, and pale young man with big black and ignivomous eyes entered the teachers’ room with one of the teachers and was speaking with him nervously. I asked Aristo Kutateladze sitting next to me and being “adolescent” even in old age who that young man was and what he was doing there. He replied: he is a music teacher Shakro Paliashvili. I told him he must have been “French”. Aristo asked me with amazement: how can you notice? I said I saw such bright eyes only among Catholics and just among faithful Catholics. Aristo burst into laughter and called out for Shakro: come here, meet our Father. I think he liked you. Shakro came up to us and we got acquainted with each other” (NCM: Tsintsadze 109, 85r.; Tsintsadze 2010:207).

Hence, the friendship and cooperation of two patriots started, and the memoir conveys vividly and strikingly. The following stories are emphasized: the Chief Executive Golitsin was visiting the gymnasium whose director was Ekvtime Takaishvili; Shakro Paliashvili was the conductor when the Golitsin entered the hall of the gymnasium and the choir of pupils brilliantly sang the hymn of Russia “God, Save the King” and Andria Qarashvili’s “Homeland, Homeland”; the Chief Executive was delighted; Zakaria’s “only son Irakli” was baptized by Kalistrate Tsintsadze. Zakaria was enchanted by the hymn accompanying the baptism at the Orthodox church – „რაოდენთა ქრისტეს მიერ ნათელ გვიღებოეს“; Zakaria Paliashvili started to write down the musical notes of liturgical chants and the whole service; He established a philharmonic society and take its first steps forward; Paliashvili formed a mixed choir with four voices the Kvashveti Church, and the author underlined the worshipers’ attitude towards this fact; he also served outside this Church “through thick and weak” and wrote down the musical notes of chants sang during private services (wedding, burial service, funeral); Paliashvili invited Catholicos Kirion, Metropolitan Bishop Leonide and other clergy to the “first performance” (1917) of “Abesalom and Eter”, they blessed the first steps of the Georgian opera.

However, the last episode is of our special interest:

“On April 12, 1925 Georgian society had to celebrate Shakro’s 30th anniversary of his career. As soon as I heard about it, I applied to the Catholicos Council with a statement to participate in the celebration. The Catholicos Council accepted the statement with enthusiasm and ordered Ivane Ratishvili to ask the celebration commission for relevant permission and represent the

Council at the ceremony. We address to the commission in written form. They promised us, but on the celebration day they refused to give us permission...It is clear how pleasant that refusal would be for the Council. I and also Vano Ratischvili were very upset: Shakro's talent was growing and developing in front of us. We were necessitated to write an address (its copy is given below)¹ and present Shakro with a music case at home. Shakro and his wife, brother Vano and sisters were at home at a fixed time. We read the address to them, Shakro's eyes filled with tears. He said that he did not hear this kind of evaluation about his career even at the ceremony. The sincerity and simplicity of the address will be explained by the fact that it has been written by those in whose circle he spent the conscious and best part of his life. Shakro was moved. He recollected many details from his past life...We were about to get up and leave several times, but Shakro did not let us go. He told us to stay a little bit because he would not be able see us, his two older friends again. He said that he wanted to "get full" by and take pressure in the conversation with us. I hardly got read of cheered up Shakro.

Apparently, this was my last conversation with Shakro; after that, I seldom met him (in the street) and changed a couple of words..." (NCM: Tsintsadze 109, 95r.-v.; Tsintsadze 2010: 214-215).

The cited text is valuable in terms of information and content, as well as in terms of documentation. It fills up and enriches not only the life of the Catholicos Council but also Zakaria Paliashvili's biography and spiritual portrait. Therefore, every aspect of the memoir attracts our attention.

The working of environment of the Church ruling body in the first decade of April 1925 is reproduced in front of us. Archpriest Kalistrate Tsintsadze, the author of the memoir, is the moving spirit one of its prestigious activities. He was released from prison on March 8 (Papuashvili 1914:225). Shortly after that, he renewed his service for the Catholicos Council² and put forward a timely and urgent idea for discussion. His colleagues were equal to the occasion and they (in their shape the Georgian Orthodox Church) gave way to his initiative

---

¹ The phrase given in the brackets is on the written original. We do not meet this phrase in the publications (see above, footnote 6). Its reason for this is that the mentions "person" is not present in the collection (an notebook that contains sheets of paper) to which the text of the memoir, on the pages of the classroom notebook, is added and attached (see above footnote 5): it was not considered appropriate to include this phrase in non-diplomatic (popular) publications.

² The addressed to the Catholicos Council with the respective request ("application") on 25 March of that year. He received a positive reply on 27 March (NCM: Tsintsadze 14). Accordingly, the status of the Catholicos Council was restored in 19 days after his release from prison.

(“application”) expressed in a April 8 “decision”. By the “decision”, according to the memoir, a layman Ivane Ratishvili was ordered to cooperate with the author of the idea. He was instructed to manifest the Catholicos Council, that is to say, the Mother Church at that great national forum.

The mentioned layman is a representative of the intelligentsia of the time, pedagogues and public figure Ivane (Vano) Giorgis Dze (son of Giorgi) Ratishvili (1862-1933). He actively participated in ecclesiastical and cultural life; he was a member of the Catholicos Council and a delegate of the 2nd and 3rd Councils of All Georgia; Ratishvili supported national and political views of the Catholics Patriarch Ambrosi Khelalaia and the idea of reforms in church service (Talakvadze 2013:113, 129, 363, 492, 982; Vardosanidze 2000: 46); He served as a bellringer at Tbilisi Kvashveti Church from 20 May 1924 to 13 February 1925 წლის 12 (Tsintsadze 1994: 96). Moreover, the memoir contains unique information according to which he took on the role of godfather to Zakaria Paliashvili’s only son Irakli (1904) and during the baptism he contributed to the harmony of the chant „რაოდენთა ქრისტეს მიერ ნათელგვიღებოეს“ so that the composer started to sing himself. Paliashvili became interesting in writing down the tune in the musical notes and deepening the cooperation with the Orthodox Church (NCM: Tsintsadze 109, 88v.; Tsintsadze 2010: 210). Therefore, the Catholicos Council did not accidentally fix on that condition on 8 April 1925.

“The anniversary commission” that united representatives of the Georgian elite¹, unlike the Catholicos Council, did not come up to expectations and could not live up to under the Bolshevik-antireligious regime, under the conditions when it put the whole Catholicos Council on trial one year earlier. The regime declared the Council as an anti-Soviet and counterrevolutionary organization and arrested its personnel (Papuashvili 2014L220-225).

The scholarly importance of the “The Memoir” will increase if we take into account the fact that nothing is said about the mentioned initiative of “the anniversary commission” (see above footnote 9). Consequently, the memoir enables up to penetrate into the working environment of the commission and specify some details. The phrase – “we addressed to the commission in writing for permission. They promised us, although on the day of celebration they declared that they would not give us permission...”- assures us that the commission met the “written application” with a good disposition. It is not difficult to assume what happened afterwards. The subtext says that the higher

---

¹ About this commission and the anniversary see: Zambakhidze 1966: 223; Gvakharia 1971: 32; Khuchua 1974: 120-122.

authority was always interfering and it interfered also in this case in the activity of the “anniversary commission”. It neglected the commission’s benevolence and forced it to prepare a negative answer. That force was the censorship of the time and the Communist party upper stratum. Thus, the refusal adorned not only the story of Zakaria Paliashvili’s anniversary but also the history of the Soviet repressive machine as an example of its ruthlessness. Through this way, we observe the frightened and subdued commission, the repressed Catholicos Council and two of their representatives, the priest and the layman, who stood in front of the Opera waiting for the permission to the anniversary of their friend and colleague. We can see that the hero of the anniversary is also repressed and humiliated, as the high and mighties disregarded and neglected his wish. Expectations were not answered!

The scene of giving the “Address” (written address) to the addressee is described in the memoir expressively and spectacularly. The visit had to be paid within the following days after 12 April. We see the family prepared to receive the guests in the house where Zakaria Paliashvili lived since 16 August 1915 and it has been the composer’s house-museum since 1959 (Tbilisi, 10 Dimitri Bakradze Street).¹ Beside the family head Zakaria stands his wife Yulia Mikheilis Asuli (daughter of Mikheil) Utkina. In addition, there are Zakaria’s brother Vano and sisters. Apparently, they are specially invited there. Vano (Ivane) and Kalistrate knew each other. The Paliashvili brothers sympathized with him during the discussion on the revival and modernization of the church life which were taking place in 1922 (Talakvadze 2013:484). Ivane Paliashvili and Ivane Ratishvili surely knew each other. The guests were acquainted with Zakaria’s and Ivane’s sisters Tekle and Nino. Apparently, they knew each other from the Kvashveti Church where the sisters chanted in the professional choir (Tsintsadze 2010:213). Hence, we are witnesses to a pleasant meeting of acquaintances and friends.

The audience started obviously with reading out of the “Address”. This mission was certainly taken on by the Archpriest. We can see the listeners who listen to the address with breathless attention and with content “The Memoir” revealed not only the features of the great composer’s spiritual and emotional character, his sensitive heart and tear-stained eyes, but also it preserved the words pronounced during the meeting: “I have not heard this kind of evaluation about my career even at the ceremony. The sincerity and simplicity of the address will be explained by the fact that it has been written by those in whose circle I spent the conscious and best part of my life”. We can already imagine

---

¹ See about the Museum in the Georgian and Russian languages: Paliashvili 1966: 4-33.

easily how tenderly he kept his memories from the gymnasium and how frankly he was addressing his gymnasium friends and coworkers: “Please stay a little bit. When can I see you again, my older friends and the two together. I would like to get full by and take the pleasure in the conversation with you!”

The passage provides important information in terms of archaeography. The passage mentions four documents: the application written to the Catholicos Council, the 8 April 1925 decision of the Catholicos Council, the “written application” to the anniversary commission, the genuine text of “Address” and its “copy”. We mentioned the fifth (the copy) of the document above (footnote 7): we do not meet it there where it has to be found according to the author. It is that part of the notebook (96r.-144v.) which unites the documents of different forms and content. We can assume that the documents are selected and arranged by the author himself – Kalistrate. The material was adorned by the copy of the address, but it disappeared later. It is obscure who, why and when committed it. The fate of the first, second and third documents is also unknown. This fact dictates us to move forward to the way of finding them. Fortunately, we know the place of document in question, that is, the “address” and the focal point of our research. That is why we can deal with its text.

We, the publishers of the memoir, did not know where the document had been preserved since the composer’s death (6 October 1933) (see above, footnote 6). This issue was decided in 2011 when an interview of a journalist Tamuna Lolua with a research assistant of Zakaria Paliashvili’s House-Museum, Tamar Chinchaladze-Marr, was published. The respondent replied to the question – when and how did Zakaria Paliashvili become Catholic – in the following way: “Recently, his Catholicism has been emphasized. For this reason, we consider it necessary to make the public familiar with a document preserved in the funds of the Museum. This museum-piece of a historical importance reflects the attitude of the Georgian Church to Zakaria Paliashvili’s art... This is an anniversary material dedicated to Zakaria Paliashvili’s 30th years of career in 1925...” (Lolua 211:90). The interview is noteworthy from different perspectives. The interview informed a wide public about the story of saving and preserving the document. In addition, we are surprised about the following circumstances: 1) what is the reason that the correspondent associates Zakaria Paliashvili as a Christian who was converted from Orthodoxy to Catholicism, i.e. a proselyte? and 2) why does the respondent is obliged to avoid direct answers? We do not understand the subtext of the sentence: “Lately, his Catholicism is emphasized (Zakaria Paliashvili’s, N.P.)”. Naturally, the following question can be posed: when was not Catholicism of Zakaria

Paliashvili's and his family's tradition "empathized"?! It can seem to the reader that the museum-piece ("the anniversary material") in question speaks of the groundlessness of the mentioned accent. However, the information which is conveyed though the interview does not contain anything that could deflate the "recent accent". The respondent pays attention to that part of the address which touches upon the music-book of John Chrysostom's service and his merits for the Georgian hymnography. Obviously, this is his monumental contribution; however, his eminence is not related to his faith. We should take into consideration that John Chrysostom's liturgy as well as the Georgian hymnography belongs to the unified Church, created during the union of the Churches whose inheritors both Orthodox Christians and Catholics. As for the correspondent's view, it comes under influence of Orthodox nationalism, that is to say, heresy, phyletism¹ and corresponding anti-Catholic hysteria.

Thus, the respondent informs us about a pleasant and delightful story: the document in question – the Address of the Catholic Council – is not lost and it is kept in the archival repository of the addressee which is important and pivotal in this case.

Readers interested in this topic had the opportunity to get acquainted with this document in 2017 when Tbilisi Museum Union published a Georgian-English album „ზაკარია ფალოაშვილი - Zakaria Paliashvili“. We come across among the materials reflecting the composer's life and art a photo of the address of the Catholicos Council, a long passage of the text and its English translation. Moreover, we can find a photocopy of the last paragraphs from the genuine manuscript of the "memoir" (about the address) (Address 2017: 260-261). This time, our objective is describe this museum-piece, prepare for publication the full text of the address and discuss its content.

The museum-piece, i.e. the "memoir" with the name of the author on it, "the address and the music case", "the Address of the Catholicos Council" in general, is given in the main inventory book by number 365.² According to the same book, the composer's younger brother Nikoloz Paliashvili gave this piece to the Museum in 1961. The stamp is put on the sheet of the address in which the date is fixed: "5 April 1961". Accordingly, the Museum received the piece on 5 April 1961. Apparently, Nikoloz Paliashvili once possessed this piece.

---

¹ See more about this phenomenon: Papuashvili 2008: 430-437, Papuaschwili 2008: 121-126.

² I would like to express my sincere gratitude to my honorable colleagues for giving me an opportunity to become acquainted with and work on the museum-piece: Nino Sanadiradze, General Director of Tbilisi Museum Union, Tamar Marr, Curator of Zakaria Paliashvili's House-Museum and Tea Dumbadze, Curator of Funds.

“The Catholicos Council’s Address” has is a complex structure and a form of an album. It consists of three parts: 1. a leather-bound wooden cover (26X38); upper and lower parts are interconnected by a hard backbone; 2. a thick and hard leather folder which is stuck on the first page of the lower cover and looks like a music case (now the contents are empty); and 3. the address itself for which a printing house paper folded in two is used for its genuine text (36X38). The leatherette functions as leather in the album.

The first page of the album cover also consists of three elements: 1) a frame made of light-colored narrow wooden bars are stuck on it; 2) this frame surrounds the second metal and ornate frame which is relatively wide; it is attached to the board by purple gemstone beads in all four corners. There is a musical instrument lyre in the center of its upper parts, while in the centre of the lower part there is a note-like figure; 3) there is a painting within the frame conveying a hunting scene in the dense wood: a woman with a flamboyant crown is sitting on a steed and looking at a knight hopefully who is sitting on a wolf-like animal and taming it manually.

The triangle areas of the four corner of the second page of the album cover are embellished with old Georgian ornaments. The triangle areas are made up with a diagonally laid leather cover. In the window between these corners, there is a sheet of paper for the address folded in two. The following title is imprinted on the upper page leather of the folder: “To Zakaria Paliashvili, the Adorner of the Georgian Divine Service and the Author of “Abesalom and Eter” from the Catholicos Council 19^{12/IV} 25 year“. This means that the inner space of this part of the album is for music-books.

The four sides of the first page of the Address’s four-page paper are ornamented. The Cross of Golgotha is written in the middle of the upper band, while the date “1925” is written in the middle of the lower band. Under the ornament, below the right edge we come across an autographic postscript: “P. Romanishvili’s Painting”. It means that the design, that is, the entire present (the album) of the “Catholicos Councils’ Address” apparently belongs to P. Romanishvili. We have not known the painter with this initial and the surname so far; however, his qualification, according to the craft, does not elicit any doubt. First of all, this assumption can be proved by the above described scene of the painting which is original and it is apparently nourished by the Georgian folklore; it symbolizes fight against evil; as if it deplores violent sovietization of Georgia which was executed during that time and therefore the present takes on political loading. The paper and metal ornaments are impressive. Nevertheless,

the museum-piece requires more specific investigation which is beyond our objectives.

The text of the address starts with the first page of the paper and ends with on the second page with a signature, the date and place. The main text is followed by an annex (P.S.) which is on the second and third pages. The annex expresses grief over the fact that the address was not given to the addresses as it was intended to be done according to rule (see the text below).

In short: the Catholicos Council presented the composer, whose anniversary was being celebrated, with the decorated album, the music case and the address.

According to the above-mentioned, it is evident that love and devotion are put in the present. It is adorned with old Georgian coloring and it represents a work of art owing to the authors of the text and the painters. We can observe that the printing house-lithography is also involved in this matter in order to make the craft of the painter on the cover, the folder and the first page of the paper look firm and attractive. The address was created hastily but carefully which was accommodated on two pages of a four-page sheet. All of these were performed within three days, from the Catholicos Council's permission to the anniversary, from 8 April to 12 April. This demonstrates that the organization oppressed by the officials from all sides requires tenfold effort.

The heart and soul of the present is yet the address which starts with P.S. as the following:

Adorner of the Georgian Divine Service and Arch-Father of the Georgian
Opera!

Among those sensible Georgian who celebrate the 30th anniversary of your career and with it the unconditional accomplishment of Georgian musical art, the supreme institution of All Georgia Church takes part in it: by our words, the Catholicos Council declares its deepest respect to you and offers sincere compliments!...

Today, the Georgian Church rejoices that you did not bury your talent gifted from God but have mercy upon him and you entrusted it already multiplied to you mother nation: you traveled around highland and lowlands of Georgia, even Svaneti, and collected local accents and music with astonishing zeal dispersed among the Georgian people. You were the first who cultivated this lonely pearl, aligned it four voices and boldly presented to the educated human race in the form of "St. John Chrysostom's Service". This service

enchanted not only eastern but also western Catholic Church, Roman Catholics...

It was enough for you: you increased your labour tenfold and in a short time, you completely possessed a wider circle of society by giving us the first Georgian opera "Abesalom and Eter". This opera spread and perpetuated the Georgian professional - Zakaria Paliashvili's name in Georgia as well as beyond its borders...

You should remember how the Georgian Church met your work with compassion and excitement: Catholicos Patriarchs Kirion and Leonide blessed your opera together with the members of the Catholicos Council who personally attended the first performance, although such high-ranking clergymen never had passed the gate of the theatre!...

Current Catholicos Council and its Chair feel even more happiness and pleasure: your adamant ardor and ever-living art give to Georgian art "Daisi" (dusk) inspirational for soul, soothing and enjoyable for heart!...

The Catholicos Council taking into consideration the aforementioned hopes that you will enrich musical art with not only one and two compositions relevant to your talent and zeal. Through this way, you will contribute to the Georgian people to be given the place of honor in the family of advanced and education nations...

To conclude, we consider ourselves happy that the Catholicos Council was honored to take part in today's commemoration, we who worked with you over the course of many years for the well-known Georgian gymnasium and who are witnesses to your everyday selfless work. Long live, our precious friend, have a good health and a calm soul, to the glory of God and for the benefit of the art refining and purifying humans!...

„12“ April

1925

City of Tbilisi.

Authorized Representatives of the Catholicos Council:

Archpriest K. Tsintsadze

Iv. Ratishvili

Most honorable Zakaria Petres Dze (son of Petre)! The authorized Representatives of the Catholicos Council express deep concern about not giving an opportunity to completely carry out the duty assigned by the Catholicos Council and give you this address during the ceremony itself.

Authorized Representatives of the Catholicos Council,

Archpriest K. Tsintsadze
Ivane Ratishvili
12 April 1925.

Naturally, we can pose a question: who is the leading author among those two? It is enough to just look through Kalistrate Tsintsadze's written heritage to read his style and taste through the text. We meet the phrases such as "inspirational for soul, soothing and enjoyable for heart" and "for the benefit of the art refining and purifying humans" in his preaching dedicated to the blessing of the music school of the Philharmonic Society and to the renovation of the building of the Georgian Theatre (Tsintsadze 2014: 103-104). We may say that the spirit of the address is not different from the spirit of those writings by His Holiness which belong to the field of culture and art. The participation of both signatories, both friends and both writers, in compiling the address is not doubtful; however, Archpriest Kalistrate Tsintsadze's, the initiator's, predominance cannot be arguable.

The handwriting of the Archpriest, the candidate of Theology and preacher, is especially felt in the episode that aims at evaluating the addressee's achievement: "you did not bury your talent gifted from God but have mercy upon him and you entrusted it already multiplied to you mother nation". The source of the words is the parable of Jesus Christ of the Talents (Bags of Gold) entrusted from the Lord which is metaphorically about the ability (Matthew 25:14:30; Luke 19:11-26). The hero of the anniversary is compared to a faithful and clever man to whom the master entrusted certain amount of money. Nevertheless, in reality the master entrusted him with a creative ability (talent). He did not dig in the ground and hid the money, the talent entrusted from God, like some lazy and idle people do, but to put it in another way, he invested funds, added one profit to another and thus returned it to his merciful master, as a virtuous debtor to a kind lander.

Zakaria Paliashvili not only served the Church but also his talent, according to the address, "served a wider circle of society, that is to say, his service encompassed secular culture and he popularized his nation internationally. Through the lines, we easily grasp an opinion that there is no high wall between secular and church domains. The first Georgian opera "Abesalom and Eter" and its heir "Daisi" being that work of art which, according to the address, is "inspirational for soul, soothing and enjoyable for heart", prove this idea.

In addition, the address functions as a historical source, as it fills up the portrait of political and cultural life of Georgia. We have already known about the attitude of the Catholicos Council and its chair Catholicos-Patriarch Ambrosi Khelasia towards Zakaria Paliashvili's services. He believed that these services "will contribute to the Georgian people to be given the place of honor in the family of advanced and education nations". This stance is not unexpected if we make allowance for the Georgian Orthodox Church having ecumenical objectives and tasks, manifesting tolerance, respecting science, culture and art (Papuashvili 2012: 45-90; Papuashvili 2021: 199-205). The one who researches of the relationship between theatre and church cannot evade the following phrase: "such high-ranking clergymen never had passed the gate of the theatre". It is obscure whether the author means only the named clergymen or high-ranking clergymen in general. However, vividly expressed liberalism is essential within this context characteristic of the Georgian Orthodox Christians willing to get closer to Europe proved by the address of the Catholicos Council.

This document provides new information to the history of Georgian opera music. Only the address and the memoirs scrutinized above convey the notice that Catholicos-Patriarch Kirion and Metropolitan Bishop Leonide (later Patriarch) and other members of the Catholicos Council attended the "first performance" of "Abesalom and Eter". When was that work of art "first performed"? The opening night of "Abesalom and Eter" was held on 21 February 1919 (Zambakhidze 1966: 34, 37-38). His Holiness Kirion could not attend it because he departed on 27 June 1918.¹ Therefore, the "first performance" implies a showcase rehearsal. If it were so, the rehearsal ("first performance") would take place from the enthronization of Archbishop Kirion, 1 October 1917 to his death, 27 June 1918. It is well-known that the composer finished "Abesalom and Eter" in 1917 and "in the same year ... he presented it to the art council of the Opera which decided to produce an opera (Gvakharia 1971:23). The "presentation" was followed by a showcase rehearsal among other procedures. We think that the address and the memoir mention not the first performance but the rehearsal. The exact date of "presenting" the opera is not indicated in the relevant literature. Nothing is said also about how and under which circumstances the rehearsal was held, whether the representatives of the

---

¹ The cause of death of Catholicos Patriarch Kirion remains shrouded in secrecy. Was it an assassination or suicide? We deal with this question in the following writings: in the remarks on the article by Archimandrite Serefim Verbin, *Russian Martyred Priest and Martyrs in Georgia* (Verbin 2017: 212-223), and in the reviews on Sergo Vardosanidze's and Philipp Ammon's monographs (Papuashvili 2013: 283-285; Papuashvili 2020: 266-267).

Orthodox Church attended the performance or not, what kind of impressions they had. For this reason, the notice acquires very uniqueness and importance.

Furthermore, the address is important for the history of theological thought. The phrase “the musical version of “St. John Chrysostom’s Service” enchanted not only eastern Church but also western Catholic Church, Roman Catholics” attracts attention first of all from the ecclesiastical and theological viewpoint. In Georgian reality the unique notion “Georgia’s catholic church” unifies within itself “eastern worshippers” and “western worshippers”, Roman followers”. To put it in another way, the Orthodox Christians and Catholics of Georgia are children of one Church. We have not seen this kind of definition of “Georgia’s catholic church” anywhere else. That is why it needs more investigation. This formula, in case of generalization, tells us that the Roman Catholic Church and the Eastern Orthodox Church are two wings and two lungs of one Church each having equal significance for perfecting the entire body. This is a creed that aims at restoring the unity of churches.

The mentioned creed accompanies Christian virtue. This ideal is sharpening or weakening depending on the circumstances. The faith and hope activated in the religious field during the epic of the authors’ address and that of the addressee. After that, a public movement was established which is known under the name of union that aim to unite the Georgian Orthodox Church and the Catholic Church under the protection of the Roman Pope. The formula in question is part of the way going towards this aim. The special literature says that this idea had most of the supporters of were in Kutaisi (Bubulashvili 2022: 660-666). That is why it is not surprising this idea appeared in the document created about Zakaria Paliashvili’s life and career. We should take into account that the address is written in the name of the Catholicos Council chaired by Catholicos-Patriarch Ambrosi Khelaia, St. Ambrosi the Confessor. The text echoes his stance which means that the Georgian Orthodox Church sympathized with the principle of union and it was popular at that time.

The address helps us to examine Zakaria Paliashvili’s creed. It indicates that the composer belong to those Roman Catholics for whom the Greek-Byzantine rule is equally valuable and important. Furthermore, we have at hand a document dated 17 December 1918, an invitation card of Leonide, Metropolitan Bishop of Tbilisi, according to which “Dear Patriot” is considered as “a supporter of the society to help the Sioni Church choir” (Paliashvili 2017:179). No one could be aware of Zakaria Paliashvili’s creed better than “Archpriest K. Tsintsadze, his friend and Father, the first signatory to the anniversary address.

To conclude, Zakaria Paliashvili sympathizes with the idea of uniting the Georgian Orthodox Church with the Roman Church. Furthermore, the document not only enriches the great composer's biography but also proposes salient pages to the history of the Georgian Church.

Bibliography

Address 2017: [The Address of the Catholicos Council]. _ *Zakaria Paliashvili*, Tbilisi, 2017 (In Georgian)

Avaliani 1982: Lado Avaliani, *An Echo of the Great Silence*, Tbilisi, 1982 (In Georgian)

Bakradze 1947: *Georgian Periodicals (1819-1945)*. Bibliography is compiled by G.I. Bakradze, edited by V. I. Egnatashvili, The State Book Chamber of the Georgian SSR, Tbilisi, 1947 (In Georgian)

Brosset 2016: Marie Brosset, *Personal Correspondence*, prepared for publication, the foreword, remarks and indices added by Eter Kavtaradze, Tbilisi, 2016 (In Georgian)

Bubulashvili 2003: Eldar Bubulashvili, *Ilia Chavchavadze and the Issues of the Church of Georgia*, Tbilisi, 2003(In Georgian)

Bubulashvili 2007: Eldar Bubulashvili, *An Address of the Georgian Autocephalists to the Ecumenical Patriarch*. _ Logosi, IV, 2007 (In Georgian)

Bubulashvili 2022: Eldar Bubulashvili, *The Georgian Orthodox Church during the Exarchs (1811-1917)*, Tbilisi, 2022 (In Georgian)

Gatserelia 1978: Akaki Gatserelia, *Selected Writings*, Vol. II, Tbilisi, 1978(In Georgian)

Gvakharia 1971: Vazha Gvakharia, *The Beauty of Georgian Music (The Life Zakaria Paliashvili)*, Tbilisi, 1971 (In Georgian)

Vardosanidze 2000: Sergo Vardosandize, *The Georgian Orthodox Church in 1917-1927*, Tbilisi, 2000 (In Georgian)

Verbin 2017: Archimandrite Serefim [Verbin], *Russian Martyred Priest and Martyrs in Georgia*, translated and remarks added by Nugzar Papushvili. _ Kalistrate Tsintsadze 160 (anniversary collection of works), Tbilisi, 2017

Zambakhidze 1966: *Zakaria Paliashvili. Bibliography*, compiled by L. Zambakhidze, Tbilisi, 1966 (In Georgian)

Talakvadze 2013: Nikita Talakvadze, *From the Diary of a Citizen-Priest*, Tbilisi, 2013 (In Georgian)

Kashmadze 1948: Shalva Kashmadze, *Zakaria Paliashvili (A Documentary and Biographical Essay)*, Tbilisi, 1948 (In Georgian)

Kekelidze 1955: Mikheil Kekelidze, Zakaria Paliashvili. _ *People's Educators and People's Teachers*, Collection 2, Tbilisi, 1955 (In Georgian)

Lolua 2011: Tamuna Lolua, Was Zakaria Paliashvili Catholic and Why is he mentioned as “the Beauty of the Georgian Divine Service”. _ Tbiliselebi, 2011, 1-17.VIII, No 31 (In Georgian)

Nikoladze 1984: Niko Nikoladze, *Memoirs*, edited and the remarks added by Prof. D.M. Gamezardashvili, Tbilisi, 1984 (In Georgian)

Papuashvili 2008: Nugzar Papuashvili, Korneli Kekelidze at the First Council and the Issue of Attribution of Two Canonical Documents. _ *Studies in Christian Archeology*, I, 1/2008 (In Georgian)

Papuashvili 2013: Nugzar Papuashvili, The Opportunities of the Georgian Orthodox Church in the 20th Century [A Review of Sergo Vardosanidze's Work]. _ *Kadmos (A Journal for the Humanities)*, 5.2013 (In Georgian)

Papuashvili 2014: Nugzar Papuashvili, Kalistrate Tsintsadze about Religion, Citizenship and Culture. _ *Sermons and Words*, prepared for publication, the introduction and study added by Nugzar Papuashvili, Tbilisi, 2014 (In Georgian)

Papuashvili 2020: Nugzar Papuashvili, Catholic Church and Georgian Culture (Key Issues). _ *The Mass*, Tbilisi, 2020 (In English)

Papuashvili 2021: Nugzar Papuashvili, *Ude and its Church*, 2021 (In Georgian)

Papuashvili 2021: Nugzar Papuashvili, *The Georgian Church from the 19th Century until Today*. _ Religious Diversity in Georgia, published by the Tolerance Centre under the Auspices of the Public Defender of Georgia, Tbilisi, 2021 (In Georgian)

Sakhokia 1984: Tedo Sakhokia, *Persons of My Century*, Tbilisi, 1984 (In Georgian)

Umukashvili 1901: P. [Petre Umikashvili], A People's Song Recorded by the Phonograph. _ *Iveria*, 1901, 26. VIII, No184 (In Georgian)

Paliashvili 1966: A Guide of Stationary Exposition Reflecting Zakaria Paliashvili's Life and Career. _ Tbilisi, 1966 (In Russian)

Paliashvili 2017: [Zakaria Paliashvili's] Life and Career. _ *Zakaria Paliashvili*, თბილისი, 2017 (In Georgian)

Chkhikvadze 1966: Grigol Chkhikvadze, Zakaria Paliashvili. _ *Zakaria Paliashvili. Bibliography*, compiled by L. Zambakhidze, Tbilisi, 1966 (In Georgian)

- Tsintsadze 1971:** Kalistrate Tsintsadze, *About the Great Composers*. _ Sabchota Sakartvelo, 1970, №10 (In Georgian)
- Tsintsadze 1994:** Kalistrate Tsintsadze, *Kvashveti Saint George Church in Tbilisi*, prepared for publication, added the afterword and the index by Mikeil Kavtaradze, Tbilisi, 1994. _ History of the Georgian Church. Material and Studies 2 (In Georgian)
- Tsintsadze 2010:** Kalistrate Tsintsadze, *About Zakaria Paliashvili, Son of Petre* – Georgian Literature 10, Tbilisi, 2010 (In Georgian)
- Tsintsadze 2010:** Kalistrate Tsintsadze, *Sermons and Words*, prepared for publication, the introduction and study added by Nugzar Papuashvili, Tbilisi, 2014 (In Georgian)
- Chavchavadze 1955:** Ilia Chavchavadze, *Writings*, Vol. 5, Tbilisi, 1955 (In Georgian)
- Khantadze 1966:** Shota Khantadze, *Marie Brosset (Historiographical Essay)*, Tbilisi, 1966 (In Georgian)
- Khuchua 1974:** Pavle Khuchua, *Zakaria Paliashvili*, Tbilisi, 1974 (In Georgian)
- Jorjadze 1911:** Archil Jorjadze, *Writings*, Book 2, Tbilisi, 911 (In Georgian)
- Papuaschwili 2008:** Nugzar Papuaschwili, Korneli Kekelidse beim Konzil der georgischen Kirche 1917 und die Zuordnung zweier kanonischer Dokumente, in: *Oriens Christianus*, B. 92 / 2008 (In German)
- Papuashvili 2012:** Nugzar Papuashvili, *Aus der jüngsten Vergangenheit der georgischen orthodoxen Kirche: Die Erneuerung der Autokephalie und die Reformen*, Tiflis 2012 (In German)
- Papuashvili 2020:** Nugzar Papuashvili, Philipp Ammon, Georgien zwischen Eigenstaatlichkeit und russischer Okkupation. Die Wurzeln des Konfliktes von 18. Jh. bis 1924, Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann 2020, 238 S., 29, 80 EUR (ISBN 978-3-465-04407-9), in: *Orthodoxe Forum, Zeitschrift des Instituts für Orthodoxe Theologie der Universität München*, 34. Jahrgang, 2020. Heft 2 (In German)

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის
თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი,
საქართველო
irrubakidze@gmail.com

მზის ხანის ნიშნები ქართველთა მითურ ხილვაში გრ.

რობაქიძის შემოქმედებითი ნააზრვის მიხედვით

გრიგოლ რობაქიძე თავადვე აღნიშნავს, რომ მისი შემოქმედება მითოსსა და სიმბოლოზე დგას (იხ. მისი წერილი „სათავენი ჩემი შემოქმედების“) . მითოსს ქართველი ავტორი გაიაზრებს გოეთეს ურფენომენის მოძღვრებაზე¹ დაყრდნობით, რომელსაც შემოქმედებით მეთოდად აქცევს. ამავე სწავლებას იყენებს ის ტრადიციის ცნების გადასააზრებლადაც. რობაქიძე ტრადიციის სათავეს ხედავს არა ისტორიულ, არამედ მითურ დასაწყისში. მისი თქმით, სწორედ მითურ დასაწყისში წარმოიშობა პირველხილვა და პირველმოქმედება. მითურ ხილვაშივე წარმოჩინდება მზის, იგივე სოლარული ხანის ნიშნებიც.

¹ მცენარეებზე ერთწლიანი დაკვირვების შედეგად, გოეთემ დაასკვნა, რომ განვითარების ყოველ ეტაპზე მცენარის თითოეული ნაწილი პოტენციურად შეიცავს მთლიანი მცენარის აღმოცენების შესაძლებლობას. გოეთეს აზრით, მცენარის ცალკეულ ნაწილთა აღნიშნული შესაძლებლობა განპირობებულია იმით, რომ ეს ნაწილები ატარებენ მთლიანი მცენარის შინასახეს, ანუ თაურფენომენს. მცენარის შემთხვევაში თაურფენომენი არის პირველმცენარე. „ამ რიგად: „პირველ მცენარე“ შინაგანი სახეა მცენარის და როგორც ასეთი, ასე ვთქვათ, მისი მითური რეალობა“ (რობაქიძე 2012: 87) . აღნიშნული მოძღვრების მიხედვით, ემპირიული სინამდვილის მრავალსახოვნებას საფუძვლად უდევს ერთი, საყოველთაო შინასახე. მცენარის შემთხვევაში გამოდის, რომ მცენარეთა მრავალფეროვნება თავმოყრილია პირველმცენარეში, ანუ ერთ, საყოველთაო მცენარისეულ ურფენომენში (გერ. Urphänomen - პირველსახე, სიმბოლო). ქართველ მწერალზე ამ აღმოჩენამ უდიდესი გავლენა იქონია: „გოეთეს მოძღვრება ურფენომენის შესახებ ჩემთვის საგანთა შემეცნების საფუძვლად იქცა“ (რობაქიძე 2009: 313) .)

გრ. რობაქიძე აღნიშნავს, რომ ჰესიოდე კაცობრიობის ისტორიას ჰყოფს ოთხ ხანად: ოქროს, ვერცხლის, სპილენძისა და რკინის. ქართველი მწერლის თქმით, ამ პერიოდთა ცვლა უნდა წარმოვიდგინოთ არა ისტორიულად (მაგალითად, ოქროს მერე ვერცხლის მოდის, შემდეგ სპილენძის), არამედ მითურად იმის მიხედვით, რაოდენ დაშორებულნი არიან ღვთიური და არაღვთიური ერთმანეთს. პირველი ხანა მიჩნეულია მზის ხანად. მზის პერიოდს ახასიათებს თავისი სპეციფიკური ნიშნები, რომლებიც, რობაქიძის აზრით, გამოვლენილია ქართველთა მითურ ხილვაში. ამ მოსაზრების დასამტკიცებლად, მას ქართული ყოფიდან მოჰყავს შემდეგი მაგალითი: ქართველი მევენახე ამბობს: „თვალი ჩასულა მტევანში“ . ეს ნიშნავს, რომ მტევანი დამწიფდა. რობაქიძე აღნიშნავს: ერთია, რომ თვალი აქ მზის სიმბოლოა და მეორე, რომ „მზე თვალად ისხმის მტევანში და თვალურ ავსებს მას, ამწიფებს“ (რობაქიძე 2012: 186) . მზის, თვალის ჩასვლა მტევანში და მისი დამწიფება პროცესია. აქ ქართველი მოაზროვნე ხედავს მზისა და მტევნის ურთიერთქცევის ამბავს, რაც, მისი აზრით, მითოსია. ის პარალელს ავლებს პლოტინის „თვალი მზიურთან“ და გოეთეს ერთ სტრიქონთან: „თუ არ იყოს თვალი მზიურ, ვით შეეძლოს მას ხილვა მზისა“ . მისივე შენიშვნით, პლოტინთან და გოეთესთან თვალთა მზიური, ხოლო ქართველი მევენახისთვის კი თვალი მზეა თვითონ.

რობაქიძე ასევე გამოთქვამს საკუთარ ჰიპოთეზას სვასტიკის შესახებ. სვასტიკა არის ბორბალში მოქცეული კაკვიანი ჯვარი. აქ ბორბალი მიუთითებს მნათობის კოსმოსურ ბრუნვაზე. მისი შექმნის დროს ურემი ჯერ კიდევ არ არსებობდა. ქართულ ენაში კი გვხვდება „ურმის თვალი“. მისი აზრით, აქ თვალში სწორედ ბორბალი იგულისხმება. ამდენად, ქართულ ხილვაში წარმოჩინდა სვასტიკა. ამ ხილვაში მზე მიჩნეულია თვალად, ურმის გამოგონებისას ბორბალი ჯვარისა გადმოვიდა თვალად, როგორც საგანი.

გრ. რობაქიძე შენიშნავს, რომ ქართველები ფიცისას მეტყველებაში ვიყენებთ ფრაზებს - „ჩემმა მზემ“ , „შენმა მზემ“. ის ამაში ადამიანის მზესთან თანაზიარობის იდეას ხედავს. ამავე იდეის გამოვლინებად მიაჩნია სტრიქონი „ვეფხისტყაოსნიდან“ : „მზე უშენოდ ვერ იქნების, რადგან შენ ხარ მისი წილი“ , რომელიც ქაჯეთის ციხეში დატყვევებულმა ნესტანმა მისწერა ტარიელს. ქართველი მწერალი იქვე დასძენს, რომ ნიკო მარი ამაში ნეოპლატონიზმს ხედავდა, მაგრამ არ იცოდა, რომ თავად ნეოპლატონიზმში მზესთან თანაზიარობის იდეა სწორედ სოლარული ხანიდან გადავიდა.

მზის ნიშანს ხედავს რობაქიმე ვაზის ჯვარშიც. „ქრისტეს სჯულს ჩვენში არ შეუმუსრავს უძველესი სიბრძნე: პირიქით, სწორედ მზეში გამობრწყინდა ქრისტიანობის უღრმესი არსი. ამის საუკეთესო სიმბოლო ვაზის ჯვარია“ (რობაქიმე 2012: 144) . მისი თქმით, ვაზის ჯვარში მზე და მიწაა შეუღლებული. ქართველი ავტორი აღნიშნავდა, მართალია, ვაზის ჯვარი ისტორიას, მაგრამ ის ისეთი სიღრმით ვლინდება, რომ მითური ხილვის სინამდვილედ გვევლინებაო.

გრ. რობაქიმე ფართოდ მიმოიხილავს მზისა და ქართველების კავშირს რომანში „მცველნი გრაალისა“ . აღნიშნულ ნაწარმოებში ის წერს, რომ მცხეთელ მოგვებს ჰქონდათ ცოდნა მზის შესახებ, რაც მიგვანიშნებს ქართველების იდუმალ, ღრმა კავშირზე მზესთან, რომელიც არსებობდა ჯერ კიდევ წარმართულ საქართველოში. რობაქიმის აზრით, შემდგომში ეს ცოდნა და, საერთოდ, მზის თაყვანისცემა, შეესისხლხორცა ქართულ ქრისტიანობას.

მზისა და ქართველების კავშირის რობაქიმისეული ხედვის წარმოსაჩენად საკმარისია გავიხსენოთ „მცველნის გრაალისას“ მთავარი გმირის, ლევან ორბელის (რომლის პროტოტიპიც თავად გრ. რობაქიმეა) , სადღეგრძელო. ორბელის სიტყვა ასე იწყება: „ჭემმარიტად მზის ნიშნულია საქართველო“ (რობაქიმე 2012: 60) . მისი თქმით, ქართულ შეგნებაში სიცოცხლე მზის ნიშნითაა აღბეჭდილი, რაც, მისი ახსნით, ნიშნავს, რომ მზის რჩეული ადამიანი ყოველ წუთს მზადაა საკუთარი თავის მზესავით გასაჩუქებლად. მზე ხომ თავის ნათელს, სხივებს უანგაროდ ჰფენს სამყაროს. თუმცა ადამიანისაგან საკუთარი თავის მზესავით ანგარიშოდ გაცემას გამბედაობა სჭირდება. ორბელი აღნიშნავს, რომ ვინც ამ გამბედაობას გამოიჩენს, მხოლოდ ის დაიმორჩილებს ბედისწერას. ასე ესახება მას ჭემმარიტი ბედნიერების შეცნობის გზა. ლევან ორბელს მიაჩნია, რომ ქართველისთვის ცეცხლი და მზე ყოფიერების არსი და სიმბოლოა. მას მაგალითად მოჰყავს თემურ ლენგის ისტორიკოსის დასკვნა: ქართველებს მოთმინება არ აქვთ, სულსწრაფები არიან და მთელ თავიანთ ძალას პირველივე შეტაკებისას ხარჯავენო. ორბელი ამ დასკვნას ეჭვის თვალთ უყურებს. მისი აზრით, ქართველს მოთმინებაც აქვს და მტკიცე ხასიათიც, უბრალოდ, ერთია: ის არაფერს ანგარიშობს, რადგან მზით სულდგმულობს, მზის ნიშნულიანი ქვეყნის შვილია და ცივი გონებით გათვლა არ ეხერხება. როგორც ზემოთ ვთქვით, მზეც ხომ არ ანგარიშობს თავისი ნათლის გაცემას. აქ სადღეგრძელოს წარმომთქმელი აღნიშნავს, რომ ქართულში ანგარიში ანგარებას უკავშირდება. მაშასადამე, ქართველი არ ანგარიშობს, ის

უანგაროდ გასცემს საკუთარ თავს, განსაკუთრებით, სიყვარულში. ამის საუკეთესო მაგალითი კი, ორბელის თქმით, „ვეფხისტყაოსანია“ , რომელიც მზიურ სიყვარულს აღგვიწერს.

რობაქიძის მოსაზრებით, ოქროს ხანაში ჩამოყალიბებული იყო გარკვეული წმინდა იერარქია, რომელიც აისახა ქართულ ყოფაშიც. ავტორს ამის მაგალითად მოჰყავს შემდეგი: მანდილოსანს ვკოცნით, ხატს ვეამბორებით. დარბაზში ვმღერით, სალოცავში ვგალობთ. საღვთო წერილისთვის ვიყენებთ ხუცურს, საერო წიგნს ვწერთ მხედრულით. კაცს მივმართავთ ბატონოთი, ღმერთს - უფალოთი.

ის საკრალურ ბუნებას ხედავს სიტყვაში - უფლება - და აღნიშნავს, რომ უფლება უფლისგან მოდის და არა ბატონისგან.

რაც შეეხება ხელმწიფეს, რობაქიძის აზრით, აქაც საკრალურობასთან გაქვს საქმე. ქართველი მწერლის განმარტებით, ხელი, კულტურული თვალსაზრისით, ზღვარს სდებს ადამიანსა და ცხოველს შორის. მაშასადამე, ყველაზე მეტად მის მნიშვნელობას ვინ უნდა გრძნობდეს თუ არა მმართველი, ხელმძღვანელი. მისი ხელი უნდა იყოს მწიფე. მწიფე გულისხმობს მდიდარსა და უხვს. ის იშველიებს მიხილ წერეთლის აზრსაც, რომ მწიფე ნიშნავს მიწვდომასაც, ანუ მწიფე ხელით მინიშნებულია მწვდომზე, ე.ი. ადამიანზე, რომელიც უნდა მისწვდეს ისეთ რამეს, რაც სხვებისთვის მიუწვდომელია.

რობაქიძე იქვე გვამცნობს სოლარული პერიოდისათვის დამახასიათებელ კიდევ ერთ ძალიან საინტერესო ნიშანს იმავე ხელმწიფესთან მიმართებით. ოქროს ხანაში მმართველი მეფეც ყოფილა და მღვდელიც. ანუ ერთ პიროვნებაში ერთიანდებოდა როგორც საერო, ისე სასულიერო ძალაუფლება. მაშასადამე, ქართველი მწერლის მტკიცებით, ხელმწიფეში მოცემულია მთელი კონცეფცია „Priester-könig“ - სა, ანუ მღვდელ-მეფისა. ქართველთა მღვდელ-მეფე კი, მისი თქმით, არის დავით აღმაშენებელი. აღმაშენებელი თავის მოჭრილ მონეტაზე საკუთარ სახელს ტვიფრავდა ხან როგორც „ხრმალი ქრისტესი“ , ხანაც როგორც „ყმა ქრისტესი“. რობაქიძე მიიჩნევს, რომ პირველ შემთხვევაში იგულისხმება მეფე, მეორეში კი - მღვდელი.

გრ. რობაქიძე ასევე გამოყოფს ქართულ სიტყვაში წარმოჩენილ მზის, მზიურობის ნიშნებს. ამის მაგალითად ის მოიხმობს რამდენიმე ქართულ სიტყვას. ქართველი მოაზროვნე ფიქრობდა, რომ სიტყვა - მზერა - მოდის მზიდან („მზე მზერს“ , „ადამიანიც მზერს“ , ანუ უმზერს, უყურებს საგანს ან მოვლენას) . მისივე აზრით, მზესთანაა

დაკავშირებული სიტყვა დამარხვა, მარხვა კი იგივე დამარხვაა. „მზე თითქოს „იმარხება“ ზამთარში, ებრძვის სიბნელეს. სძლევს მას, შემდეგ ამოდის, იშლება ნათელი, „იხსნება“ [რობაქიძე 2012: 129] .

მზესთან თანაზიარობის, წილობის იდეის გამოვლინებად მიაჩნია რობაქიძეს ქართული ზმნის უნარი - აწარმოოს მარადი მყოფადის დრო. მისი თქმით, მითური დრო არის მარადი აწმყო, რომელიც ვერ იქცევა წარსულად, ხოლო მომავალს თავის თავში გულისხმობს. ნესტანი ტარიელს სწერს არა გნახავ ან დაგსახავ, არამედ გნახო, დაგსახო. ქართველი მწერალი ხაზს უსვამს იმას, რომ ქართული ზმნის ზემოაღნიშნული უნარი ძლიერებს თავის მზის წილად აღქმას, მარადიულ განსხეულებას.

ამრიგად, გრიგოლ რობაქიძის შემოქმედებით ნააზრევის თანახმად, ქართველთა მითურ ხილვაში ვლინდება მზის ხანის ნიშნები. ისინი წარმოჩენილია ქართველი ხალხის როგორც ყოფაში, ისე მათ ენასა და ხასიათში. გრ. რობაქიძის მიერ მოხმობილი, ზემოთ წარმოდგენილი მაგალითები სწორედ ამას მოწმობს.

ბიბლიოგრაფია

რობაქიძე, გრიგოლ, „მცველნი გრალისა“ , თბილისი, „არტანუჯი“ , 2018 წელი, 324 გვ.

რობაქიძე, გრიგოლ, „წიგნი IV, პუბლიცისტიკა, ეპისტოლარული მემკვიდრეობა“, თბილისი, ლიტერატურის მუზეუმის გამომცემლობა, 2012 წელი, 959 გვ.

Signs of the solar age in the mythical vision of Georgians. According to Robakidze's creative thinking

Grigol Robakidze himself notes that his work is based on myths and symbols (see his letter "The origin of my creations"). The Georgian author understands the mythos based on Goethe's doctrine ¹of Urphenomen, which he turns into a creative method. He uses the same teaching to rethink the concept of tradition. Robakidze sees the origin of the tradition not in the historical but in the mythical beginning. According to him, it is in the mythical beginning that the first vision and the first act appear. The signs of the sun, the same solar age, appear in the mythical vision.

---

¹ As a result of a one-year observation of plants, Goethe concluded that development every stage of the plant each one part potentially contains whole of the plant germination opportunity. Goethe According to the plant separately of parts mentioned opportunity due to by that _ this parts they wear whole of the plant of the family, that is to the phenomenon. of the plant in case phenomenon is First plant. " Am In order: " First The plant is internal It's a face of the plant and as Such, like this Let's say his mythical reality " (Robakidze 2012: 87). mentioned of doctrine according to, empirical of reality Diversity as a basis lies One, universal face _ of the plant in case It turns out that plants variety collected In the first plant, that is One, universal plant in Urphenomen (Ger. Urphänomen - first face, symbol). Georgian on the writer this discovery the greatest influence There was : " Goethe's". doctrine Urphenomen about for me of subjects cognition as a basis became " (Robakidze 2009: 313).)

GR. Robakidze mentions that He Siode of humanity history divides into four Age: gold, silver, copper and Iron. According to the Kar Tveli writer, this periods shift should Let's imagine No Historically (for example, gold Then of silver comes after _ copper), but mythically that according to how much separated they are divine and Ungodly each other first Age is considered of the sun for a long time of the sun period A features own specific signs that __ Robak Dzi The meaning is revealed Georgians mythical in vision of this opinion To prove it, he cites the following example from Georgian life: Georgian see me He says : " Eye arrived in the cluster ". this means that _ cluster I matured. Robakidze He notes: it is one thing that the eye here of the sun is a symbol and Second, that " Sun by eye throws in a cluster and visually fills it ripens __ (Robakidze 2012: 186). Sun, eye sunset in a cluster and his maturation It is a process. here A thoughtful thinker sees of the sun and cluster interaction the story that _ his opinion _ It is a myth. he parallel takes Plotinus ' eye near the sun " and Goethe one next to the line: " if no let it be the eye Mziur, Vit can him vision of the sun ". his own Note, with Plotinus and with Goethe It's an eye Sunny, while Georgian for the vintner Yes the eye it's the sun himself.

Robakidze He also pronounces c own hypothesis of the swastika about. swastika is in the wheel converted hook the cross here wheel indicates of light space on rotation. his will create time cart First again no there was Georgian in the language Yes, It is found in " urmi". eye “. his In my opinion, here in the eye right wheel It is meant. Thus, Georgian in vision appeared Swastika. this in vision the sun is considered In the eyes of the cart Inventing wheel of the cross got off by eye, as Subject.

GR. Robakidze notes that Georgians while swearing in speech we use Phrases - " My." The sun ", " yours The sun ". he in this human's with the sun sharing idea sees _ At the same time of the idea as a manifestation Mia Chnia A line from " The Panther ": " Sun without you Can't It will be because you are his Share ", which of Kajeti in prison captured Nestan wrote to him Tariel. The Georgian writer adds that Nico Marie in this Neoplatonism He could see, but no knew that _ You in Neoplatonism with the sun sharing idea right solar since ancient times moved _

Robakidze also sees the sign of the sun in the vine cross. of Christ judge in us no He will serve ancient Wisdom: on the contrary, exactly in the sun shined Christianity the deepest essence. this the best symbol Vine is a cross " (Robakidze 2012: 144). According to him, the sun and the earth are united in the cross of the vine. Georgian the author It was true that he was talking

about vines the cross It's history, but he such in depth It is revealed that mythical vision indeed It will appear to us.

GR. Robakidze extensively reviews the connection between the sun and Georgians in the novel "Guardians of the Holy Grail". In the mentioned work, he writes that Mtskheta to the Magi had Knowledge of the sun About what _ indicates the Georgians Mysterious, deep in connection with the sun, which existed even before the pagans in Georgia Robakidze In my opinion, in the future this Knowledge And, in general, the sun Obeisance, fulfilled Georgian Christianity.

to recall Robakidze's vision of the connection between the sun and Georgians " Guardian The main character of Graalisa, Levan Orbeli (whose prototype is Gr. Robakidze himself), toast. of Orbel word so It begins: " Truly of the sun is marked Georgia " (Robakidze 2012: 60). his According to Georgian in consciousness Life of the sun It's a sign Imprinted, what, his Explain, it means that of the sun chosen one a person every minute is ready own his like the sun to give as a gift. the sun Yes his Light, rays Selflessly throws of the world however from humans own his like the sun report to give courage needs _ Orbel points out that whoever this Courage _ It will appear only he will obey destiny. so refers to him Ch E Sh Marit of happiness recognition the way Levan Orbel believes that _ for Georgian fire and the sun of existence meaning and It is a symbol. him for example brings Temur Lang Historian Conclusion : Georgians Patience no They have, they are quick-witted they are and throughout theirs power the very first in the encounter spend _ Orbel this to the conclusion of doubt by eye looks at his In my opinion, Georgian Patience too has and strong The character is simply one : he you are welcome Calculates because _ with the sun The soul rests in the sun marked country is a son and cold with the mind calculation no is able to as up We said the sun too Yes no reports own baptized to give here toast Speaker He notes that in Georgian account selfishness connected with Therefore, Georgian no He reports _ Selflessly will give own myself, especially in love. this the best Example Yes, Orbel's According to him, " it is a tiger skin ", which Sunny love describes us.

Robakidze In the opinion of gold in the age formed was certain Holy Hierarchy, which reflected Georgian in being. to the author this for example brings Next: Mandilosan We kiss the icon We are telling you. in the hall We sing in the shrine We sing. Divine for the letter we use Old man, secular the book We write riding. to a man We will apply Gentlemen, to God - the Lord.

he He sees the sacred nature in the word - the right - and He notes that right from the Lord is coming and No from Mr.

which About of the ruler, Robakidze In my opinion, here too with sacredness you have case _ Kar Tveli of the writer By definition, the hand is cultural In terms of the limit puts of a person and animal between _ Therefore, the most more than hers meaning who should to feel If No Manager, head. his hand should let it be Ripe. ripe means of the rich and there is plenty he helps Mikheil of Tsereteli I think that ripe means access too, that is ripe by hand It is indicated on reach, e. i. on a person who should to reach Such something that _ for others Not available.

Robakidze there informs us solar for the period characteristic again one very interesting sign the same with the ruler with regard to gold in the age manager The king too has been and A priest too. so one in person was coming together as Secular, yes clerical Power. Therefore, Georgian of the writer Allegedly, in the state is given whole Concept "Priester- könig " - Sa, that is Priest - of the king. Georgians The priest is the king Yes, his According to him, there is David builder _ the builder his cut off on a coin own the name He was scrambling sometimes as " Kharmali". Christ " sometimes as a " servant. " Christ ". Robakidze considers that _ first in case it means King, in the second Yes - priest _

GR. Robakidze also singles out the signs of the sun, sunnyness presented in the Georgian word. As an example of this, he mentions some Georgian words. The Georgian thinker thought that The word - gaze - comes from the sun (Sun _ looks ", "human too to look", that is He stares _ the subject or the event). According to him, the word burial and fasting are related to the sun the same It is a burial. " Sun It is as if he is " buried " in winter, fighting the darkness overcomes After him _ It rises and falls clear, " opens " (Robakidze 2012: 129).

Sharing with the sun of the idea as a manifestation Mia Chnia Robakidze Georgian of the verb Ability - to produce Forever of the owner time _ According to him, mythical time is Forever the present which Can't behaves In the past, while the future his in the head means _ Nestani Tariel writes No see you or I will draw you, but I saw you, I saw you. The Georgian writer emphasizes that the above-mentioned ability of the Georgian verb strengthens its perception as part of the sun, eternal to embody.

Thus, according to the creative thinking of Grigol Robakidze, the signs of the age of the sun appear in the mythical vision of Georgians. They are presented in the life of the Georgian people, as well as in their language and

character. GR. The examples cited by Robakidze and presented above testify to this.

Bibliography

Robakidze, Grigol, Guards Grail " Tbilisi, " Artanuji ", 2018, 324 p.

Robakidze, Grigol, Book IV, Publicistics, Epistolary Heritage ", Tbilisi, of literature of the museum Publishing House, 2012, 959 p.

სამხედრო-პოლიტიკური დაპირისპირებანი სამხრეთ კავკასიის სახანოებში 1768-1774 წლებში და ერეკლე II

XVIII ს-ის 60-იანი წლების მეორე ნახევრიდან სამხრეთ კავკასიის სახანოებში მნიშვნელოვანი პოლიტიკური ძვრები დაიწყო. ეს გამოიხატა ჯერ ყუბის ხანის, ფათალის მნიშვნელოვანი გაძლიერებითა და მეზობელი სახანოების დამორჩილება-შევიწროებით, ხოლო შემდეგ ამ მომძლავრებული ხანის წინააღმდეგ სხვადასხვა სამხედრო-პოლიტიკური კოალიციების შექმნით, რომელშიც მეტ-ნაკლებად ჩართული აღმოჩნდა ასევე ქართლ-კახეთის მეფე ერეკლე II.

ჯერ კიდევ 1759 წელს ყუბის ხანმა ფათალიმ მეზობელი დაღესტნელი ბელადების დახმარებით ხელთ იგდო ჩრდილოეთიდან მოსაზღვრე დერბენდის სახანო (ლევიატოვი 1948, 129; აბდულაევი 1965, 202).¹ დერბენდის სახანო მიწა-წყლის სივრცითა და მოსახლეობის რაოდენობით ვერ დაიკვეხნიდა, მაგრამ მისი სტრატეგიული და ეკონომიკური მნიშვნელობა ძალზე დიდი იყო.

როგორც ჩანს, ერეკლე II ეწინააღმდეგებოდა ფათალი ხანის მიერ დერბენდის დაპყრობას. მეტიც, როგორც დერბენდში მყოფი თერგის ჯარების როტმისტრი ყიზლარი კომენდანტს წერდა, როცა ყუბის ხანმა ჩაახშო დერბენდელი ბეგების შეთქმულება, სახანოს დამოუკიდებლობის აღდგენას რომ ისახავდა მიზნად, განჯიდან ფათალი-ხანთან დერბენდში ერეკლე მეფისა და განჯის ხანის ელჩები მისულან. მათ ყუბის ხანს მოწინააღმდეგეებზე გამარჯვება მიულოცეს და საჭიროების შემთხვევაში ჯარის მიშველებასაც შეპირებიან (აბდულაევი 1965, 505; მაჭარაძე 1983, 72).

¹ ფათალი-ხანის მიერ დერბენდის აღების თარიღად განსხვავებული წლებიცაა დასახელებული: 1758 წელი (ალკადარი 1929, 78), 1760 წელი (გაჯინსკი 1847; ბერუინი 1850, 12-13), 1765 წ. (ბრონევსკი 1823, 378; ბუტკოვი 1869, 250).

ამის შემდეგ ფათალი ხანმა თავისი ძალები მიმართა შემახის, იგივე შირვანის სახანოს¹ წინააღმდეგ. თუმცა ამ მიმართულებით ყუბის ხანის წარმატებას ძლიერ აბრკოლებდა შაქის ხან ჰუსეინის (1758-1780) დახმარება შემახელებისადმი (გმელინი 1785: 92). მაგრამ ფათალიმ მოახერხა ჰუსეინ ხანის თავის ბანაკში გადაბირება. სავარაუდოდ, ფათალი ხანმა ჰუსეინ ხანს მათ სამფლობელოებს შორის მოქცეული შირვანის მდიდარი სახანოს დაპყრობის შემთხვევაში იქიდან მაცდუნებელი წილის მიღების პერსპექტივა დაუსახა. 1768 წლის ზაფხულში თავისი და მოკავშირეთა (მათ შორის დაღესტნელი დაქირავებული ჯარის მოხმობით) ძალების სრული მობილიზაციის შედეგად ერთდროულად დასავლეთიდან და აღმოსავლეთიდან დარტყმის ქვეშ მოყოლილი შემახა გატყდა. შემახის მმართველი ძმები კი დაატყვევეს (მუჰამედ-საიდ ხანი ფათალი ხანმა მოგვიანებით დერბენდის ციხეში გამოკეტა. ალასი-ხანს კი, როგორც უფრო ენერგიულ ახალგაზრდასა და შეუპოვარ მეტოქეს, თვალები დათხარეს).² შეთანხმების თანახმად, შირვანის სახანო ფათალი-ხანმა და ჰუსეინ ხანმა ერთმანეთში გაინაწილეს (თითოეული ნაწილის სამართავად შესაბამისი მხარისგან ნაიბები (ნაცვალები) დაინიშნენ). ძალიან მალე ფათალი ხანმა ჰუსეინ ხანის ნაცვალი შემახიდან გააძევა და მთელი შირვანი მისი საკუთრად. ამით კი შაქის ხანი სამუდამოდ გადაიმტერა (ბაქიხანოვი 1991, 160; ვალუევი 1942, 11-12; აბდულაევი 1965, 224-225). 1768 წლის 10 სექტემბერს ენდერის მფლობელი თემირ ჰამზინი ყიზლარის კომენდანტ პოტაპოვს წერდა, რომ ფათალი ხანსა და შაქის ხანს შორის შუღლი ჩამოვარდა და აჯი-ჩელების ძის (ჰუსეინის) მიერ დადგენილი მმართველები შემახიდან გამოყარეს (Русско-дагестанские отношения, 1988, 121).

ფათალი ხანი შემახის სახანოს დაუფლებას არ დასჯერდა და მიზანში უკვე თვითონ შაქის სახანო ამოიღო. ყუბა-დერბენდის ხანმა 1768 წლის აგვისტოსა თუ სექტემბრის დამდეგს ქართლ-კახეთის მეფე

---

¹ სახანოს, რომლის დედაქალაქიც შემახა იყო, იმ ხანებში შირვანის სახანოდაც მოიხსენიებდნენ.

² ამ ამბების შესახებ მოგვითხრობილია სხვადასხვა ავტორების ნაშრომებში (ბრონევსკი 1823, 429; ბაქიხანოვი 1991, 160; გაჯინსკი; ბუტკოვი 1869: 253; ალკადარი 1929: 79-80; ვალუევი 1942: 10-11; ლევიატოვი 1948: 130; აბდულაევი 1965, 217-222). აღსანიშნავია, რომ შემახის აღების და სახანოს დაპყრობის განსხვავებულ თარიღად ზოგან მითითებულია 1766 წელი (ბრონევსკი 1823, 429), ზოგან კი - 1767 (გაჯინსკი 1847, ბაქიხანოვი 1991, 160; ალკადარი 1929, 79-80).

ერეკლე II-სა და ყარაბაღის ხან იბრაჰიმს შესთავაზა, თავ-თავიანთი ჯარებით მასთან ერთად ყოველი მხრიდან ელაშქრათ შაქის სახანოზე.¹ ერეკლე II, რომლისთვისაც მიუღებელი იყო მისი სამეფოს სიახლოვეს აგრესიული და სახიფათოდ მზარდი სახელმწიფოს გამოჩენა, არ აპყვა ფათალი ხანის ამ ეშმაკურ შეთავაზებას. იბრაჰიმ შუშელსაც თვალწინ ედგა მაგალითი შაქის ხანისა, რომლის დახმარებითაც ფათალი ხანმა ხელთ იგდო შემახა, ხოლო შემდეგ თავისი ძალები თვით შაქის სახანოს წინააღმდეგ მიმართა. იბრაჰიმ ხანს მართლაც ჰქონდა შემფოთების საფუძველი, ვინაიდან შემახის სახანოს (შირვანის) მიერთებით ფათალი ხანი ხელსაყრელ პლაცდარმს ქმნიდა შაქისა და ყარაბაღის სახანოების წინააღმდეგ (აბდულაევი 1965, 215). მართალია, რუსი ჯაშუშები იტყობინებოდნენ, რომ მათთვის უცნობი იყო ადრესატების პასუხი აღნიშნულ შეთავაზებაზე, თუმცა შემდგომმა მოვლენებმა ნათლად დაასტურა, რომ ფათალი ხანის ამ ხერხმა არ გაჭრა: ვერც ქართული სამეფო და ვერც ყარაბაღის სახანო მან ამ ავანტიურაში ვერ აიყოლია.

მიუხედავად ამისა, ფათალი ხანს შაქის წინააღმდეგ თავის გეგმებზე ხელი არ აუღია და საამისოდ კვლავ ნაცად გზას მიმართა: ჰუსეინ ხანის წინააღმდეგ გამალებით დაიწყო დაღესტნელ მთიელთა ჯარის დაქირავება.²

ცხადია, ერეკლე II უნდა დაეფიქრებინა ფათალის ხანის ექსპანსიას ქართლ-კახეთის სამეფოს სიახლოვეს. როგორც ჩანს, თავის მხრივ, სწორედ ამ დროს უნდა ეთხოვა შაქის ხანს დახმარება ერეკლე მეფისათვის. ამ თხოვნის თაობაზე ასტრახანის გუბერნატორი მოახსენებდა საგარეო საქმეთა სახელმწიფო კოლეგიას. იქვე აღნიშნულია, რომ ამის „შემდეგ ერეკლემ ფათალი ხანს გაუგზავნა კაცი, რათა იგი შაქის ხანთან შერიგებულიყო, ხოლო თუკი იგი ამას არ დათანხმდებოდა, მაშინ ერეკლე ჰუსეინ ხანს დაეხმარებოდა, სადაც კი

---

¹ ფათალი-ხანის ამ წინადადების თაობაზე რუსეთის კონსულ სულიაკოვს 1768 წლის 10 სექტემბერს უპატაკებდნენ საგანგებოდ ფათალი ხანის გეგმების გამოსარკვევად შირვანისაკენ გაგზავნილი პირები: რუსეთის საკონსულოს მოხელე ი. მატვეევი, ასტრახანელი ვაჭარი ს. შარიპინი და პრიკაზჩიკი ე. ზამიატინი. დოკუმენტი იხ. (აბდულაევი 1958, 160).

² ამის თაობაზე ყიზლარის კომენდანტი პოტაპოვი 1768 წლის 17 სექტემბერს მოახსენებდა საგარეო საქმეთა კოლეგიას. დოკუმენტი იხ. (Русско-дагестанские отношения 1988, 122).

არ უნდა შებრძოლებოდნენ ისინი ერთმანეთს.“¹ როგორც ეტყობა, ერეკლე მეფემ, მუქარისათვის მეტი ძალის მისაცემად, შაქში გასაგზავნი ჯარიც განამზადა. ამან შესაბამისი შედეგი გამოიღო: თავის სახელმწიფოს სამეზობლოს დახასიათებისას, რომელიც გრაფ ნ. პანინისათვის გადასაცემად იყო გამიზნული, 1769 წლის ივნისში ერეკლე II აღნიშნავდა: როცა ყუბის ხანმა დადესტნელთა დახმარებით „შირვანი დაიჭირა, იქიდან შაქის ხანზედ მოვიდა და დაამარცხა. ეს საქმე რომ ჩვენთან განცხადებული შეიქნა, ამ ჟამად ჩვენ შაქის ხანს ჯარით შევეწიენით და ამ ჩუენის შეწევნის გამო ყუბახანს თავისი წადილი დაუხსნა და, შერიგება მოინდომა და შერიგდა“ (მაჭარაძე 1988: 359).² მაშასადამე, ამჯერად ერეკლე მეფემ სამხედრო მხარდაჭერა გამოუცხადა ჰუსეინ შაქელს ფათალი ხანის თავდასხმის შემთხვევაში.

შაქის ხანის გარდა, ფათალი ხანის აგრესიის შემთხვევაში ერეკლე II-ს თხოვდა დახმარებას ასევე ყარაბაღის ხანი იბრაჰიმი. მეფე საჭიროებისას მასაც შესაბამისი დახმარების აღმოჩენით ამხნევებდა.³ ამგვარად ჩამოყალიბდა სამი ამიერკავკასიელი მმართველის - ერეკლე II-ის, ჰუსეინ ხანისა და იბრაჰიმ ხანის პოლიტიკური კავშირი ფათალი ხანის აღზევების შესაჩერებლად. ამ კავშირს შეუერთდა შემახის ყოფილი მმართველი, ალასი ხანიც. ეს დამხოზილი ხანი ამ დროს თავის ერთგულ მომხრეებთან ერთად მტკვრის პირას მდებარე ადგილას (ჩანს, ყარაბაღის სახანოს საზღვრებში) იყო დამკვიდრებული.

ამ კავშირისა და მისი მიზნების შესახებ 1770 წლის 28 მაისს იტყობინებოდა ქ. ენუელიში რუსეთის კონსული, გ. ბოგოლუბოვი: „როცა დერბენდის ფათალი ხანმა გასულ ორ წელში აიღო შემახა და ამჟღავნებდა თავის მიზნებს, ლეკებთან ერთად წასულიყო უფრო იქით, მაშინ შემფოთებულმა შაქისა და ყარაბაღის (sic. უნდა იყოს ყარაბაღის - დ. მ.) ხანებმა მოუწოდეს კავშირისაკენ ერეკლეს და ერთხმად მოითხოვეს, რომ ფათალი ხანს თუმცაკი ჰქონოდა შემახა თავის დაქვემდებარებაში, მაგრამ მის მფლობელად დაეშვა მის მიერ

---

¹ სამწუხაროდ, გ. აბდულაევი, რომელსაც მოხმობილი აქვს შესაბამისი დოკუმენტიდან, არ უთითებს აღნიშნული მოხსენების თარიღს იხ. (აბდულაევი 1958, 72), ხოლო რუსეთის არქივში დაცული ამ დოკუმენტის (РГАДА, ф. Перс., д. 16, л. 279) სრული სახით ნახვა ჯერჯერობით არ მოგვიხერხდა.

² წერილის მაშინდელი რუსული თარგმანისათვის იხ. (ცაგარელი 1891, 435; Армяно-русские отношения 1990, 95).

³ აბდულაევი 1958, 72; РГАДА, ფ. სპარს., საქ. 17, ფ. 44.

გამარცხული და გაძევებული წინა ხანი შემახისა და რომ წინააღმდეგობის შემთხვევაში, ხსენებულ ორ [ხან]ს საერთო ძალებითა და განსაკუთრებით თვითონ ერეკლეს თავისი [ძალით] სურდა, დაებრუნებინა ფათალი ძველი სამფლობელოს საზღვრებში და მათგან კიდევ რაიმეს ჩამორთმევიტურთ.“ (მაჭარაძე 1997, 270-271). მაშასადამე, ფათალი ხანის დაუოკებელი აგრესიის გამოვლინებით შეფიქრიანებული მოკავშირეების მიზანი იყო, აღედგინათ გაუქმებული შემახის სახანო, რომლის მმართველობაში დევნილობიდან დაბრუნდებოდა აღასი ხანი. ამ მოთხოვნაზე ფათალი ხანის თანხმობის შემთხვევაში მოკავშირეებიც დათანხმდებოდნენ შემახის სახანოს ფათალი ხანისადმი დაქვემდებარებულ მდგომარეობაში დატოვებას (რასაკვირველია, სრული შიდა ავტონომიის შენარჩუნებით), მაგრამ თუკი ყუბის ხანი გაჯიუტდებოდა, ისინი გაერთიანებული ძალებით ჩამოართმევდნენ ფათალი ხანს დაპყრობილ-მიერთებულ მხარეებს, ანუ დააბრუნებდნენ ყუბის სახანოს ადრინდელ საზღვრებში.

ამასობაში შემახაში არ ცხრებოდა ადგილობრივთა შეთქმულებანი ფათალი ხანის მმართველობის წინააღმდეგ. ამ შეთქმულებათა უკან იდგა ერთი მხრივ დაუდევარი აღასი ხანი, და მეორე მხრივ შაქის ხანი ჰუსეინი. 1769 წლის ზაფხულში ერთ-ერთი შეთქმულების აღკვეთის შემდეგ, ფათალიმ ჰუსეინ ხანი აიძულა, დამამცირებელ პირობების შესრულებაზე დაეფიცებინა, რაშიც ფათალი ხანის მიერ მისაკუთრებული შემახის სახანოს საზღვრების დაცვის ვალდებულებაც შედიოდა.¹

ამ დროისათვის რუსეთის მთავრობას უკვე მოეხერხებინა ერეკლე II-ის დაყოლიება, რუსეთ-ოსმალეთის ომში ჩასართავად. ამის გამო ხანებს შორის მიმდინარე ურთიერთაპირისპირებაში მეფის აქტიურობა რუსული დიპლომატიისათვის შემფოთების საგნად იქცა. ამით იყო გამოწვეული, რომ კონსული ბოგოლუბოვი შემდეგი წლის მაისში საგარეო საქმეთა კოლეგიას ურჩევდა, საიმპერატორო კარს ერეკლე მეფეს დაარწმუნებინდა, პირდაპირ არ ჩარეულიყო მეზობელი ხანების ურთიერთდაპირისპირებაში და დაკმაყოფილებულიყო შაქისა და ყარაბაღის ხანებისადმი მხოლოდ მორალური თანადგომით. აღსანიშნავია, რომ ამავე დროს კონსულს შესანიშნავად ესმოდა ისიც, რომ ქართლ-კახეთის სამეფოს ინტერესები მოითხოვდა, შაქისა და

---

¹ ამის თაობაზე რუსი კონსული სალიანიში, სულიაკოვი ამცნობდა რუსეთის საგარეო საქმეთა კოლეგიას. დოკუმენტი იხ. (აბდულაევი 1958, 163).

ყარაბაღის დაპყრობით ფათალი ხანი კიდევ მეტად არ გაძლიერებულიყო და ამის თაობაზეც ხაზგასმით მიუთითებდა კიდევ თავის წერილში. ამას გარდა, გ. ბოგოლუბოვი საჭიროდ მიიჩნევდა, რომ მეფეს უნდა ეზრუნა ხანებს შორის მშვიდობის დამყარებაზე და არა მტრობის გაღვივებაზე (მაჭარაძე 1997, 271).

როგორც აღნიშნული მოხსენებიდან, ასევე იმ დროს არსებული ვითარების გათვალისწინებით, შეიძლება დაისკვნას, რომ რუსი კონსულის ამ რჩევას ორი გარემოება ედო საფუძვლად: 1. იმ დროს ქართლ-კახეთის სამეფო ოსმალეთთან ომში რუსეთის მოკავშირედ გამოდიოდა და მის სამხედრო აქტიურობას თუნდაც ფორმალურად ირანის გავლენის სფეროდ მოაზრებულ მხარეებში შეიძლებოდა მიმდინარე ომში ნეიტრალური ქერიმ ხანის რუსეთისათვის არასასურველი გაღიზიანება გამოეწვია. ირანის მბრძანებლის ნეიტრალიტეტი კი ოსმალეთთან მიმდინარე ომის პირობებში რუსეთისათვის ერთობ მნიშვნელოვანი იყო; 2. ფათალი ხანი რუსეთის პოლიტიკურ მეგობრად და ეკონომიკურ პარტნიორად განიხილებოდა და პეტერბურგში დაინტერესებულნი იყვნენ მისი რუსეთისადმი კეთილგანწყობის შენარჩუნებით. ოსმალეთი ძალიან ცდილობდა დაღესტნელი და ამიერკავკასიელი მუსლიმი მმართველების რუსეთის წინააღმდეგ ამხედრებას. ამ მხრივ რაიმე მეტ-ნაკლებად მასშტაბური მოქმედება კი ფათალი ხანის მონაწილეობის გარეშე შეუძლებელი იყო.

მაშასადამე, რუსეთ-ოსმალეთს შორის მიმდინარე საომარი ვითარება ფათალი ხანის პოლიტიკურ წონას მნიშვნელოვნად ზრდიდა (ლევიატოვი 1948, 132). ერეკლე მეფე კარგად ამჩნევდა, რომ ფათალი ხანი რუსეთისათვის საიმედო მოკავშირის სახელის დამკვიდრებას ცდილობდა, რასაც ამ ხანის გაძლიერების წინააღმდეგ მეფის აქტიურობას რუსეთის მხრიდან ერთგვარი შეზღუდვა სდევდა თან. ამიტომ რუსეთის მთავრობის თვალში ფათალი ხანის საიმედოობის დარღვევის სურვილით უნდა აიხსნას რუსეთ-ოსმალეთის ომის დროს საიმპერატორო კარისადმი მიმართულ ერეკლეს წერილში არსებული ხაზგასმა, რომ ყუბის ხანმა შემახა ოსმალეთის სანქციით დაიპყრო იმ პირობით, რომ ხანი საზღვაო ციხეებს გაამაგრებდა (მაჭარაძე 1988, 359). სავარაუდოდ, მეფის ამ სიტყვებში ის იგულისხმება, რომ ფათალის თავის მფლობელობაში

მყოფი კასპიის ნავსადგურები რუსული სამხედრო გემებისათვის უნდა დაეხურა.¹

თავის სამეზობლოში სახიფათოდ აღზევებული ყუბის ხანის საპირწონედ ერეკლე II ფსონს ყარაბაღის ხანზე დებდა. ფათალი ხანმა მტკვრის ჩრდილოეთით მდებარე თითქმის ყველა ამიერკავკასიური სახანოს მეტ-ნაკლები შემომტკიცება შეძლო და თავისი გავლენა გაავრცელა მტკვრის სამხრეთით მდებარე დასავლეთ კასპიისპირეთის სახანოებზეც (ჯავადისა და თალიშის ანუ ლენქორანის სახანოები). ფათალი ხანის ექსპანსიურ გეგმებს სამხრეთ კავკასიის დანარჩენი სახანოების მიმართ წინ ელობებოდა ყარაბაღის სახანო (აბდულაევი 1965, 514). ამიტომაც მისთვის აუცილებელი იყო შაქისა და შირვანის გარდა, ყარაბაღის დაუფლებაც (შდრ. ბუტკოვი 1869, 253). მაგრამ ფათალი ხანის ამ გეგმებს გადაულახავ დაბრკოლებას უქმნიდა ერეკლე მეფისა და იბრაჰიმ ხანის სამხედრო-პოლიტიკური ალიანსი. იბრაჰიმ-ხალილ ხანმა ქართველი მეფის თანადგომით მტკვრისა და არაქსის ქვემო წელის შუამდინარეთში მდებარე თავისი სახანო ფათალი ხანისათვის ხელმიუწვდომელ გამაგრებულ სამფლობელოდ აქცია და თავისი გავლენა სხვა მეზობელ სახანოებზეც (განჯის, ყარადაღის) განავრცო. შესაბამისად, ფათალი ძალზე მტრობდა ქართლ-კახეთის მეფის მოკავშირე იბრაჰიმ ყარაბაღელს. ყუბის ხანი ასევე მეტად უკმაყოფილო იყო იმის გამო, რომ ერეკლე მეფე გულმოდგინედ ესწრაფვოდა მტკვრის სამხრეთით მდებარე ზოგიერთი სახანოს (განჯის, ერევნის, ნახჭევნის) დაქვემდებარებას.

შაქის ხანის მხრიდან წინააღმდეგობის განეიტრალების შემდეგ ძნელი მისახვედრი არ იყო, რომ ფათალი ხანი ყარაბაღის ხანის წინააღმდეგ აისხამდა იარაღს. როგორც სალიანიში რუსი კონსული მ. სულიაკოვი თავის მოხსენებაში აღნიშნავდა, მას შემდეგ რაც ყუბის ხანმა ჰუსეინ ხანის პირობის ფიცი მიიღო, ჯარს უბრძანა მზადყოფნა „საიდუმლო ღონისძიებისათვის“ და ეს ღონისძიება დიდი ალბათობით სწორედ ყარაბაღის სახანოზე ლაშქრობას გულისხმობდა (აბდულაევი 1958, 163). შესაძლოა, ყუბა-დერბენდის ხანი იმედოვნებდა, რომ ოსმალეთთან ომში მყოფი მეფე ვერ შეძლებდა

---

¹ ძნელი სათქმელია, რამდენად შეესაბამებოდა ერეკლე II-ის ეს განცხადება სიმართლეს. გამორიცხული არაა, იგი ერთგვარი დიპლომატიური მანევრიც ყოფილიყო.

ყარაბაღის ხანისათვის სამხედრო დახმარების გაწევას (მაჭარაძე 1983, 75).¹

რუსეთის ხელისუფლების მხრიდან გაფრთხილების მიუხედავად, ერეკლე II-ს არ შეეძლო გულხელდაკრეფილი ეყურებინა, როგორ დამთავრდებოდა ფათალი ხანის ლაშქრობა ყარაბაღში. თუ რამდენად მნიშვნელოვანი იყო მეფისთვის ყარაბაღის დაცვა ფათალი ხანის აგრესიისაგან, ამაზე ისიც მეტყველებს, რომ 1770 წლის მარტში, იმ დროს, როცა ქართლ-კახეთის მეფე თავისი ჯარით ოსმალეთის წინააღმდეგ ახალციხის საფაშოსაკენ სალაშქროდ დაიძრა, მან მაინც გამონახა საშუალება, იბრაჰიმ ხანისათვის თავისი 4 ათასიანი ჯარი გაეგზავნა ფათალი ხანის მოსალოდნელი თავდასხმის მოსაგერიებლად. თავად ერეკლე II-ს აღნიშვნით, ეს ჯარი შედგებოდა სომხების, თათრებისა და მცირე რაოდენობით ქართველთაგან (მაჭარაძე 1988, 546).²

როგორც შესაბამისი წყაროებიდან დგინდება, ფათალი ხანს ყარაბაღში ულაშქრია 1770 წლის აპრილის დასაწყისში. ენზელიში რუსეთის კონსული ბოგოლუბოვი საგარეო საქმეთა კოლეგიას 12 აპრილს მოახსენებდა, რომ ფათალი ხანს მტკვარი გადაელახა და ლეკების ჯარით აოხრებდა ყარაბაღის სოფლებს. იგი ქალაქ შუმასაც კი მიახლოვებია მის ალყაში მოსაქცევად. ყუბის ხანს ძალზე შორს მიმავალი მიზნები ამოძრავებდა. კონსულ ბოგოლუბოვის ამავე ცნობით, დადიოდა თურმე ხმები, რომ შუშის ალების შემდეგ ფათალი

---

¹ გ. მაჭარაძე ერეკლეს მხრიდან ყარაბაღის მიმართ გამოჩენილ ამგვარ ყურადღებას იმით ხსნის, რომ „ფათალი-ხანს ყარაბაღში, საქართველოს საზღვრებთან ლეკები მოჰყავდა, რომლებსაც თურქეთთან კავშირისკენ გზას უხსნიდა“ (მაჭარაძე 1983, 77). ეს მოსაზრება ძნელი გასაზიარებელია, ვინაიდან 1. ცნობილია, რომ ფათალი-ხანმა, ოსმალთა მოწოდების მიუხედავად, რუსეთის წინააღმდეგ გამოსვლა ვერ გაბედა და მეტიც, დაღესტნელ მეთაურებსაც კი ამისაგან თავის შეკავება ურჩია (ამას ზემოხსენებული ავტორიც მიუთითებს, იხ. მაჭარაძე 1983, 77). ამიტომ, ცხადია, ყუბის ხანი მათ არც ოსმალეთისკენ „გაუხსნიდა გზას“; 2. ლეკები ფათალი-ხანის ჯარში ოდენ დროებით, დღიური გასამრჯელოს ფასად დაქირავებულ მებრძოლებს წარმოადგენდნენ და ყარაბაღის დამორჩილების შემთხვევაშიც კი მათი ამ ქვეყანაში დარჩენა, ბუნებრივია, გათვალისწინებული ვერ იქნებოდა.

² ერეკლეს მიერ იბრაჰიმ ხანისათვის გაწეული ამ დახმარების თაობაზე წერდა ასევე თავადი მოურავოვი გრაფ ნ. პანინს, 1770 წ. 5 აპრილის პატაკში (ცაგარელი 1891, 216; მაჭარაძე 1988, 555).

ხანი აპირებდა, გზა გაეგრძელებინა თავრიზისაკენ ანდა უშუალოდ ქერიმ-ხანის სამფლობელოებისკენაც კი (მაჭარაძე 1988, 566).¹

თავის მხრივ ფათალი ხანი დედოფალ ეკატერინე II-ს აღმფოთებული წერდა, რომ როდესაც მან სხვადასხვა ადგილებიდან მოკრებილი ჯარი ყარაბაღის ხანის წინააღმდეგ გაგზავნა, ამ უკანასკნელის დასახმარებლად ერეკლე II-მ თავისი ვაჟი გამოგზავნაო ქართული ჯარით (РГАДА, ფ. სპარ. საქ.15, ფ. 135. აბდულაევი 1958, 72).

უდავოდ ქართლ-კახეთის მეფის მიერ გაწეული ზემოაღნიშნული სამხედრო დახმარება იყო მიზეზი, რის გამოც ფათალი ხანის ლაშქრობა ყარაბაღში წარუმატებლად დამთავრდა. კონსული ბოგოლიუბოვი თავის ზემოხსენებულ წერილში აღნიშნავს, რომ ერეკლე მეფის მიერ ოსმალების წინააღმდეგ განხორციელებულმა ლაშქრობამ (უფრო კი უნდა იგულისხმებოდეს მისი შედეგები - დ. მ.) ფათალი-ხანი აიძულა, უარი ეთქვა თავის განზრახვაზე (მაჭარაძე 1997, 271).² ამიტომ შემახაში დაბრუნებული ხელმოცარული ხანი იძულებული გახდა, იქაურ მაცხოვრებელთაგან მუქართა და ძალის გამოყენებით იძულებით ამოეღო დაქირავებული ლეკთა ჯარისათვის ჯამაგირის გადასახდელად საჭირო თანხა (მაჭარაძე 1997, 459).

ერეკლე II-ის სამხედრო დახმარება ფათალი ხანის მოწინააღმდეგე ხანებისათვის ამით არ ამოწურულა. ყუბის ხანთან დაპირისპირებულ სამხრეთ კავკასიელ ხანებს ახალი მოკავშირე გამოუჩნდათ ავარიის ხანის სახით. 1773 წლის 15 დეკემბერს აზნაური ანდრეი ფილატოვი ყიზლარის კომენდანტ შტედერს აცნობებდა, რომ ავარიის ხანს ერეკლემ მიაშველა ბორჩალოელებად და ყაზახელებად წოდებული თავისი ქვეშევრდომი თათრები (своих подвластных татар называемых

---

¹ გ. აბდულაევი ამ წერილიდან მცირე მონაკვეთის ციტირებისას ბოგოლიუბოვის მოხსენების თარიღად უთითებს 1770 წლის 15 ივნისს. თუმცა, როგორც ჩანს, იგი არ სარგებლობდა ორიგინალით, განსხვავებით ვ. მაჭარაძისაგან, რომელიც აღნიშნული მოხსენების ძირითადი ნაწილის გამოქვეყნებისას აბდულაევისაგან განსხვავებულ საარქივო მონაცემების უთითებს, სადაც ასევე აღნიშნულია, რომ დოკუმენტი წარმოადგენს ორიგინალს.

² ამ ცნობაზე დაყრდნობით გ. მაჭარაძემ დაასკვნა, რომ ასპინძასთან ერეკლეს გამარჯვებამ და მისმა თადარიგმა ფათალი ხანს ხელი ააღებინა განძრახვაზე, ლეკებით დასხმოდა ყარაბაღს (მაჭარაძე 1983, 76). თუმცა, როგორც ვნახეთ, ფათალი-ხანი ჯარით ასპინძის ბრძოლამდე იყო შეჭრილი ყარაბაღის სახანოში და მისი დედაქალაქისაკენაც (შუშა) კი მიიწევდა.

Борчалы Казак), როცა ეს უკანასკნელი შაქის ხანს, განჯის ხანსა და აღასი ხანთან ერთად ლაშქრობდა შემახაზე. თუმცა რუსი მოხელისათვის უცნობი დარჩენილა ამ დახმარე ჯარის რაოდენობა. გარდა ამისა, მას ეტყობა, ყური მოუკრავს, თითქოს მათთან ერთად ყოფილა მეფის ვაჟიც.¹

ზემონახსენებ ცნობაზე დაყრდნობით გ. აბდულაევი აღნიშნული მოვლენებს 1773 წლის ნოემბრის ბოლო-დეკემბრის დასაწყისით ათარიღებს. მისი სიტყვებით, ამ წარუმატებელი ლაშქრობისას ბრძოლის ველზე დაღუპულან ავარელთა ლაშქრის მეთაურები, ბულაჩ მირზა და მუჰამედ მირზა (აბდულაევი 1965, 520-522).²

გ. აბდულაევს აქ ორი მნიშვნელოვანი უზუსტობა მოსდის. 1. ბრძოლის თარიღი. ცნობილია, რომ ამიერკავკასიელმა ხანებმა შემახიდან ფათალი ხანის განსადევნად ავარელთა ჯარის მონაწილეობით ორი გაერთიანებული ლაშქრობა მოაწყვეს. პირველი ლაშქრობისას ავარელთა ჯარს მართლაც მეთაურობდნენ ბულაჩი და მუჰამედი.³ მაშინ ავარელები შაქის ხან ჰუსეინს დაუქირავებია და 1771 წლის ნოემბერში ისინი უკვე შაქში ჩანან ჩასულნი (გამრეკელი 1968, 195; Русско-дагестанские отношения 1988, 138-139). 1772 წლის 6 თებერვლისთვის კი ფათალი ხანთან გადამწყვეტი ბრძოლა უკვე შემდგარია. ბრძოლისა და მისი შედეგების შესახებ ტარკის შამხალი მურთაზალი ამ დღეს ატყობინებდა ასტრახანის გუბერნატორს

---

¹ შესაბამისი დოკუმენტი იხ. წიგნში: (აბდულაევი 1958, 167).

² ამ ბრძოლას 1773 წლით ათარიღებს ა. მურთაზაევიც (მურთაზაევი 2018, 148). უფრო ადრე გამოცემულ ნაშრომში გ. აბდულაევი ერეკლე II-ის მხარდაჭერით შემდგარ ლაშქრობას ათარიღებდა 1774 წლით: „1774 წ. გაერთიანებული ძალები შაქისა და ყარაბაღის ხანების, შირვანის ყოფილი აღასი ხანისა და სამხრეთ დაღესტნის რიგი ფეოდალები ერეკლე II-ის მხარდაჭერით გამოვიდნენ ყუბის სახანოს წინააღმდეგ. შემახის პლაცდარმზე მიდიოდა ძლიერი ბრძოლები. გამარჯვება დარჩა ყუბას.“ (აბდულაევი 1958, 73).

³ მათ ხშირად მოიხსენიებენ ავარიის ხანის ვაჟებად (ალკადარი 1929, 80; История Дагестана, 376; ლევიატოვი 1948, 131), ასევე - ავარიის ხანის ძმებად (ბაქიხანოვი 1991, 160). თუმცა მუჰამედ-მირზა მუჰამედ-ნუცალ IV-ის უმცროსი ძმა და ავარიის თანამმართველი ხანი იყო, ხოლო ბულაჩი (უმცროსი) - მისი ვაჟი (გინიჩუტლინსკი). ეს პიროვნებები რომ ხუნძახის ბატონის ძმა და ძმიშვილი რომ იყვნენ, ადასტურებს პირველადი და უფრო სანდო მონაცემები (გამრეკელი 1968, 195; Русско-дагестанские отношения 1988, 138-139).

(Русско-дагестанские отношения 1988, 139-140).¹ ამიტომ ეს ბრძოლა არა 1773 წელს, არამედ უფრო ადრე, 1771-1772 წლის ზამთრის დეკემბერ-იანვარში არის სავარაუდებელი. 2. მოკავშირეებისათვის ერეკლე II-ის მიერ ჯარის დახმარების საკითხი. აზნაურ ფილატოვის ზემოხსენებული წერილის შინაარსიდან აშკარად იკითხება, რომ მასში საუბარია შემახისაკენ მეორე ლაშქრობაზე, როდესაც ავარიის ხანი მუჰამედ-ნუცალ IV (1735-1774 წწ.), იგივე ხუნძახის ბატონი ნურსალ-ბეგი,² რომელსაც შურისძიების წყურვილიც ამოდრავებდა, თავის ჯარით უშუალოდ მონაწილეობს შემახისაკენ მომდევნო ლაშქრობაში. ფილატოვის ცნობით, სწორედ ავარიის ხანს მიაშველა ერეკლე მეფემ თავისი ჯარის ნაწილი. მოკავშირეებმა თავდაპირველად შემახის აღება მოახერხეს, თუმცა შემდეგ ძალამოკრებილ ფათალი ხანის ჯართან დამარცხდნენ. მანამდე კი მოწინააღმდეგის სამხედრო ბანაკში მოსალაპარაკელად მიწვეული ავარიის ხანი ღალატით მოკლეს.³

ზემოხსენებული მოვლენების დათარიღებაში დიდ სამსახურს გვიწევს აზნაურ ფილატოვის წერილი. აქედან ჩანს, რომ მისი დაწერის დროს, ანუ 1773 წლის 15 დეკემბრისათვის მოკავშირეები უკვე დაუფლებოდნენ შემახას, ხოლო ფათალი ხანს შიკრიკი გაეგზავნა ტარკის შამხალთან დაღესტნელ დაქირავებულთა დასაქირავებლად, რათა შემახიდან თავისი მოწინააღმდეგეები განედევნა. მაშასადამე, ერეკლეს გაგზავნილი ჯარის მონაწილეობით ფათალი ხანისათვის შემახის წართმევა მართლაც 1773 წლის ნოემბერში ან დეკემბრის დასაწყისშია სავარაუდებელი (ოლონდ მუჰამედ-ნუცალის მეთაურობით შემდგარი ლაშქრობის დროს და არა ბულაჩისა და მუჰამადის მეთაურობით), მაგრამ ფათალი ხანს შემახა 1774 წლის

---

¹ 1772 წლის 2 მარტს კი თვითონ ავარიის მფლობელი მუჰამედ-ნუცალ-ხანი ყიზლარის კომენდანტ პარკერს სწერდა, რომ დაღუპული თამამომძიების გამო შურისძიებას აპირებდა და ითხოვდა შამხალ მურთაზალის მომავალ სამხედრო დაპირისპირებაში ჩარევა აკრძალვოდა (Русско-дагестанские отношения 1988, 141).

² „ნუცალი“ ავარიის ხანების ტიტული იყო, რომლის სახესხვაობას წარმოადგენს ქართული წყაროების „ნურსალი“. თუმცა იგი ხანდახან საკუთარი სახელის დანამატად იქცეოდა. ასეთი შემთხვევებისას მეზობელ ქვეყნებში „ნუცალი“ მთლიანად საკუთარ სახელადაც მოიაზრებოდა ხოლმე. პ. ბუტკოვიც ზემონახსენებ ნუცალს მერსელ-ხანის სახელით იხსენიებს. რაც შეეხება ხუნძახს, იგი ავარის სახანოს ცენტრი იყო და ამის გამო მთელი მხარე ამ სახელითაც იწოდებოდა.

³ აღნიშნული მოვლენების შესახებ დეტალურ ცნობებს ვხდებით XIX -ის ავტორებთან (ბაქიხანოვი 1991, 161; გაჯინსკი 1847; ალკადარი 1929, 81).

დასაწყისში უნდა დაებრუნებინა. შესაბამისად, გამართლებული არ ჩანს ავარიის ხანის ლაშქრობის 1774 წლით დათარიღება შდრ. (ლევიატოვი 1948, 132; აბდულაევი 1958, 73; აბდულაევი 1965, 522; გეზალოვა 2010, 107-108).¹

აქვე უნდა შევნიშნოთ 1773 წლის 30 დეკემბერს ენზელიში რუსეთის ახალი კონსულის, ვ. იაბლონსკის შეტყობინებაზეც: „ფათალი ხანის შესახებ აცხადებენ, რომ მან სთხოვა უფლისწულ ერეკლეს დახმარება და ათი ათას კაცს ელოდება“ და მეზობლებშიც აგროვებს ჯარს, რათა შური იძიოს შემახის დაკარგვის გამო (მაჭარაძე 1983, 79). ძნელი სათქმელია, რამდენად შეესაბამება ეს ცნობა სიმართლეს. საეჭვოა, რომ ფათალი ხანს შემახის დასაბრუნებლად დახმარება ეთხოვა ერეკლე II-სათვის, რომლის მონაწილეობითაც მან დაკარგა ეს მხარე. არადამაჯერებლად გამოიყურება მოსალოდნელი დამხმარე ჯარის დასახელებული რაოდენობაც (10 000 კაცი). ის გარემოება კი, რომ ენზელიში, ყუბის სახანოდან საკმაოდ დაშორებულ ქალაქში მყოფი კონსული ამის თაობაზე თხრობას იწყებს სიტყვებით - „ფათალი ხანის შესახებ აცხადებენ“, გვაფიქრებინებს, რომ იგი ამას უფრო მთავარი ხმების მიხედვით იუწყება, ვიდრე - სანდო წყაროზე დაყრდნობით. გარდა ამისა, დადასტურებულია, რომ მეფეს ყუბის ხანისათვის აღნიშნულ ლაშქრობაში არანაირი დახმარება არ გაუწევია. თუმცა ვერც იმას გამოვრიცხავთ, რომ ცრუ ხმები ერეკლეს მხრიდან დიდი სამხედრო დახმარების მოლოდინის შესახებ თვით ფათალი ხანის გავრცელებული ყოფილიყო.

გ. აბდულაევს ნიშანდობლივად ეჩვენა, რომ ფათალი ხანის გამდიერების აღსაკვეთად ერეკლე II-მ მხარი დაუჭირა ავარიის ხანსაც კი, მიუხედავად იმისა, რომ ეს უკანასკნელი „მუდმივად აწუხებდა თავისი თავდასხმებით ქართველებს“ (აბდულაევი 1965: 520). ამ შემთხვევაში გათვალისწინებული არ ჩანს ის გარემოება, რომ მას შემდეგ, რაც მუჰამედ-ნუცალის მეთაურობით საქართველოში დაღესტნელთა მეორე ლაშქრობაც (1755 წელს ყვარლის ციხეზე) წარუმატებლად დასრულდა, ნუცალმა ერეკლე II-სთან შერიგება ამჯობინა და შემდგომ იგი მეფისგან ჯამაგირსაც კი იღებდა (მაჭარაძე 1988, 360-361; Грамоты 1891, 437).

საგულისხმოა, რომ მუჰამედ-ნუცალი ერთი წლით ადრე იყო უკვე ჭარში ჩასული ფათალი ხანზე შურის საძიებლად. მაშინ

---

¹ გვხვდება ავარიის ნუცალის ლაშქრობის ზოგადად 1773 წლით დათარიღებაც (История Дагестана, 376) აღნიშნულ მოვლენებს შეცდომით 1772 წელში აქცევს ვ. ბუტკოვი (ბუტკოვი 1869, 254).

მოუსავლიანობისაგან გამოწვეული სურსათის ნაკლებობის გამო ავარიის ხანი იძულებული გამხდარა, თანხლები ჯარის დიდი ნაწილი უკან გაებრუნებინა. ამიტომ იგი ერეკლე მეფეს თხოვდა სურსათსა და დამხმარე ჯარს ყუბის ხანის წინააღმდეგ (Грамоты 1891, 491). ერეკლე II უარზე არ იყო, თუმცა საკუთარ პირობებს აყენებდა. შეთანხმების მიღწევა მეფესა და ხუნძახის ბატონს შორის გართულდა. საკმარისი სამხედრო ძალების უქონლობის გამო მუჰამედ-ნუცალმა მოკლული ნათესავების სისხლის სანაცვლოდ ფათალი ხანისაგან მოითხოვა ფულადი კომპენსაცია და უარის შემთხვევაში მომავალში თავდასხმით დაემუქრა (Грамоты 1891, 492). როგორც შემდგომი მოვლენებიდან ირკვევა, ფათალი ხანი კომპენსაციის გადახდას არ დათანხმდა, ნუცალი კი შურის საძიებლად მეორე წელს დაბრუნდა დიდი ჯარით. საგულისხმოა, რომ საქართველოში მყოფი რუსი სამხედრო მოხელეები ერეკლე II-საგან ამჯერადაც მოითხოვდნენ, „არანაირი მიზეზით არ შეხებოდა სპარსელ ხანებს.“ (Грамоты 1891, 492). სავარაუდოდ ამ ვითარების გამო გააგზავნა მეფე ერეკლემ ფათალი ხანის წინააღმდეგ მუსლიმ ყაზახ-ბორჩალოელთა რაზმი, რათა მისი მონაწილეობა ანტიყუბურ კოალიციაში ამ გზით ნაკლებად თვალშისაცემი ყოფილიყო. თუმცა, როგორც ზემოთ ვნახეთ, რუსეთის დაზვერვისათვის მეფის ეს შეფარული სამხედრო ნაბიჯიც არ დარჩენილა შეუმჩნეველი.

გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ერეკლე II-მ ფათალი ხანის წინააღმდეგ ბრძოლას 1774 წლის დასაწყისიდანვე გამოეთიშა და ეს მოხდა შემდეგი მიზეზით: რუსეთის კონსულ ვ. იაბლონსკის მოხსენების თანახმად, ირანის ვექილმა ქერიმ ხანმა თანადგომა გამოუცხადა მოკავშირეებს ფათალი ხანის წინააღმდეგ ბრძოლაში და მოუწოდებდა მათ ამ უკანასკნელისათვის ყველა სამფლობელო წაერთმიათ და მოეკლათ იგი, ხოლო შემდეგ ელაშქრათ ერეკლეს წინააღმდეგ და ქართლში მის ნაცვლად გაემეფებინათ ალექსანდრე ბატონიშვილი, რომელსაც ვექილი ირანიდან გამოატანდა საგანგებოდ ამ ბრძანების გადასაცემად გამოგზავნილ ელჩებს. სამაგიეროდ, ქერიმ-ხანი ჰუსეინ ხანს ბეგლარბეგობას, ნურსალ ხანს სარდლობას, ადასი-ხანს კი შემახის ნაიბობას უბოძებდა. ეს ცნობილი გახდა ერეკლე მეფისათვის, რომელმაც შესაბამისი გადაწყვეტილება მიიღო: „ფათალი ხანის თხოვნით შაჰის ჰუსეინ-ხანს შეუთვალა, რომ თუ იგი ადგილიდან დაიძვრება, ერეკლეს მზად ჰყავს ჯარი, რომელსაც ნაბრძანები აქვს დაარბიოს შაჰი და მის ხელისუფლებაში მყოფი

ულუსები, რამაც დიდად შეუწყო ხელი ფათალი-ხანს შემახის დაკავებაში“ (გ. მაჭარაძე, 1983, 80-81).¹

მართალია, კონსულის წერილი 1774 წლის 9 ივნისითაა დათარიღებული, მაგრამ როგორც მისი შინაარსიდან ირკვევა, ქერიმ ხანს ზემოაღნიშნული დავალებით ელჩები მას შემდეგ გამოუსტუმრებია, როცა გაიგო, რომ მოკავშირეებს შემახა უკვე აეღოთ. ამ მოხსენებაში მითითებული არ არის ირანის მბრძანებლის მიერ კავკასიაში ელჩების გამოგზავნის დრო, მაგრამ აშკარაა, ეს 1773 წლის ბოლოს, უფრო კი შემდეგი წლის იანვარში უნდა მომხდარიყო, ვინაიდან გზად ელჩებს მოკლე ხანში შეუტყვიათ, რომ ფათალი ხანს შემახა უკვე დაებრუნებინა, ნურსალ ხანი კი მოეკლათ და უკანვე გაბრუნებულან. მაშასადამე, ქართველ მეფეს ქერიმ ხანის ამ გადაწყვეტილების გამო რომ ეთქვა უარი ფათალი ხანის წინააღმდეგ ბრძოლაზე, თავისი ჯაშუშებისაგან ქერიმ ხანის გეგმების შესახებ მყისიერად უნდა შეეტყო, რაც ინფორმაციის მიწოდების იმდროინდელი სიჩქარის გათვალისწინებით, ფაქტობრივად შეუძლებელი იქნებოდა. რაც შეეხება ერეკლე II-ის მიერ პოზიციის მსწრაფლ რადიკალურ ცვლილებას და თავისი მოკავშირეების წინააღმდეგ გამოსვლას, უნდა ითქვას, რომ რუსი კონსულის წერილში აქ გარკვეული გაუგებრობა შეინიშნება. კერძოდ, იგი იქვე აღნიშნავს, რომ „თუმცა შემახის ხანს ადასის საკმაოდ ბევრი ლეკი ჰყავდა ორი ხანით და გარემოცვა, როგორც ამბობენ, ათი დღე გრძელდებოდა, მაგრამ გაიმარჯვა ფათალი ხანმა და მოკლა ლეკი მუსალ (ნურსალ - გ. მ.) ხანი და დიდი რაოდენობით სხვებიც“ (მაჭარაძე 1983, 80). ვფიქრობ, ადასის თანხლებ „ლეკების ორ ხანში“ ზემოხსენებული ბულაჩ მირზა და მუჰამედ მირზა უნდა იგულისხმებოდნენ. მაგრამ ვინაიდან შემდეგ საუბარია ნუცალის სიკვდილის შესახებ, ეს გვაფიქრებინებს, რომ ვ. იაბლონსკის შემახაზე ავარელთა მონაწილეობით განხორციელებული ორი ლაშქრობის შესახებ ცნობები ერთმანეთში აქვს არეული.

ავარიის ნუცალისადმი მიუღებელი წესით ანგარიშსწორებამ ფათალი ხანის წინააღმდეგ გაერთიანების დამატებითი საბაზი მისცა დაღესტნელ ბელადებს, რომელთაც სამხრეთ კავკასიის მომიჯნავე სახანოთა (ნუხა, ყუბა, შემახა) მიწებზე თვალი ისედაც ეჭირათ.

---

¹ ვ. იაბლონსკის მოხსენების (АВІР, ф. Сношение России с Персией, оп. 77/6, д. 466, л. 18-20) შინაარსი და მისი ამონარიდი აქაც შემდეგაც მოგვყავს აღნიშნული მოსაზრების ავტორ გ. მაჭარაძისავე ნაშრომის მიხედვით - იხ. (მაჭარაძე 1983, 80-81).

საბოლოოდ ხაიდაყის უცუმის, ამირ-ჰამზას ირგვლივ დაირაზმა დაღესტნელი მთავრების უმეტესობა: ყაზი-ყუმუხის ხანი მუჰამედი (1743-1789 წწ.), ავარიის ხანი ომარი (1774-1801 წწ. - მოკლული ნუცალის ძე და მემკვიდრე), ყაზანიშის მმართველი მუჰამედ ტიშისიზი (უკბილო), თაბასარანის ყადი რუსტამი და სხვები (ლევიატოვი 1948, 133).

დაღესტნელთა აღნიშნულმა კავშირმა იმავე 1774 წლის ზაფხულში გავდუშანის ველზე სასტიკად დაამარცხა ფათალი ხანი, რომელმაც თავის სამფლობელოთა დიდ ნაწილი დაკარგა.

გამართლებული არაა ფათალი ხანის წინააღმდეგ გაერთიანებულ დაღესტნელ მეთაურთა ამ ალიანსის მონაწილედ ერეკლე II-ის დასახელება, რომელიც თითქოს „ყარაბაღისა და შაქის ხანებთან კავშირში, გამოვიდა ფათალი ხანის წინააღმდეგ“ (მდრ. История Дагестана, 377). აღსანიშნავია, რომ აქ არ არის მითითებული, თუ რომელ წყაროზე დაყრდნობით კეთდება აღნიშნული დასკვნა. საგულისხმოა ასევე, რომ შესაბამის წყაროებში ავარელთა მონაწილეობით ფათალი ხანის წინააღმდეგ მომდევნო ლაშქრობებზე საუბრისას ქართლ-კახეთის მეფე და მისი მოკავშირეები (შაქისა და ყარაბაღის ხანები) საერთოდ არ არიან ნახსენები. როგორც ჩანს, მათი სახელები შეცდომით იქნა დაკავშირებული მოგვიანებით შემდგარ ლაშქრობასთან.

მაშასადამე, მუჰამედ-ნუცალის დაღუპვის შემდეგ დაღესტნელ მოკავშირეთა მიერ ფათალი ხანის წინააღმდეგ წარმოებულ საბრძოლო მოქმედებებში (მაგ., ცნობილი ბრძოლა გავდუშანის ველზე და ა. შ.) ერეკლე მეფის მონაწილეობა საისტორიო წყაროებით არ დასტურდება.

ამრიგად, შეიძლება დავასკვნათ, რომ გაძლიერებული ფათალი ხანი აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში პირველობისათვის ბრძოლაში ერეკლე II-ის მთავარ მეტოქედ იქცა. ამიტომ, მას შემდეგ, რაც ფათალი ხანი ერთპიროვნულად გაბატონდა შემახაში და საფრთხე შეუქმნა შაქისა და ყარაბაღის ხანებს, ამ უკანასკნელთ ერეკლე მეფემ პოლიტიკური თანადგომა გამოუცხადა და იბრაჰიმ ხანს სამხედრო მხარდაჭერაც აღმოუჩინა ყარაბაღზე ფათალი ხანის თავდასხმის დროს. ქართველი მეფე ასევე მოიაზრება ავარიის ნუცალისა და სამხრეთ კავკასიელ მმართველთა ალიანსში, რომელიც მიზნად ისახავდა შემახიდან ფათალი ხანის განადევნას. ამ დროს მომხდარ საბრძოლო შეტაკებაში ერეკლე მეფის გაგზავნილი ჯარიც იღებს მონაწილეობას, თუმცა ერთგვარად შეფარული სახით, ვინაიდან რუსეთის ხელისუფლება მას ამიერკავკასიელ ხანებს შორის

დაპირისპირებაში ჩარევისაგან თავშეკავებისაკენ მოუწოდებდა. მაგრამ ამასთანავე არ შეიმჩნევა ერეკლე II-ის მონაწილეობა ფათალი ხანის წინააღმდეგ შექმნილ მეორე კოალიციაში, რომელშიც წამყვან ძალებს მთლიანად დაღესტნელი მთავრები წარმოადგენდნენ.

ბიბლიოგრაფია

აბდულაევი 1965: Абдуллаев Г., Азербайджан в XVIII веке и взаимоотношения его с Россией, Баку, 1965.

აბდულაევი 1958: Абдуллаев Г. Б., Из истории Северо-Восточного Азербайджана в 60-80-х гг. XVIII в., Баку, 1958.

ალკადარი 1929: Алкадари Гасан-Эфенди, Асари Дагестан, (Исторические сведения о Дагестане), перевод и примечания А. Гасанова, Махачкала, 1929.

Армяно-русские отношения, 1990. Армяно-русские отношения, 1990 в XVIII веке (1760-1800), сборник документов, т. IV, под ред. М. Г. Нерсисяна, Ереван, 1990.

ბაქიხანოვი 1991: Бакиханов А., Гюлистан-и Ирам, Редакция, комментарии, примечания и указатели акад. З., Буниятова, Баку, 1991.

ბერეზინი 1850: Березин И., Путешествіе по Дагестану и Закавказью, ч. 2, Казань, 1850.

ბრონევსკი 1823: Броневский С., Новейшие известия о Кавказе, собранные и пополненные, Москва, 1823, т. 2.

ბუტკოვი 1869: Бутков П., Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 год. ч. 1. СПб., 1869.

ვალუევი 1942: Валуев П., Фатали-хан кубинский, Баку, 1942.

გამრეკელი 1968: Документы по взаимоотношениям Грузии с Северным Кавказом в XVIII в., Документы подобрал, подготовил к печати и предпослал им исследование В. Н. Гамрекели, Тб. 1968.

Русско-дагестанские отношения 1988, Русско-дагестанские отношения в XVIII - начале XIX в. Сборник документов, под ред. В. Г. Гаджиева, Москва, 1988.

История Дагестана 1967, История Дагестана, т. I, ответв. ред. В. Г. Гаджиев, Москва, 1967.

გაჯინსკი 1847: Гаджинский Искендеръ-Бекъ, Жизнь Феть-Али-Хана Кубинскаго, «Кавказ», 1847, N 48.

გინიჩუტლინსკი: Гиничутлинский Х., Историкобиографические и исторические очерки, <http://www.fatiha.ru/knigi/istoria/umahan.html>

გმელინი 1785: Гмелин С.-Г., Путешествие по России, ч. III, половина первая, СПб, 1785.

ლევიატოვი 1948: Левиатов В., Очерки из истории Азербайджана в XVIII веке, Баку, 1948.

მურთაზაევი 2018: Муртазаев А., Военно-политические события на Кавказе в 50-70 гг. XVIII в. и роль Дербента в них, АСТА HISTORICA: труды по истории, археологии, этнографии и обществознанию № 1, 2018.

მაჭარაძე 1988: მაჭარაძე ვ., მასალები XVIII საუკუნის მეორე ნახევრის რუსეთ საქართველოს ურთიერთობის ისტორიისათვის, ნაწ. III. ნაკვ. I. რუსეთ-თურქეთის ომი 1768-1774 წლებში და საქართველო, თბ., 1988.

მაჭარაძე 1997: მაჭარაძე ვ., მასალები XVIII საუკუნის მეორე ნახევრის რუსეთ საქართველოს ურთიერთობის ისტორიისათვის, ნაწ. III. ნაკვ. II, რუსეთ-თურქეთის ომი 1768-1774 წლებში და საქართველო, თბ., 1997.

მაჭარაძე 1983: მაჭარაძე გ., ქართლ-კახეთის სამეფოს პოლიტიკური ურთიერთობანი აზერბაიჯანის სახანოებთან XVIII საუკუნის 60-80-იან წლებში, მაცნე, ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების სერია, თბ., 1783. #1.

Грамоты 1891. Грамоты и другіе историческіе документы XVIII столѣтія, относящіяся до Грузіи. Томъ I, съ 1768 по 1774 годъ. Подъ редакціей А. А. Цагарели, СПб., 1891.

გეზალოვა 2010: Гёзалова Н., Вопросы истории Азербайджана XVIII в. (на основе сведения англоязычных источников и историографии), Баку-Москва, 2010.

**Independent researcher,
Georgia
datomerkvila@yahoo.com**

MILITARY-POLITICAL CONFRONTATIONS IN THE KHANATES OF THE SOUTH CAUCASUS IN 1768-1774 AND EREKLE II

From the second half of the 1760s, significant political shifts started in the Khanates of the South Caucasus. This was manifested first by the considerable strengthening of Fatali Khan of Quba and his subjugation-oppression of the neighboring khanates, and then by forming various military-political coalitions against the strengthened khan, in which King Erekle II of Kartli-Kakheti was more or less involved.

As early as 1759, with the help of neighboring Dagestani leaders Fatali Khan of Quba, captured Derbent Khanate bordering to the North [15: 129; 1: 202].¹ Derbent Khanate could not boast of land space and population, but its strategic and economic importance was immense.

Later Fatali Khan turned his forces against Shemakha, aka Shirvan Khanate.² However, the success of Quba Khan in this direction was greatly hindered by the help of Hussein Khan of Shaki (1758-1780) to Shemakhians [13: 92]. But Fatali managed to win Hussein Khan over into his camp. Apparently, Fatali Khan put before Hussein Khan the prospect of getting a tempting share in the event of conquering the rich Shirvan Khanate - located between their possessions. In the summer of 1768, as a result of the complete mobilization of its own forces and those of the allies (including Daghestani mercenaries), Shemakha, attacked simultaneously from the west and east, surrendered. The brothers, ruling Shemakha, were captured (subsequently, Muhammad Said Khan was imprisoned in Derbent jail by Fatali Khan. Aghasi-

---

¹ Different years are referred to as the date of Derbent capture by Fatali-Khan: 1758 [3: 78], 1760 [10; 6: 12-13], 1765 [7: 378; 8: 250].

² The khanate, with Shemakha as capital city, was also called Shirvan Khanate.

Khan, as a younger and more energetic opponent, had his eyes gouged out).¹ According to the agreement, Shirvan Khanate was divided between Fatali Khan and Hussein Khan and Naibs (governors) were appointed by the respective parties to govern each area. Very soon, Fatali Khan ousted Hussein Khan's Naib from Shemakha and took over the entire Shirvan. Thus making Shaki Khan his forever enemy [5: 160; 21: 11-12; 1: 224-225]. On 10 September, 1768, Temir Khamzin – the ruler of Enderey, wrote to Potapov – the commandant of Kizlyar, that a quarrel had broken out between Fatali Khan and Khan of Shaki and the governors appointed by the son of Haji Chalabi (Hussein) had been expelled from Shemakha [19: 121].

Fatali Khan was not satisfied with the conquest of Shemakha Khanate and set his sights on Shaki Khanate. In August or early September, 1768, the Khan of Quba and Derbent proposed to King Erekle II of Kartli-Kakheti and Ibrahim Khan of Karabakh, that each with his army, along with him, attacked Shaki Khanate from all sides.² Erekle II, for whom the appearance of an aggressive and dangerously growing state in the vicinity of his kingdom, was unacceptable, did not follow this insidious proposal of Fatali Khan. Ibrahim of Shusha also had an example of Shaki Khan, with whose help Fatali Khan took Shemakha, and then directed his forces against Shaki Khanate itself. Ibrahim Khan really had reasons for concern, as by annexing Shemakha (Shirvan) Khanate, Fatali Khan created an advantageous foothold against the Khanates of Shaki and Karabakh [1: 215]. Although Russian spies reported that they were unaware of the addressees' response to the offer, but subsequent events made it clear that this method of Fatali Khan did not work: he failed to involve either Georgian kingdom or Karabakh khanate in this adventure.

---

¹ These stories are narrated in the works of different authors [7: 429; 5: 160; 10; 8: 253; 3: 79-80; 21: 10-11; 15: 130; 1: 217-222]. It should be noted that 1766 [7: 429], and 1767 [5: 160; 10; 3: 79-80] are mentioned as different dates for the taking Shemakha and conquest of the Khanate.

² on September 10, 1768 Russian Consulate Official I. Matveev, merchant S. Sharipin from Astrakhan and clerk E. Zamyatin sent to Shirvan to clarify Fatali Khan's plans reported to Russian consul Sulyakov concerning the proposal of Fatali Khan. Document see [2: 160].

Nevertheless, Fatali Khan did not give up his plans against Shaki and for this, he again resorted to the tried and tested path - he started recruiting Dagestani mountaineers against Hussein Khan.¹

Obviously, it was at this time that Shaki Khan asked King Erekle for help. Governor of Astrakhan reported about this request to the State Collegium of Foreign Affairs. It is also mentioned that “after that Erekle sent a man to Fatali Khan, to encourage him reconcile with Shaki Khan, but if he did not agree to that, Erekle would help Hussein Khan, no matter where they would fight each other”.² Apparently, in order to give more strength to the menace, King Erekle also prepared an army to be sent to Shaki. This gave relevant result: in the description of the environs of his state, which was supposed to be handed to Count N. Panin, in June 1769, Erekle II noted: when with the help of the Dagestanis, Quba Khan “took Shirvan, he attacked Shaki Khan and defeated him. When we heard about this, we helped Shaki Khan with army, and thanks to our help Quba Khan had to give up his intention he decided to reconciliation and they reconciled.” [16: 359].³ Consequently, this time King Erekle announced military support to Hussein of Shaki in the event of Fatali Khan’s attack.

Besides Shaki Khan, Ibrahim Khan of Karabakh also asked Erekle II for help in case of Fatali Khan’s aggression. The king also encouraged him to provide appropriate assistance when needed.⁴ Thus the political alliance of three rulers - Erekle II, Hussein Khan and Ibrahim Khan was formed, in order to stop the rise of Fatali Khan. The union was also joined by Aghasi Khan – former ruler of Shemakha. At the time, this deposed khan and his loyal supporters had settled on the banks of the Kura river (apparently, within the Karabakh khanate). G. Bogolyubov, the consul of Russia in the city of Anzali, reported on this alliance and its goals on 28 May, 1770: “When Fatali Khan of Derbent took over Shemakha in the last two years and announced his intentions to move further together with the Lezghins, the concerned Khans of Shaki and Karadagh (sic. should be Karabakh - D. M.) called on Erekle to unite and unanimously

---

¹ Potapov, the commandant of Kizlyar, reported to the Foreign Ministry about this on September 17, 1768. See the document [19: 122].

² Unfortunately, G. Abdullayev, who refers to the quote from the relevant document, does not indicate the date of the mentioned report, see [2: 72], and we have not yet been able to see in full this document, stored at Russian archives (РГАДА, ф. Перс., д. 16, л. 279).

³ For the Russian translation of the letter at the time, see [20: 435; 4: 93-97].

⁴ РГАДА, ф. Перс., д. 17, л. 44 [2: 72].

demanded that Fatali Khan, although he kept Shamakhi under his subordination, would permit the robbed and expelled previous khan of Shemakha to be its proprietor and that in the case of resistance, the two mentioned [khans] with the common forces and especially Erekle himself, wanted to bring Fatali back within the borders of the old dominion and confiscate something more from them” [17: 270-271]. Thus, the goal of the allies, concerned about the unbridled aggression of Fatali Khan, was to restore the abolished Shamakhi Khanate, and return Aghasi Khan from exile as its ruler. If Fatali Khan agreed to this request, the allies would also agree to leave Shemakha Khanate in a position subordinate to Fatali Khan (of course, with the maintenance of complete internal autonomy), but if Quba Khan turned stubborn, with joint forces they would capture the territories conquered by Fatali Khan, i.e. return Quba Khanate into its former borders.

Meanwhile, conspiracies of the locals against the rule of Fatali Khan did not subside in Shemakha. Behind these conspiracies were the restless Aghasi Khan, on the one hand, and Hussein Khan of Shaki, on the other hand. In the summer of 1769 after suppressing one of the conspiracies, Fatali forced Hussein Khan to swear allegiance to degrading conditions, which also included the obligation to protect the borders of Shemakha Khanate appropriated by Fatali Khan.¹

By this time, the Russian government had already managed to persuade Erekle II to get involved in the Russian-Ottoman war. Because of this, the king’s activity in the ongoing confrontation between the khans became a matter of concern for Russian diplomacy. It was for this reason that in May of the following year, consul Bogolyubov advised the Council on Foreign Affairs that the Russian imperial court persuade King Erekle not to interfere directly in the confrontation between the neighboring khans and to be satisfied with only moral support for the khans of Shaki and Karabakh. It is noteworthy that at the same time the consul understood perfectly well that the interests of Kartli-Kakheti Kingdom demanded that Fatali Khan not be further strengthened by the conquest of Shaki and Karabakh and he even emphasized this in his letter. In addition, G. Bogolubov believed that the king should care about establishing peace between the Khans, not about kindling enmity [17: 271].

From the above, as well as from the situation of the time, it can be concluded that the advice of the Russian consul was based on two

---

¹ This was reported to the Russian Foreign Ministry by Sulyakov - the Russian consul in Salyan. See the document [2: 163].

circumstances: 1. At that time, Kartli-Kakheti Kingdom was an ally of Russia in the war against the Ottomans and its military activity, even formal, within Iran's sphere of influence, could have irritated Karim Khan, neutral in the ongoing war, which was undesirable for Russia. Neutrality of the Iranian ruler was important for Russia under the ongoing war with the Ottomans; 2. Fatali Khan was considered a political friend and economic partner of Russia and St. Petersburg was interested in maintaining his benevolence to Russia. The Ottomans tried very hard to turn the Daghestani and Transcaucasian rulers against Russia. In this regard, any, more or less large-scale action, would have been impossible without Fatali Khan's participation.

Hence, the difficult situation in the region significantly increased Fatali Khan's political weight [15: 132]. King Erekle was well aware, that Fatali Khan was trying to establish himself the name of a reliable ally for Russia, which was accompanied by a certain restriction by Russia on the King's activity against strengthening of the Khan. The desire to undermine Fatali Khan's credibility in the eyes of the Russian government must be explained by the emphasis in Erekle' letter to the Imperial Court during the Russo-Ottoman War that Quba Khan had conquered Shemakha under Ottoman sanctions on the condition that the Khan would reinforce naval fortresses [16: 359]. Presumably, the King's words imply that Fatali should close his ports in the Caspian Sea for Russian warships.¹

Erekle II placed a bet on the Khan of Karabakh, counterbalance to Quba Khan dangerously ascending in his neighborhood. Fatali Khan was able to more or less annex almost all the Transcaucasian khanates north of the Kura river and also extended his influence to West Caspian Khanates south of the Kura (Javad and Talish or Lankaran Khanates). Karabakh Khanate hindered Fatali Khan's expansionist plans for the other Khanates in the South Caucasus [1: 514]. Therefore, in addition to Shaki and Shirvan, it was necessary for him to conquer Karabakh as well [cf. 8: 253]. But the military-political alliance of King Erekle and Ibrahim Khan posed an insurmountable obstacle to Fatali Khan's plans. Thanks to the support of the Georgian king, Ibrahim Khalil Khan turned his Khanate, located between the lower reaches of the Kura and Araks rivers, into an impregnable fortress inaccessible to Fatali Khan and extended its influence to other neighboring khanates (Ganja, Karadagh). Consequently, Fatali was very hostile to Ibrahim Khan of Karabakh, an ally to the King of Kartli-Kakheti.

---

¹ It is difficult to say how true this statement of Erekle II was. It could have been a diplomatic maneuver.

Quba Khan was also very dissatisfied with the fact that King Erekle zealously sought to subjugate some of the Khanates (Ganja, Yerevan, Nakhichevan) south of the Kura.

It was not difficult to see that having neutralized the resistance from the Khan of Shaki, Fatali Khan took up arms against the Khan of Karabakh. As M. Sulyakov – the consul of Russia in Salyan noted in his report, after receiving the oath of allegiance from Hussein Khan, Quba Khan ordered his troops to be ready for a “secret operation”, and this operation most likely meant a campaign against the Karabakh Khanate [2: 163].

Despite warnings from the Russian authorities, Erekle II could not carelessly watch how Fatali Khan’s campaign in Karabakh would end. How important it was for the king to protect Karabakh from Fatali Khan is also evidenced by the fact that in March 1770, when the King of Kartli-Kakheti and his army set off to campaign against the Ottomans in Akhaltsikhe pashalik, he still managed to send his another army of 4,000 to Ibrahim Khan to repel Fatali Khan’s impending attack. According to Erekle II himself, this army consisted of the Armenians, Tatars and a small number of Georgians [16: 546].¹

The sources have it that Fatali Khan campaigned in Karabakh in early April 1770. On 12 April Bogolubov, the consul of Russia in the city of Anzali, reported to the Russian Foreign Ministry, that Fatali Khan had crossed the Kura and was ravaging the villages of Karabakh with the army of the Lezghins. He even approached the city of Shusha to besiege it. Quba Khan pursued very far-reaching goals. According to consul Bogolubov’s same report, there were rumors that after taking Shusha Fatali Khan was going to continue his way to Tabriz or even directly to Karim-Khan’s domains themselves [16: 566].²

For his part, Fatali Khan indignantly wrote to Queen Catherine II that when he sent the troops assembled from various places against the Khan of Karabakh, to help the latter, Erekle II sent his son with the Georgian army (РГАДА, ф. Перс. д.15, л.135) [2: 72].

---

¹ In his report to Count N. Panin from 5 April, 1770, Nobleman Mouravov wrote about this assistance provided to Ibrahim Khan by Erekle [20: 216; 16: 555].

² G. Abdullayev, quoting a small passage from this letter, points 15 June, 1770, as the date of Bogolubov’s report. Apparently, he did not use the original document, unlike V. Macharadze, who points to the archival data different from Abdullayev’s when publishing main part of the report, where it is stated that the document is the original.

Undoubtedly, the above-mentioned military assistance provided by the King of Kartli-Kakheti was the reason why Fatali Khan's campaign in Karabakh ended in failure. This is why upon his return to Shemakha the unsuccessful Khan, by threat and force took from the locals the money to pay the mercenary army [17: 459]. Military assistance of Erekle II to the khans opposed to Fatali Khan did not end there. The South Caucasian khans, opposed to Quba Khan, had a new ally in the person of the Khan of Avaria. On 15 December, 1773, nobleman Andrei Filatov, informed the Commandant of Kizlyar that Erekle sent his subordinate *Tatars called Borcahly Kazakh* (Борчалы Казак) to help the Khan of Avaria, when the latter, together with the Khans of Shaki and Ganja and Aghasi Khan campaigned against Shemakha. However, the number of these auxiliary troops remained unknown to the Russian officer. Besides, he seems to have heard that the King's son was with them as well.¹

Based on the above reference G. Abdullayev dates these events to the end of November or December 1773. In his words, the leaders of the Avar army, Bulach Mirza and Muhammad Mirza, were killed on the battlefield during this unsuccessful expedition [1: 520-522].²

Here G. Abdullayev makes two important inaccuracies. 1. Date of the battle. It is known that Transcaucasian Khans organized two joint campaigns with the participation of the Avar army to expel Fatali Khan from Shamakhi. In the first campaign the Avars were indeed commanded by Bulach and Muhammad.³ At that time the Avars were hired by Hussein Khan of Shaki and by November 1771 they had already arrived in Shaki [9: 195; 19: 138-139]. Before February 6, 1772 a decisive battle had already been fought between

---

¹ See the relevant document in the book: [2: 167].

² A. Murtazaev also dates this battle to 1773 [18: 148]. In the earlier published work, G. Abdullayev dated the campaign, supported by Erekle II, to 1774: "In 1774, the combined forces of the Shaki and Karabakh Khans, the former Aghasi Khan of Shirvan, and a number of feudal lords of southern Dagestan, with the support of Erekle II, came out against Quba Khanate. Severe battles took place at Shemakha springboard. Quba was the winner." [2: 73].

³ They are often referred to as the sons of the Khan of Avaria [3: 80; 14: 376; 15: 131], also as the brothers of the Khan of Avaria. [5: 160]. However, Muhammad-Mirza was a younger brother of Muhammad-Nutsal IV and the co-ruler of Avar Khanate. And Bulachi (junior) – his son. [12]. The fact that these individuals were the brother and nephew of the Khunzakh ruler is confirmed by primary and more reliable data [9: 195; 19: 138-139].

them and Fatali Khan. On this day - Shamkhal of Tarki Murtazali informed the Governor of Astrakhan about the battle and its consequences [19: 139-140].¹ Therefore, this battle is presumed to have taken place not in 1773, but earlier, in the winter, December-January 1771-1772.

2. The issue of Erekle' military assistance to the Allies. From Nobleman Filatov's above-mentioned letter it is clear that he refers to the second campaign to Shemakha, when Avar Khan Muhammad-Nutsal IV (1735-1774), aka Nursal-Beg the ruler of Khunzakh,² also driven by the thirst for revenge, participated in the subsequent campaign to Shemakha with his army. According to Filatov, King Erekle sent part of his army to Avar-Khan, as help. Initially the allies managed to take Shemakha, but later they were defeated by the strengthened army of Fatali Khan. Earlier, the Khan, who was invited to the negotiations in enemy's military camp, was treacherously killed.³

Nobleman Filatov's letter does a great service in dating the aforementioned events. It shows that at the time of writing the letter i.e. by 15 December, 1773, the allies had already taken Shemakha, and Fatali Khan had sent a courier to Shamkhal of Tarki to hire Dagestani mercenaries, in order to expel his opponents from Shamakha. Therefore, taking Shemakha away from Fatali Khan with the participation of the troops sent by Erekle is really possible in November or early December 1773 (during the expedition led by Muhammad-Nutsal and not by Bulach and Muhammad), but Fatali Khan may have got Shemakha back in early 1774. Consequently, dating of Avar Khan's expedition to 1774 does not seem justified cf. [15: 132; 2: 73; 1: 522; 11: 107-108].⁴

---

¹ On 2 March, 1772, Muhammad-Nutsal-Khan, the ruler of the Avaria, himself wrote to Commandant Parker of Kizlyar,

² "Nutsal" was the title of Avar Khans, the variety of which is "Nursal" in Georgian sources. However, it sometimes became a supplement to a proper name. In such cases, in neighboring countries, "Nutsal" was often considered a proper name. P. Butkov also refers to the above-mentioned Nutsal as Mersel-Khan. As for Khunzakh, it was the center of the Avar Khanate and because of this the whole region was referred to by that name.

³ We get detailed information about these events from the 19th -century authors [5: 161; 10: 3: 81].

⁴ We also encounter 1773 as a general date for the campaign of the Nutsal of Avaria [14: 376]. P. Butkov incorrectly appropriates the mentioned events to 1772 [8: 254].

It seemed remarkable to G. Abdullayev, that in order to prevent strengthening of Fatali Khan, Erekle II even supported Avar Khan, even though the latter “constantly bothered Georgians with his attacks” [1: 520]. In this case, apparently, it has not been considered that after the second campaign of the Dagestanis to Georgia under the command of Muhammad-Nutsal which ended in failure (at Kvareli fortress, 1755), Nutsal decided to reconcile with Erekle II and later he even received wages from the king [16: 360-361; 20: 437].

It is noteworthy that Muhammad-Nutsal had already been to Djaro-Belokani a year earlier to take revenge on Fatali Khan. At that time due to the lack of food caused by bad harvest, Avar Khan was forced to withdraw most of his accompanying army. So he asked King Erekle for food and auxiliary troops against Quba Khan [20: 491]. Erekle II did not refuse, but he set his own conditions. It became difficult to reach an agreement between the King and the ruler of Khunzakh. Due to the lack of sufficient military forces, Muhammad-Nutsal demanded monetary compensation from Fatali Khan in exchange for the blood of his killed relatives and, in case of refusal, threatened to attack in future [20: 492]. As it turns out from subsequent events, Fatali Khan did not agree to pay the compensation, and Nutsal returned the following year with a large army, in search of revenge. It is noteworthy that Russian military officials in Georgia demanded from Erekle II “not to touch the Persian Khans for any reason” [20: 492]. Presumably because of this situation, King Erekle sent a detachment of Muslim Borchaly Kazakhs against Fatali Khan, so that in this way his participation in the anti-Quba coalition would be less noticeable. However, as we have seen above, even this covert military move by the King did not go unnoticed by Russian intelligence.

Fatali Khan’s revenge on Muhammad-Nutsal in an unacceptable manner gave an additional excuse for the unification to Dagestani leaders, who had already kept eyes on the lands of the neighboring Khanates (Nukha, Quba, Shemakha) of the South Caucasus, against the Quba Khan. Eventually, most of the Dagestani rulers: Muhammad Khan of Kazi-Kumukh (1743-1789); Omar Khan of Avaria (1774-1801 – the son and heir of the murdered Nutsal); Muhammad Tishsiz (toothless), the ruler of Kazanish; Rustam Kadi of Tabasaran and others, gathered around Amir Hamza [15: 133].

In the same 1774 on Gavidushan valley this alliance of the Dagestanis severely defeated Fatali Khan, who lost most of his possessions.

It is incorrect to name Erekle II, who allegedly “opposed Fatali Khan in alliance with the Khans of Karabakh and Shaki“, a member of the union of

Dagestani leaders, united against Fatali Khan [შოდრ. 14: 377]. It should be noted that there is no indication on the basis of which source this conclusion was made. It is noteworthy that the King of Kartli-Kakheti and his allies (the Khans of Shaki and Karabakh) are not at all mentioned when talking about subsequent expeditions against Fatali Khan with the participation of the Avars. Apparently their names were mistakenly associated with a later expedition.

Historical sources do not confirm King Erekle's participation in the Dagestani allied war against Fatali Khan (e.g., the battle of Gavidushan, etc.) after the death of Muhammad Nutsal.

Thus, strengthened Fatali Khan became main rival of Erekle II in the fight for supremacy in the Eastern Caucasus. Therefore, after Fatali Khan became a sole ruler of Shemakha and posed a threat to the Khans of Shaki and Karabakh, King Erekle expressed political support for the latter and even provided military support to Ibrahim Khan, during Fatali Khan's attack on Karabakh. The Georgian king is also believed to be in the alliance of the Nutsal of Avaria and rulers of the South Caucasus, aimed at expelling Fatali Khan from Shemakha. The army sent by King Erekle also participated in the battle that took place at the time, though somehow disguised, because the Russian government called on him to refrain from interfering in the confrontation between the Transcaucasian Khans. But at the same time, participation of Erekle II in the second coalition, formed against Fatali Khan, in which the leading forces were entirely Dagestani rulers, is not observed.

References

- Abdullayev G., Azerbaijan in the 18th Century and its Relations with Russia, Baku, 1965 (In Russian).
- Abdullayev G. B., From the History of North-East Azerbaijan in the 1760s-1780s, Baku, 1958 (In Russian).
- Alkadari Gasan-Effendi, Asari Dagestan, (Historical data about Dagestan), translation and notes by A. Gasanova, Makhachkala, 1929 (In Russian).
- Armenian-Russian Relations in the 18th Century (1760-1800), Collection of documents, vol. IV, editor M.G. Nersisyan, Yerevan, 1990 (In Russian).
- Bakikhanov A., Gulistan-i Iram, Editing, Comments, notes and Indices by acad. Z. Bunyatov, Baku, 1991 (In Russian).
- Berezin I., Journey Through Dagestan and Transcaucasia, part 2, Kazan, 1850 (In Russian).

- Bronevsky S., New Reports on the Caucasus, Moscow, 1823, p. 2 (In Russian).
- Butkov P., Materials for New History of the Caucasus from 1722 to 1803, part 1. SPb., 1869 (In Russian).
- Documents on Mutual Relations between Georgia and the North Caucasus in the 18th century. Documents were selected, prepared for printing and prefaced by a study by V.N. Gamrekeli, Tbilisi, 1968 (In Georgian).
- Gajinsky Iskender-Bek, The Life of Feth-Ali-Khan of Quba, "Kavkaz", 1847, N 48 (In Russian).
- Gyozalova N., Issues of the history of Azerbaijan in the 18th century. (based on English sources and historiography), Baku-Moscow, 2010.
- Ginichutlinsky Kh. Historico-biographical and Historical Essays <http://www.fatiha.ru/knigi/istoria/umahan.html> (In Russian).
- Gmelin S.-G., Travels in Russia, part. III, first half, SPB, 1785 (In Russian).
- History of Dagestan, vol. I, resp. editor V.G. Gajiev, Moscow, 1967 (In Russian).
- Leviatov V. Essays from the history of Azerbaijan in the 18th Century, Baku, 1948 (In Russian).
- Macharadze V., Materials for the history of Russian-Georgian Relations in the Second Half of the 18th Century, part. III. sec. I. Russo-Turkish War in 1768-1774 and Georgia, Tbilisi, 1988 (In Georgian).
- Macharadze V., Materials for the history of Russian-Georgian relations in the second half of the 18th century, part. III. sec. II, Russo-Turkish war in 1768-1774 and Georgia, Tbilisi, 1997 (In Georgian).
- Murtazaev A., Military-political Events in the Caucasus in the 1750s-1770s and the role of Derbent in them, ACTA HISTORICA: Works in History, Archeology, Ethnography and Social Studies № 1, 2018 (In Russian).
- Russian-Dagestani Relations in the 18th - beginning of the 19th century. Collection of documents, editor V.G. Gajiev, Moscow, 1988 (In Russian).
- Charters and Other Historical Documents of the 18th Century, related to Georgia. Volume I, from 1768 to 1774. Edited by A. A. Tsagareli, SPb., 1891 (In Russian).
- Valuev P., Fatali-Khan of Quba, Baku, 1942 (In Russian).

ადრეული ამერიკული რომანი *The Coquette* და მისი იდეოლოგიური მნიშვნელობა

„ვადიარებ, მიუხედავად იმისა, რომ ქალები ამერიკის შეერთებულ შტატებში ოჯახური ცხოვრების ვიწრო წრით არიან შეზღუდული და, გარკვეულწილად, ძალიან დამოკიდებულ მდგომარეობაში რჩებიან, არსად მინახავს ქალს ასეთი აღმატებული ადგილი ჰქონოდა.“
(Tocqueville 1945 :214)

ამერიკის რევოლუციამ და ახალი რესპუბლიკის შექმნამ განაპირობა ამერიკის შეერთებულ შტატებში ქალთა შესახებ ახალი აღქმის ჩამოყალიბება, რასაც მეთვრამეტე საუკუნის ქალმა ავტორებმა მნიშვნელოვნად შეუწყვეს ხელი. რევოლუციამდე ქალი აღიქმებოდა ემოციურ არსებად, სუსტ ქმნილებად, რომელიც პასუხისმგებელი იყო მხოლოდ საოჯახო საქმეებზე. მოგვიანებით, ამერიკის რევოლუციის პერიოდში წარმოჩინდა ქალის, როგორც პატრიოტისა და მეზღოლის როლი, რამაც მნიშვნელოვნად განსაზღვრა ქვეყნის ბედი. მიუხედავად ამისა, ქალი საზოგადოებრივი სფეროს მაინც არაოფიციალურ წევრად რჩებოდა. „დამოუკიდებლობის დეკლარაციას“ და 1783 წელს დიდ ბრიტანეთთან ომის დასრულებას მოჰყვა ერის ჩამოყალიბების

ხანგრძლივი პროცესი. ქალებმა, რომლებიც რევოლუციის პერიოდში მამაკაცების სამხედრო მხარდამჭერები და მოკავშირეები იყვნენ, გაიზარეს საკუთარი შესაძლებლობები, ძალა და მეტი უფლებების მოსაპოვებლად ბრძოლა დაიწყეს. ამასთან დაკავშირებით შეიძლება გავიხსენოთ შემდგომში ამერიკის პრეზიდენტის ჯონ ადამსის მეუღლის აზიგაილ ადამსის ჯერ კიდევ 1776 წლით დათარიღებული ცნობილი წერილი, სადაც ქალი ქმარს შეახსენებს, რომ კანონების მიღების დროს ყოველთვის ახსოვდეთ ქალები (Adams 1963:369-71). წერილი იმის დასტურია, რომ რევოლუციის პერიოდში ქალებთან დამოკიდებულებაში მამაკაცებს შეუზღუდავი უფლებები ჰქონდათ, ამიტომ თანაბარი უფლებებისათვის მოთხოვნა დღის წესრიგში დადგა. ადამსის წერილი შეიძლება ჩაითვალოს ამერიკის შეერთებული შტატების პირველ ფემინისტურ მანიფესტად. ოდნავ მოგვიანებით ამერიკელმა პოეტმა და ესეისმა ჯუდიტ სარჯენტ მარეიმ 1790 წელს გამოაქვეყნა ესე „სქესთა თანასწორობის შესახებ“ (“On the Equality of the Sexes”). ესე უიღბლო ქორწინებებს, ცოლქმრულ სიყვარულსა და ქალების განათლების აუცილებლობას შეეხებოდა. 1792 წელს კი იწერება ბრიტანელი მწერლისა და ქალთა უფლებების დამცველის მერი უოლსტონკრაფტის ნაწარმოები „ქალის უფლებების დაცვა“ (*A Vindication of the Rights of Woman*). მერი უოლსტონკრაფტის კონცეფციით, ქალი ოჯახის ერთგული უნდა ყოფილიყო, მონაწილეობა მიეღო სოციალურ და ეკონომიკურ საქმიანობაში, ქალსა და მამაკაცს უნდა ჰქონოდათ თანაბარი სამოქალაქო და საკუთრების უფლება.

აზიგაილ ადამსის, მარეისა და უოლსტონკრაფტის შეხედულებები გამოძახილია იმ მსოფლმხედველობისა, რომელიც ანგლოამერიკულ სივრცეში მეთვრამეტე საუკუნის ბოლოს ფეხს იკიდებს. მეთვრამეტე საუკუნის ისტორიული რეალობა კი ასეთი იყო: ოჯახური გარემო გადაიქცა სფეროდ, სადაც მომავალი ღირსეული მოქალაქე უნდა აღზრდილიყო და ჩამოყალიბებულიყო. პატიოსანი, კეთილშობილი, პატრიოტი მოქალაქე ოჯახში იზრდებოდა. ამ ფაქტმა კი გააძლიერა ქალების განათლების აუცილებლობა. რადგან ოჯახი რესპუბლიკისათვის მნიშვნელოვანი ინსტიტუტი აღმოჩნდა,

საზოგადოების მდებდრობითმა წევრებმა ისეთი სამოქალაქო პასუხისმგებლობა იტვირთეს, როგორცაა შვილებისა და მეუღლეების ზნეობის ფორმირება. ხელისუფლების პატიოსნებასა და სტაბილურობას განაპირობებდა ოჯახი. ამის საფუძველზე ჩამოყალიბდა ახალი იდეალური ქალის მოდელი – „რესპუბლიკელი ქალი“ (republican woman), რომელიც პატიოსანი, ჭკვიანი, განათლებული და საკუთარ თავში დარწმუნებული უნდა ყოფილიყო. ამასთან, სოციალურ-ეკონომიკურმა მდგომარეობამ, ინდუსტრიალიზაციამ და კაპიტალიზმმა ხელი შეუწყო ქალთა ახალი იდეოლოგიის ჩამოყალიბებას. ახალ ერს ქალის ახალი განსაზღვრება სჭირდებოდა, სწორედ ეს იყო „რესპუბლიკელი ქალი“. ასეთი ქალი პატრიოტიზმს, სოციალურ პასუხისმგებლობასა და ოჯახურ ღირებულებებს აერთიანებდა, ის სხვა ქალებს საკუთარი თავის აღმოჩენაში, ძალისა და ენერჯის შეფასებაში დაეხმარებოდა. რესპუბლიკელი ქალი ქალობის იდეალი იყო როგორც რეალურ ცხოვრებაში, ისე ახალ ამერიკულ ლიტერატურაში.

მეთვრამეტე საუკუნის ბოლოს ლიტერატურულ ასპარეზზე გამოდიან ქალები და ქმნიან სენტიმენტალურ ლიტერატურას ქალების შესახებ. რომანები ქალთა ავტორობით შეიძლება აღვიქვათ, როგორც ისტორიული წყაროები, რომლებიც ფასდაუდებელ ინფორმაციას გვაწვდიან მეთვრამეტე საუკუნის დამლევს ამერიკის შეეერთებულ შტატებში ქალთა ცხოვრებაზე. სენტიმენტალური რომანები შეცდენილი ქალის შესახებ აჩვენებდა ქალის დაბალ მდგომარეობას საზოგადოებრივ ცხოვრებაში, რომელსაც არ გააჩნდა სამართლებრივი უფლება, ჰქონდა მცირე შესაძლებლობა განათლების მისაღებად, საბოლოოდ კი ორმაგი სექსუალური სტანდარტის მსხვერპლი ხდებოდა; მკაცრი საზოგადოებრივი მორალი მას კრიტიკის ქარცეცხლში ატარებდა, ქორწინების გარეშე სასიყვარულო ურთიერთობას გამოხდა და შეცდენილ ქალს იზოლაციაში აქცევდა. ეს რომანები ქალებისთვის იყო ერთგვარი სახელმძღვანელო, მორალური ტრაქტატი, რომლის მიხედვითაც მათ ახალ, რევოლუციის შემდგომ საზოგადოებაში უნდა ეცხოვრათ. დიდაქტიკური ფუნქციის გარდა, რომელიც მკითხველს აფრთხილებდა საზოგადოებრივი მორალის

შესახებ და უმწეო ქალის მიმართ თანაგრძნობის გამოწვევას ცდილობდა, ქალ ავტორებს სხვა მნიშვნელოვანი მისიაც ჰქონდათ საკუთარ თავზე აღებული: რეალობისა და სოციალური კონტექსტის შეფასება. მიუხედავად იმისა, რომ ქალებმა რევოლუციის შემდეგ გაიმყარეს საკუთარი ადგილი საზოგადოებაში, ქალი ავტორები უფრო მეტს ითხოვდნენ ახალი ქვეყნისაგან და სინამდვილის გადმოცემით, ცხოვრების რეალური ფაქტების მოხმობით, ეფექტურად აყენებდნენ კითხვის ნიშნის ქვეშ სოციალურ და პოლიტიკურ ნორმებსა თუ ღირებულებებს. ეს ფაქტი კი ცდუნების სენტიმენტალურ რომანებს ფემინისტური იდეოლოგიის წინამორბედის რეპუტაციას კიდევ უფრო უმყარებს.

მოხსენების მიზანი ამერიკის რეალურ ცხოვრებაში მიმდინარე პროცესების წარმოჩენაა, რაც მხატვრული ლიტერატურისა და ისტორიული არეალის კვლევით მიიღწევა. ამისთვის მოვიხმობ თანამედროვე კვალიფიციური მკითხველისათვის ნაკლებად ცნობილ ამერიკულ ნაწარმოებს – ჰანა უებსტერ ფოსტერის რომანს „კეკლუცი, ანუ ელაიზა უორტონის ისტორია“ (*The Coquette; or, The History of Eliza Wharton*, გამოიცა 1797 წელს). რომანი ფოსტერმა ფსევდონიმით გამოაქვეყნა და მხოლოდ მისი გარდაცვალების შემდეგ დაიბეჭდა ავტორის ნამდვილი სახელით. ნაწარმოები ახალ ინგლისში მცხოვრები ელიზაბეტ უიტმენის ბიოგრაფიითა და ტრაგედიით არის შთაგონებული, რომელიც რომანის გამოსვლამდე ცხრა წლით ადრე გარდაიცვალა. ელაიზა უორტონი ელიზაბეტ უიტმენის უშუალო პროტოტიპია. ამ რომანის, ისევე როგორც იმ პერიოდის სენტიმენტალური რომანების მიმართ არაერთგვაროვანი დამოკიდებულება არსებობდა და დღესაც არსებობს. ლიტერატურის ზოგი კრიტიკოსი ამტკიცებს, რომ მეთვრამეტე საუკუნის რომანებს ქალთა ავტორობით სერიოზულობა აკლია, მაგალითად, ლესლი ფიდლერი ამ წიგნებს „ცუდ ბესტსელერებს“ უწოდებს (Fiedler 1960:93). თუმცა სხვები ამტკიცებენ, რომ ეს ნაწარმოებები ამერიკელებისათვის ფასდაუდებელი უნდა ყოფილიყო, რადგან ისინი ქალების იდეალებსა და იდეოლოგიას ასახავდა. ისეთი მწერლები, როგორც სიუზანა როუსონი, ჰანა უებსტერ ფოსტერი, მარია კამინზი,

სარა უენტვორტ მორტონია, ესთეტიკურად მიამიტი საოჯახო რომანებისა და სენტიმენტალური ისტორიების გამო ამოღებული იყვნენ ამერიკული ლიტერატურის ანთოლოგიიდან. ბევრი თანამედროვე მკვლევარიც ამტკიცებს, რომ ასეთ ლიტერატურას დამაჯერებლობა აკლია, არ აქვს პროზისათვის დამახასიათებელი სტილი, საბოლოო ჯამში, კი მარტივი და არასრულყოფილია, პერსონაჟები სტერეოტიპულები არიან. მაგრამ, როგორც აღმოჩნდა, 21-ე საუკუნიდან ყურადღება გამახვილდა ამ რომანების კვლევაზე, რომლებიც არა მხოლოდ ღირებულ ისტორიულ წყაროდ გვევლინება და გვიქმნის ზოგად წარმოდგენას იმ ყოფაზე, როცა ეს ტექსტები იწერებოდა, არამედ, ზოგი კრიტიკოსის მიხედვით, მათი მხატვრული ღირებულებაც საკმაოდ მაღალია (Elliot 2002:162). ლიტერატურის მკვლევარი ჯეინ ტომპკინსი ამტკიცებს, რომ რომანები პატივისცემის ღირსია თუნდაც იმის გამო, რომ ავტორებმა სინამდვილის ნედლი მასალა ხელოვნებად აქციეს, თანამედროვე მკითხველებს დაეხმარნენ, შეეგრძნოთ ის სამყარო, საიდანაც აღმოცენდა ლიტერატურა, რომელიც თავისი ეპოქის სულისა და ღირებულებების მატარებელია (Tompkins 1985:12-13).

კვლევის მთავარი მოტივაცია არ არის, ვამტკიცოთ ამ პროზის მაღალი ესთეტიკური ღირებულება. ჩემი მიზანია, ერთი რომანის ანალიზით ვაჩვენო ის გარემო და პრობლემატიკა, რომლის გავლენითაც დაიწერა რომანი „კეკლუცი“: ქალის უფლებები, ინტელექტი, საზოგადოების დამოკიდებულება და მზაობა ქალთა უფლებების გასაზრდელად.

განათლებულმა, ქალების უფლებებისათვის მებრძოლმა ქალმა ავტორებმა, მწერლებმა და რომანისტებმა - სიუზანა როუსონმა, ჯუდიტ სარჯენტ მარეიმ, ჰანა უებსტერ ფოსტერმა, მერსი ოტის უარენმა და მრავალმა სხვამ თავიანთი შემოქმედებით, პერსონალური დღიურებით, ნარკვევებით, სტატიებითა და ქალებისთვის შექმნილი სკოლებით გადააფასეს ქალების შესახებ ძველი იდეოლოგია. უარენი ქალებისათვის კარგი განათლების აუცილებლობაზე საუბრობდა, რაც ქალს მომავლისთვის, რაციონალური ცხოვრებისა და ქორწინებისათვის მოამზადებდა. უარენსა და მარეის სჯეროდათ

ქალისა და მამაკაცის გონებრივი შესაძლებლობების თანასწორობის. თანამედროვე ქალის ქცევისა და ცხოვრების წარმოჩენით, ქალი ავტორები განაზოგადებენ მეთვრამეტე საუკუნის ამერიკელი ქალის ყოფას. მათ რომანებში ვხედავთ საზოგადოების დამოკიდებულებას ქალის მიმართ.

ფოსტერის რომანი „კეკლუცი“ შეიძლება განვიხილოთ ისტორიული ცნების „რესპუბლიკელი ქალის“ კონტექსტში, განვსაზღვროთ, თუ რამდენად ვლინდება „რესპუბლიკელი ქალის“ იდეა და მისთვის დამახასიათებელი თვისებები და ფასეულობები მთავარ გმირებში – ელაიზა უორტონსა და მის მეგობარ მისის რიჩმანში. ერთმნიშვნელოვნად შეიძლება ითქვას, რომ მისის რიჩმანი, რომელიც ამ ცნებისათვის დამახასიათებელი თვისებების მატარებელია, სამაგალითოა თავისი პატიოსნებით, მაღალი ზნეობითა და მორალით. რაც შეეხება ელაიზას, ის წინააღმდეგობრივი და კომპლექსური სახეა, რომელიც აღსავსეა პარადოქსებით. ამიტომ ისმის კითხვა, არის კი ელაიზა რესპუბლიკელი ქალი? მისი ტრაგედია პიროვნული ტრაგედიიდან გამომდინარეობს, თუ იგი იმ საზოგადოების მსხვერპლია, რომელიც ჯერ კიდევ არ იყო მზად, მიეღო ქალი ესოდენ თავისუფლებისმოყვარე სულისკვეთებით? ჩემი მტკიცებით, რომანის მთავარი გმირი ელაიზა არ არის უბრალო შეცდენილი ქალი, არამედ ისეთი ქალია, რომელმაც მკითხველში შეიძლება აღფრთოვანება გამოიწვიოს თავისი გაბედულებითა და თავისუფლების წყურვილით; ის უფრო მეტია, ვიდრე ბანალური და დაცემული ქალი; ის არის ახალი მოდელი ამერიკის შეერთებული შტატების რეალობაში, რომელსაც პატივს უნდა სცემდეს თვით ავტორი და მეთვრამეტე საუკუნის თეორეტიკოსი და ქალთა უფლებების დამცველი ჯუდიტ სარჯენტ მარეი. ელაიზა არის ის ქალი, რომელიც ამსხვრევს ქალის ცხოვრების ყველა კანონსა და წესს, ამის კვალობაზე, როგორც კრიტიკოსი კეტი დევიდსონი მიუთითებს, „საკულტო გმირად“ იქცევა (Davidson 1986:149).

რათა კარგად გავიაზროთ „რესპუბლიკელი ქალის“ ცნების არსი ნაწარმოების პერსონაჟებთან მიმართებაში, უნდა გავიგოთ ამ ცნების მნიშვნელობა, კერძოდ, გამოვიკვლიოთ იმ ტერმინების ფესვები და

დატვირთვა, რომლებმაც შექმნა ეს ცნება. ამ შემთხვევაში ორ ტერმინზე გავამახვილებ ყურადღებას: რესპუბლიკანიზმი და პატიოსნება (virtue). როგორც უკვე აღვნიშნე, რესპუბლიკური იდეოლოგია ამერიკის მოქალაქეების მოქმედების დედააზრი გახდა, ხოლო, თავისმხრივ, პატიოსანი და ზნეობრივი პიროვნებები - რესპუბლიკური სახელმწიფოს ქვაკუთხედი. ამერიკული რესპუბლიკანიზმი არისტოტელეს, მაკიაველისა და ლოკის აზროვნებით არის შთაგონებული. კლასიკური რესპუბლიკანიზმი ყურადღებას ამახვილებდა მოქალაქეთა საზოგადოებრივ პატიოსნებაზე (Zagarri 1992:197, 203), გამოკვეთილი იყო პიროვნების როლი. ეს იყო სამოქალაქო და პატრიოტული იდეალი. ამერიკულ რესპუბლიკანიზმს დაემატა კერძო საკუთრების ლიბერალური შეხედულება, ეკონომიკური თავისუფლება და შესაძლებლობათა თანასწორობა (Appleby 1984:18-21). რესპუბლიკანიზმი ქალებს რესპუბლიკაში არ ანიჭებდა აქტიურ პოლიტიკურ როლს. რესპუბლიკანიზმის იდეის მიხედვით, მდებდრობითი სქესის მოქალაქეები ქვეყნის უსაფრთხოების გარანტორები ვერ იქნებოდნენ, მაგრამ ჰქონდათ საზოგადოებრივი ვალდებულება რესპუბლიკის პატიოსანი მოქალაქეების აღზრდისა, ანუ ტრადიციული კერძო ვალდებულება საზოგადოებრივ ვალდებულებად შეიცვალა. აღზრდას ოჯახში, განათლებასა და დედის მზრუნველობას ინდივიდუალური მორალის ჩამოყალიბებაში დიდი მნიშვნელობა ენიჭებოდა, რადგან ოჯახი საზოგადოების მინიატურას წარმოადგენდა. რაც შეეხება სიტყვას 'virtue', ის მომდინარეობს ლათინური სიტყვიდან „ვირ“, რაც კაცს აღნიშნავს. ტერმინიც 'virtue' შეეხება მამაკაცის სამოქალაქო სულისკვეთებას და აქვს პოლიტიკური მნიშვნელობა, რომელიც მჭიდროდ არის დაკავშირებული რესპუბლიკურ იდეოლოგიასთან. ის გულისხმობდა მოქალაქეების ჩართულობას სამოქალაქო ცხოვრებაში და პიროვნული ინტერესების გაწირვას საერთო სიკეთისთვის (Bloch 1987:38). ამ შეხედულების მიხედვით, პატიოსნება გაგებულია, როგორც პიროვნული – ქალის და პოლიტიკური – მამაკაცის თვისება. სიტყვა 'virtue' (პატიოსნება) ქალებთან მიმართებაში სექსუალური მნიშვნელობით ჯერ კიდევ ანტიკური დროიდან იღებს სათავეს.

გარდა ამისა, ქრისტიანობაში კეთილგონიერება და ქალწულება ასოცირებული იყო სიწმინდესა და ღვთისმოსაობასთან. მეთვრამეტე საუკუნის ამერიკაში რეფორმაციის პერიოდის შემდეგ პროტესტანტიზმში განსაკუთრებულ მნიშვნელობას ანიჭებდა წმინდა და უმანკო ქალებს. თუმცა საზოგადოებრივი პატიოსნება ქალისთვისაც იყო შესაძლებელი, ოღონდ მხოლოდ გამონაკლისის სახით, მაგალითად, ისეთი ქალები, რომლებიც გაბედული საქციელით გამოირჩეოდნენ ან ფიზიკურად ძლიერები იყვნენ. მხოლოდ ფემინინურობის საზღვრის გადაკვეთით შეეძლოთ ქალებს, მიეღოთ საზოგადოებრივი პატიოსნება. ლიტერატურულ სენტიმენტალიზმში ქალის პატიოსნება უმანკოების მნიშვნელობას ინარჩუნებს. სენტიმენტალურ ნაწარმოებში ქალს სექსუალური სიწმინდე და უბიწოება მოეთხოვება, რაც სამოქალაქო პასუხისმგებლობად აღიქმება.

ლინდა კერბერი რესპუბლიკელ ქალს შემდეგნაირად განსაზღვრავს: „რესპუბლიკელი ქალი თავდაჭერილი, განათლებული და ქარფშუტობისაგან თავისუფალი უნდა ყოფილიყო... მიუხედავად იმისა, რომ პოლიტიკაში აქტიური არ იყო, პოლიტიკურ ასპარეზზე პასუხისმგებლობას გრძნობდა... მისი ცხოვრება სამოქალაქო პატიოსნებას ეძღვნებოდა: ზრდიდა ვაჟებს, ამხელდა მეუღლეს და მათ შეცდომებს უსწორებდა“ (Kerber 1986:227–228). ქალები სახელმწიფოს ემსახურებოდნენ, როგორც დედები და ცოლები, რომლებიც განსაზღვრავდნენ და ქმნიდნენ მის ფასეულობებს, აყალიბებდნენ საზოგადოების მამრობითი წევრების მანერებს, ხასიათს, იდეებს. რუთ ბლოხი წიგნში „სქესი და ეთიკა ანგლოამერიკულ კულტურაში“ მიუთითებს, რომ „დედობა აღიქმებოდა, როგორც ძლიერი ინსტრუმენტი, რომლის მეშვეობითაც ქალები დიდ სოციალურ გავლენას ფლობდნენ“ (Bloch 2003:72).

განსხვავებით „რესპუბლიკელი ქალის“ ტრადიციული აღქმისა, რომელსაც კერბერი აღწერს, ჯუდიტ სარჯენტ მარეი, „რესპუბლიკელი ქალის“ თეორეტიკოსი, აყალიბებს ქალის დამოუკიდებლობისა და საკუთარი თავის პატივისცემის უფრო რადიკალურ შეხედულებებს. ის ისეთ დამოუკიდებლობაზე საუბრობს, რომელიც „რესპუბლიკელი

ქალის“ საზღვრებს უფრო შორს სწევს. მისი კრიტიკული ესეები „სქესთა თანასწორობის შესახებ“, „უთავბოლო აზრები თვითკმაყოფილების ხარისხის ამალღების სარგებლიანობაზე, განსაკუთებით ქალებში“ და წიგნი „თავთავების შეგროვება“, სქესთა თანასწორობისა და ქალის თავდაჯერებულობის აზრის დაცვის გზით საფუძველს უყრის თანამედროვე ფემინიზმს. მარეი ქალებს მოიხსენიებს როგორც „რაციონალურ არსებებს“, რომელთაც შესწევთ ძალა, გათავისუფლდნენ „ქორწინების ბაზრისგან“ და ცოლქმრული ვალდებულებებისაგან. ქალებს აქვთ ყველა ის ინტელექტუალური ძალა, რაც მამაკაცებს გააჩნიათ, ქალები და კაცები ინტელექტუალურად და გონებრივად თანაბრად განვითარებული არიან, ქალის შესაძლებლობები „ბუნებით კაცთან თანასწორია“ (Murray 2003:784-786). მისი მოსაზრებით, მხოლოდ განსწავლული ქალი შეიძლება იყოს საკუთარ თავზე პასუხისმგებელი, „ისწავლოს საკუთარი თავის პატივისცემა“ და ინტელექტუალურად მომზადებული იყოს მომავალი ცხოვრებისათვის (Murray 1995:47). მარეი მიუთითებს, რომ ახალგაზრდა ქალი, რომელიც იმ აზრით იზრდება, რომ ცოტა ან საერთოდ არ გააჩნია პიროვნული მიმზიდველობა და რომ მისი გონებრივი შესაძლებლობები დაბალია, საკუთარი თავის რეალიზაციას მხოლოდ ქორწინებაში პოულობს და პირველივეს დამორჩილდება, ვინც სიყვარულის გრძნობით მიუახლოვდება (Murray 1995:48). მარეისათვის, ქორწინების წინაპირობა ორმხრივი სიყვარული და გაგებაა. მხოლოდ განათლებული და თავდაჯერებული ქალი შეძლებს ორმხრივი ურთიერთობის გაბმას მამაკაცთან, მხოლოდ სიყვარულზე, მეგობრობასა და პატივისცემაზე დაფუძნებული ქორწინებაა გამართლებული. სხვა შემთხვევაში, ქალი არ უნდა გათხოვდეს და უნდა ისწავლოს მარტო ცხოვრება. მარეი მიიჩნევდა, რომ ფემინისტური რეფორმა თვითონ ოჯახიდან უნდა დაწყებულიყო. ოჯახური თანასწორობა უფრო ფართო თანასწორობის საფუძველი იქნებოდა. მარეის რწმენით, ამერიკას ზნეობრივი და ჭკვიანი ქალი სჭირდებოდა, რომელიც ოჯახსა და საზოგადოებაში უფრო ფართო როლს იტვირთებდა. მარეის თვალთახედვით, ზნეობრივი ქალები

დაჯილდოვდებოდნენ, ეს ჯილდო კი მოიცავდა არა მხოლოდ კარგ ქორწინებას, არამედ უფრო ფართო სამართლებრივ და პოლიტიკურ ძალაუფლებასაც.

ჩემი აზრით, რესპუბლიკელი ქალის იდეა ნაწარმოებში „კეკლუცი“ სცდება მხოლოდ განათლებულ, ზნეობრივ, უბიწო ქალს და უფრო ფართო და მრავლისმომცველ ცნებად გადაიქცევა. რომანში რესპუბლიკელი ქალის განსახიერებას წარმოადგენენ მისის რიჩმანი და ელაიზა უორტონი. ისინი განათლებული და ზნეობრივი ქალები არიან. მისის რიჩმანი წარმატებით ართმევს თავს ცოლის მოვალეობას, მეუღლისათვის მნიშვნელოვანი დასაყრდენია, გარდა ამისა, რაციონალურად უყურებს პოლიტიკურ ცხოვრებას, მაგრამ ამავე დროს არ კარგავს ქალურ იდენტობას. გარდა ამისა, მისის რიჩმანი მხოლოდ ოჯახურ საზრუნავზე არ არის მიჯაჭვული, ის და მისი მეგობრები, ელაიზას ჩათვლით, ქმნიან დებატების საზოგადოებას, სადაც ხდება მათი იდეების, გრძნობებისა და აზრების გაზიარება. ქალები ღიად გამოხატავენ პოლიტიკურ შეხედულებებსა და ინტერესს საზოგადოებრივი სფეროსადმი. ისინი ამით ადასტურებენ ქალების პოლიტიკურ იდენტობას, ქვეყნის განვითარებისა და კეთილდღეობისადმი ინტერესს. როგორც მისის რიჩმანი მიუთითებს, ქალები არა მხოლოდ უნდა ინტერესდებოდნენ პოლიტიკური მოვლენებით, არამედ მონაწილეობაც უნდა მიიღონ პოლიტიკური გადაწყვეტილების პროცესში. რიჩმანი უფრო შორსაც მიდის, ვიდრე რესპუბლიკელი ქალის დოქტრინაა, იმით, რომ ქალის აქტიურ პოლიტიკურ ცხოვრებას ითხოვს. ამასთანავე, აღწერს ქალის ფუნქციასა და წვლილს რესპუბლიკისათვის და ამით ქალისა და მამაკაცის როლის თანასწორობას ადასტურებს. მისის რიჩმანის პატრიოტული მოწოდება აშშ-ის პრეზიდენტის ჯონ ადამსისადმი აბიგაილ ადამსის ზემოთ აღნიშნული წერილის ერთ-ერთი პასაჟის ანარეკლად შეიძლება მივიჩნიოთ.

„...გახსოვდეთ ქალები, იყავით უფრო სულგრძელი და შემწყნარებელი მათ მიმართ, ვიდრე თქვენი წინაპრები. ნუ მისცემთ მათ ქმრებს განუსაზღვრელ ძალაუფლებას. გახსოვდეთ, ყველა კაცი ტირანი იქნება, თუ ამის

საშუალებას მივცემთ. თუ განსაკუთრებული ზრუნვა და ყურადღება არ დაეთმოა ქალებს, გადაწყვეტილი გვაქვს, აჯანყება მოვაწყოთ, ჩვენ არ დავემორჩილებით ისეთ კანონებს, რომლებიც არ მიგვიღია, ან არ გამოხატავს ჩვენს უფლებებს“.

(Adams 1963:369)

ამ წერილიდან შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ ქალთა სქესს აქვს მოთხოვნა საზოგადოებრივ სფეროზე და რომ ქალთა ინტერესი, ღვაწლი პოლიტიკასა და სახელმწიფოს მშენებლობის პროცესში ისეთივე მნიშვნელოვანია, როგორც მამაკაცების. მისის რიჩმანი ქალთა უფლებების დაცვისათვის აბიგაილ ადამსის მიერ გამოთქმულ აზრს იმეორებს.

რადგან რესპუბლიკელი ქალის მოდელი დედა იყო, მისის რიჩმანიც ელაიზას ქორწინების აუცილებლობაში არწმუნებს, ამით უნებურად მიუთითებს ქორწინების პოლიტიკურ ფუნქციასა და შვილების აღზრდაზე, როგორც ქალის რესპუბლიკისადმი უმთავრეს ვალდებულებებზე. სამშობლოსადმი ასეთი ზრუნვის გამო, მისის რიჩმანი რესპუბლიკელი ქალის ყველაზე მაღალი ღირსებით გამოირჩევა. ამიტომ ის ავტორისათვის სანიმუშო პერსონაჟი და სამაგალითო რესპუბლიკელი დედაა.

მეთვრამეტე საუკუნის ბოლოსათვის ქორწინებაში „ორმხრივობა“ და „თანაზიარობა“ მნიშვნელოვნად გადაიქცა. როგორც მერი ბეტ ნორტონი თავის წიგნში „თავისუფლების ქალიშვილები: ამერიკელი ქალების რევოლუციური გამოცდილება, 1750-1800“ მიუთითებს, ქორწინებისადმი სტანდარტული მიდგომა შეიცვალა, გადაფასდა და კითხვის ნიშნის ქვეშ დადგა ქალის ბედნიერებისათვის ქორწინების მნიშვნელობა (Norton 1980:235). ამიტომ თანასწორი ცოლქმრული კავშირი გახდა ის, რაზეც მშობლებმა გავლენა დაკარგეს, ქალებმა კი უფლება მოიპოვეს მომავალი მეუღლეების ასარჩევად. იგივე შეიძლება აღმოვაჩინოთ რომანში: „კეკლუცის“ მთავარი გმირისთვის აუცილებელია თანასწორი ქორწინება, რომელიც ორმხრივ სიყვარულზე, გონიერებაზე, ერთგულებასა და აღტაცებაზე იქნება დაფუძნებული. მისი სწრაფვა

სიყვარულისადმი და ორმხრივი გრძნობისადმი მარეის ქალებისადმი მოწოდებას პირდაპირ ემთხვევა: ქალები კეთილგონიერები რომ ყოფილიყვნენ, მათ განსჯას ძალა შეემატებოდა და ცხოვრების პარტნიორებს ფრთხილად შეარჩევდნენ (Murray 2003:786).

ფოსტერის გმირი ელაიზა საკუთარ თავში დარწმუნებული ქალია, მამისა და საქმროს გარდაცვალების შემდეგ შეზღუდვების გარეშე დამოუკიდებლად ცხოვრება უნდა. სურს, განიცადოს ყველა სიამოვნება და გამოიყენოს ყველა შესაძლებლობა, რომელსაც კი ცხოვრება შესთავაზებს. ელაიზა იბრძვის, რომ ცხოვრება დამოუკიდებლად წარმართოს და ამისთვის ყველა საქორწინო შემოთავაზებას თავს არიდებს. “You are indeed tenacious of your freedom” („თავისუფლებას ჯიუტად ებღაუჭები”, Foster 1986:30), ტუქსავს მეგობარი ელაიზას. ელაიზა უორტონი თავგამოდებით ცდილობს, არ აღმოჩნდეს რომელიმე კაცის ხელში და მეგობარს სწერს, რომ მამაკაცთან მეგობრობის გარდა სხვანაირი ურთიერთობები არ შეუძლია. “I am under no special obligation to him and I do not intend to form any immediate connection... I wish to enjoy my freedom” (Foster 1986:50) („მის მიმართ ვალდებულება არ გამაჩნია. არ ვაპირებ, რომ მასთან საჩქაროდ კავშირის გაბმას... მინდა, რომ თავისუფლებით დავტკბე”). როგორც ალექსის დე ტოკვილი თავის წიგნში „დემოკრატია ამერიკაში” მიუთითებს, ქორწინებამდე ამერიკაში გოგონები ძალიან დამოუკიდებლები არიან და საკუთარ თავს ემორჩილებიან, „ის [ქალი] მთლიანად საკუთარ ძალას ეყრდნობა...ამერიკელი ქალი ყოველთვის საკუთარი თავის ბატონ-პატრონია” (Tocqueville 1957:198-200). ხოლო გათხოვილი ქალის სტატუსის შესახებ კანონის თანახმად, ქალი ქორწინების შემდეგ ქმარზე სრულიად დამოკიდებული ხდება. როგორ ჩანს, ელაიზამაც იცის თავისი უფლებების შესახებ ქორწინების შემდეგ და ამიტომაც მთელი ძალით ებღაუჭება თავისუფლებას. ალექსის დე ტოკვილი და მოგვიანებით მერი ბეტ ნორტონი ამტკიცებდნენ, რომ ამერიკელ ქალებს უფრო ნაკლები მოვალეობები ჰქონდათ და მშობლებისგან მეტი დამოუკიდებლობით სარგებლობდნენ, ვიდრე ეს დაქორწინების შემდეგ ხდებოდა. ელაიზას კარგად უნდა მოეხსენებოდეს, რომ გოგონას საზრუნავი ვერ გახდება

მისი, როგორც მომავალი ცოლის, საზრუნავი, რომ გათხოვილი ქალის ბედნიერების სათავე მისივე მეუღლის ოჯახია (Tocqueville 1957:202).

ერთი მხრივ, ელაიზა მოხიბლულია რიჩმანების ცოლქმრული ურთიერთობით და მიაჩნია, რომ ეს ყველაზე მგზნებარე სიყვარულია, თვითონაც ეოცნებება ამგვარი ოჯახური ცხოვრება და წარმოთქვამს:

„ფანჯრიდან თვალი გავაყოლე. ბედნიერი წყვილი... თუკი ოდესმე ქორწინების ბედი მეწვევა, ნეტავ ჩვენც ასეთი ერთსულოვნები ვიყოთ! ყველაზე წმინდა და მგზნებარე სიყვარული, უაღრესად ჰარმონიული სათნოება და სურვილები გამოარჩევს ამ მშვენიერ წყვილს”.

(Foster 1986:14)

აშკარაა, რომ რიჩმანების ურთიერთობა ელაიზას იდეალი და ბედნიერი ქორწინების მაგალითია. მაგრამ, მეორე მხრივ, ცოლქმრული კავშირი, ოჯახური ცხოვრება და მყუდროება, „ქალის სფერო” მისთვის შეზღუდული და ლიმიტირებულია. მეგობრის მიმართ წერილში ელაიზას ოჯახური ცხოვრების მნიშვნელობაში ეჭვი შეაქვს. ელაიზა წერს:

„ქორწინება მეგობრობის სამარეა. ჩემთვის ეს ძალიან ეგოისტური მდგომარეობაა. ზოგადად, როგორც კი ხალხი ქორწინდება, ყველა ყურადღებას, საზრუნავსა და სიამოვნებას რატომ მიმართავს მხოლოდ ოჯახისკენ? ძველი ნაცნობობა უგულვებელყოფილი ან დავიწყებულია. მეგობრებს შორის უნაზესი კავშირები სუსტდება ან ქრება; თვით სიკეთეც ძალიან ლიმიტირებულ სფეროში ინაცვლებს”.

(Foster 1986:24)

თუ ამ ორ პასაჟს ერთმანეთს შევუპირისპირებთ, შეგვიძლია ელაიზაში წინააღმდეგობრივი პიროვნება ამოვიცნოთ. ის მოხიბლულია წყვილის ქორწინებით, ამავე დროს, ცდილობს დამოუკიდებლობა შეინარჩუნოს და გაიგივებული იყოს გაუთხოვარ ქალთან, მიუხედავად იმისა, რომ სენფორდი მოსწონს. თავიდანვე

ვხედავთ, რომ ელაიზა ბედნიერებისა და კმაყოფილების ძიებაშია, ეძებს მომავლის გზას. ოჯახური ცხოვრების თვალსაზრისით, ელაიზა მარეის თანასწორი ქორწინების მოდელს განასახიერებს, რომელიც მხოლოდ ორმხრივ სიყვარულსა და სინაზეს ეფუძნება. ელაიზას არ სურს, ცოლად მღვდელ ბოიერს გაჰყვეს, რადგან სჯერა, რომ ბოიერის მიერ თავსმოხვეულ შეზღუდვებსა და ზრუნვას ვერ მიიღებს. ამ თვალსაზრისით, ფოსტერი ნამდვილად თანაუგრძნობს თავის გმირს. მწერალი ელაიზას საქციელს ამართლებს ბოიერისა და მისი მეგობრის მიმოწერის ჩვენებით, საიდანაც შეიძლება დავასკვნათ, როგორც ცხოვრება ელოდება ელაიზას, თუ ცოლობაზე ბოიერს დათანხმდება. ბოიერის შემოთავაზებაზე უარის თქმით, ელაიზა ეწინააღმდეგება ქორწინებაში მამაკაცისა და ქალის „არათანაბარ პრეროგატივებს“ - კაცს აქვს უფლება, აირჩიოს მომავალი მეუღლე ან პარტნიორი მაშინ, როცა ქალი შეზღუდულია თავის არჩევანში. ელაიზა აღიარებს, რომ მხოლოდ მაშინ გათხოვდება, თუ ორივე – გული და გონება თანაბრად იქნება ჩართული. მისთვის განმარტოება, სოფლის მშვიდი ცხოვრება და მეგობრობა არ არის საკმარისი ოჯახის შესაქმნელად მჭერმეტყველ, მაგრამ მედიდურ კაცთან ერთად. უსიყვარულო ქორწინებას ის შინაბერობას ამჯობინებს. ელაიზა წარმოთქვამს:

„რაოდენ სამწუხაროა... რომ მიმზიდველობა და ღირსება ხშირად ერთად არ არსებობს! ამ ორმა აუცილებლად უნდა მოიყაროს თავი ჩემს რჩეულში. და, ვიდრე ასეთს არ მოვძებნი, ხელს ასე მოვაწერ – ელაიზა უორტონი... რატომ არის, რომ ერთის ღირსებები, მეორის მიმზიდველობა და სიმდიდრე არ ერთიანდება? მაშინ ნამდვილად ბედნიერი ვიქნებოდი“.

(Foster 1986:22, 53)

კეტი დევიდსონს მიაჩნია, რომ ელაიზას ტრაგედია ის არის, რომ ისეთ კაცს ვერ შეხვდა, როგორც გენერალი რიჩმანია; ელაიზას მხოლოდ შემოთავაზებები აქვს კაცებისგან, რომლებთანაც მომავალი ვერ წარმოუდგენია. ქალი თავის პირობას ასრულებს: დედის სახლსა და ელაიზა უორტონის ცხოვრებასაც ტოვებს (Davidson, 1986). ერთი

მხრივ, მისი საქციელი ემანსიპირებული ქალის ქმედებაა: მიუხედავად მეგობრების ზრუნვისა, სიყვარულისა და შემწყნარებლობისა დაცემისა და შეცდენის შემდეგ, ის მაინც თავის სურვილს ემორჩილება და გადაწყვეტს, რომ საზოგადოებას გაექცეს, განმარტოვდეს. მეორე მხრივ, დაცემითა და კეკლუცობით ელაიზა ოდნავ სცდება მარეის სამაგალითო ქალს: ელაიზამ ვერ შეძლო საკუთარი თავის რეალიზება, დახვეწილ საზოგადოებასა და მაღალი წრის გასართობებში საკუთარი თავი ვერ იპოვა, საბოლოოდ კი სიმტკიცეს მაიორ სენფორდთან შეხვედრის შემდეგ კარგავს (Foster, 1986:27).

შეიძლება დავასკვნათ, რომ ელაიზა უორტონი დამოუკიდებელი ქალია, თავისუფლებისაკენ სწრაფვით ის არქექტიპული მაძიებელი გმირის სახეა, რომელიც საზოგადოებაში საკუთარ ადგილსა და ფუნქციას ეძიებს. ის მარეის ესეში „სქესთან თანასწორობის შესახებ“ ევაა, რომლის სახეც ჯონ მილტონის „დაკარგული სამოთხის“ ევას სახითაა ნასაზრდოები. ევა ცოდნის, ჭეშმარიტებისა და საკუთარი თავის განსაზღვრისაკენ სწრაფვას განასახიერებს და „გონების მორთვის სურვილით“ არის მოტივირებული (Murray 2003:789).

საბოლოო ჯამში, ის სფერო, სადაც ელაიზამ შეიძლება განახორციელოს თავისი სურვილები, არ მოიძებნა. ქალი მარცხდება თვითრეალიზაციისა და თვითგამოხატვის გზაზე. მან ვერ შეძლო, განეხორციელებინა ქალური არსებობა და პიროვნული პასუხისმგებლობა. ამიტომაცაა, რომ მისი თავდაჯერებულობა და თავშეკავება მარტივად ტყდება და ბოლოს კი ქალი ნადგურდება: “Oh, my friend, I am undone” - „აჰ, ჩემო მეგობარო, დავიღუპე” (Foster 1986:105), აღმოხდება სასოწარკვეთილ ელაიზას. ბოიერი მასზე უარს ამბობს, სენფორდი სხვა ქალს ირთავს. საზოგადოებრივი გართობები, მეგობრების მონახულება და ხალხთან შეხვედრა მას უკვე სიამოვნებას აღარ ჰგვრის. “I am a poor solitary being” - „საბრალო და მიტოვებული არსება ვარ” (Murray 1986:15), წარმოთქვამს ელაიზა რომანის დასაწყისში და რომანის ფინალში ის კიდევ უფრო განმარტოებულად გვევლინება. ქალის იმედგაცრუება და რწმენის დაკარგვა აისახება მის გონებრივ არამდგრადობასა და ბოლოს ფიზიკურ უძლურებაზე, რომელიც დაცემას მოჰყვება. კეტი დევიდსონი თავის წიგნში

„რევოლუცია და სიტყვა: ამერიკაში რომანის აღორძინება” ელაიზას სქესობრივ აქტს აკავშირებს თვითმკვლევლობასთან და მეტაფორულ სიკვდილთან, რომელიც მალე რეალობად იქცევა (Davidson 1986:147). ელაიზა უორტონს, ოცდაჩვიდმეტი წლის ასაკში, კარგად აქვს გაცნობიერებული, რას აკეთებს, განსხვავებით ასევე სხვა ცდუნების რომანების გმირებისა, რომლებიც დაბნეულები არიან. ელაიზამ იცის თავისი მდგომარეობა, მაგრამ მაინც აძლევს სენფორდს მოტყუების უფლებას და სწორ გზას სცდება. ცდუნების რომანის ტიპური გმირისაგან განსხვავებით, რომელსაც ნამდვილად უყვარს თავისი მაცდუნებელი, ელაიზა მხოლოდ მოხიბლულია არისტოკრატი თავყვანისმცემლით, ნებდება მის ფლირტს და ცოდვის გზას ირჩევს. ელაიზას აქვს არჩევანის უფლება, დაამყაროს ან არ დაამყაროს ხორციელი კავშირი სენფორდთან მაშინ, როცა არასოდეს ახსენებს სანფორდთან ქორწინებას და არ გამოხატავს მასთან ცოლქმრული ცხოვრების სურვილს. თავისი საქციელით ელაიზა გაუცნობიერებლად, მაგრამ მაინც ანგრევს მეთვრამეტე საუკუნის სექსუალური მორალის ორმაგ სტანდარტს, რომელიც ქალის უბიწოებას ღირსებად აღიარებდა და, როგორც ნენსი ფ. კოტი თავის სტატიაში „ვენების უქონლობა: ვიქტორიანული სექსუალური იდეოლოგიის ინტერპრეტაცია, 1790-1850” მიუთითებს, „ადამიანის ზნეობის არქეტიპად” მიიჩნევდა (Cott 1978:223). ეს სტანდარტი მამაკაცის ძალაუფლებას წინა პლანზე აყენებდა, რომელიც უფლებას აძლევდა კაცებს, ქალები ისე შეეცდინათ, რომ საზოგადოებაში პატივისცემა არ დაეკარგათ, ხოლო ქალებს კი იგივე საზოგადოება ქორწინების გარეთ სექსუალური ურთიერთობისთვის ამხელდა და მსჯავრს სდებდა. ელაიზა აკრძალული სქესობრივი კავშირით ამსხვრევს გაბატონებულ ნორმებსა და ზნეობრივ კოდექსს. უმანკოების დაკარგვითა და „ღირსების“ გზის მიტოვებით, ელაიზა უარს ამბობს „ვენების უქონლობის” იდეასა და ქალის შესახებ „ასექსუალურ შეხედულებაზე”, რომელიც გამომდინარეობდა ქალის უმანკოებიდან, სქესებს შორის ბარიერს აღმართავდა და სექსუალური გრძნობების მოზღვავებას აკავებდა (Bloch 1978:247). ელაიზას სახეში აქ ჩვენ კიდეც ერთხელ ვხედავთ თავისუფლების გზით

ემანსიპირებული ქალის ჩანასახს და ფემინიზმის (თანამედროვე გაგებით) საწყისებს.

მიუხედავად ელაიზას დამოუკიდებლობისაკენ სწრაფვისა, ის ბოლომდე თავისუფალი მანც არ არის: ფინანსურად დედაზეა დამოკიდებული, საკუთარ ცხოვრებას ვერ განაგებს, ხოლო, საბოლოოდ, დამოკიდებულია საზოგადოებასა და იმ კანონებზე, რომელთაც ვერ დაემორჩილა. ჯულია სტერნი რომანს შემდეგნაირად აღწერს: ეს არის ისტორია გულახდილი რესპუბლიკელი ქალისა, რომლისაც საბოლოოდ არავის ესმის (Stern 1997:130).

ელაიზა უორტონის დილემა მისივე პიროვნებიდან გამომდინარეობს, მიუხედავად უსაზღვრო დამოუკიდებლობისა და თავდაჯერებულობისა, ის მანც არ არის ბოლომდე მტკიცე და ძლიერი ხასიათის ქალი, რომელსაც ურყევი ნებისყოფა ექნებოდა და რესპუბლიკური საზოგადოების ნორმებით არ შეიზღუდებოდა. ტრაგიკული ისტორია და გარდაცვალება საბოლოოდ გამოწვეულია კონფლიქტით არამდგრად ხასიათსა და ქალის უბიწოებისა და ცოლქმრობის ვალდებულებების შესახებ საზოგადოების ნორმებს შორის. ელაიზას სასიყვარული ურთიერთობა, ორმაგი სექსუალური სტანდარტის დანგრევით, საქორწინო კავშირში სქესთა თანასწორობისა და გათანაბრების იდეას წინ წამოსწევს და მას დიდ მნიშვნელობას ანიჭებს (Stern 1997:712). ამ აქტმა კი მერი უოლსტონკრაფტის რადიკალური ფემინისტური მოწოდება შეიძლება მოგვაგონოს. როგორც ცნობილია, უოლსტონკრაფტი არ უარყოფდა ქორწინებას, როგორც ინსტიტუციას, პირიქით, მიიჩნევდა, რომ ეს იყო სწორედ ადამიანის უმაღლესი მდგომარეობა. მაგრამ, ამავე დროს, ის ხაზს უსვამდა პარტნიორთა თანასწორობას სოციალურ სისტემაში, სადაც ორივე სქესს ერთნაირი სოციალური და პოლიტიკური პრივილეგიები, პიროვნული თავისუფლებისა და სექსუალური გამოხატვის თანაბარი იურიდიული უფლება ექნებოდა, ქალები ღირსებასა და დამოუკიდებლობას ქორწინებაშიც შეინარჩუნებდნენ. ქალებს უნდა გამოევიწყინათ იმავე ხასიათის ინტელექტუალური, ზნეობრივი და პოლიტიკური ოსტატობა,

როგორც კაცებს, თუ ორივე სქესს იგივე განათლება, სამოქალაქო და პოლიტიკური უფლებები ექნებოდა.

ჰანა უებსტერ ფოსტერის მიხედვით, როგორც დავინახეთ, რესპუბლიკელი ქალის ცნება უფრო ფართოა და არ არის მხოლოდ სამაგალითო რესპუბლიკელ დედასა და ცოლზე ფოკუსირებული. მისის რიჩმანის პერსონაჟით ფოსტერი ხატავს დაქორწინებული რესპუბლიკელი ქალის უმაღლეს ღირსებებს, ქალისა, რომელმაც იპოვა თავისი ქალური იდენტობა ქორწინებასა და ოჯახურ ცხოვრებაში. ის სამაგალითო დედა და მეუღლეა, რესპუბლიკის ღირსეული მოქალაქეა. სრულყოფილი და დახვეწილი საქციელით რიჩმანი რესპუბლიკელი ქალის გაიდეალებული ფორმაა. ელაიზა უორტონი კი რიჩმანის სრული ანტიპოდაა. ის შეიძლება ჩავთვალოთ ქალად, რომელიც კვლავ თვითგამორკვევის გზაზეა და ცოლქმრული ცხოვრების გარეთ ეძებს სფეროს, სადაც საკუთარი თავის რეალიზებას მოახდენს. მიუხედავად დაცემისა და ცოდვისა, ელაიზა მაინც არის მარეის მიერ მოწონებული რესპუბლიკელი ქალი. რადგან, როგორც ზემოთ უკვე აღვნიშნეთ, რესპუბლიკელი ქალი კარგ დედასა და ცოლზე მეტია, ის დამოუკიდებლობას, ჭეშმარიტების ძიებასა და საკუთარი ადგილის პოვნისაკენ სწრაფვას განასახიერებს. ელაიზა რეალურ ცხოვრებასა და სიტყვაკაზმულ მწერლობაში ახალი ტიპის ქალი იყო. თავის დროზე რომანის უზარმაზარი პოპულარულობა და წარმატება სწორედ იმ ფაქტით შეიძლება ავხსნათ, რომ ქალებს ელაიზას საქციელში საკუთარი დაფარული სურვილები შეიძლება აღმოეჩინათ; ფოსტერის გმირი კი ქალის ცხოვრების ნორმებისა და წესების დარღვევას კანონიერებას სძენდა, მათ ლეგიტიმაციას აძლევდა, რასაც მეთვრამეტე საუკუნეში ქალები რეალურ ცხოვრებაში ვერ განიცდიდნენ.

ამერიკული რომანის ისტორია ამერიკის რევოლუციის შემდეგ იწყება. უკვე რევოლუციის პერიოდმა მოამზადა ნიადაგი ქალთა იდეოლოგიის შესახებ, რომელიც განსაზღვრავს მეთვრამეტე საუკუნის ლიტერატურულ ტრადიციასა და სიმბოლიზმს. ეკონომიკის, კულტურის, კაპიტალიზმის განვითარებამ, რომელსაც მოჰყვა სოციალური ტრანსფორმაცია და პროტესტანტიზმი, გავლენა

მოახდინა ქალების მიმართ დამოკიდებულებაზე, რამაც მნიშვნელოვნად განსაზღვრა ქალთა იდეოლოგია ამერიკაში. ქალები შევიდნენ საზოგადოებრივ ცხოვრებაში და ქალების შესახებ წერა დაიწყეს, საზოგადოების მხრიდან მოწონება დაიმსახურეს, უზარმაზარ წარმატებას მიაღწიეს ლიტერატურულ ბაზარზე. ამ სფეროში უმეტესად მამაკაცი დომინირებდა. ხოლო მეთვრამეტე საუკუნის დასასრულისთვის დამახასიათებელია მკაცრი საზღვრების მოშლა ქალისა და მამაკაცის მოქმედების სფეროებს შორის. ბევრი მამაკაცური პროფესია ფემინიზებული გახდა, მათ შორის, პროფესიული ავტორობა, რამაც ხელი შეუწყო საზოგადოებრივ ცხოვრებაში ქალის მოღვაწეობის ლეგიტიმაციას.

ზოგი მკვლევარი მიიჩნევს, რომ ქალი ავტორების ცდუნების სენტიმენტალური რომანი, რომელიც გვიხატავს საზოგადოებრივი სტანდარტების მსხვერპლს, კი არ ამართლებს ამგვარი გმირის საქციელს, არამედ მოუწოდებს, რომ იყოს უფრო ძლიერი და წინ აღუდგეს მამაკაცის ჟინს. ქალის საქციელი გაგებულია, როგორც სამოქალაქო პასუხისმგებლობა; პატიოსანი მოქალაქე მთლიანად საზოგადოების მაგალითია, რომელსაც შეუძლია სამართლიანი კანონები მიიღოს, დაიცვას საკუთარი ქვეყანა. მკვლევრები ამტკიცებენ, რომ ცდუნების სიუჟეტი უფრო ვრცელი პრობლემის მეტაფორაა: ახალი რესპუბლიკის მომავალი შეიძლება საფრთხეში ჩააგდონ ცოდვილმა მოქალაქეებმა. უკვე ცდუნების რომანებში გვყავს სამაგალითო დედები, რომლებმაც გაისიგრძეგანეს საკუთარი სამოქალაქო პასუხისმგებლობა და საზოგადოებრივ ცხოვრებას ოჯახებიდან ცვლიან. სენტიმენტალურ მწერლობაში ქალ გმირებს უდიდესი პასუხისმგებლობა ეკისრებათ ახალი რესპუბლიკის ბედის გამო, რადგან მათ უნდა ასწავლონ მკითხველს სწორი ცხოვრება, იზრუნონ საზოგადოებრივი სფეროს მორალზე. ერთი მხრივ, ამერიკული საშუალო ფენის საზოგადოების ცხოვრების დახატვით, დაცემული ქალის უიმედო მდგომარეობით, მწერლები შთაგონებას აძლევდნენ მკითხველს, შეენარჩუნებინათ სხეულებრივი უმანკოება, გამოევიდნათ სამაგალითო ქცევა, ყოფილიყვნენ კეთილშობილები და სანიმუშო სხვებისათვის. ხოლო, მეორე მხრივ, 1790-იანი წლებიდან

იგივე ქალი ავტორები თავიანთი ლიტერატურის მეშვეობით ხელს უწყობდნენ ქალების მოქმედების სფეროს გაზრდას განათლების, განვითარებისა და ქალის დამოუკიდებლობის პროპაგანდის გზით. ამ რომანების ავტორები უთანასწორო საზოგადოებრივი და სოციალური უფლებების ჩვენებითა და გარემოს უმკაცრესი სტანდარტების წარმოჩენით, ცდილობდნენ გაეფრთხილებინათ მკითხველი მოსალოდნელი უბედურების შესახებ. ასევე, დაცემული ქალის ჩვენებით, ნებისთნე უნებლიეთ, ემანსიპირებული ქალის სიმბოლოს გამოკვეთას ემსახურებოდნენ, რომელიც ეწინააღმდეგება ქალის შესახებ არსებულ იდეოლოგიას და ახალ ფასეულობებს გვთავაზობს. შეიძლება დავასკვნათ, რომ ამგვარი მსოფლმხედველობის წარმოჩენით ეს ტექსტები უკვე ორგვარი ინტერპრეტაციის საშუალებას გვაძლევს და, აქედან გამომდინარე, ბიძგს აძლევს, მათ შორის, „კეკლუცის“ ახლებურ გააზრებას.

გარდა ისტორიული მნიშვნელობისა და იდეოლოგიური დატვირთვისა, რომელიც ნაწარმოებს გააჩნია, „კეკლუცის“ მხატვრული ღირებულებაც აღნიშვნას იმსახურებს. სენსუალობის თავიდან არიდების მიზნით, ფოსტერი ეპისტოლარულ ჟანრს მიმართავს, არ გვაჩვენებს მთავარი გმირის უშუალო შეცოდების აქტს, არამედ წერილებით მოგვითხრობს ფიქრებსა და შეხედულებებზე, რომლებიც თან სდევს ქალის ყველა ნაბიჯს დაცემამდე. ნაწარმოები იმითაც სცდება სენტემენტალურ ტრადიციას, რომ, მართალია, შინაარსი სენტემენტალურია, მაგრამ გმირები, განსაკუთრებით მთავარი გმირი, სენტემენტალური რომანის გმირისგან განსხვავებულ შტრიხებს ატარებს. რომანის პროტაგონისტი არ არის სუსტი არსება, ის თავისუფალი და განათლებული ქალია, და, როგორც კეტი დევიდსონი იტყვის, „კეკლუცი“ სწორედ იმ რომანთაგანია, რომელიც შეიძლება ჩაითვალოს ამერიკის პირველი ფემინისტური მოძრაობისა და ქალის დამოუკიდებლობისათვის ბრძოლის საწყისად (Davidson 1986:135).

ტერმინი „ფემინიზმი“ მეოცე საუკუნეში შეიქმნა. თუმცა ფემინიზმის იდეა ჯერ კიდევ მეთვრამეტე საუკუნის ნაყოფია, როცა ჯუდიტ სარჯენტ მარეი, მერსი ოტის უარენი, სიუზანა როუსონი, ჰანა

უებსტერ ფოსტერი და სხვა თეორეტიკოსები თუ მწერლები ხმამაღლა საუბრობდნენ ქალთა განათლების, თანაბარი უფლებების, ინტელექტუალური თუ პროფესიული უნარების, ეკონომიკური დამოუკიდებლობის, პოლიტიკური და სამართლებრივი უფლებების შესახებ. რეალური ფაქტების მოხმობითა და გაანალიზებით, ქალი ავტორები ცდილობდნენ, განესაზღვრათ ქალის იდენტობა და შეეცვალათ საზოგადოების დამოკიდებულება მდედრობითი სქესის მიმართ, გვაძლევდნენ რა ქალის შესახებ სრულიად განსხვავებულ აღქმას. როგორც ნენსი კოტი ასაბუთებს, მათი ძირითადი პრინციპი იყო ის, რომ ქალებს ისეთივე ნიჭი და სულიერი ინტელექტი გააჩნდათ, როგორც კაცებს და ამიტომ იმსახურებდნენ იმავე შესაძლებლობებსა და უფლებებს თვითგანვითარებისა და წინსვლისათვის (Cott 1987:19).

ბიბლიოგრაფია

- Adams, Abigail. Abigail Adams to John Adams, March 31, 1776, *Adams Family Correspondence*, ed. L. H. Butterfield. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1963.
- Appleby, Joyce. *Capitalism and a New Social Order: The Republican Vision of the 1790s*. New York and London: New York UP, 1984.
- Bloch, Ruth H. *Gender and Morality in Anglo-American Culture, 1650-1800*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 2003.
- Bloch, Ruth H. "The Gendered Meanings of Virtue in Revolutionary America," *Signs: Journal in Culture and Society*, Vol. 13.XIII, No. I, 1987.
- Bloch, Ruth H. "Untangling the Roots of Modern Sex Roles: A Survey of Four Centuries of Change," *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, Vol. 4, No. 21, 1978.
- Baym, Nina. *Novels, Readers, and Reviewers: Responses to Fiction in Antebellum America*. Ithaca and London: Cornell UP, 1984.
- Baym, Nina. *American Women Writers and the Work of History, 1790-1860*. New Brunswick and New Jersey: Rutgers UP, 1995.
- Cott, Nancy. *The Grounding of Modern Feminism*. New Haven and London: Yale UP, 1987.

- Cott, Nancy F. "Passionlessness: An Interpretation of Victorian Sexual Ideology, 1790-1850," *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, Vol. 4, No 21, 1978.
- Davidson, Cathy N. *Revolution and the Word: The Rise of the Novel in America*. New York and Oxford: Oxford UP, 1986.
- Elliott, Emory. *The Cambridge Introduction to Early American Literature*. Cambridge: Cambridge UP, 2002.
- Fiedler, Leslie A. *Love and Death in the American Novel*. Middlesex: Penguin Books, 1960.
- Foster, Hannah Webster. *The Coquette*. 1797. Ed. Cathy N. Davidson. New York: Oxford UP, 1986.
- Kerber, Linda K. *Women of the Republic: Intellect and Ideology in Revolutionary America*. New York: Norton, 1986.
- Murray, Judith Sargent. "On the Equality of the Sexes." *The Norton Anthology of American Literature*. Vol. 1. Gen. ed. Nina Baym. New York: Norton, 2003.
- Murray, Judith Sargent. "Desultory Thoughts upon the Utility of Encouraging a Degree of Self-Complicency, especially in Female Bosoms." *Selected writings*. ed. Sharon M. Harris. New York: Oxford UP, 1995.
- Norton, Mary Beth. "American History", *Signs*, Vol. 5, No. 2, 1979.
- Stern, Julia. *The Plight of Feeling: Sympathy and Dissent in the Early American Novel*. Chicago: University of Chicago Press, 1997.
- Tocqueville, Alexis de. *Democracy in America*, trans. Henry Reive, rev., 2 vols. New York: Vintage Books, 1957.
- Tompkins, Jane. *Sensational Design: The Cultural Work of American Fiction, 1790-1860*. New York and Oxford: Oxford UP, 1985.
- Welter, Barbara. "The Cult of True Womanhood: 1820-1860," *American Quarterly*, Vol. 18, No. 2, 1966.
- Wollstonecraft, Mary. *A Vindication of the Rights of Woman*. Introduction by Henry Fawcett. Chilworth and London: T. Fisher Unwin, MDCCCXCI.
- Zagarri, Rosemarie. "Morals, Manners, and the Republican Mother," *American Quarterly*, Vol. 44, No 2, 1992.

Tbilisi Humanitarian Teaching University,
Georgia
etosvireli@gmail.com

An Early American Novel *The Coquette* and its Ideological Implication

“I do not hesitate to avowe that, although the women of the United States are confined within a narrow circle of domestic life, and their situation is in some respects one of extreme dependence, I have nowhere seen woman occupying a loftier position; and if I were asked, now that I am drawing to the close to this work, in which I have spoken of so many important things done by the Americans, to what the singular prosperity and growing strength of that people ought mainly to be attributed, I should reply – to the superiority of their women”
(Tocqueville 1945 :214).

Prior to the American Revolution, women had been considered emotional human beings, weak creatures, and only responsible for domestic concerns. Afterwards, during the American Revolution the role of women as female patriots and warriors became visible which determined the country’s future. In spite of this fact, women were regared as still not official members of the public domain. *The Declaration of Independence* and the end of the war with Britain in 1783 were followed by the long process of nation-building. Women rioters, boycotters, and military supporters, who mobilized the men, had developed an awareness of their possibilities and power, and started to struggle for gaining more rights. In this repsect, we can remember Abigail Adams’s famous letter dated 1776 to her husband John Adams, where she asks him to “remember women” while passing laws (Adams 1963:369-71). The letter makes evident that men had unlimited power over women during the revolutionary decades.

Accordingly, the claim for equal rights was put in the agenda. Adams's letter can be considered the first feminist manifesto of the United States. Soon afterwards, Judith Sargent Murray, an American poet and essayist, in 1790 published her essay "On the Equality of the Sexes". The essay was about unhappy marriages, conjugal love, and the education of the female sex. In 1792, Mary Wollstonecraft, a British writer and supporter of women's rights, wrote *A Vindication of the Rights of Women*. Wollstonecraft advocated a woman's moral commitment to the family, equal property, civil rights, and her participation in social and economic activities.

Abigail Adams, Judith Sargent Murray and Mary Wollstonecraft's approaches echo the worldview that at the end of the eighteenth century was being established in the Anglo-American region. The historical development of the century was the following: the domestic realm became a very important sphere, the place where a future virtuous citizen would be molded through education. Households run by women became a source of virtue, benevolence, and ultimately patriotism. This fact reinforced the importance of female education. As the domestic realm became important in the republic, female members of society acquired a basic civic responsibility: to shape the morals of their children and husbands. The household was the source of virtue and stability in government. As a result, a new model of the ideal woman, a "republican woman", emerged who was virtuous, intelligent, literate, self-confident, and independent. The new socio-economic approach, industrialization and capitalism also contributed to the formation of this new female ideology. The new nation required a new concept of womanhood, described best as "republican womanhood." The republican woman unified patriotism, values of domesticity, and social responsibilities. This new model is an example to other women to rediscover and reassess their own strength and power. The republican woman was an ideal of womanhood of fact and new American fiction.

In the late-eighteenth century, women writers applied to professional authorship and started to write sentimental fiction about women. The novels written by women are historical sources providing valuable information about the life of late-eighteenth century women in the United States. These novels about seduced women explicitly showed women's inferior position in public life. They had no legal rights of their own, less opportunities to receive a formal education, and lack of freedom to pursue their own interests. Lastly, they were subject to the sexual double standard that condemned women involved in illicit sexual intercourse. Strict civil moral condemned women if involved in sexual

relationship out of wedlock and isolated seduced women. These novels were a guide and moral tract after which women could fashion themselves in the new post-Revolutionary society. In addition to didactic fiction, warning women about civic morality and evoking sympathy for weak women, female writers took on other responsibilities: to assess the reality in much wider social context. Despite women's significance substantially increased after the revolution, female authors demanded more from the new republic. By portraying the truth and realism of the time, women authors covertly questioned the efficiency and fairness of the prevailing social and political norms and values. This fact strengthens the idea that sentimental novels of seduction are the forerunner of a new feminist ideology.

The purpose of the paper is to show the real-life processes going on in the United States achieved by means of investigating fiction and historical sources. For this, I refer to an American novel, not much known to contemporary readers, Hannah Webster Foster's *The Coquette; or, The History of Eliza Wharton* (published in 1797). Foster published her novel anonymously under the penname; it did not appear under the author's real name until her death. The novel was inspired by the biography and tragedy of Elizabeth Whitman who lived in New England and died nine years before the novel's publication. Eliza Wharton is Elizabeth Whitman's fictional counterpart. The attitude towards this novel as well as other sentimental novels of the time has not been uniform. Some critics maintain that novels of the late-eighteenth and early-nineteenth centuries written by women lack seriousness, Leslie Fiedler describes these novels as "flagrantly bad best-sellers" (Fiedler 1960:93). However, some literary historians assert that the novels were very valuable for the citizens of the United States because they mirrored women's ideals in general and ideology about women. The writers, Susanna Rowson, Hannah Webster, Maria Cummins, Sarah Wentworth Morton, etc., were excluded from the canon of American literature. Aesthetically unsophisticated domestic novels and sentimental "romances" were not included in many anthologies. In addition, many modern scholars assert that the novels lack verisimilitude having no distinguished prose style. Overall, they are simplistic and deficient, whereas the characters are stereotypical. Nonetheless, from the beginning of the 21st century much emphasis has been put on the examination of these novels that are not only valuable historical sources providing important historical content and creating a general idea of the time when the novels were written, but also their literary merits are significantly high (Elliot 2002:162). Jane Tompkins maintains, however, that these novelists can be admired because they

transformed “the raw material of reality into art...and they help the modern readers to “recapture the world view they [the novels] sprang from and which they helped to shape”; they convey the values and spirit of their times (Tompkins 1985:12-13). The present paper is not to prove the high aesthetic literary quality of this fiction, but to show the surroundings and environment in which *The Coquette* was written: women’s rights, intelligence, and society’s attitude and readiness to improve women’s rights.

The educated female authors, writers and novelists fighting for women’s rights, Susanna Rowson, Judith Sargent Murray, Hannah Webster Foster, Mercy Otis Warren and many other, with their novels, personal diaries, articles and even schools established for female education reevaluated the old ideology about women. Warren emphasized good education for women that would prepare them for the future, a rational life and mutual love in matrimony. Warren as well as Murray believed in the equality of mental accomplishments of women and men, and that women could reach intellectual heights of men. Through their depictions of women’s lives, these writers generalized the life of an American woman and revealed to their readers the “right way” of living.

I expose the idea of “republican womanhood” in *The Coquette*. By focusing on two characters – Eliza Wharton and Mrs. Richman, I study them according to the idea of republican womanhood. Mrs. Richman is a model republican woman, an exemplar of republican virtue, rectitude and morality, whereas Eliza Wharton is a controversial and complex character full of paradoxes and oppositions. The question is the following: is Eliza a republican woman or not? Does her tragedy come from her personality or is she a victim of circumstances or a society not ready to receive a woman with an extremely independent spirit? I assert that Eliza is not simply a seduced woman, but a republican woman whom the readers of the novel greatly admire; she is more than a banal and fallen woman; she is a new model of a woman in the reality of the United States honored by Judith Sargent Murray, a writer and a theorist of the eighteenth century. Eliza breaks all the rules and codes of female life and through that way becomes “a cult heroine (Davidson 1986:149).

In order to understand the meaning of the basic concepts of that time, it is worth tracing the roots of certain terms to see how they influenced female ideology. In this case, I explore two concepts: republicanism and virtue. As I have already mentioned above, republican ideology functioned at the core of the citizen’s actions, while virtuous and moral persons became a cornerstone of the Republican state. American republicanism was inspired by Aristotelian, Machiavellian and Lockean thoughts. Classical republicanism paid attention to

civic virtue (Zagarri 1992:197, 203), and the personal role was emphasized. It was a civic and patriotic ideal. American republicanism added to them a liberal view of private property, economic freedom, and the equality of opportunities (Appleby 1984:18-21). Republicanism did not grant women an active political role in the republic. According to the idea of republicanism, the female sex could not guarantee the country's security. However, they did have the public obligation of raising virtuous citizens for the republic that marked a shift from traditional private duty to public duty. Upbringing and education in the household and mother's care were important for cultivating a private virtue, as family was the society in miniature, the microcosm of the wider world, where woman played a public benefactor's role, through refining male manners and serving to the public good. As for the word 'virtue', it derived from Latin word *vir* denoting man. The term "virtue" also refers to male public spirit and has a political meaning that is tightly connected with the republican ideology. It meant "the willingness of citizens to engage actively in civic life and to sacrifice individual interests for the common good" (Bloch 1987:38). According to this view, virtue is understood as personal – female and political – male. The word "virtue" in relation to women with its sexual meaning dates back to ancient times. Sexual prudence and chastity was associated with purity and piety for Christianity. After the Reformation period in America at the end of the eighteenth century, Protestantism emphasized pure and selfless women. Public virtue was possible for women but only as exceptions, for instance, women who were capable of courageous behaviour and were physically strong. Therefore, only in the case of crossing the boundary of femininity could women acquire public virtue. In literary sentimentalism, female virtue meant chastity. In sentimental novels, women had to be sexually pure and innocent. Women's behavior is understood as a civic responsibility.

Kerber defines a republican woman as the following: "The model republican woman was to be self-reliant (within limits), literate, untempted by the frivolities of fashion. She had a responsibility of the political scene, though was not active in it...her life was dedicated to the service of civic virtue: she educated her sons for it, she condemned and corrected her husband's lapses from it" (Kerber 1986:227–228). Women could serve the state by their roles as mothers and wives, by defining and shaping men's values, manners, morals, ideas, and characters in the new republic. Ruth Bloch, in *Gender and Morality in Anglo-American Culture*, argues that "motherhood came to be viewed as a powerful vehicle through which women wielded broad social influence" (Bloch 2003:72).

Judith Sargent Murray formulated more radical views about women's independence and self-esteem. Her standpoint on women's independence went even further than the actual position of women in the republic. Murray's critical essays, "On the Equality of the Sexes," "Desultory Thoughts upon the Utility of Encouraging a Degree of Self-Complacency, Especially in Female Bosoms," and the book *The Gleaner* helped inaugurate modern feminism by advocating a sense of gender equality and female self-confidence. She addressed women as "rational beings" able to free themselves from the "marriage market" and matrimonial obligations. Women have all the intellectual powers that men possess, women are equally advanced intellectually and mentally as men, their capabilities "by nature equal" to those of men (Murray 2003:784-786). In Murray's view, only an educated woman can be responsible for herself, learn to "revere herself", and be prepared economically and intellectually for future life (Murray 1995:47). Murray saw women who lack self-respect and self-determination as a failure to direct their lives reasonably. She pointed out that "a young lady, growing up with the idea, that she possessed few, or no personal attractions, and that her mental abilities were of an inferior kind" would find self-realization only in matrimony and "throw herself away upon the first who approaches her with tenders of love" (Murray 1995:48). For Murray, prerequisites of marriage must be mutual love and understanding. Only a self-reliant and intelligent woman can build a mutual relationship with a man; only a marriage based on love can be justified. Otherwise, women should stay alone. In addition, women have to learn how to live a single life, and only in the case of mutual and warm attachment can marital ties be made. Murray argued that feminist reform must begin in the family itself. Women's domestic equality would then pave the way for much larger forms of equality. In her view, America needed virtuous and wise women, who would take on a larger role in the home and in society. Murray's implicit assumptions are that "virtuous women will be rewarded; the governing term *virtue* has simply been redefined and the scope of the expected reward expanded to include not just a good marriage but greater legal and political power, too" (Davidson, 1986: 130).

I think that the idea of republican womanhood in *The Coquette* is more than an educated, chaste, and pure woman and it conveys rather vast concept. In the novel, the examples of republican womanhood are Mrs. Richman and Eliza Wharton. They are educated and virtuous women. Mrs. Richman successfully fulfills her basic functions and duties as a wife by managing domestic life and creating a supportive environment for her husband. Mrs. Richman, at the same time, "observes a political world with a rational eye" (Kerber, 1986:130)

without losing her female identity (Norton 1980:80). In addition, Mrs. Richman and her friends are not only confined to private domestic concerns, but also they create a society, a public world of debates where their ideas, feelings, and opinions are exchanged. The women freely express their political attitudes and interest in the public sphere. Mrs. Richman affirms the women's political identity, their patriotism, and concern for the country's prosperity and well-being. As she remarks, women, who are not allowed to take part in the political decision-making process, should not be only "interested" in political events, but also actively participate in them. Mrs. Richman goes even further than the doctrine of republican womanhood by urging active participation in political events and decision-making processes. In addition, Mrs. Richman describes women's function and contribution to the republic and implies the equality of the women's role to that of the men. Mrs. Richman's patriotic appeal echoes the famous passage from Abigail Adams' letter to her husband John Adams:

“...remember the ladies, and be more generous and favorable to them than your ancestors. Do not put such unlimited power into the hands of the Husbands. Remember all Men would be tyrants if they could. If particular care and attention is not paid to the Ladies we are determined to foment a Rebellion, and will not hold ourselves bound by any Laws in which we have no voice, or Representation.”

(Adams 1963:369)

From the letter, we can affirm that the female sex also has a claim to the public sphere and that their interest in polity and nation-building is as significant as men's. In this case, we can assume that Mrs. Richman, as well as Abigail Adams, exemplifies patriotic republican women and forgoes the feministic call for women's rights.

Since the model republican woman was a mother, Mrs. Richman, while assuring Eliza of the necessity of matrimony, explicitly points to the political function of marriage and childrearing as basic obligations of a woman to the republic. Mrs. Richman, in adhering to all these principles and expressing concern for her country, attains the highest virtues of the republican womanhood. That is why she is an exemplary fictional heroine and a republican mother for the writer.

Thus, we can assume that in the late-eighteenth century reciprocity and mutuality in matrimony becomes important. As Mary Beth Norton in *Liberty's*

Daughters: Revolutionary Experience of American Women, 1750-1800 points out, the standard approach to matrimony is reconfigured, reassessing and questioning the importance of marriage for a woman's happiness (Norton 1980:235). She describes "egalitarian marital relationship" as one in which the parents lose influence over marriage and women gain the right to choose their future spouses. For Eliza, egalitarian marriage is based on mutual love, sobriety, fidelity, and admiration. Her drive for love and mutual affection coincides with Murray's appeal to women: "Females would become discreet, their judgments would be invigorated, and their partners for life being circumspectly chosen" (Murray 2003:786).

Foster's character Eliza is self-reliant and, after her father and fiancé's deaths, wants to live independently without restrictions. She wants to experience all the pleasures and use all the opportunities that life can offer. "You are indeed very tenacious of your freedom" (Foster 1986:30), a friend scolds Eliza. Eliza Wharton has no desire to give herself over into other man's hands, and she wishes "no other connection than that of friendship" (Foster 1986:26). "I am under no special obligation to him and I do not intend to form any immediate connection... I wish to enjoy my freedom" (Foster 1986:50). As Alexis de Tocqueville pointed out in his book *Democracy in America*, girls before marriage are very independent and "surrender early or completely to their own guidance... [woman] is full of reliance on her own strength... an American woman is always mistress of herself" (Tocqueville 1957:198-200). However, according to the laws of coverture, a woman after marriage became dependent upon her husband (Davidson, 1986:111). Apparently, Eliza is aware of the rights of women after marriage and that is why she is striving to follow her own life independently avoiding every possible proposal for marriage. Alexis de Tocqueville and later Mary Beth Norton suggested that American women had less tasks and enjoyed more independence from their parents during their premarital years than in their matrimony. Eliza is aware that her amusements as a girl cannot become "the recreations of the wife and the sources of a married woman's happiness are in the home of her husband" (Tocqueville 1957:202).

On the one hand, Eliza is fascinated by the Richmans' conjugal relationship. She considers it the "most ardent affection" and dreams about similar marital life exclaiming:

"My eyes followed them through the window. 'Happy pair!' said I. Should it ever be my fate to wear the hymenial chain, may I be

thus united! The purest and most ardent affection, the greatest consonance virtue and wishes distinguish this lovely couple.”

(Foster 1986:14)

It is evident that the Richmans' partnership is Eliza's ideal and model of happy marriage. Nevertheless, on the other hand, matrimonial ties, domesticity, and “the women's sphere” seem “limited” and restrictive. Her letter to her friend questions the significance of domestic life and concerns for a husband:

“Marriage is the tomb of friendship. It appears to me a very selfish state. Why do people, in general, as soon as they are married, center all their cares, their concerns, and pleasures in their own families? Former acquaintances are neglected or forgotten. The tenderest ties between friends are weakened, or dissolved; and benevolence itself moves in a very limited sphere.”

(Foster 1986:24)

If we compare the two passages cited above, we can find that Eliza is a controversial figure. She admires the marriage of the couple and at the same time retains her freedom never associating herself with a married woman even though she seems enchanted by Sanford. From the very beginning, we observe that Eliza is in search of happiness and contentment; she looks for a way to pursue in the future. With respect to marriage, Eliza provides an example of Murray's model of egalitarian/equalitarian matrimony based on mutual love and affection only. Eliza does not want to marry Boyer, a clergyman, because she believes that she is not “calculated for that sphere”; she cannot submit to restraints and cares imposed by Boyer. In this respect, Foster truly sympathizes with her character. The author justifies Eliza's behavior by revealing Boyer and his friend's correspondence, where we can assume, what kind of life Eliza is destined for, if she marries Boyer. With her refusal to Boyer's proposal, Eliza opposes the “unequal prerogatives” of men and women in matrimony, men being able to choose their future wives or partners, whereas women are restricted. Eliza confesses that she will only marry if both her heart and mind are equally engaged. To Eliza, retirement, rural quiet life, and friendship are not sufficient to agree to matrimonial ties with an eloquent but self-important man. She prefers spinsterhood to a loveless marriage. Eliza says:

“What a pity... that the graces and virtues are not oftner united! They must, however, meet in the man of my choice, and till I find such a one, I shall continue to subscribe my name Eliza Wharton... Why were not the virtues of the one, and the graces and affluence of the other combine? I should then have been happy indeed.”

(Foster 1986:22, 53)

As Cathy Davidson comments, Eliza’s tragedy is that she meets no man who might be equivalent to General Richman; she is only offered unsatisfactory alternatives with whom she cannot imagine a future life. Eliza after all keeps her promise: she leaves her mother’s house and departs from her life as Eliza Wharton (Davidson, 1986). On the one hand, Eliza’s action is characteristic of an emancipated woman; in spite of friends’ care, love and tolerance even after her fall and seduction, Eliza follows her free will and decides to escape from the society, secluding herself in loneliness and abandonment. On the other hand, with her fall and coquettish behavior, Eliza slightly deviates from Murray’s model woman: Eliza is not able to realize herself; she does not find herself looking for it “in the first class of polished society” and in “fashionable amusements”; her self-reliance and self-determination are lost after the encounter with Major Sanford (Foster, 1986:27).

Eliza Wharton is an independent character with her “zeal of liberty;” she is an example of an archetypal quest hero who searches for her own place in society. She is Murray’s vision of Eve from “The Equality of the Sexes,” the image of which is nurtured by John Milton’s Eve in *Paradise Lost*, looking for knowledge, truth and self-distinction, motivated by a strong “desire of adorning her mind” (Murray 2003:789). Overall, the sphere where Eliza can implement desires is not found. Eliza fails on the way of self-realization and self-expression; Eliza is not able to realize her womanly existence and personal responsibility. As a result, her self-reliance and self-control are easily broken, and she is finally destroyed. “Oh, my friend, I am undone,” writes Eliza in despair (Foster 1986:105). Boyer refuses her and Sanford marries another woman. Public entertainment, visiting friends, and meeting people give her no pleasure anymore. “I am a poor solitary being” (Murray 1986:15), confesses Eliza at the beginning of the novel, and at the end, she seems to be more detached and isolated. Her frustration and disappointment in life are reflected in her “mental instability” and “physical infirmity” following her fall. Cathy Davidson, in *Revolution and the Word: The Rise of the Novel in America*,

associates Eliza's sexual act with a "suicide and a decline into a figurative death that will soon slide into the real thing" (Davidson 1986:147). Eliza Wharton, at the age of thirty-seven, is quite aware of what she is doing in comparison with other heroines of the seduction novels who are confused. Eliza is aware of her circumstances, but lets Sanford deceive her and leaves the right path. The difference between Eliza and the typical heroine of the seduction novel, who truly loves her seducer, is that Eliza is only charmed by the aristocrat, yields to his blandishments and chooses the way of sin. Eliza has choice to be or not to be involved in a carnal relationship with Sanford, while she never mentions marriage or speaks of a future conjugal life with Sanford. Through her behavior, Eliza unconsciously breaks the dominated "double standard of sexual morality" of the late-eighteenth century which emphasized female chastity as an integral virtue. As Nancy F. Cott in "Passionlessness: An Interpretation of Victorian Sexual Ideology, 1790-1850" puts it, female chastity was also considered "the archetype for human morality" (Cott 1978:223). This standard elevates male power; it allows men to seduce women without losing public esteem, while condemns women if involved in sexual relationship out of wedlock. Eliza breaks the dominated norms and codes of morality with her illicit sexual intercourse with Sanford. By leaving "the path of rectitude and virtue," she unintentionally rejects the idea of "passionlessness" and "the asexual view of woman" arising from female chastity that "erected a barrier between the sexes and greatly inhibited the indulgence of sexual feelings" (Bloch 1978:247). Thus, we can observe the rudiments of the emancipation of women through sexual freedom and the foundations for feminism (with modern understanding).

Despite her drive for independence, Eliza is not fully free: she is economically dependent on her mother and has no control over her own life; she is dependent on the society and the rules she fails to follow. Julia Stern describes *The Coquette* as a novel telling "the story of an outspoken republican woman who ultimately fails to be heard" (Stern 1997:130). Eliza Wharton's dilemma comes from her personality itself. In spite of her ultimate independence and self-reliance, she is not a firm and strong character with inflexible willpower and her tragic death is eventually caused by a clash between her unsteady spirit and her society's norms of female chastity and matrimonial obligations. Eliza's love affair breaks a sexual double standard, promoting gender equality in the matrimonial bond (Stern 1997:712). This act reminds us of Mary Wollstonecraft's feminist appeal. As is known, Wollstonecraft did not reject marriage as an institution; on the contrary, marriage was a person's highest position. However, she emphasized partners'

equality in the social system where both sexes would have social and political privileges, personal freedom and equal legal right for sexual expression; women would retain dignity and independence in matrimony. If both sexes could have equal education, civic and political rights, women would reveal the same intellectual, moral and political mastery.

According to Hannah Webster Foster, the concept of republican womanhood is rather vast and is not confined to only model republican wives or mothers. With Mrs. Richman's character, Foster depicts the highest virtues of a married republican woman finding her own feminine identity through matrimonial bonds and domestic life. Mrs. Richman is a model republican wife and mother, a virtuous citizen of the republic. With her perfect and subtle behavior, Mrs. Richman is an idealized form of the republican woman. Eliza Wharton is Mrs. Richman's complete opposite. She can be viewed as a woman who is still on a quest for self-determination trying to find herself in spheres outside marital life. Notwithstanding Eliza's sin and fall, she acquires a level of republican womanhood that Judith Sargent Murray would approve of. Republican womanhood is more than a good wife and mother; it denotes independence and self-reliance, the search for truth in one's existence, and a place where one belongs. She is a new woman in eighteenth century American life and fiction. The enormous popularity and success of the novel can be explained by the fact that women found their covert desires in Eliza's behavior; Foster's fictional heroine validated the breaking of norms and rules of womanly existence that women could not experience in reality during the eighteenth century.

The history of the American novel starts in the eighteenth century just after the American Revolution. Already the revolutionary period prepared grounds for the female ideology that characterizes the eighteenth-century American literary tradition and its symbolism. Developments in economy, culture, and capitalism, followed by social transformation and Protestantism, influenced the attitudes towards women that profoundly determined the American female ideology at large. Women entered the public sphere and started to write about women. They received public acclaim and enormous success on the literary market. Women pursued the profession that was a sphere dominated by men. The end of the eighteenth century is marked by the decline in the rigid boundaries of female and male spheres. Many male professions were feminized, for instance, professional authorship that helped to legitimate female activities in public life.

Some critics maintain that the sentimental novels of seduction written by women, their portrayal of women victims of social standards, do not justify their behavior but encourage them to be strong and to resist the vagaries of men. Women's behavior is understood as a civic responsibility; a virtuous citizen is an example of society at large, can pass just laws, and defend his or her country. The scholars argue that the seduction plot is a metaphor of a much wider problem: the future of the new republic can be threatened by sinful citizens. Yet in the seduction novels, we have exemplary republican mothers who are aware of their civic responsibilities and reshape public life from within their households. With respect to domestic fiction, they suggest to the readers the ideals of benevolent, brave and powerful women, self-reliant, and self-determined females who are trying to function not only in the domestic arena but also to pursue their vocational interests and be independent. In their fiction, women assumed responsibility for the fortunes of the new republic, portraying female characters and instructing the readers in a righteous life. This fact validated women's function as benefactors and suppliers of public virtue. On the one hand, by depicting the reality of American middle-class society and the hopeless situation of a fallen woman and by giving exemplary lives of women, female writers inspired the audience to improve themselves, be virtuous, benevolent, and serve as models for the rest of the world. On the other hand, from the 1790s the same female authors thought their literature contributed to the enlargement of the scope of their sphere by advocating education, development and femal independence. By depicting unequal civic and social rights and strict standards of society, the authors of the novels tried to warn the readers about the expected disaster. Moreover, by portraying a fallen woman they voluntarily were shaping the traits of an emancipated woman that contradicted the existing ideology and proposed new values. Accordingly, we can assume that by advocating this kind of worldview these texts suggest their dual interpretation paving the way for a new understanding of *The Coquette* as well.

In addition to its historical and ideological implications, *The Coquette* has a literary value. In order to avoid sensationalism the writer employs an epistolary genre. The genre fits well in the idea of the novel itself, not showing Eliza's actual transgression but instead revealing her thoughts and views that follow her every step up to her fall. Undoubtedly, *The Coquette* is not a typical sentimental novel; it contains certain elements that go beyond the formula of the sentimental tradition. The plot is sentimental, but the characters, especially the main character, displays different traits. The protagonist is not foolish and weak

but extremely independent, self-reliant, and intelligent. Cathy Davidson argues that *The Coquette* is one of those novels which can be considered as the dawning of “America’s first full-fledged feminist movement” and the fight for female independence (Davidson 1986:135).

The term feminism did not exist until the twentieth century. But the idea of feminism dates back to the eighteenth and nineteenth centuries when Judith Sargent Murray, Mercy Otis Warren, Susanna Rowson, Margaret Fuller, and other theorists and writers spoke about women’s education, equal rights with men, equal citizenship, equal intellectual and vocational capabilities, economic independence, political and legal rights. The feminist writers tried to define female identity and alter the attitudes of society towards female sex in general and offer a completely different perception of womanhood. As Nancy Cott argues, their underlying principle was “that women had the same human intellectual and spiritual endowment as men, and therefore deserved the same opportunities and rights to advance and develop themselves” (Cott 1987:19).

References

- Adams, Abigail. Abigail Adams to John Adams, March 31, 1776, *Adams Family Correspondence*, ed. L. H. Butterfield. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1963.
- Appleby, Joyce. *Capitalism and a New Social Order: The Republican Vision of the 1790s*. New York and London: New York UP, 1984.
- Bloch, Ruth H. *Gender and Morality in Anglo-American Culture, 1650-1800*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 2003.
- Bloch, Ruth H. “The Gendered Meanings of Virtue in Revolutionary America,” *Signs: Journal in Culture and Society*, Vol. 13.XIII, No. I, 1987.
- Bloch, Ruth H. “Untangling the Roots of Modern Sex Roles: A Survey of Four Centuries of Change,” *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, Vol. 4, No. 21, 1978.
- Baym, Nina. *Novels, Readers, and Reviewers: Responses to Fiction in Antebellum America*. Ithaca and London: Cornell UP, 1984.
- Baym, Nina. *American Women Writers and the Work of History, 1790-1860*. New Brunswick and New Jersey. Rutgers UP, 1995.
- Cott, Nancy. *The Grounding of Modern Feminism*. New Haven and London: Yale UP, 1987.

- Cott, Nancy F. "Passionlessness: An Interpretation of Victorian Sexual Ideology, 1790-1850," *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, Vol. 4, No 21, 1978.
- Davidson, Cathy N. *Revolution and the Word: The Rise of the Novel in America*. New York and Oxford: Oxford UP, 1986.
- Elliott, Emory. *The Cambridge Introduction to Early American Literature*. Cambridge: Cambridge UP, 2002.
- Fiedler, Leslie A. *Love and Death in the American Novel*. Middlesex: Penguin Books, 1960.
- Foster, Hannah Webster. *The Coquette*. 1797. Ed. Cathy N. Davidson. New York: Oxford UP, 1986.
- Kerber, Linda K. *Women of the Republic: Intellect and Ideology in Revolutionary America*. New York: Norton, 1986.
- Murray, Judith Sargent. "On the Equality of the Sexes." *The Norton Anthology of American Literature*. Vol. 1. Gen. ed. Nina Baym. New York: Norton, 2003.
- Murray, Judith Sargent. "Desultory Thoughts upon the Utility of Encouraging a Degree of Self-Complicity, especially in Female Bosoms." *Selected writings*. ed. Sharon M. Harris. New York: Oxford UP, 1995.
- Norton, Mary Beth. "American History", *Signs*, Vol. 5, No. 2, 1979.
- Stern, Julia. *The Plight of Feeling: Sympathy and Dissent in the Early American Novel*. Chicago: University of Chicago Press, 1997.
- Tocqueville, Alexis de. *Democracy in America*, trans. Henry Reive, rev., 2 vols. New York: Vintage Books, 1957.
- Tompkins, Jane. *Sensational Design: The Cultural Work of American Fiction, 1790-1860*. New York and Oxford: Oxford UP, 1985.
- Welter, Barbara. "The Cult of True Womanhood: 1820-1860," *American Quarterly*, Vol. 18, No. 2, 1966.
- Wollstonecraft, Mary. *A Vindication of the Rights of Woman*. Introduction by Henry Fawcett. Chilworth and London: T. Fisher Unwin, MDCCCXCI.
- Zagarri, Rosemarie. "Morals, Manners, and the Republican Mother," *American Quarterly*, Vol. 44, No 2, 1992.

რიტორიკის თეორიისა და პრაქტიკის სწავლების ისტორიიდან – „სიტყვიერების თეორიის“ შესახებ

აბსტრაქტი

„სიტყვიერების თეორია“ – ასე ეწოდება სახელმძღვანელო წიგნს, რომელიც გავრცელებული იყო საქართველოში XIX საუკუნის მიწურულსა და XX საუკუნის დასაწყისში. მოგვეპოვება „სიტყვიერების თეორიის“ არაერთი გამოცემა. წინამდებარე კვლევის საგანია არხიმანდრიტი კირიონისა და გრიგოლ ყიფშიძის მიერ შედგენილი წიგნი „სიტყვიერების თეორია“. წიგნის მიმართ აქამდე არ ყოფილა მეცნიერული ინტერესი, ამდენად, სახელმძღვანელო, ფაქტობრივად, შეუსწავლელია. კვლევის ძირითადი მიზნები და ამოცანებია, გავაანალიზოთ სახელმძღვანელოს შინაარსი, თუ რა საკითხების სწავლებას მოიცავდა იგი, გამოვარკვიოთ აღნიშნული დასახელების საგნის ადგილი სხვა სასწავლო საგნებს შორის, გამოვავლინოთ იმდროინდელ ქართულ საგანმანათლებლო სისტემაში მომხდარი რიგი ცვლილებები და ვაჩვენოთ, როგორ შემოიღეს ახალი საგანი სიტყვიერების თეორიის სახით და რომელი საგნის ამოღება უძლოდა წინ ამ პროცესს, კერძოდ, ყურადღებას გავამახვილებთ რიტორიკაზე, როგორც სიტყვიერების თეორიის წინამორბედ საგანზე.

შესავალი

როგორც ცნობილია, ჩვენ მოგვეპოვება რიტორიკის პირველი ქართულენოვანი სახელმძღვანელოები, როგორც თარგმნილი, ისე ორიგინალური, რომლებიც XVIII-XIX სს.-ს განეკუთვნება. მათ რიცხვში შედის მხითარ სებასტაქის „რიტორიკა“, რომელიც ითარგმნა სომხურიდან, დაახლოებით, 1761 წელს, ანტონ ბაგრატიონის, ფილიპე

ყაითმაზიშვილისა და დოსითეოზ ჩერქეზიშვილის მიერ და დღემდე ხელნაწერების სახით არსებობს; შემდეგი სახელმძღვანელოა სოლომონ დოდაშვილის „რიტორიკა“, რომელიც დაიწერა 1828 წელს, თუმცა წიგნის როგორც სრულყოფა, ისე მისი დაბეჭდვა ავტორს აღარ დასცალდა. ამას მოსდევს 1879 წელს, კონსტანტინოპოლში, ანთუან გვიზალიანის სტამბაში გამოცემული „მოკლე რეტორიკა გინა მჭევრ-მეტყველება სასარგებლოდ ახალ გაზდა ყმაწვილ კაცთა“, რომელიც რიტორიკის პირველი ქართულენოვანი ნაბეჭდი სახელმძღვანელოა (მოკლე რეტორიკა, 1879). ამ სამი წიგნის გარდა, რიტორიკის არც ადრინდელი და არც შემდგომი სახელმძღვანელოები, ჩვენ არ მოგვეპოვება.

უპირველეს ყოვლისა, გასათვალისწინებელია ის გარემოება, რომ XVIII-XIX სს.-ის შემდგომი პერიოდის ქართულ საგანმანათლებლო სისტემაში გარკვეული ცვლილებები მოხდა, რომლის შედეგადაც სასწავლო საგნებიდან ზოგიერთი ძველი საგანი¹ ამოიღეს, ხოლო ზოგიერთი ახალი საგანი დაამატეს. რიტორიკა, იგივე მჭევრმეტყველება, როგორც საგანი, XVIII-XIX სს.-ის პერიოდის ქართული სასწავლებლების განუყოფელი ნაწილი ყოფილა. მაგალითად, ყველაზე ადრეული სახელმძღვანელო მხითარ სებასტაქის „რიტორიკა“ ითარგმნა 1761-1764 წლებში ტფილისისა და თელავის სემინარიების სასწავლო საჭიროებიდან გამომდინარე. მომდევნო ქართულენოვანი სახელმძღვანელო, სოლომონ დოდაშვილის „რიტორიკა“ 1828 წელს დაიწერა და მიუხედავად იმისა, რომ არ დაბეჭდილა, მისი შექმნაც სასწავლო მიზნებით იყო განპირობებული; დაბოლოს „მოკლე რეტორიკა გინა მჭევრ-მეტყველება სასარგებლოდ ახალ გაზდა ყმაწვილ კაცთა“, რომელიც დაიბეჭდა 1879 წელს, ასევე ემსახურებოდა სასწავლო მიზნებს. ამით შემოიფარგლება დღესდღეობით ჩვენთვის ცნობილი რიტორიკის ქართულენოვანი სახელმძღვანელოების სია.

თუმცა ვითარება მკვეთრად შეიცვალა მომდევნო პერიოდში – რიტორიკა, როგორც საგანი, ფაქტობრივად აღარ გვხვდება XIX საუკუნის შემდგომი პერიოდის სხვა სასწავლო საგნებს შორის. ამ პერიოდიდან ის გახდა ახალი საგნის „სიტყვიერების თეორიის“ შემადგენელი ნაწილი, რომელიც რუსული სასწავლო

---

¹ შდრ.: გასათვალისწინებელია ისიც, რომ რიტორიკა, იგივე მჭევრმეტყველება იყო ერთ-ერთი განუყოფელი საგანი ძველ საგანმანათლებლო ტრადიციაში, რომელიც ცნობილი იყო „შვიდი თავისუფალი ხელოვნების“ სახელწოდებით.

სახელმძღვანელოების მიხედვით იყო აგებული (კენჭიაშვილი, 2021: 163-164). ამდენად, „მოკლე რეტორიკით“ მთავრდება რიტორიკის თეორიისა და პრაქტიკის სწავლების ისტორია XIX ს.-ის საქართველოში. საკითხი ერთი შეხედვით თითქოს გარკვეულია, თუმცა საქმე ისაა, რომ მჭევრმეტყველებასთან დაკავშირებული თეორიული და პრაქტიკული ხასიათის საკითხების სწავლა და სწავლება ამით მაინც არ დასრულებულა, რადგან ეს ფუნქცია შეითავსა სხვა საგანმა „სიტყვიერების თეორიის“ სახელწოდებით. ქვემოთ განვიხილავთ ამ სახელმძღვანელო წიგნის სხვადასხვა გამოცემას ქრონოლოგიურად, დაწყებული პირველი გამოცემიდან დამთავრებული უკანასკნელი გამოცემით.

უნდა ითქვას, რომ XIX საუკუნის 30-იან წლებში სოლომონ დოდაშვილმა (1805-1836 წწ.) გამოაქვეყნა სტატია სახელწოდებით „მოკლე განხილვა ქართულისა ლიტერატურისა (ანუ სიტყვიერებისა)“. „სალიტერატურო ნაწილნი ტფილისის უწყებათანი“ – ასე ეწოდებოდა სალიტერატურო ჟურნალს, რომელშიც დაიბეჭდა მისი პუბლიკაცია ორ ნაწილად, 1832 წლის I და II ნომრებში (დოდაშვილი, 1832ა: 19-24; 1832ბ: 25-34). მის მიმოხილვაში ტერმინი „სიტყვიერება“ გამოიყენება „ქართული ლიტერატურის“ აღსანიშნავად.

რაც შეეხება „სიტყვიერების თეორიის“ პირველ ბეჭდურ სახელმძღვანელოს, ჩვენ მოგვეპოვება 1898 წლის გამოცემა. წიგნის სრული სახელწოდება გახლავთ „სიტყვიერების თეორია, სალიტერატურო ნიმუშების დამატებით, სახელმძღვანელო წიგნი, სათავად-აზნაურო სკოლებისა, სასულიერო და საოსტატო სასწავლებლებისა, სემინარებისა და საეპარქიო საქალებო სკოლებისათვის“, შედგენილი არხიმანდრიტი კირიონისა და გრიგოლ ყიფშიძის მიერ (არქიმანდრიტი კირიონი, ყიფშიძე (შემდგ.), 1898: III). ამ სახელმძღვანელოში კიდევ უფრო ფართო მნიშვნელობით გამოიყენება ტერმინი „სიტყვიერება“ (ამაზე ქვემოთ ვისაუბრებთ). ასევე მოგვეპოვება ამავე ავტორების მიერ შედგენილი სხვა გამოცემებიც, მაგალითად, „სიტყვიერების თეორია და ქრისტომატია“, რომელიც 1908 წელს გამოიცა (კირიონ ეპისკოპოზი, ყიფშიძე (შემდგ.), 1908) და „სიტყვიერების თეორია: სახელმძღვანელო წიგნის“ 1920 წლის გამოცემა (კირიონ კათალიკოზი, ყიფშიძე (შემდგ.), 1920).

ამავე პერიოდს განეკუთვნება კიდევ ერთი სახელმძღვანელო სახელწოდებით „საფუძველნი სიტყვიერებისანი (რიტორიკა)“, რომელიც ითარგმნა რუსულიდან (კარიჭაშვილი, 1905: 260), სადაც ტერმინი „სიტყვიერება“ მიემართება „რიტორიკას“. არსებობს მსგავსი

თემატიკის არაერთი სხვა გამოცემაც, მაგალითად, მ. კელენჯერიძის 1919 წლის (კელენჯერიძე, 1919), ი. ვართაგავას 1922 წლის (ვართაგავა, 1922) და ვ. ბოკერიას 1928 წლის გამოცემები (ბოკერია, 1928).

ასევე ცნობილია, ალ. ხახანაშვილის მიერ გამოცემული წიგნი, რომელსაც ეწოდება: „ქართული სიტყვიერების ისტორია: (უძველესი დროიდან მე-XVIII საუკ. გასულამდე)” (ხახანაშვილი, 1904; 1913ა; 1919) და „ქართული სიტყვიერების ისტორია: (მეცხრამეტე საუკუნე)” (ხახანაშვილი, 1913ბ). წიგნი გამოიყენებოდა სახელმძღვანელოდაც ქართულ სკოლებში.

სახელმძღვანელოს შესახებ

ტერმინი „სიტყვიერება“ ზოგ შემთხვევაში მიემართება ქართულ ენასა და ლიტერატურას, ზოგ შემთხვევაში – ქართულ ხალხურ ზეპირსიტყვიერებას, ზოგ შემთხვევაში კი – რიტორიკას და გამოიყენებოდა, როგორც სინონიმური ტერმინები. თუმცა, აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ სიტყვიერება სამივე ზემოხსენებულ ტერმინს – ენასა და ლიტერატურას, ხალხურ ზეპირსიტყვიერებას და რიტორიკას – ერთდროულად მოიცავს და უფრო ფართო მნიშვნელობის სიტყვად წარმოგვიდგება. არხიმანდრიტი კირიონისა და გრიგოლ ყიფშიძის მიერ შედგენილი „სიტყვიერების თეორიის“ მაგალითზე რომ ვიმსჯელოთ, წიგნი ეხება ქართული ენის სტილისტიკას, მჭევრმეტყველების თეორიასა და პრაქტიკას და ა.შ. ქვემოთ სწორედ ამ სახელმძღვანელოს შევხებით უფრო ვრცლად.

წიგნის მიზანი იყო ქართული ენისა და ლიტერატურის, უფრო ზოგადი ტერმინით რომ ვთქვათ, სიტყვიერების სწავლა და სწავლება საქართველოში არსებულ სხვადასხვა ტიპის სასწავლებლებში. წიგნის შემდგენლები წინასიტყვაობაში მიმოიხილავენ როგორც სასწავლებლებს, ისე ეხებიან სახელმძღვანელოს შექმნის მიზეზებსაც: „დღეს ჩვენში არსებობს ორი სათავად-აზნაურო სკოლა, ტფილისისა და ქუთაისისა. ერთში, სახელდობრ, ტფილისისაში, უკვე ექვსი გიმნაზიური კლასია და მის გამგე კომიტეტს გადაწყვეტილი აქვს წელსვე მეშვიდე კლასიც დააარსოს. არსებობს აგრედვე ტფილისსა და ქუთაისში ორი საეპარქიო სკოლა შუათანა სასწავლებლის კურსითა, საოსტატო და სასულიერო სემინარიები და სასწავლებლები: თითქმის ყოველ ამ სასწავლებელში მცირე ადგილი არა აქვს დათმობილი ჩვენს დედა ენას და ქართულის ლიტერატურისა და ისტორიის შესწავლას. მამსადამე, ამ ჟამად უკვე საჭიროა არსებობდეს ისეთი

სახელმძღვანელოცა, რომლის შემწეობით შეიძლებოდა შესწავლა ქართულის ლიტერატურისა და სიტყვიერების თეორიისა.“ (არხიმანდრიტი კირიონი, ყიფშიძე (შემდგ.), 1898: III).

სახელმძღვანელო შედგენილია რუსული სახელმძღვანელოების მიხედვით და ხაზგასმულია, რომ ის არის კომპილაციური ნაშრომი, კერძოდ, ნათარგმნია თეორიული ხასიათის წესები და განმარტებები, ხოლო ორიგინალურია პრაქტიკული ხასიათის მაგალითები აღებული ქართული მწერლობიდან: „ჩვენი სახელმძღვანელო შედგენილია რუსულ სახელმძღვანელოთა მიხედვითა და იმათსავით ესეც, ცოტად თუ ბევრად, კომპილიაციაა და ადგილ-ადგილ პირდაპირი თარგმანი. პირდაპირი თარგმანია რუსულ სახელმძღვანელოებიდან, მაგალითად, განყენებული და ზოგადი განმარტებანი ამა თუ იმ სათეორიო წესისა და სიტყვიერების კანონისა. მხოლოდ ამ განმარტების დასასაბუთებლად და შეგირდების მიერ ადვილად შესათვისებლად მაგალითებად მოგვყავს, რასაკვირველია, თხზულებანი ჩვენის მწერლებისა, ნაწერები ჩვენის პოეტებისა“ (არხიმანდრიტი კირიონი, ყიფშიძე (შემდგ.), 1898: III-IV). აქვე უნდა გავიხსენოთ, რომ ამავე პერიოდში რუსულიდან ითარგმნა სახელმძღვანელო სახელწოდებით „საფუძველნი სიტყვიერებისანი (რიტორიკა)“ (კარიჭაშვილი, 1905: 260).

შემდგენლები აღნიშნავენ იმასაც, თუ რომელ ავტორებსა და სასწავლო სახელმძღვანელოებს ეყრდნობოდნენ მუშაობისას: „სისტემა და რიგი მასალის დაწყობისა ჩვენს სახელმძღვანელოში ისეთივეა, როგორსაც ადგია ბ-ნი ბელორუსოვი თავის სახელმძღვანელოში: учебникъ теоріи словесности. ხოლო, როცა მისი განმარტება სიტყვიერების თეორიის ამა თუ იმ კანონისა ან სრული არ გვეჩვენა, ან საკმაოდ მკაფიო და გასაგები არ იყო, მაშინ მივმართავდით ხოლმე სხვა სახელმძღვანელოებისა და ქრისტომატიების ავტორებს: სლუჩევსკის, სმირნოვსკის, პოლივანოვს, გალახოვს, ფილონოვს და სხვ.“ (არხიმანდრიტი კირიონი, ყიფშიძე (შემდგ.), 1898: IV).

წიგნი განსხვავდება წინამორბედი სახელმძღვანელოებისაგან და ერთგვარ სიახლესაც წარმოადგენს იმ მხრივ, რომ მასში გარდა რიტორიკისა, განხილულია სტილისტიკის საკითხებიც. სახელმძღვანელო შედგება როგორც თეორიული, ისე პრაქტიკული ნაწილისაგან; თეორიული ნაწილი, თავის მხრივ, მოიცავს შესავალს, რომელშიც ჩამოილია ისეთი საკითხები, როგორცაა სიტყვიერება, სიტყვიერების თეორია, კაზმული ხელოვნება და მისი დარგები.

პირველი თავი, რაც ყველაზე მნიშვნელოვანია, მთლიანად ეთმობა სტილისტიკას და წარმოდგენილია შემდეგი საკითხების სახით: სტილისტიკა ანუ ენის თეორია; რა არის სტილისტიკა და რას გვასწავლის? ენის სისწორე, მისი სიწმინდე; აზრის გამოთქმა გარკვევით, მკაფიოდ და ნიშანდობლივ; ენის სურათიანობა; ტროპი და ფიგურა; ენის კეთილხმოვანება; პერიოდი და ა.შ.

მეორე თავი ეთმობა პროზასა და პროზის თეორიას, გამოყოფილია სხვადასხვა გვარი პროზისა: მოთხრობითი, აღწერითი, მსჯელობითი თხზულებანი და ცალკეა გამოყოფილი მჭევრმეტყველება ანუ საორატორო პროზა. შემდგენლები მჭევრმეტყველების განმარტებისას ჩამოთვლიან ყველა იმ მიზანს, რაც გააჩნია საორატორო პროზას: „საორატორო ანუ სამჭევრმეტყველო ნაწარმოები ეწოდება ისეთ სიტყვას, რომელსაც წარმოსთქვამს მჭევრმეტყველი კაცი ანუ ორატორი მსმენელთა წინაშე, ან იმიტომ რომ აღუძრას რომელიმე გრძნობა, ან იმიტომ რომ მიჰმართოს მათი სურვილი ამა თუ იმ გარდაწყვეტილების მისაღებად, ან იმიტომ კიდევ, რომ სასურველი გრძნობაც აღუძრას და სასურველი გარდაწყვეტილებაც მიაღებინოს.“ (არხიმანდრიტი კირიონი, ყიფშიძე (შემდგ.), 1898: 50).

მჭევრმეტყველება ოთხი უმთავრესი გვარის სახით არის წარმოდგენილი სიტყვიერების თეორიაში: საპოლიტიკო მჭევრმეტყველება, სამოსამართლო მჭევრმეტყველება, სახოტბო მჭევრმეტყველება და სასულიერო მჭევრმეტყველება. დასასრულ კი დართული აქვთ შენიშვნა, რომელშიც საუბარია ახალი – აკადემიური მჭევრმეტყველების – დარგის გაჩენის შესახებ: „ბოლო დროს შემოდებულ იქმნა ერთ-გვარი სხვა მჭევრ-მეტყველებაცა, ესრედ წოდებულ სააკადემიო მჭევრ-მეტყველება. სააკადემიო სიტყვის შინაარსია ხოლმე რომელიმე სამეცნიერო საგანი.“ (არხიმანდრიტი კირიონი, ყიფშიძე (შემდგ.), 1898: 51).

დასკვნა

როგორც საკითხის შესწავლამ აჩვენა, პირველი ნაბეჭდი სასწავლო სახელმძღვანელოები „სიტყვიერების თეორიაში“ განეკუთვნება XIX სს.-ის ბოლოსა და XX ს.-ის დასაწყისს. ჩვენი შესწავლის საგანი იყო „სიტყვიერების თეორიის“ სწორედ ჩვენთვის ცნობილი 1898 წლის ყველაზე ადრეული პირველი გამოცემა. სახელმძღვანელო გამიზნული იყო ქართული ენისა და

ლიტერატურის, სტილისტიკისა და რიტორიკის შესასწავლად საქართველოში არსებული სხვადასხვა ტიპის სასწავლებლებში. წიგნის შინაარსის გაცნობის შედეგად, გამოიკვეთა კიდევ ერთი საკითხი, კერძოდ, ის, რომ ამ სახელმძღვანელოს მიზანი იყო რიტორიკის, სტილისტიკის, ლიტერატურის თეორიისა და პრაქტიკის რიგი საკითხების სწავლა და სწავლება. საკითხის შესწავლისას, დადგინდა ქართულ საგანმანათლებლო სისტემაში მომხდარი ცვლილებები, რომელიც უკავშირდებოდა რიტორიკის, როგორც საგნის ამოღებასა და მის ნაცვლად სიტყვიერების თეორიის შემოღებას. აღნიშნული საკითხის კვლევის სამომავლო პერსპექტივები უკავშირდება სიტყვიერების თეორიის სხვა გამოცემების შესწავლასა და ერთმანეთთან შედარებასაც.

ბიბლიოგრაფია

არქიმანდრიტი კირიონი, ყიფშიძე (შემდგ.), 1898: არქიმანდრიტი კირიონი, ყიფშიძე, გრ. (შემდგ.), სიტყვიერების თეორია, სალიტერატურო ნიმუშების დამატებით, სახელმძღვანელო წიგნი, სათავად-აზნაურო სკოლებისა, სასულიერო და საოსტატო სასწავლებლებისა, სემინარებისა და საეპარქიო საქალგობ სკოლებისათვის, შედგენილი არქიმანდრიტის კირიონისა და გრ. ყიფშიძის-მიერ, ტფილისი: სტამბა მ. შარაძისა და ამხანაგობისა, ნიკ. ქ. № 21, ხელმისაწვდომია:

<<http://dSPACE.gela.org.ge/handle/123456789/6509>>;

ბოკერია, 1928: ბოკერია, ვ., სიტყვიერების თეორია, ტფილისი, შრომა (ზარია ვოსტოკას სტ.);

დოდაშვილი, 1832ა: დოდაშვილი, ს., მოკლე განხილვა ქართულისა ლიტერატურისა (ანუ სიტყვიერებისა), სალიტერატურო ნაწილნი ტფილისის უწყებათანი, №1, გვ. 19-24, ხელმისაწვდომია: <https://dSPACE.nplg.gov.ge/bitstream/1234/1719/1/TbilisisUckebani_1832_N01.pdf>;

დოდაშვილი, 1832ბ: დოდაშვილი, ს., მოკლე განხილვა ქართულისა ლიტერატურისა (ანუ სიტყვიერებისა), სალიტერატურო ნაწილნი ტფილისის უწყებათანი, №2, გვ. 25-34, ხელმისაწვდომია:

<[https://dspace.nplg.gov.ge/bitstream/1234/380937/1/Tbilisis Uwyebani 183 2 N2.pdf](https://dspace.nplg.gov.ge/bitstream/1234/380937/1/Tbilisis_Uwyebani_183_2_N2.pdf)>;

ვართაგავა, 1922: ვართაგავა, ი., სიტყვიერების თეორია: სახელმძღვანელო, ტფილისი, ს.მ.უ. საბჭოს პოლიგრაფიული განყოფილების გამოცემა;

კარიჭაშვილი (შემდგ.), 1905: კარიჭაშვილი, დ. (შემდგ.), კატალოგი ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელის საზოგადოების წიგნთ-საცავისა, ტფილისი, ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელ საზოგადოების გამოცემა N67, 1905;

კელენჯერიძე (შემდგ.), 1919: კელენჯერიძე, მ. (შემდგ.), სიტყვიერების თეორია, [ქუთაისი], (სტ. „მმოზა“);

კენჭიაშვილი, 2021: კენჭიაშვილი, ნ., რიტორიკის პირველი ნაბეჭდი ქართულენოვანი სახელმძღვანელო „მოკლე რეტორიკა“ / The First Printed Textbook of Rhetoric in Georgian: “A Brief Review of Rhetoric”, Scientia: პირველი საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენცია (გამოწვევები და ტენდენციები ჰუმანიტარულ მეცნიერებებში), მოხსენებათა მოკლე შინაარსები / Scientia: The First International Sholarly Conference (Challenges and Tendencies in the Humanities), Short Contents of the Paper, თბილისი, კორნელი კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი, გვ. 162-176, ხელმისაწვდომია: <<https://scientia.ge/wp-content/uploads/2021/12/Scientia-Conference-Program-and-Short-Contents-of-Papers.pdf>>;

კირიონ ეპისკოპოზი, ყიფშიძე (შემდგ.), 1908: კირიონ ეპისკოპოზი, ყიფშიძე, გრ. (შემდგ.), სიტყვიერების თეორია და ქრისტომატია: სახელმძღვანელო წიგნი, ტფილისი, მსწრაფლ-მბეჭდავი „მმოზისა“;

კირიონ კათალიკოზი, ყიფშიძე (შემდგ.), 1920: კირიონ II კათალიკოზი, ყიფშიძე, გრ. (შემდგ.), სიტყვიერების თეორია: სახელმძღვანელო წიგნი, ქუთაისი, თ. მთავრიშვილის და ამხანაგობის გამოცემა (ნ. ფერაძის და ამხ. სტ.);

მოკლე რეტორიკა, 1879: მოკლე რეტორიკა გინა მჭევრ-მეტყველება, სასარგებლოდ ახალ გაზდა ყმაწვილ კაცთა, კოსტანდინეპოლი: ანთუან გვიზალიანის სტამბა, ხელმისაწვდომია: <[https://dspace.nplg.gov.ge/bitstream/1234/315624/5/Mokle Retorika Gina](https://dspace.nplg.gov.ge/bitstream/1234/315624/5/Mokle_Retorika_Gina)

Mchevr Metkveleba.pdf>;

ხახანაშვილი, 1904: ხახანაშვილი, ალ., ქართული სიტყვიერების ისტორია: (უძველესი დროიდან მე-XVIII საუკ. გასულამდე, ტფილისი: ქართველთა შორის წერა-კითხვის საზოგადოების გამოცემა N65, 1904 (თავართქილამის სტ.);

ხახანაშვილი, 1913ა: ხახანაშვილი, ალ., ქართული სიტყვიერების ისტორია: (უძველესი დროიდან მე-XVIII საუკ. გასულამდე, ტფილისი: ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელის საზოგადოების გამოცემა N107, 1913 [კანზე: 1914] (სპ. ლოსაბერიძის სტ.);

ხახანაშვილი, 1913ბ: ხახანაშვილი, ალ., ქართული სიტყვიერების ისტორია: (მეცხრამეტე საუკუნე) / ალექსანდრე ხახანაშვილი; დ. კარიჭაშვილის რედაქტორობით [და მისივე წინათქმით], ტფილისი: ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების გამოცემა N105, 1913 (მ. ლოსაბერიძის სტ.);

ხახანაშვილი, 1919: ხახანაშვილი, ალ., ქართული სიტყვიერების ისტორია: (უძველესი დროიდან მე-XVIII საუკ. გასულამდე, ტფილისი: ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების გამოცემა N167, 1919 (ბ. კილაძის სტ.).

From the history of teaching the theory and practice of rhetoric - about the "theory of orality"

Abstract

"Theory of Verbality" - this is the name of the textbook that was widespread in Georgia at the end of the 19th century and the beginning of the 20th century. We will find many editions of "theory of verbality". The subject of the present study is the book "Theory of Verbality" compiled by Archimandrite Kirioni and Grigol Kipshidze. There has been no scholarly interest in the book so far, so the textbook is effectively unstudied. The main goals and objectives of the research are to analyze the content of the textbook, what subjects were taught in it, to find out the place of the mentioned naming subject among other educational subjects, to reveal a number of changes that occurred in the Georgian educational system at that time, and to show how a new subject was introduced in the form of the theory of verbalization and which subject was preceded by its removal. Ahead of this process, in particular, we will focus on rhetoric as a precursor to the theory of orality.

Introduction

As is known, we have found the first Georgian textbooks of rhetoric, both translated and original, which belong to the XVIII-XIX centuries. Among them is Mkhitar Sebastasi's "Rhetorika", which was translated from Armenian, around 1761, by Anton Bagrationi, Filipe Kaitmazishvili and Dositeoz Cherkezishvili, and still exists in the form of manuscripts; The next textbook is "Rhetorika" by Solomon Dodashvili, which was written in 1828, although the author was unable to finish the book and print it. This is

followed by the "Short Rhetoric Gina Mchevr-Gorteba za khal gazda kmatschili katsat" published in 1879, in Constantinople, in the printing house of Antoine Gwizalian, which is the first Georgian-language printed textbook of rhetoric (Short Rhetoric, 1879). Apart from these three books, neither earlier nor later textbooks of rhetoric can be found.

First of all, it is necessary to take into account the fact that some changes took place in the Georgian educational system after the 18th-19th centuries, as a result of which some old subjects were removed from the study subjects ¹, and some new subjects were added. Rhetoric, the same as eloquence, as a subject, was an integral part of Georgian educational institutions of the XVIII -XIX centuries. For example, the earliest textbook "Rhetorika" by Mkhitar Sebastasi was translated in 1761-1764 based on the educational needs of the seminaries of Tbilisi and Telavi. The next Georgian textbook, Solomon Dodashvili's "Rhetorika" was written in 1828, and although it was not printed, its creation was due to educational purposes; Finally, "A Brief Rhetoric for the Benefit of Young Men" published in 1879 also served educational purposes. This is the limit of the list of Georgian textbooks of rhetoric known to us today.

However, the situation changed dramatically in the following period - rhetoric as a subject is actually no longer found among other academic subjects of the period after the 19th century. From this period, it became a constituent part of the new subject "theory of verballity", which was built according to Russian textbooks (Kenchiashvili, 2021: 163-164). Thus, the history of teaching the theory and practice of rhetoric in 19th century Georgia ends with "Short Rhetoric". The issue seems to be certain at first glance, but the fact is that the learning and teaching of theoretical and practical issues related to eloquence did not end there, because this function was combined with another subject under the name of "Theory of Eloquence" . Below we discuss the various editions of this handbook in chronological order, starting with the first edition and ending with the latest edition.

It should be said that in the 30s of the 19th century, Solomon Dodashvili (1805-1836) published an article entitled "A short review of Georgian literature (ie verbalism)". "Literary parts of Tiflis office" - this was the name of the literary magazine in which its publication was printed in

---

¹Cf.: It should also be noted that rhetoric, that is, eloquence, was one of the integral subjects in the ancient educational tradition, which was known as the "seven liberal arts".

two parts, in numbers I and II of 1832 (Dodashvili, 1832a: 19-24; 1832b: 25-34). In his review, the term "orality" is used to refer to "Georgian literature".

As for the first printed textbook of "Theory of Verbalty", we find the 1898 edition. The full title of the book is "The theory of verbalty, with the addition of literary samples, a guide book for the reference of noble schools, theological and master's schools, seminaries and diocesan women's schools", compiled by Archimandrite Kirioni and Grigol Kipshidze (Archimandrite Kirioni, Kipshidze (next), 1898 : III). This guide uses the term "verbalty" in an even broader sense (discussed below). We will also find other editions compiled by the same authors, for example, "Theory of Verbalty and Christomatia", which was published in 1908 (Kirion Episkopozi, Kipshidze (next), 1908) and the 1920 edition of "Theory of Verbalty: A Textbook" (Kirion Kathalikozi, Kipshidze (following), 1920).

Another textbook entitled "Fundamentals of rhetoric (rhetoric)" belongs to the same period, which was translated from Russian (Karichashvili, 1905: 260), where the term "rhetoric" refers to "rhetoric". There are many other editions of similar topics, for example, M. Kelengeridze of 1919 (Kelengeridze, 1919), I. Vartagawa of 1922 (Vartagawa, 1922) and V. Bokeria's 1928 editions (Bokeria, 1928).

It is also known that Al. The book published by Khakhanashvili is called: "History of Georgian oratory: (from ancient times to the end of the 18th century)" (Khakhanashvili, 1904; 1913a; 1919) and "History of Georgian oratory: (nineteenth century)" (Khakhanashvili, 1913b). Textbooks were also used in Georgian schools.

About the guide

The term "orality" in some cases refers to the Georgian language and literature, in some cases to Georgian folk orality, and in some cases to rhetoric and was used as synonymous terms. However, it should be noted here that verbalty includes all three of the above-mentioned terms - language and literature, folk oral speech and rhetoric - at the same time and is presented as a word with a wider meaning. Judging by the example of the "Theory of Eloquence" compiled by Archimandrite Kirioni and Grigol Kipshidze, the book deals with the stylistics of the Georgian language, the theory and practice of eloquence, etc. Below we will touch on this guide in more detail.

The purpose of the book was to learn and teach the Georgian language and literature, more generally speaking, in different types of schools in Georgia. In the foreword, the authors of the book review both the schools and the reasons for creating the textbook: "Today, there are two noble schools in Tbilisi, Kutaisi and Tiflis. In one, namely, Tbilisi, there are already six high school classes, and its management committee has decided to establish a seventh class this year. There are also two diocesan schools in Tbilisi and Kutaisi with the Shuatana curriculum, master's and theological seminaries and schools: almost every one of these schools has no small place reserved for our mother tongue and the study of Georgian literature and history. Therefore, at this time, there is a need to have such a manual, with the help of which it is possible to study the theory of Georgian literature and vocabulary."

The manual is compiled according to the Russian manuals and it is emphasized that it is a compilation work, in particular, the theoretical rules and definitions are translated, while the practical examples taken from Georgian literature are original: "Our manual is compiled according to the Russian manuals and this is, more or less, a compilation and place - direct translation in place. It is a direct translation from Russian textbooks, for example, applied and general definitions of this or that theoretical rule and the law of verbosity. Only to substantiate this definition and as examples to be easily assimilated by apprentices, of course, the writings of our writers, the writings of our poets" (Archimandriti Kirioni, Kipshidze (following), 1898: III-IV). It should be remembered here that in the same period, a textbook called "Basic Rhetoric" was translated from Russian (Karichashvili, 1905: 260).

Compilers also note which authors and textbooks they relied on when working: "The system and order of material stacking in our textbook is the same as Mr. Belorusev's in his textbook: учебникъ теории словесности. And when its definition of this or that law of the theory of verbiage did not seem complete to us, or was not quite clear and understandable, then we sometimes turned to the authors of other textbooks and christomats: Sluchevsky, Smirnovsky, Polivanov, Galakhov, Filonov, etc." (Archimandrite Kirion, Kipshidze (following), 1898: IV).

The book differs from the previous textbooks and is a kind of novelty in that, in addition to rhetoric, it also discusses issues of stylistics. The manual consists of both theoretical and practical parts; The theoretical part,

on the other hand, includes an introduction in which such issues as verballity, the theory of verballity, cosmic art and its branches are discussed.

The first chapter, which is the most important, is completely devoted to stylistics and is presented in the form of the following issues: stylistics or the theory of language; What is stylistics and what does it teach us? correctness of language, its purity; Expressing one's opinion clearly, distinctly and meaningfully; figurativeness of language; trope and figure; Goodness of language; period etc.

The second chapter is devoted to prose and the theory of prose, different types of prose are distinguished: narrative, descriptive, argumentative essays, and eloquence or oratorical prose is distinguished separately. When defining eloquence, the compilers list all the goals that oratorical prose has: "An oratorical or oratorical work is a speech that an eloquent man or orator utters in front of his listeners, either to arouse some feeling or to direct their desire to this or that decision. to receive, or also because it arouses the desired feeling and gives the desired decision." (Archimandriti Kirioni, Kipshidze (following), 1898: 50).

Eloquence is presented in the form of four main types in the theory of eloquence: political eloquence, judicial eloquence, social eloquence and religious eloquence. At the end, they added a note, which talks about the emergence of a new branch of academic eloquence: "A kind of other eloquence, called academic eloquence, was recently introduced. The content of an academic word is sometimes some scientific subject." (Archimandrite Kirioni, Kipshidze (following), 1898: 51).

conclusion

As the study of the issue has shown, the first printed training manuals in "theory of verballity" belong to the end of the 19th century and the beginning of the 20th century. The subject of our study was the earliest known 1898 edition of *The Theory of Orality*. The textbook was intended for the study of Georgian language and literature, stylistics and rhetoric in different types of schools in Georgia. As a result of getting acquainted with the content of the book, another issue was highlighted, namely, that the purpose of this textbook was to learn and teach a number of issues of rhetoric, stylistics, literary theory and practice. During the study of the issue, the changes in the Georgian educational system were determined, which were connected with the removal of rhetoric as a subject and the

introduction of the theory of orality instead. The future perspectives of the research of the mentioned issue are related to the study of other editions of the theory of orality and their comparison with each other.

References

- Archimandrite Kirioni, Kipshidze (next), 1898: Archimandrite Kirioni, Kipshidze, Gr. (subsequent), the theory of verbalization, with the addition of literary samples, a guidebook for head-noble schools, theological and vocational schools, seminaries and diocesan women's schools, compiled by Archimandrite Kirion and Gr. by Kifshidze, Tbilisi: Printing house M. of Sharadze and Amkhanagobi, Nik. St. No. 21, available at: < <http://dspace.gela.org.ge/handle/123456789/6509> >;
- Bokeria , 1928: Bokeria , V., Theory of Verbality, Tbilisi, Work (Zaria Vostoka st.);
- Dodashvili, 1832a: Dodashvili, S., A brief review of Georgian literature (that is, verbal language), literary parts of Tbilisi, No. 1, p. 19-24, available at: < https://dspace.nplg.gov.ge/bitstream/1234/1719/1/TbilisisUckebani_1832_N0_1.pdf >;
- Dodashvili, 1832b: Dodashvili, S., A brief review of Georgian literature (that is, verbiage), literary parts of Tiflis office, No. 2, p. 25-34, available at: < https://dspace.nplg.gov.ge/bitstream/1234/380937/1/Tbilisis_Uwyebani_1832_N2.pdf >;
- Vartagawa , 1922: Vartagawa , I., The theory of verbality: a textbook, Tbilisi, S.M.U. Publication of the Polygraphic Department of the Council;
- Karichashvili (next), 1905: Karichashvili , d. (subsequent), catalog of the library of the Society for the Promotion of Literacy among Georgians, Tbilisi, publication of the Society for the Promotion of Literacy among Georgians N67, 1905;
- Kel Engeridze (later), 1919: Kel Engeridze, M. (following), theory of verbality, [Kutaisi], (St. "Brotherhood");
- Kenchiashvili, 2021: Kenchiashvili, N., The First Printed Textbook of Rhetoric in Georgian: "A Brief Review of Rhetoric", Scientia: First

International Scientific Conference (Challenges and Trends in Humanities), Brief contents of the papers / Scientia: The First International Scholarly Conference (Challenges and Tendencies in the Humanities), Short Contents of the Paper, Tbilisi, Korneli Kekelidze National Manuscript Center, p. 162-176, available at: < <https://scientia.ge/wp-content/uploads/2021/12/Scientia-Conference-Program-and-Short-Contents-of-Papers.pdf> >;

Kirion Episkopozi, Kipshidze (following), 1908: Kirion Episkopozi, Kipshidze, Gr. (subsequent), The Theory of Verbality and Christomathy: A Textbook, Tiflis, "Brotherhood" Press;

Kirion the Catholicos, Kipshidze (later), 1920: Kirion II the Catholicos, Kipshidze, Gr. (subsequent), Theory of Verbality: A Textbook, Kutaisi, T. Publishing House of Mvarishvili and Comkhanagobi (N. Feradze and Amkh. St.);

Short Rhetoric, 1879: Short Rhetoric Gina eloquent - speech , useful new Gazda to the boy Men's , Constantinople : Antoine of Gwizalian Printing house , available at: < [https://dspace.nplg.gov.ge/bitstream/1234/315624/5/Mokle Retorika Gina Mchevr Metkveleba.pdf](https://dspace.nplg.gov.ge/bitstream/1234/315624/5/Mokle_Retorika_Gina_Mchevr_Metkveleba.pdf) >;

Khakhanashvili, 1904: Khakhanashvili, Al., History of Georgian vocabulary: (from ancient times to the end of the 18th century, Tbilisi: Publication of the Literacy Society among Georgians N65, 1904 (Tavartkiladze st.);

Khakhanashvili, 1913a: Khakhanashvili, Al., The history of Georgian vocabulary: (from ancient times to the end of the 18th century, Tbilisi: publication of the Society for Spreading Literacy among Georgians N107, 1913 [on canvas: 1914] (sp. Losaberidze st.);

Khakhanashvili, 1913b: Khakhanashvili, Al., Georgian verbosity History : (nineteenth century) / Alexander Khakhanashvili ; d . Karichashvili edited by [and his own With a foreword], Tbilisi: Publication of the Society for Spreading Literacy among Georgians N105, 1913 (M. Losaberidze st.);

Khakhanashvili, 1919: Khakhanashvili, Al., The history of Georgian vocabulary: (from ancient times to the end of the 18th century, Tbilisi: Publication of the Society for Spreading Literacy among Georgians N167, 1919 (B. Kiladze st.).

ივ. ჯავახიშვილის სახელობის
თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი,
საქართველო
nazgaidze1993@yahoo.com

სწორფრობის ტრადიციის ასახვა გრიგოლ რობაქიძის „ენგადა“ და მიხეილ ჯავახიშვილის საყელოში“

შესავალი

საქართველოს აღმოსავლეთ მთიანეთის ერთ ნაწილში გავრცელებულმა უცნაურმა ტრადიციამ, რომელიც ფშავში წაწლობის, ხევსურეთში კი სწორფრობის სახელითაა ცნობილი, დიდი ყურადღება გამოიწვია. დაიწერა უამრავი გამოკვლევა. სამწუხაროდ, სამეცნიერო ნაშრომთა უმრავლესობა აღწერით ხასიათს ატარებს და ვერ იძლევა პასუხს ისეთ კითხვებზე, როგორცაა: საიდან იღებს ხსენებული ტრადიცია დასაბამს? რა არის მისი ჭეშმარიტი არსი? რას ემსახურებოდა იგი რეალურად და როგორ მოხდა მისი დაშვება ისეთ მკაცრ გარემოში, როგორც ფშავი და ხევსურეთი? გვხვდება ისეთი გამოკვლევებიც, რომლებიც პასუხს ეძებს, მაგრამ ძალზე ზერელე დასკვნებს იძლევა. როგორც ზ. კიკნაძე აღნიშნავს, ამ ნაშრომების უმრავლესობის ძირითადი პრობლემა ის გახლავთ, რომ მათი ავტორები გარედან უყურებენ საკითხს, იმ უბრალო მიზეზის გამო, რომ არ არიან ამ კუთხეთა მკვიდრნი. მკვლევართა მხოლოდ ძალიან მცირე ნაწილმა შეძლო ტრადიციის არსის წვდომა და მისი სწორად მიწოდება მკითხველისათვის.

თემამ მხატვრულ ლიტერატურაშიც შეაღწია და აქედან უფრო ფართო მასებისთვის შეიქმნა ცნობილი (რამდენად სწორი ინტერპრეტაციით, ამაზე ქვემოთ ვისაუბრებთ). მხედველობაში გვაქვს მიხეილ ჯავახიშვილის რომანი „თეთრი საყელო“ და გრიგოლ რობაქიძის ნოველა „ენგადი“. ორივე ნაწარმოებში ხსენებული

ტრადიცია ცენტრალურ ადგილს იკავებს და მისი არსის ძიება მწერლების ფიქრის მთავარ საგანს წარმოადგენს. თუმცა ისინი რადიკალურად განსხვავებულ პოზიციებზე დგანან. თუ ერთისთვის სწორფრობა ჩამორჩენილობის ნიშანია, მეორე მასში სიყვარულს ჭკრეტს.

ლიტერატურის მიმოხილვა

როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ, წაწლობა-სწორფრობის ტრადიციამ მკვლევართა და ეთნოგრაფიული საკითხებით დაინტერესებულ პირთა განსაკუთრებული ყურადღება დაიმსახურა და მათი ფიქრის საგნად იქცა.

1937 წელს გამოცემულ „ეთნოგრაფიულ წერილებში“ ვაჟა-ფშაველა ერთ თავს წაწლობის თემასაც უძღვნის და ამ მოკლე ინფორმაციული ტექსტით გარკვეულ წარმოდგენას უქმნის დაინტერესებულ პირებს ტრადიციის შესახებ. მას შემდეგ არ დაწერილა ამ საკითხზე გამოკვლევა, რომ ვაჟას წერილი არ მოეხმოს დასამოწმებლად.

1984-85 წლებში მიყოლებით გამოდის სერგი მაკალათიას „ხევსურეთი“ და „ფშავი“. მკვლევარი სხვა საკითხებთან ერთად ყურადღებას წაწლობა-სწორფრობის ტრადიციაზეც ამახვილებს და მას მავნე ჩვეულებად მიიჩნევს.

1991 წელს გამოცემული წიგნით, „სწორფრობა ხევსურეთში“ საკითხის კვლევა ახალ ეტაპზე გადაჰყავს ხევსურ ქალბატონს, ნ. ბალიაურს. ნაშრომი ძალიან საყურადღებოა, რადგან იგი გამოკვლევათა იმ მცირე წრეს მიეკუთვნება, რომელთა ავტორებიც საკითხს შიგნიდან უყურებენ და დანამდვილებით ესმით მისი არსი. ნათელა ბალიაური თავად არის იმ ამბების მომსწრე, რომელსაც აღწერს წიგნში. მოგვითხრობს სადად და გასაგებად, დასკვნებს კი მკითხველს ანდობს.

1992 წელს ქართულ-ევროპული ინსტიტუტის ჟურნალ „ივერიაში“ გამოქვეყნდა ზ. კიკნაძის წერილი „სწორფრობა“. მწერლის თქმით, ნაშრომის დაწერას ბიძგი მისცა ნ. ბალიაურის ახლადგამოსული წიგნის კითხვამ და პირად საუბრებში მიღებულმა შთაბეჭდილებებმა. სწორფრობაზე საუბრისას მეცნიერი ეხება ჩვენთვის საინტერესო ორივე ნაწარმოებს: გრიგოლ რობაქიძის „ენგადასა“ და მიხეილ ჯავახიშვილის „თეთრ საყელოს“.

2008 წელს ისტორიულ-ეთნოლოგიური ძიებანის X წიგნში დაიბეჭდა ხათუნა იოსელიანის წერილი „სწორფრობის ერთი ასპექტის შესახებ“, სადაც მკვლევარი მიუბრუნდა და განავრცო ზ. კიკნაძის აზრი, რომ სწორფრობის ძირითადი არსი დიალოგია ორ ახალგაზრდას შორის.

2010 გამოვიდა რ. თოფჩიშვილის წიგნი „საქართველოს ეთნოგრაფია/ეთნოლოგია“, რომელშიც ვრცელი თავი ეთმობა ხევსურული სწორფრობისა და ფშაური წაწლობის განხილვას. მკვლევარი ძირითადად ტრადიციის გენეზისზე ამახვილებს ყურადღებას.

„სწორფრობა ხთის გაჩენილი“

სწორედ ასეა დასათაურებული ნათელა ბალიაურის წიგნის „სწორფრობა ხევსურეთში“ პირველი თავი. ნაშრომი ამ საკითხის გარშემო შექმნილი სამეცნიერო ლიტერატურიდან ყველაზე ყურადსაღებად მივიჩნიეთ და სწორფრობის არსის ახსნისასაც უმეტესად მისგან მიღებულ მასალას დავიმოწმებთ. რადგან ვფიქრობთ, მსგავსი მოცულობისა და შინაგანი ხედვის მქონე ეთნოგრაფიული კვლევა სწორფრობის თემას არ ღირსებია, მიუხედავად უდიდესი დაინტერესებისა სამეცნიერო წრეებისა თუ სხვა ადამიანების მხრიდან.

როგორც უკვე აღვნიშნეთ, სწორფრობის ტრადიცია იმდენად ცუდი კუთხით გაშუქდა ეთნოგრაფიულ გამოკვლევებსა თუ მხატვრულ ლიტერატურაში, რომ გასული საუკუნის 80-იან წლებში ხევსურეთში ასულ ექსპედიციის წევრებს ადგილობრივები სიტყვასაც აღარ ეუბნებოდნენ ამ თემაზე. როგორც ეს ადამიანები იხსენებენ, ისეთი შთაბეჭდილება რჩებოდა, თითქოს სამარცხვინო სჭირდათ რამე და მალავდნენო. შემდეგ კი მთლიანად იკეტებოდნენ და აღარც სხვა თემებზე გველაპარაკებოდნენ, ამიტომ იძულებულნი გავხდით, ინტერესის მიუხედავად, ამ საკითხისთვის თავი მიგვენებებინაო. ეს სამწუხარო შედეგი მოჰყვა ტრადიციის არასწორ, თვითნებურ გაგებას და მერე ამის საქვეყნოდ გამოტანას. გულწრფელად გვესმის, რომ ადამიანის ბუნებაში დევს, რასაც ვერ იგებს, თავისთვის გასაგებ დონემდე დაიყვანოს, მაგრამ ვფიქრობთ, მათაც უნდა ესმოდეთ, რომ მეცნიერსა და მწერალს მეტი პასუხისმგებლობა და სიფრთხილე მართებს.

სწორფრობა საქართველოს აღმოსავლეთ მთიანეთის ერთ კონკრეტულ ნაწილშია მხოლოდ გავრცელებული – ხევსურეთში. ფშავში მას ეძებნება ანალოგი წაწლობის სახით. მსგავსების მიუხედავად, ამ ორი ტრადიციის ერთმანეთში არევა ადგილობრივებს მეტისმეტად სწყინთ. სწორფრობის გაჩენას სხვადასხვა მეცნიერი სხვადასხვა დროში ვარაუდობს. მაგალითად, ნ. ბალიაურის თქმით, ხევსურეთში არსებობს გადმოცემა, რომლის მიხედვითაც, სწორფრობა ლეკიანობის შედეგად გაჩენილა და დარჩენილა ამ კუთხეში. მტრის

შიშით ახალგაზრდებს ერთ სახლში უყრიდნენ თავს და ერთადვე იძინებდნენ, როგორც მოუხერხებოდათ. მოხუცები სახლებში რჩებოდნენ, რადგან მათი ტყვედ წაყვანა არ ხდებოდა (ბალიაური, 1991). ფშავლების გადმოცემის თანახმად წაწლობა ლაშა-გიორგის დაუწესებია. ამბობენ, ლაშარის ჯვარი არ გვიშლის, რადგან თავადაც ქალების მოყვარული იყო (ვაჟა-ფშაველა, 1937). რ. თოფჩიშვილი წაწლობა-სწორფრობის ტრადიციას გვიანდელ წარმონაქმნად მიიჩნევს და მას მთის დემოგრაფიულ პრობლემებს უკავშირებს: „ცნობილია, რომ მთას, გეოგრაფიული პირობებიდან გამომდინარე, შეეძლო მოსახლეობის მხოლოდ გარკვეული რაოდენობის გამოკვება. ...ასე რომ, მთიელი არეგულირებდა დემოგრაფიულ ვითარებას. დემოგრაფიული ვითარების დარეგულირება კი გვიანდელი ქორწინებებით ხდებოდა. [თოფჩიშვილი 353: 2010] იგი იმოწმებს ორ მეცნიერს: მ. კანდელაკს, რომელიც სწორფრობას ქორწინების ერთგვარ „მუხრუჭად“ აცხადებს; და ნ. მინდაძეს, რომლის აზრითაც, სწორფრობა ხევსურეთში გამრავლებას უშლიდა ხელს და არეგულირებდა დემოგრაფიულ პრობლემებს (თოფჩიშვილი 2010). „ასე რომ, „სექსუალური თამაშები“ აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის ორ ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მხარეში _ ხევსურეთსა და ფშავში, რაც აქ „სწორფრობისა“ და „წაწლობის“ სახელით იყო ცნობილი, არა პირველყოფილობიდან მომდინარე მოვლენა იყო, არამედ წარმოშობილი იყო ისტორიის გარკვეულ მონაკვეთში. მათი წარმოქმნის ძირითადი მიზეზი გახლდათ მთის ბუნებრივ-გეოგრაფიული გარემო და მისი გენეზისის მომენტისათვის ბართან ინტეგრაციის არ ქონა. შეზღუდული მეურნეობის პირობებში მთიელი ცდილობდა შვილიერების შეზღუდვას. შვილიერების შეზღუდვა კი შესაძლებელი იყო ნაგვიანევი ქორწინებით (როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული, ხევსურეთში ქორწინების შემდეგაც კი პირველ ხანებში თავს იკავებდნენ შვილების ყოლისგან). ნაგვიანევი ქორწინების გამო კი ახალგაზრდებს შეზღუდული ეროტიკული ურთიერთობების ნება დაერთოთ.“[თოფჩიშვილი 354: 2010] ზ. კიკნაძე სწორფრობის გენეზისის ძიების ყოველგვარ ცდას თავიდანვე განწირულად თვლიდა და არც დიდ საჭიროებას ხედავდა: „სწორფრობა ხთისგან

გაჩენილ ას“ – ეს სიტყვები გულისხმობს არა მხოლოდ იმას, რომ სწორფრობას საკრალურობის რაღაც ნიშანი ადევს, რაკი ის ღვთისგან არის, არამედ იმასაც, რომ მისი წარმოშობა საიდუმლოებრივია, რაკი რაც ღვთისგან არის, მისი დასაბამი კაცთათვის მიუწვდომელია.“
[კიკნაძე 60:1992]

ნ. ბალიაური ჩამოთვლის სწორფრობის შვიდ სახეს, ესენია: **ნამდვილი სწორფრობა** – წოლა ძმობილთან, **ზალქმრეულობა** – სწორფრობა რძალსა და საქმროს ნათესავებს შორის, **სიძე-ცოლისღობა** – სასიძოსა და ცოლის მოგვარე ან ახლობელი ქალების სწორფრობა, **დედიდა-მამიდასშვილობა** – სწორფრობა დეიდაშვილებსა და მამიდაშვილებს შორის, **დისწულ-დედიძმობა** – დედის ახლობლებთან წოლა, **ქალ-მამისახლობა** – ქალის წოლა თავის მოგვარებთან და თანასოფლელებთან, **სწორფრობა უცხოებთან** – ჭირისა თუ ლხინის დროს შეხვედრილ უცნობ ხევსურებთან წოლა. აქედან მხოლოდ პირველსა და უკანასკნელ სახეს დაჰკრავს ეროტიკული ელფერი, დანარჩენი კი და-ძმური ურთიერთობაა ქალ-ვაჟებისა. ამის დასტურად მოვიყვანთ მაგალითს ნ. ბალიაურისავე წიგნიდან: ქალის მოგვარე სწორფერი ერევა დობილის გათხოვების საქმეში. თუ ქალის მშობლები და ძმები წინააღმდეგნი არიან ქალის საქმროსი, სწორფერ ვაჟს თავად შეუძლია „დაიჭიროს ნიშანი“. „*მე რო გეუბნებით კა ვაშკაციავ, რადარ გეგჯერებისთ? მე განა ნაბიჭვარ ხო არ ორ? მიაც ეეგეთა ძმაი-ორ ქალისა-დ რახელც თქვენ ხართ*“ [ბალიაური, 1991:78] ამაზე ქალის ოჯახი ვეღარ ჯიუტობს და დასტურს იძლევა.

მაგრამ ჩვენთვის სწორფრობის პირველი და ნამდვილი სახე არის ამჟამად საინტერესო, რადგან სწორედ ის ქცეულა შეუფერებელი განქიქების საგნად. რას გულისხმობს ნამდვილი სწორფრობა? არის ეს გარყვნილება, თუ ღვთისგან გაჩენილი სიყვარული?

სწორფრობას აქვს მკაცრად განსაზღვრული წესები, რომელთა დარღვევა უდიდეს სირცხვილად ითვლება. ასე, მაგალითად:

„*ქალს უფლება აქვს ვაჟის ყელთან ხელი მიიტანოს, შეუძლია დაადოს გულზედაც, არ შეიძლება საყელოში ხელის ჩაყოფა, არც იღლის ქვეშ მოსმა – და საერთოდ არც წელამდის ჩატანა. წარამარა კოცნაც არ არის კარგი.*

ვაჟსაც არ აქვს უფლება, ხელი ყელთან შეახოს ქალს. არ შეიძლება გულზე, იღლიის ქვეშ ხელის მიკარება. დიდ სათაკილო საქმედ ითვლება საყელოზე ხელის მიკარება, ფარაგის ღილზე ხელის შეხება უკვე გადამეტებაა. ამასთან ვაჟის ფეხები მოშორებით უნდა იყოს ქალის ფეხებისაგან. შეუძლებელია ვაჟმა მუხლი მუხლთან მიუახლოვოს ქალს“. [ბალიაური 1991:16]

მას შემდეგ რაც სწორფრები ერთმანეთს შეეჩვევიან, მოხვევისა და კოცნის უფლებაც ეძლევათ, მაგრამ სულ ეს არის. სულ ეს არის, რის გამოც გარყვნილებად შეირაცხნენ ხევსურები.

ნამდვილ სწორფრობაში დობილ-ძმობილთა დამოკიდებულება შეყვარებულების ურთიერთობას მოგვაგონებს, დიდი და თავგანწირული სიყვარულით რომ არიან შეპყრობილნი და ასე რომ გვიბლავენ წიგნებიდან. ნ. ბალიაურის თქმით, ქალმა შეიძლება უღალატოს მამასაც, ძმასაც, მაგრამ სწორფერს არასოდეს. ყოფილა შემთხვევა, უსიამოვნების დროს ქალს ძმობილის მხარე აურჩევია და მამის კერა სამუდამოდ დაუკარგავს, სიცოცხლის ბოლომდე უსახლკაროდ და უპატრონოდ მისულა. ხევსურეთში საკმაოდ ხშირი ყოფილა ძმობილის სიკვდილის შემდეგ დობილების მიერ თავის მოკვლის შემთხვევები.

გათხოვების შემდეგ ქალს უცებ ეზღუდება ყველანაირი თავისუფლება და ცხადია, სწორფერთან ურთიერთობაც.

„მალ-მალე მამაგონდები, მაისის მზეო ნათელო!

რა ცუდას ქმარას მიუხოლო, ქალო კარგაის საფერო“.

„ქალი და ვაჟი ორივენი ინახავენ ნაჩუქარ ბეჭედებს. ზოგი სიბერეშიც ატარებს თავის ძმობილისეულ ბეჭედს და ამბობს, რომ ვითომ რომელიღაც ნათესავმა მისცა, რომელიც მოკვდა და მის სახსოვრად ატარებს, ვაჟები ინახავენ აგრეთვე ქალების ნაქარგავებსაც, განსაკუთრებით – ხელთათმანებს, სათამბაქოებს, საწვივეებს; ინახავენ საფლავში ჩასაყოლებლად.“ [ბალიაური 1991:67]

ეს ყველაფერი ზოგმა მეცნიერმა „სექსუალურ თამაშებად“ აღიქვა, ზოგმა კი მავნე ჩვევად და „საღვთო როსკიპობას“ დაუკავშირა.

საბედნიეროდ, არა ყველამ.

„სწორფრობა არის გარღვევა გვაროვნობაში პიროვნების სასარგებლოდ. ის არის ოაზისი, რომელიც თავად საზოგადოებამ დაუშვა მდუმარე დასტურით, რომ პიროვნებას, როგორც უნიკალურს, განუმეორებელს, სასუნთქი არე შექმნოდა, არ ჩათრეულიყო ყოვლის გამათანაბრებელ დინებაში“. [კიკნაძე 63:1992]

მიხეილ ჯავახიშვილის „თეთრი საყელო“

მიხეილ ჯავახიშვილის „თხზულებათა“ შვიდტომეულის მეორე ტომზე დართულ შენიშვნებსა და კომენტარებში ვკითხულობთ, რომ მწერალმა ხევსურული ადათები სპეციალურად შეისწავლა. მის “თეთრ საყელოში“ მართლაც არის აღწერილი რამდენიმე ტრადიცია. თუმცა ჩვენი ამჟამინდელი კვლევის საგანს კონკრეტულად სწორფრობის ასახვა წარმოადგენს რომანში.

ნაწარმოების მთავარი გმირი ხევსურეთში აღმოჩნდება, წიკლაურებთან, თავისი ძველი ძმადნაფიცის, ჯურხას ოჯახში. სადაც ხათუთას ხვდება, ხევსურის ქალს. ჯურხა ქალს თავის ძმობილთან დააწვევს. წაწლებს ერთმანეთი შეუყვარდებათ. შვილიც შეეძინებათ, მაგრამ ვაჟიკა იქ ვერ გაძლებს, თავადაც გამოიპარება და ცოლ-შვილსაც წამოიყვანს ქალაქში.

ნაწარმოების მიზანდასახულობა სათაურშივე ცხადდება: თეთრი საყელო აუცილებლად გადმოსძალავს ცივილიზაციისკენ თავდავიწყებას მიცემულ პერსონაჟს. ცივილიზაციამ უნდა დაამარცხოს პირველყოფილი, ტრადიციული საზოგადოება. თუმცა არ შეიძლება ეს მოხდეს წეს-ჩვეულებათა დამახინჯებისა და საკუთარ მიზანთან შეფერების ხარჯზე.

დავიწყოთ იმით, რომ მწერალი იყენებს არასწორ ტერმინს ტრადიციის გამოსახატად. წაწლობა ფშავში გავრცელებული ჩვეულებაა და მის ხევსურულ ანალოგს სწორფრობა ჰქვია.

მეორეც: ხევსური თავის ახლობელ ქალს არაფრის დიდებით ჩაუწვევს არახევსურ სტუმარს საწოლში. მაგრამ აქ ვუშვებთ, რომ

ნაწარმოები სხვა გზას არ იძლეოდა, აუცილებელი იყო თავის თავზე გამოეცადა ეს ჩვეულება რომანის მთავარ გმირს და მწერალმაც გადაწყვიტა გადაესხვაფერებინა რეალობა. ამავსე აკეთებს გრიგოლ რობაქიძე თავის „ენგაღში“. რადგანაც ტრადიცია ასეთი ინტიმურია, რადგანაც მხოლოდ ორ ადამიანს შორის სრულდება, გარეშე მაყურებელი ვერ გვიამბობდა ამის შესახებ და გასაგებია ორივე მწერლის მოქმედება: ისინი ხევესურებთან ამძობილებენ მისულებს, ქალაქელებს და ამ გზით გამოიყვანენ სწორფრობის ტრადიციის მონაწილეებად.

მესამე: მ. ჯავახიშვილის აღწერილობით ხათუთა შიშველი წაწლობს. ჩვენ ზემოთ უკვე აღვწერეთ სწორფრობის მკაცრად განსაზღვრული წესები, რომელთა დარღვევაც უდიდეს სირცხვილად ითვლებოდა ხევესურეთში. არათუ შიშველი დაწვებოდა ქალი სწორფერთან, არამედ ყელთან რომ ჰქონდა ღილი შეკრული, იმაზე შეხების უფლებასაც არ მისცემდა ვაჟს. *„ხევესურის ქალი ისე დაბრუნდება და მოკვდება, რომ გარდა მაწოვარა შვილისა ვერც ხელს შეახებს (მკერდზე – ავტ.) ვინმე და არც თვალს. ხევესურის დედაკაცი აწოვებს შვილს ისე, რომ შვილს აქვს გადაფარებული კაბის ნაწილი, რომელსაც ქვიან ფარავი. ეს სირცხვილის თავდაცვის გულისთვის, რომ მოწოვების დროს თვალით არავინ დაინახოს“.* [ოჩიაური 1928:203]

მეოთხე: „თეთრი საყელოს“ მიხედვით, წიკლაურები ტრადიციას ცვლიან და სწორფრებს დაქორწინების უფლებას აძლევენ ოცი ძროხის სანაცვლოდ. ხევესურეთში მართლაც დასტურდება რამდენიმე შემთხვევა, როდესაც სწორფრებს ერთმანეთი შეუყვარდათ და ოჯახის შექმნა გაბედეს, მაგრამ მათ ან ჩააქვავებდნენ, ან მოიკვეთდნენ თემიდან სამუდამოდ. ძალიან იშვიათად ხდებოდა, რომ წლების შემდეგ სოფელი გაქცეულ ვაჟს შეირიგებდა, მაგრამ ეს მხოლოდ წლების და დიდი სინანულის შემდეგ. პირველ რიგში კი სწორფერთა ოჯახები ბრაზობდნენ და რაცხავდნენ თავს შერცხვენილად. ასე რომ, ვაჟიკასა და ხათუთას იმავე სახლში დატოვება, რომელშიც ცოდვა ჩაიდინეს და ერთმანეთი ცოლ-ქმრად მოინდომეს, ტრადიციის საგანგებოდ შემსწავლელი მწერლისგან უცნაურად გვეჩვენება.

მეხუთე: უკვე ქალაქში ჩამოყვანილ ხათუთას ნათესავები ძროხებს ჩამოუყვანენ ე. წ. ურვადის სახით. ა. ოჩიაურის თქმით, მსგავს ტრადიციას ხევსურეთში ადგილი არ ჰქონია. დასტურდება ქისტეთში, ისიც ვაჟი აძლევს ქალის მამას ურვადს და არა პირიქით.

გარდა ამისა, მიხეილ ჯავახიშვილი თითქოს განგებ ცდილობს მკითხველში ზიზღის გამოწვევას: მკბენარებით, ჭუჭყით, აუტანელი სუნით.

მკითხველის ნეგატიურ განწყობას იმსახურებს მწერლისეული აღწერა ხევსურების დამოკიდებულებისა სიკვდილისადმი. იგი ვაჟიკას მეტოქეს აკვლევინებს და: *„რადგან ადამიანი „მაგვალ“, ამიტომ ხევსურების თვალშიც მხოლოდ იმ დღეს გავხდი ადამიანი. ჯურხამ ნეკნები ჩამიზნია, იამზემ და მზექალამ ახალი რაინდი გადაჰკოცნეს, ხოლო ხათუთამ იმ ღამეს ისე იწაწლა, რომ მეორე დღეს ფეხები მედრიკებოდა.“* [ჯავახიშვილი 2004:619]

თითქოს კაცის მოკვლა იყოს ხევსურებისთვის ადამიანის ადამიანობის განმსაზღვრელი.

გრიგოლ რობაქიძე კი დაწერს: *„როცა ხევსურებს უცქერ, ნაჭდევებით სახეზე და ტანზე, მუდამ იარაღასხმულთ და მზადმყოფთ შეტევისთვის, გგონია, სისხლი სწყურიათ მათ მხოლოდ. მაგრამ ეს ასე არ არის. არავის ეშინია სისხლის დაღვრისა ისე, როგორც ხევსურს: არც ერთ ხალხს, არც ერთ ტომს. მკვლელს ხევსურეთში „ლაჩარის“ სახელით სდადავენ. გმირი მათთვის ის მორკინალი კი არაა, ვინც სახიფათოდ დასჭრის მოპირდაპირეს. ჭრილობა კანის გაკაწვრა უნდა იყოს მხოლოდ, თვით გაავებულ შებმაშიც კი – აი უტყუარი ნიშანი ხევსურისათვის ნამდვილი ვაჟკაცისა.“* [რობაქიძე 2012:156]

ხევსურეთში მძიმე ჭრილობის მიმყენებელზე იტყვიან, შამინებულსა ვედარ გაუგავ ხმაღ როგორ მაუქნევსო. მათთვის ეს ვაჟკაცობა კი არა შიშის გამოხატულებაა, ძალის ვერ მოზომვია. ესეც მორიგი დასტური ხევსურთა ტრადიციული ყოფისა და მსოფლმხედველობის ზერელე, თვითნებური აღქმისა მ. ჯავახიშვილის მიერ.

დასასრულ აუცილებლად უნდა აღვნიშნოთ, რომ ჩვენ ნაწარმოების მხატვრულ ღირებულებას არაფერს ვემართლებით, არც მწერალთან

გვაქვს ზოგადად რაიმე საპრეტენზიო. ჩვენ მხოლოდ გამოვთქვამთ უსიამოვნო გაცემას, რატომ მოისურვა ისეთმა დიდმა შემოქმედმა, როგორც მიხეილ ჯავახიშვილი გახლდათ, თავისი ქვეყნის ერთი კუთხის მკვიდრთა ასე საქვეყნოდ გამასხარავება და მათთვის გარყვნილის სახელის დამკვიდრება. არ გვინდა დავიჯეროთ, რომ მიზანმიმართულად დაამახინჯა მთის ყოფა, მაგრამ არც ის გვჯერა, რომ ვერ მიხვდა, რა ცუდი სამსახურის გაწევა შეეძლო მის ნაწარმოებს მთიელთა რეპუტაციისათვის.

გრიგოლ რობაქიძის „ენგადი“

მიხეილ ჯავახიშვილის მსგავსად მეორე დიდი მწერალიც დაინტერესდა სწორფრობის იდუმალებით მოცული ტრადიციით და ის თავისი ნაწარმოების მთავარ მამოძრავებლად აქცია. საუბარია გრიგოლ რობაქიძესა და მის ნოველაზე – „ენგადი“.

ნაწარმოების მთავარი გმირი წინადადებას იღებს ერთი რუსული საფილმო საზოგადოებისგან გაჰყვეს ექსპედიციას ხევსურეთში როგორც ქართულის მცოდნე. ისიც სიხარულით სთანხმდება, რადგან: „ხევსურები მეჩვენებოდნენ შორიდან მუდამ როგორც ცოცხალი დანაშთი ერთი უსახელო, ძველი, საუკუნოებში გადასული ხალხისა“. [რობაქიძე 2012:142] წერს მწერალი და თავიდანვე მოწინებით განგვაწყობს იმ სამყაროსადმი, სადაც უნდა გვამოგზაუროს. „აქ ცხოვრობენ ნაშიერნი ჰომერისა“. [რობაქიძე 2012:145]

ზემოთაც აღვნიშნეთ, რომ ხევსური თავის ქალს ასე მარტივად არავის ანდობდა, მაგრამ მწერლისეული გადაწყვეტილება გასაგებია: რადგან ტრადიცია მხოლოდ ორ ადამიანს მოითხოვს მონაწილედ, გარეშე თვალთ ალწერა შეუძლებელი იყო. ამიტომ მთავარი გმირი, გიორგი ვალუევი ხევსურ მგელიკა ალუდაურს შეჰფიცა ძმად და ასე მისცა შანსი სწორფრობის ჩვეულებას ზიარებოდა.

თვალშისაცემი სხვაობაა დამოკიდებულებებს შორის:

„– ხელი არ მახლო... სწორფრობისთვის მავედივ... ჯურხას ფიცვერცხლ ნაჭამთან მავედივ, – ევედრება ხათუთა „თეთრი საყელოს“ მთავარ გმირს.

..._ ვინ მოიგონა! ვინ მოჩმახა! რა დროს წესია!“ _ იღებს პასუხად.
[ჯავახიშვილი 2004:580]

„ენგადში“ კი მწერალი ძალიან ბევრს აფიქრებს თავის პერსონაჟს. ვერ სწვდება არსს, მაგრამ სხვადასხვა გზებით ცდილობს მასთან მისვლას.

ხან სტუმრისთვის ქალის ერთი ღამით მიყვანის ჩვეულებასთან აკავშირებს სწორფრობას, რომელიც პრიმიტივ ხალხთა შორისაა გავრცელებული; ხან ბაბილონელთა ტრადიციას მოიგონებს, რომლის თანახმადაც ყოველი ბაბილონელი ქალი ერთხელ მაინც შედის აფროდიტეს ტაძარში და სჩუქნის საკუთარ თავს სასიძვოდ უცხო მამაკაცს; ხან ფიქრობს, იქნებ ხევესურებმა განვლესო ერთ დროს რაინდული წესი სიყვარულისა, სადაც იგი „ტრფიალი“ იყო მხოლოდ და არა „სიძვა“. ან სულაც მგელიკას სურდაო ჩემი გამოცდა, შევძლებდი თუ არა მმადნაფიცი, ზღვარი დამეცვა.

ზ. კიკნაძე სწორედ ამ ზღვრის დაცვაში, მის არ გადალახვაში ხედავს ვაჟის რაინდობის საზომს: „სწორფრობა არის სასინჯი ქვა მოყმის დღიანობის გამოსაცდელად. დღიანობა არის მთლიანპიროვნული მზაობა სწორფრული დიალოგისთვის, რომელიც სხვა რა არის, თუ არა განსაცდელი, ცდა, სადაც ადამიანი უნდა გამოიცადოს მოპირისპირე სქესის წინაშე _ შეძლებს თუ არა დიალოგის ატანას სწორფრობისთვის დადგენილ სიმალლეზე?“ [კიკნაძე 61:1992] მასვე ეხმიანება ლ. ჯინჯიხაძე: „როგორც ორთა შერკინებაში არ შეიძლება მოპირდაპირის სასიკვდილოდ დაჭრა, ანუ უნდა წარმოჩინდეს მორკინალის რაინდული თვისებები, ასევე სწორფრულ ურთიერთობაში არ შეიძლება საკრალურ ზღვარს გადასვლა.“ [ჯინჯიხაძე 2014:214]

მაგრამ ნუთუ ეს არის მიზანი?! იმისთვის შეიქმნა ეს ტრადიცია, რომ ვაჟისთვის ხასიათი განემტკიცებინათ?!

ზ. კიკნაძის მტკიცებით, რობაქიძე ერთადერთია ქართველ მწერალთა (და მკვლევართა) შორის, ვინც ზუსტად ჩასწვდა სწორფრობის არსს. მამ მივყვეთ ნაწარმოებს და ვნახოთ, რას გვეტყვის საბოლოოდ.

გიორგი ვალუევი მოხუც ხევსურთან საუბრისას პოულობს ამდენი ხნის ფიქრისა და განსჯის პასუხს: „ღვთიურ არს სიყორულ; ხორციელ იგემებ _ მოჰკლავ მას; იწვოდ მხოლოდ!“ [რობაქიძე 2012:161-162]

ხევსურეთში სწორფრებს მკაცრად ეკრძალებათ ერთმანეთზე დაქორწინება. წესის დამრღვევებს მოიკვეთენ, ჩააქევავენ. მაგრამ რატომ? რა მიზეზით? „იქნებ უფრო სწორი იქნება, თუ ვიკითხავთ არა მიზეზს, არამედ მიზანს ამ აკრძალვისა? იქნებ მიზანი იმარხავდეს და ამდენადვე ამხელდეს სწორფრობის საიდუმლოს...“ რობაქიძემ მიაგნო პასუხს: „იწვოდ მხოლოდ“, „ჩანს მიზანი ამ აკრძალვისა სიყვარულის მენახვა ყოფილა“. [კიკნაძე 63-64:1992]

ცოლ-ქმრობა უკვე ნაგემია ხორციელად. რომ ჰკითხო დაოჯახებულ ქალს ან კაცს შეყვარებული თუ ხარო, გეტყვის, რაღა დროს ჩემი ეგეთებიაო. მე-უღლ-ე – მე-უღელ-ე – უღელია ოჯახი და არა სიყვარულის დაგვირგვინება. სიყვარული საუცხოოა, რომელიც ახალგაზრდობაში რჩება ხელშეუხებლად, გაუსინჯველად.

დასკვნა

ქართველ მთიელთა ყოფიდან სწორფრობის ტრადიციამ განსაკუთრებული ყურადღება გამოიწვია ეთნოგრაფიის საკითხებით დაინტერესებულ პირთა შორის. მასზე დაიწერა უამრავი მეცნიერული გამოკვლევა თუ წერილი. მაგრამ ფართო მასებისთვის ცნობილი მაინც ლიტერატურაში მოხვედრის შემდეგ შეიქმნა. მიხეილ ჯავახიშვილის „თეთრი საყელო“ და გრიგოლ რობაქიძის „ენგადი“ ის ორი ნაწარმოებია, რომლებშიც ყველაზე ვრცლად არის ეს თემა გაშლილი, თუმცა მწერალთა პოზიცია სრულიად განსხვავდება ერთმანეთისგან.

„თეთრ საყელოში“ მიხეილ ჯავახიშვილი განგებ ახდენს ტრადიციის დამახინჯებას, რადგან მის ნაწარმოებს ასე სჭირდება: ცივილიზაციამ უნდა გადაწონოს პირველყოფილი, ტრადიციული საზოგადოების ყოფა. მაგრამ, ვფიქრობთ, მიზანი არ ამართლებს საშუალებებს.

რაც შეეხება გრიგოლ რობაქიძის „ენგადს“, ავტორი სხვადასხვა გზით ცდილობს ტრადიციის ახსნას და საკმაოდ საინტერესო (და ჩვენთვის ყველაზე უფრო მისაღებ) დასკვნამდეც მიდის: „ღვთიურ არს სიყორულ; ხორციელ იგემებ _ მოჰკლავ მას; იწვოდ მხოლოდ!“

საბოლოოდ უნდა ითქვას, რომ მწერალს მძლავრი იარაღი უპყრია ხელთ: მას დიდ მასებზე შეუძლია გავლენის მოხდენა. ეს კი მეტ სიფრთხილეს ავალდებულებს. განსაკუთრებით, როცა საქმე ტრადიციას ეხება. ტრადიცია ხომ იმ საზოგადოების სახეა, რომელშიც ჩამოყალიბდა და ფუნქციონირებდა.

ბიბლიოგრაფია

ბალიაური, ნ. სწორფრობა ხევსურეთში, თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, თბილისი 1991;

ვაჟა-ფშაველა, წაწლობა, ეთნოგრაფიული წერილები, სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის საქართველოს ფილიალის გამომცემლობა, გერონტი ქიქოძის წინასიტყვაობით და რედაქციით, 1937 წ., გვ. 97-99. თოფჩიშვილი, რ. ხევსურული სწორფრობა და ფშაური წაწლობა, საქართველოს ეთნოგრაფია/ეთნოლოგია, გამომცემლობა „უნივერსალი“, თბ. 2010, გვ. 348-355;

იოსელიანი, ხ. „სწორფრობის ერთი ასპექტის შესახებ“, ისტორიულ-ეთნოლოგიური ძიებანი X, ივანე ჯავახიშვილის ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტი, თბილისი, 2008, გვ. 32-37;

კიკნაძე, ზ. სწორფრობა, „ივერია“ ქართულ-ევროპული ინსტიტუტის ჟურნალი, თბილისი-პარიზი 1992;

მაკალათია, ს. ფშავი, გამომცემლობა „ნაკადული“, თბილისი, 1985; მაკალათია, ს. ხევსურეთი, გამომცემლობა „ნაკადული“, თბილისი 1984;

ოჩიაური, ა. „თეთრი საყელო და ხევსურეთი“, მნათობი, 1928 წ. მარტის ნომერი, გვ. 200-204;

რობაქიძე, გრ. „ენგადი“, ნაწერები, წიგნი 1, გიორგი ლეონიძის სახელობის ქართული ლიტერატურის სახელმწიფო მუზეუმი, თბილისი 2012, გვ. 142-165

ჯავახიშვილი, მ. „თეთრი საყელო“, თხზულებანი შვიდ ტომად, ტომი II, გამომცემლობა „საქართველოს მაცნე“, თბ. 2004, გვ. 545-687;

ჯინჯიხაძე, ლ. გრიგოლ რობაქიძის ენგადი, გამომცემლობა „ინტელექტი“, თბილისი 2004, გვ 3-86;

A Reflection of tradition of scorproba in Grigol Robakidze's "Engad" and Mikheil Javakhishvili's "White Collar"

Introduction

A strange tradition, spread in one part of eastern mountainous region of Georgia, known as “cacloba” in Pshavi, and “scorproba” in Khevsureti, has attracted great attention. Many research works have been written. Unfortunately, the majority of scientific works are descriptive in nature and cannot answer questions concerning the origin of the mentioned tradition, its true essence, real aim of its formation and allowance in harsh environment of Pshavi and Khevsureti. There are also studies to search for the true inwardness of the matter, but pitifully very superficial conclusions are made. The main problem of most of the works, according to Z. Kiknadze, is a superficial study of the issue by the authors. The simple reason of it is that they contemplate the issue as outsiders not locals of these areas. Only a small number of researchers were able to reveal the true kernel of the tradition and deliver it correctly to the readers.

The topic was also spread in the fiction and from there it became known to the wider masses (correctness of interpretations is discussed below). We imply Mikheil Javakhishvili's novel "White Collar" and Grigol Robakidze's short novel "Engadi". In both works, the mentioned tradition occupies a central place, and the writers' thoughts are concentrated on the search of the main essence of the tradition. However, they stand on radically different positions. If for one, scorproba is a sign of backwardness, the other sees love in it.

Literature review

As we mentioned above, the tradition of cacloba -scorproba has earned special attention of researchers and people interested in ethnographic issues and has become a subject of their thinking.

Vazha-Pshavela devoted one chapter to the issue of cacloba, in *Ethnographic letters* published in 1937 and with the short informative text gave a certain idea about the tradition to the interested people. Since then, all the works referring to the issue applied Vazha's letter for verification.

In 1984-85, Sergi Makalatia's "Khevsureti" and "Pshavi" were released. The researcher, among other issues, draws attention to the tradition of cacloba-scorproba and considers it a harmful custom.

The research of the issue of "scorproba in Khevsureti" was taken to a new stage after publishing a book by N. Baliauri, the woman from Khevsureti. in 1991. The work is very noteworthy, because it belongs to the small circle of studies, the authors of which were aware of those relationships and definitely understood the inward nature of the issue. Natela Baliauri herself was a witness to the events she describes in the book. She narrates plainly and assuredly, and she entrusts the readers to make the conclusions.

In 1992, the journal "Iveria" of the Georgian-European Institute published Z. Kiknadze's letter "scorproba". According to the writer, after reading N. Baliauri's new book and receiving the impressions in private conversations, he was inspired to write his scientific work. Speaking about "scorproba", the scientist refers to both works interesting for us: Grigol Robakidze's "Engad" and Mikheil Javakhishvili's "White Collar".

In 2008, Khatuna Ioseliani's letter "About one aspect of scorproba" was published in the 10th volume of *Historical-ethnological Researches*, where the researcher returned to Z. Kiknadze's opinion that the main essence of scorproba is a dialogue between two young people.

In 2010, R. Topchishvili's book "Ethnography/Ethnology of Georgia" was published, in which an extensive chapter is devoted to discussion of the tradition of Khevsur scorproba and the Pshav cacloba. The researcher mainly focuses on the genesis of the tradition.

Scorproba God's creation

This is the title of the first chapter of Natela Baliauri's book "Scorproba in Khevsureti". The work is distinguished as the most prominent among the

scientific literature, devoted to the mentioned tradition. Therefore, when explaining the essence of scorproba the material obtained from it will be applied for verification. because we think that ethnological research in such volume and internal vision has not been created on this topic, regardless the great interest of scientific circles or other people.

As we have already mentioned, the tradition of scorproba was highlighted in ethnographic studies and fiction and was given a bad connotation. The locals refused to say a word on the issue to the members of the Khevsureti expedition in the 80s of the last century. As the scholars recollect, the locals found their relationship shameful and started covering up the information and then they completely shut down and didn't even talk to them about other topics anymore. Thus, the scholars were forced to take a break regardless great interest in the issue. The wrong, arbitrary understanding of the tradition and exposing it to the world, led to the painful result. We sincerely understand that owing to a human nature, a man tries to reduce what he cannot apprehend to an understandable level, but we think that a scientist and a writer have to be more careful and responsible too.

Scorproba is common only in one specific part of the eastern mountainous Georgia - Khevsureti. The analogue to it is "cacloba" in Pshav. Despite the similarities, the mixing of these two traditions annoys the locals.

Due to different scholars, the emergence of scorproba is assumed to different times. For example, according to N. Baliauri, there is a legend in Khevsureti, saying, that scorproba emerged in the result of Lekianoba, (sporadic forays by Leks) and retained in the region. For fear of the enemy, young people were flocked together into one house and put to sleep as accessible to all. The old people stayed at home because they were not taken captive (Baliauri, 1991). According to Pshavs legend, Lasha-Giorgi appointed cacloba. They say: Lashar's cross allows us, because he is a lover of women (Vazha-Pshavela, 1937). R. Topchishvili considers that tradition of cacloba -scorproba was emerged lately and connects it to the demographic problems of the mountain: "It is known that the mountain, depending on the geographical conditions, could feed only a certain number of the population. ...so the mountaineers regulated the demographic situation. The demographic situation was regulated by later marriages. [Topchishvili 353: 2010] He verifies two scholars: M. Kandelaki, who considered scorproba to be a kind of "brake" of marriage; and N. Mindadze, who considered that scorproba disturbed reproduction in Khevsureti and regulated demographic problems (Topchishvili 2010). Thus, "sexual games," known in the two historical-ethnographic regions of mountainous part

of Eastern Georgia - Khevsureti and Pshavi as “scorproba” and “cacloba,” were not primordial events, but were originated in a certain period of history. The main reason of tradition’s formation was the natural-geographic environment of the mountain and the lack of integration with the plain at the moment of its genesis. Under the limited farming conditions, the mountaineer tried to control fertility. It was possible to limit childbearing by delaying marriage (as mentioned above, in the early years they refrained from having children even after marriage in Khevsureti.) Owing to late marriages, young people were allowed to have limited erotic relationships." [Topchishvili 354: 2010] Z. Kiknadze considered every attempt of searching for the genesis of scorproba to be doomed from the start, and he did not see much need for it: “Scorproba is born from God” - these words imply not only that scorproba has some sign of sacredness, because it is from God, but also that its origin is mysterious, because what is from God, it is inaccessible to men." [Kiknadze 60:1992]

N. Baliauri enumerates seven types of scorproba, namely: **true scorproba** - lying with a sworn brother; **zalqmreuloba** – daughter in law with groom's relatives; **sidze-colisdoba** - lying with in-laws, the bridegroom with the bride’s relatives, bearing the same family name; **Dedida mamidashviloba** - lying with cousins from maternal and fraternal sides’; **Discul-dedidzmoba** - nephews with mother's relatives; **Kal-mamisaxloba** - woman with her relatives bearing the same family name and fellow villagers; **scorproba with strangers** -lying with unknown Khevsurians, met at good or bad times. Among them, only the first and the last bear an erotic touch, and the rest are brotherly relationships between the young girls and boys. It can be corroborated by the example from N.Baliauri’s book: The woman's kin sworn brother /scorperi interferes in the case of sworn sister's marriage. If the woman's parents and brothers are against the woman's bridegroom, the sworn brother can “hold the sign”. “When I say he is a brave man why don’t you believe me? I’m not a bastard, am I?” Let him marry your daughter” [Baliauri, 1991:78] The woman's family could no longer oppose and gave proof.

But at present, we are interested in an initial and true form of scorproba, because it has become the subject of inappropriate judgments. What does true scorproba mean? Is it depravity or love from God?

Scorproba has strictly determined rules, the violation of which is considered the greatest shame. For example: “A woman has the right to touch a man’s throat, chest, but she is not allowed to put her hand into his collar, or touch his armpit or even deeper his waist. Kissing every moment is not good either.

A man also has no right to touch a woman's throat. He can't touch her breast, under the armpit. Touching the collar is considered a big affair, touching the button is too much. Also, the man's feet should be away from the woman's feet. It is impossible for a man to bring his knee closer to a woman." [Baliauri 1991:16]

The young, after getting used to each other, were allowed to hug and kiss, but that's it. That's why the Khevsurs were considered debauched.

The attitude of the Dobili –dzmobili (sworn sister-sworn brother), in true scorproba, reminds us of the relationship of lovers, obsessed with great and self-sacrificing love, and thus, fascinating us from books. According to N. Baliauri, a woman can betray her father and brother, but never her scorperi- equal. There was a case when a woman stood by her sworn brother's side at tense relationship, and lost her father's hearth forever and ended up homeless, lonesome until the end of her life. There were frequent cases of suicide committed by Dobili /sworn sister after the death of sworn brother in Khevsureti.

After getting married, a woman is restricted from all kinds of freedom, including relationships with her sworn brother.

"I will often remember you the bright sun of May!

You, a sworn sister of a brave sworn brother, are standing by an unsuitable husband"

"The woman and the man both keep their rings. Some people wear rings gifted by sworn brother or sister even in their old age, saying as though it was given by some deceased relative; men kept also embroideries, especially gloves, tobacco purses, garters. They keep it to be buried with in grave." [Baliauri 1991:67]

Some scientists, fortunately not all, perceived all these as "sexual games", while others as bad habits, and attributed them to sacred debauchery".

"Scorproba is a break forth in kinship in favor of a person. It is an oasis, which was allowed by society with a silent confirmation that a person, as a unique, inimitable creature, to have a breathing space, not to be dragged into the equalizing flow. [Kiknadze 63:1992]

"White Collar" by Mikheil Javakhishvili

In the notes and comments attached to the second volume of Mikheil Javakhishvili's seven-volume "Writings", we read that the writer specially

studied Khevsurs customs. Several traditions are described in his "White collar". However, the subject of our current study specifically is the depiction of scorproba in the novel.

The main character of the novel appears in Khevsureti, in the family of his old sworn brother - Jurkha Tsiklauri, where he meets Khatuta, a Khevsuri woman. Jurkha sends the woman to lie with his sworn brother. The tsatsals /equals fall in love with each other. A child is born, but Vazhika cannot stay there, he takes his wife and child and slips off to the town.

The aim of the novel is highlighted in the title itself: the white collar will force the enamored hero towards civilization. Civilization must defeat primitive, traditional society. However, this cannot happen at the expense of distorting customs and traditions and adapting them to one's own goals.

To begin with, the writer uses the wrong term to describe tradition. Tsatsloba is a widespread custom in Pshavi, and its Khevsuri analogue is called scorproba.

Secondly: A Khevsuri man will never let a close woman lay down with a non-Khevsuri guest. But here we assume that the work did not leave another way, it was necessary for the main character to test this custom on himself and the writer decided to change the reality. Grigol Robakidze does the same in his "Engad". Since the tradition is so intimate, and happens only between the two people, no one could have retold us about it, and therefore, the approach of both writers is understandable: they chose the townspeople, who came to Khevsureti, made them Khevsuris' sworn brothers and involved them to participate in scorproba tradition.

Third: According to Javakhishvili's description, Khatuta is naked in bed. We have already described the strictly defined rules of scorproba, the violation of which was considered a great shame in Khesureti. Not only would a woman lie naked with a man, but if she had a button tied around her throat, she would not even allow the man to touch it. "The Khevsuri woman will grow old and die so that she will never allow a man touch neither her breast nor the eyes, except for her nursing baby. A Khevsuri woman breastfeeds her child so that the child is covered with a part of the dress called a farag. They behaved so to avoid shame, that nobody could see the woman while breastfeeding" [Ochiauri 1928:203]

Fourth: According to the "white collar", the Tsiklauris change the tradition and allow the equals to marry in exchange for twenty cows. In Khevsureti, really several cases are revealed when equals fell in love with each other and dared to start a family, but they were either stoned to death or cut off from the

community forever. Very rarely, after many years, the village would reconcile a runaway, but only after deep regret. First of all, the families of the equals were angry and felt ashamed. Leaving Vajika and Khatutha in the same house, where they behaved sinfully and strived for marriage, is a strange decision of the author, having deep knowledge of the tradition.

Fifth: after Khatuta's removal to the town her relatives bring cows in the form of the so-called ransom for bride. According to A. Ochiauri, the analogous tradition is not known in Khevsureti. It is confirmed in Kisteteti that a man gives a woman's father ransom for the bride and not vice versa.

In addition, Mikheil Javakhishvili seems to be trying to cause disgust in the reader: with louse, dirt and unbearable smell.

The reader regarded negatively the Khevsuri's attitude towards death, described by the writer. He made Vajika kill his rival: "When I have killed him, only then I became the real man in the eyes of the Khevsuri." Jurkha broke my ribs, Iamze and Mzekala kissed the new knight, and Khatuta served as a sworn sister so, that my legs bent the next day." [Javakhishvili 2004:619]

As if killing a man was decisive factor when discussing humanity by the Khevsuris.

And Grigol Robakidze writes: "When you see Khevsurs with cuts on their faces and bodies, always armed and ready to attack, you think they are only thirsty for blood." But this is not so. No one is afraid of shedding blood as much as they are, not a single people, not a single tribe. The murderer is marked under the name of a "coward" in Khevsureti. For them, a man who dangerously injures his rival is not a hero. A wound should only be a scratch on the skin, even in a brutal fight - this is a remarkable feature of a real brave man for Khevsuris." [Robakidze 2012:156]

In Khevsureti people say about a man who thrust a severe wound, that a frightened person cannot realize how to run a sword. For them, it is not a bravery but the expression of fear, an inability to measure own strength. This is another proof of M.Javakhishvili's superficial, arbitrary perception of Khevsuris traditional existence and worldview.

In the end, it should be mentioned that we have no claims against the artistic value of the work; we do not complain against the writer in general. We are unpleasantly surprised at the negative connotations of Mikheil Javakhishvili, willing to deride the inhabitants of one corner of his country and publicly establish the name of lewd for them. We don't want to believe that he deliberately distorted the life of the mountain. We also don't believe that he

could not realize that his work could do a bad service to the reputation of the mountaineers.

Grigol Robakidze's "Engadi"

Similar to Mikheil Javakhishvili, another great writer- Grigol Robakidze was also interested in the mysterious tradition of scorproba and made it the main driving force of his novel "Engadi".

The main character of the novel receives an offer from a Russian film society to follow an expedition to Khevsureti as a master of Georgian language. He happily agrees, because: "Khevsuri always seemed to me, from a distance, as a living remnant of one nameless, ancient, people who have passed through the ages." [Robakidze 2012:142] The author writes and from the beginning deferentially predisposes his readers toward the world he intends to travel with us. "Here live the descendants of Homer." [Robakidze 2012:145]

We have mentioned above that Khevsuri did not entrust his woman so easily, but the writer's decision is understandable: since the tradition requires only two people to participate, it was impossible to describe it with the naked eye. That's why the main character Giorgi Valuev was sworn to the Khevsuri Mgelika Aludauri, and thus, given him a chance to share the custom of scorproba.

There is a striking difference between attitudes:

"_ Don't touch me...I came for the sake of scorproba... I have come to Jurkha's sworn brother- Khatuta is imploring the main character of "White Collar".

..._ Who came up with it! Who made up a story! No time for the custom!" - she receives in response. [Javakhishvili 2004:580]

In "Engad", the writer sets his character thinking a lot. He cannot gain the insight of the essence, but he tries to reveal the kernel in different ways.

Sometimes he connects scorproba with the custom of offering a woman to a guest for one night, widespread among primitive peoples; Sometimes he invents a Babylonian tradition, according to which every Babylonian woman entered the temple of Aphrodite as a whore at least once, and gave herself to a foreign man; Sometimes he thought, the Khevsuris might have tested the chivalrous rule of love, which implied only love and not "debauch". Or at least Mgelika wanted to test him to see if his sworn brother could protect the permissible limit.

Due to Z. Kiknadze's vision a brave man's chivalry is measured by restrained behavior protecting the permissible limit. "Scorproba is a touchstone to test a brave man's firmness. Endurance is a total personal readiness for the dialogue with scorperi/equal. It is nothing but a test, a trial, where a person has to test himself in front of the opposite sex – how capable he is to abstain and raise the dialogue with a sworn sister at the established height" [Kiknadze 61:1992] L. Jinjikhadze also writes: "In a fight between the two, one cannot stab the opponent to death, i.e. the chivalrous qualities of a fighter must be shown, similarly in a scorproba one cannot cross the sacred line." [Jinjikhadze 2014:214]

But is this the goal?! Was this tradition created to strengthen the character of the man?!

According to Z. Kiknadze, Robakidze is the only one, among the Georgian writers (and researchers), who accurately revealed the essence of scorproba. So let's follow the novel and find out what it tells us in the end.

Giorgi Valuev, while talking to an old Khevsuri, finds the answer to his thoughts and judgments for so long: "Love is sacred; when tasting the flesh - you kill it; Just burn!" [Robakidze 2012:161-162]

In Khevsureti, sworn people are strictly forbidden to marry each other. Violators of the rule will be cut and stoned. but why? for what reason? "Perhaps it will be better if we search not the reason, but the purpose of prohibition?" The purpose may be covering and revealing the secret of scorproba." Robakidze found the answer: "Just be burning," It seems that the purpose of prohibition was to preserve love". [Kiknadze 63-64:1992]

Husband and wife are familiar to carnal love. If you ask a married woman or man if they are in love, they will answer it's no time for love. The family is a yoke, not a crown of love. Love, that remains untouched, untested in youth is a wonderful thing.

Conclusion

Among the Georgian mountaineers' traditions, scorproba attracted special attention of people interested in ethnographic issues. Many scientific studies and articles have been devoted to the issue. But it became known to the masses through fiction. Mikheil Javakhishvili's "White Collar" and Grigol Robakidze's "Engadi" are the two works in which this topic is most widely discussed, although the writers' positions completely differ from each other.

In "White Collar", Mikheil Javakhishvili tries intentionally to distort the tradition, because it is necessary for his novel: civilization has to outweigh the primitive, traditional society. But, we think, the end does not justify the means.

As for Grigol Robakidze's "Engad", the author tries to explain the tradition in different ways and comes to a rather interesting (and the most acceptable for us) conclusion: "Love is sacred. When tasting the flesh - you kill it; Just burn!"

Finally, it should be mentioned that the writer has a powerful weapon in his hands: he can influence large masses. This requires more providence. Especially when it comes to tradition. After all, tradition is the face of the society in which it was formed and functioned.

References

- Baliauri, N. Scorproba in Khevsureti, Tbilisi University Publishing House, Tbilisi 1991;
- Vazha-Pshavela, Cacloba ethnographic letters, publishing house of the Georgian branch of the Academy of Sciences of the USSR, with a foreword and editing by Geronti Kikodze, 1937, p. 97-99.
- Topchishvili, R. Khevsurian scorproba and Pshauri cacloba; Ethnography/Ethnology of Georgia, publishing house "Universal", Tbilisi. 2010, p. 348-355;
- Ioseliani, Kh. "About one aspect of scorproba", historical-ethnological research X, Ivane Javakhishvili Institute of History and Ethnology, Tbilisi, 2008, p. 32-37;
- Kiknadze, Z. Scorproba. Journal of "Iveria" Georgian-European Institute, Tbilisi-Paris 1992;
- Makalatia, S. Pshavi, publishing house "Nakaduli", Tbilisi, 1985;
- Makalatia, S. Khevsureti, publishing house "Nakaduli", Tbilisi 1984;
- Ochiauri, A. "White Collar and Khevsureti", Mnatobi, 1928. March, p. 200-204;
- Robakidze, Gr. "Engadi", writings, book 1, Giorgi Leonidze State Museum of Georgian Literature, Tbilisi 2012, p. 142-165
- Javakhishvili, M. "White Collar", works in seven volumes, Volume II, Publishing House "Saqartvelos macne" Vol. 2004, p. 545-687;
- Jinjikhadze, L. Engad by Grigol Robakidze, publishing house "Intellecti", Tbilisi 2004, pp. 3-86;

ივ.ჯავახიშვილის სახელობის
თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი,
საქართველო
gabunia.otari1@gmail.com

სემიტური *gmr* ფუძე-ძირის შესაძლო კავშირისათვის ქართველურ "ღმერთ" და "გმირ" ფუძეებთან

წინამდებარე სტატიაში მიმოვიხილავთ სემიტური *gmr* ფუძე-ძირის შესაძლო მიმართებას ქართველურ ენებში წარმოდგენილ სიტყვებთან: ღმერთი და გმირი. ნაშრომში მოცემულია სემიტურ ენებში, *gmr* ფუძე-ძირისაგან ნაწარმოებ სიტყვათა მნიშვნელობები და მათი შესაბამისი კონტექსტები. კონტექსტური, ფონეტიკური და სემანტიკური მოცემულობის გათვალისწინებით განხილულია სიტყვათა შესაძლო ეტიმოლოგიის ერთი ვერსია.

თავიდანვე დავაფიქსირებთ, რომ ჩვენი აზრით "ღმერთი" და "გმირი" ერთი ფუძიდან უნდა მომდინარეობდეს, რადგანაც ორივე მათგანი აღნიშნავს ვიღაც ისეთს, რომლის ძალმოსილებაც გაცილებით აღემატება ზოგადადამიანურს. ბუნებრივია ამ საერთო ფუძის სემანტიკური ჩაშლა შემდგომი პროცესების შედეგია.

მკითხველისთვის ცნობილია, რომ ქართულ ენაში ღიად დგას "ღმერთისა" და "გმირის" ეტიმოლოგიის საკითხი. სწორედ ამ ღიაობამ გაგვაბედვინა, არსებული მასალის გათვალისწინებით ჩაგვეტარებინა მცირე გამოკვლევა.

მივყვეთ თანმიმდევრობით და უპირველესად განვიხილოთ, თუ რა მოსაზრებები არსებობს ქართულ მეცნიერებაში "ღმერთის" ეტიმოლოგიასთან დაკავშირებით.

ქართველური

სარჯველაძე-ფეინრიხის ეტიმოლოგიურ ლექსიკონში სიტყვის ეტიმოლოგიური სურათი ერთობ მწირია. აქ წარმოდგენილია შეპირისპირება "ღმერთ-" ფუძისა მეგრულ "ღორონთ-" და ლაზურ "ღორმთ"-თან. უფრო კონკრეტულად, ლექსიკონი შემდეგ ინფორმაციას გვაწვდის:

ღმერთ- (<*ღმართ-უმლაუტის შედეგად) ძირს შეესატყვისება მეგრული **ღორონთ-**, ლაზური **ღორმთ-** და სვანური **ღერმეთ/ღერბეთ** (<*ღმართ-; ე ანაპტიქსური ხმოვანია). არ არის გამორიცხული **სიტყვის ქართულიდან სესხება**.

მეგრულისა და ლაზურისათვის კი ამოსავალია საერთოზნაური *ღმორთ-. მეგრულსა და ლაზურში მოხდა მ - რ > რ - მ მეტათეზისი; პირველ მარცვალში განვითარდა ხმოვანი, რომლის ტემბრი მომდევნო მარცვლის ხმოვნით არის შეპირობებული; მეგრულში მთანთ ასიმილაციის შედეგად. (Fähnrich, Sarjveladze 2000: 512-3).

ყველა ქართული ენის მასალა შეაპირისპირა როზენმა (Rosen 1845:33); კლიმოვმა საერთოქართველური ფუზე-ენისათვის აღადგინა *ღერმათ (ӘСКЯ, 202) და *ღრმათ- (Klimov 1998, 234). ნ.მარი აღადგენდა *ღარმათ- ფორმას (Mapp 1911, 110). ჰ. ფენრიხის აზრით, ამ ძირს შეიძლება დავუკავშიროთ, ხატის ენაში დადასტურებული **საღმურთობა/საღამურთობა**¹ ფუძეები (Fähnrich 1998). იგულისხმება ფშავში დადასტურებული დღესასწაული საღამურთობა, რომლის დასახელებაც უნდა ეყრდნობოდეს *ღამორთ (ან ღარომთ) ფუძეებს. სიტყვა "ღმერთისათვის" იგი ამოსავლად მიიჩნევს ფორმებს: "ღმერთ-, ღმურთ-, ღამურთ-" (Fähnrich 1998 Vgl. F/S/ S/ 396).

კლიმოვის (Klimov 1998, 234) აზრით იგი საერთოქართველური ძირია. ქართულ ფორმას ახასიათებს მეტათეზისი. იგი ეთანხმება ნ. მარის ფუძის შემდეგნაირად დაყოფას *ღრმ-ეთ-. არადამაჯერებლად

---

¹ ალ. ოჩიაურის ჩანაწერებით ირკვევა, რომ ფშავში გავრცელებული დღესასწაულის მართებული დასახელებაა "საღმურთობა" და არა "საღამურთობა". იგი მოდიოდა ამაღლების შემდეგ. იმართებოდა ფერხული და მღეროდნენ საგმირო სიმღერებს, რომელიც ხატებთან იყო დაკავშირებული. იხ. ოჩიაური ალ. ქართული ხალხური დღესასწაულები აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში. მეცნიერება. თბ. 1991 გვ. 26-28

მიიჩნევს ფუძის სპარსულ წარმომავლობას "აკურამაზდიდან" (ორმუზდ) (cf. Beiträge 28). ქართულ მეგრული ფუძეები შეუდარებია ცაგარელს (MЭ II, 34).

ეტიმოლოგიის გარკვევაში ვერ გვეხმარება ვერც თოფურია-ქალდანის სვანური ლექსიკონი (თოფურია, ქალდანი 2000: 1783-84): "ღერბეთ (-იმ \ ღერთაჲ შ, ღერთაჲლ) ბზ., ღერმეთ (ღერთემ, ღერთაჲლ ზს., ღერთაშ, ღერთაჲლ ლშხ.), ღერბეთ (-აჲლ \ ღერთაჲლ) ლნტ. -- ღმერთი" (შდრ. ჩუხუა 20)

სამწუხაროდ ბაქარ გიგინეიშვილის ეტიმოლოგიური ლექსიკონი დაუმთავრებელია. ქართველური კუთხიდან კი სხვა მასალა ჩვენთვის უცნობია.

რაც შეეხება სიტყვა **გმირს** მის ეტიმოლოგიაზე გაცილებით ნაკლები ცნობა გაგვაჩნია და შეიძლება ითქვას საკითხი აქაც ღიაა. გმირის შესახებ ცნობა დაცულია ქალდანის ლექსიკონში: სვანურში გგმრ (-იმ, -არ) ბქ., გმირ (-აჲლ ლნტ., -აჲლ ლშხ.) -- გმირი. გადატ. -- ძლიერი, ღონიერი. ეჯგუწარ ლასუჲ გუწამი, ერე სამ გგმრარდ სგა უწნდ გარ ანჯიდხ (ბქ. 257) -- ისეთი მძიმე იყო, რომ სამმა ძლიერმა (ვაჟკაცმა) ძლივს შემოიტანა. სი ჩუ ხი გმირ (ლნტ.) -- შენ კი ხარ გმირი (თოფურია, ქალდანი 2000 : 388).

სემიტური

ახლა კი განვიხილოთ სემიტურ ენაში დაფიქსირებული **gmr** ფუძე-ძირის საკითხი.

აქადურ ენაში **gmr** ფუძე-ძირი შეესატყვისება ზმნა *gamāru(m)*-ს და ნაწარმოებ ფორმებს *gamru*, *gamrūtu*, *gimirtu*, *gimrat*, *gimirti*, *gimratu*, *gimru* და ა.შ.¹

gamāru(m) როგორც არსებითი სახელი : "სისრულე, აბსოლუტური სისრულე". ხოლო *gamāru(m)* როგორც ზმნა :

---

¹ იხ. *gamāru(m)* შემდეგ ლექსიკონებში: CAD G(V) 24 etc ; CDA 88 etc ; ტატიშვილი 20 ; AHZ I 276 ; GOA 118 etc ასევე *gmr*-ს ფორმები CAD G(V) *gamru* - whole, complete, full, finished გვ. 37; *gamrūtu* - totality გვ. 39 ; *gimirtu*, *gimrat*, *gimirti* - totality, whole; main force (of an army); *gimratu* - totality (*gi-im-ra-tum* = MIN = pu-uḫ-ru (CT 18 21 Rm. 354:7)); *gimru* -1. totality, all; 2 universe გვ. 75-77

"გასრულება რაიმეს"; "სრულყოფა"; "ბოლოში მიყვანა - განადგურება" (CAD G(V) 24 etc).

თვალსაჩინოებისთვის განვიხილოთ მაგალითები:

ša imitta u šumēla gam-rat - "ის, რომელიც (ღვთაება იშთარი) მარჯვნივ და მარცხნით სუფევს (სიტყ. გარემოიცავს (სრულად))" CT 25 15 ii 7 (SB list of gods);¹

RN ... *ga-me-er kišād Puratti* - RN, "ის ვინც, სრულად განავრცო ძალმოსილება ევფრატის სანაპირო(ებ)ზე" (RA 33 49:7 cf. *kišād Purattim ig-mu-ur-ma* Syria 32 8 iv (jahdunlim)).

ga-mir emūqī gašrāti - (შამაში) აბსოლუტურ/სრულ ძალთა ძლევამოსილება (IR 29 i 14 (Šamši-Adad V; cd. Craig ABRT 1 29:4 და ასევე UR.MAḪ *ga-me-ir emūqī Gilg. VI 51*)²;

ga-mir šuluhī - "(მარდუქი) სრულად (აღმსრულებელი) შულუხუსი (საკულტო წესები)" (VAS 1 37:7).

kullat mātāti gu-um-mu-ra-ta (შენ) სრულიად ქვეყნიერების მომცველო (?)(KAR 32:28 (SB rel.); ajū arku ša ana šamē ēlū ajū rapšu ša KItim u₂-gam-me-ru - "ვინ არის მაღალი/გრძელი ზეცას ასაწვდენად, ვინ არის ფართო/განიერი ქვეყნიერების (სრულად) მოცვისთვის/მოსაცველად ? (KAR 96 r. 34).

გელბს ასეთი ფორმაც აქვს დაფიქსირებული ძველქადაურში *gamīrum* - "სრული, სრულყოფილი" (GOA 118 etc) .

ასევე სიტყვით გამოხატულია აბსოლუტურობა - მთელი ქვეყნიერება, მთელი სამყარო.

bēl gim-ri - (ენლილი) მეუფე (მთელი) ქვეყნიერების, (Hinke Kudurru i 2 (NB); *tupšar gim-ri* (ნაბუ) მწერალი (მთელი) ქვეყნიერების

---

¹ me.ri il₂.la.mu ki.a. ba.e.til : *tal-lak-tum* ša-qu-tum er-še-tu₂ gam-rat - my lofty stride encompasses the earth/nether world (ASKT p.128:61f.);

² nir gaba.til : *e-til ir-ta ga-mir* he is noble, proud (lit. full-chested) 4R 25 iii 46f. *ana ga-mir abāri umāšī umaššil* he made my strength like that of one who possesses full power (Bab. 7 pl. 12 r. 19 (Ludlul III));

(BBSt. No. 34:18 (SB); *la pāliḥ šar gim-ri* - (ის ვინც) არ ეთაყვანება მეფეს სამყაროსას/ქვეყნიერების (Winckler Sammlung 2 1:32 (Sar.));¹

და ბოლოს აღსანიშნავია *gamīrutu* - ზეადმატებული ძალმოსილება: მაგ. *ga-mi-ru-tam li-e-pu-uš* "სრულყოფილად/ზეადმატებულად (ზეადმატებული ძალმოსილების მქონედ) დაე იქმნას იგი" (LKA 35 r.6(lit.); *rubû [ga]-me-ru-tu ippuš* - "პრინცი აბსოლუტურ (ძალმოსილებას) იქმნს" (Boissie Choix 1 45:9 (SB ext.)).

ša tūb libbika lūpuš u dabāb [pī]ka lu-ug-mu-ur "რაიც საამო გულისა შენისა (იყოს) ვქნა მე და ჩვილი (სიტყ. საუბარი) პირისა შენისა მოვსპო მე (სიტყ. გავასრულო) (YOS 2 68:17 (OB let.)). ;

šumma LU₂ ... napšāte ig-mu-ur "უკეთუ კაცმა .... სიცოცხლე (სხვისი) მოსპო (სიტყ. გაასრულა)" KAV 2 ii 16 (Ass. Code B § 2);

šarru rabūtešu ina kakki i-gam-mar "მეფე დიდებულებს მისსა საჭურველით გაანადგურებს/მოსპობს/მოსხრავს" CT 39 29:30 (SB Alu) და ა.შ.

როგორც ვხედავთ აქადურ ენაში *gmr* ფუძე დაკავშირებულია "სისრულესთან, გასრულებასთან, სრულყოფილებასთან, ერთიანობასთან, სამყაროულ მთლიანობასთან" და ა.შ. თუმცა სიტყვას ასევე გააჩნია უარყოფითი გაგებაც. "რაიმეს გასრულება, ბოლოში მიყვანა" შესაძლოა დაკავშირებული იყოს "რაიმეს სრულ დანგრევა-განადგურებასთან" ანუ სიტყვა სემანტიკურად თუ შეიძლება ითქვას პოლარულია და მისი მეშვეობით შეგვიძლია როგორც დადებითი ისე უარყოფითი ასპექტების აღნიშვნა.²

---

¹ *ilat kal gim-ri* (VAS 1 78 r. 22 (Esarh.)); [mut[te'ir kullat gim-ri - he who direct the entire universre (PECT 6 pl. 2 K.8664:5 (SB rel.)).

² უფრო ფართოდ თუ შევხედავთ ამ საკითხს შეიძლება აღვნიშნოთ, რომ სიტყვის ბუნება გარკვეულ კავშირშია ღვთაებრივ ბუნებასთან. როგორც *gmr* ფუძე გამოხატავს აბსოლუტურად დადებითსა და უარყოფითს, ისე ღვთაებრივი ძალმოსილება შეიძლება იყოს სრულად დადებითი ან სრულად უარყოფითი (სადამსჯელო).

სხვა სემიტური ენები

ახლა კი თვალი გადავავლოთ *gmr* ფუძეს სხვა სემიტურ ენებში.

სირიულ არამეულში (Syrian Aramaic არამეული ენის სირიულ დიალექტში) დაფიქსირებულია ܓܡܪ *gmr* ძირი შემდეგ ფორმებში: პირველი, *gmar* - "სრულყოფა, გასრულება, გასრულყოფილება". მეორე *gmīrā* - "სრულყოფილი, სრული, დასრულებული" (Sokoloff 2009 : 240 etc).

ებრაულში ܓܡܪ *gmr* ძირი ასევე "გასრულებასთან, შესრულებასთან; სრულყოფასთან" არის დაკავშირებული (მაგ. ფს. 57:3 შდრ. ფს. 138:8)¹ და მას ასევე გააჩნია უარყოფითი "განადგურების" მნიშვნელობა (მკვლევართა ნაწილი რიგ კონტექსტში "შურისძიებადაც" თარგმნის სიტყვას) (Clines 1995 : ii 365).

მანდაურ ენაში² კი *gmr* ძირი ამ სახით შემორჩენილი არა გვაქვს, თუმც არის *gama* და *gamriiil* რომელთა კავშირი *gmr* ფუძე-ძირთან საეჭვოა.³ **gama** აღნიშნავს "გასაჭირს, საწუხარს" ხოლო **gamriiil** - ანგელოზს, მფარველს (DC 40 (angel-list) an angel. (Drower 1963 : 76).

უგარიტული ენა *gmr* ფუძე-ძირს გვთავაზობს მისგან ნაწარმოებ შემდეგ ერთეულებს (*gmrd, gmr(h)d, gmrn, gmrš, gmrt, mgmr, tgm, ygm*) [del olmo Lete, Sanmartín 2003 : 301-2) თავად *gmr* არს.სახელი (მამრ.) აღნიშნავს შემდეგს "რჩეული მეზობლი, მეომარი, გმირი".⁴

---

¹ ასევე იხ. Dahood M. - The root *GMR* in the Psalms, TS 14 (1953) 595-597

² მანდაურული რელიგიისა (მონოთეისტური და გნოსტიკური რელიგია) და საზოგადოების ენა. მასზე საუბრობს ირანის მოსახლეობის ძალზედ მცირე ნაწილი. წარმოადგენს არემული ენის განშტოებას და ნასაზრდოებია სპარსული გავლენით. მიეკუთვნება სამხრეთ-აღმოსავლურ არამეულ შტოს.

³ ჩვენი მწირი ცოდნის გამო მანდაურ ენაში, გადაჭრით ვერ ვამტკიცებთ მათ შორის რაიმე კავშირს. აქ გამოვდივართ სემიტურ ენათა ზოგადი კანონებიდან.

⁴ შდრ. ებრ. *gmr*, HaLOT 197f.; Akk, *gāmiru* AHW 278f., CAD G 34 ; არაბული *gammara* Lane 452sf; ეთიოპ. *gamara* CDG 194f. შდრ. Dahood ThS 14 1953 595ff. უგარიტულში ფუძე ასევე გვხვდება საკუთარ სახელებში: *gmrt* (GrOndahl PRU 77, 128) PN: a) 4.277:7; b) bn PN: 4.63 I 10; 4.368: 19; 4.377:18.; გმრ-ს საგანთა და ცხოველთა სახელებთან მიკუთვნების თაობაზე იხ. Sasson RSP 1 404; Van Zijl Baal 267f., 346f .

სხვა სემიტურ ენებში რაიმე არსებითს *gmr* ძირთან დაკავშირებით ვერ მივაგენით¹. თუმცა ქვემოთ გთავაზობთ უგარიტულ ლიტერატურაში დაცულ საინტერესო ცნობებს.

დამატებითი ცნობები უგარიტული ლიტერატურიდან

აქ განვიხილავთ მონაცემებს კორპელის ნაშრომიდან (Korpel 19990) უგარიტულ ენაში დაფიქსირებულ ღვთაებათა შესატყვისების შესახებ.

უგარიტული სიტყვა *gmr* ტექსტებში ასევე გვხვდება "სრული განადგურების" დატვირთვითაც და ასახულია ღვთაებათა ეპითეტებში. კერძოდ, უგარიტული პანთეონის ერთ-ერთი მთავარი ღვთაება მოთუ (KTU 1.82:6), რომელიც გვევლინება სიკვდილის მეუფედ, ძირითადად უარყოფით ასპექტში აღიქმებოდა და ეს ლოგიკურიცაა, რადგან ღვთაება ადამიანთა (ძირითადად სნეულთა) მოსხვლა-განადგურებას განაგებდა (KTU 1.6:V.24f).

უგარიტული მითოლოგიის გავრცელებული მოტივის მიხედვით, ბაალის (Ba'lu - ადადის პროტოტიპი) ზეობის ხანაში ადამიანები ძალზედ ჯანმრთელები გახდნენ, რის გამოც ღვთაება მოთუს შემოაკლდა საკვები, ამიტომაც იგი უჩივის ბაალს, რომ "მისი ყელი მოისაკლისებდა ადამიანებს, რომლებიც სამყაროს სიმრავლეს წარმოადგენდნენ" (KTU 1.6:II.17ff.). საბოლოოდ დაითანხმებს კიდევ მას ("როგორც ბატკანს ისე გახდის მას") და გაანადგურებს ადამიანთა გარკვეულ რაოდენობას.

იკონოგრაფიული თვალსაზრისით, მოთუს აქვს სკიპტრა, მაგრამ "სამართლიანობის სკიპტრის" მაგივრად ცალ ხელში უჭირავს ჟამიანობის (დანაკარგის) [tkl] ხოლო მეორეში ქვრივობის ატრიბუტები ['ulmn], სწორედ ამ გამანადგურებელი ძალის გამო, ღვთაება მოთუს

---

¹ დამატებითი ინფორმაციისთვის დავძენთ, რომ ბარვარის ახალ-არამეული დიალექტში *gmr* ძირი გასულია "თრიმვლა; მოკუმშვა, მოჭერა" მნიშვნელობებით. იხ. Khan G. The Neo-aramaic Dialect of Barwar V.1. (Handbook of Oriental Studies. The Near and Middle East. V.96) BRILLEIDEN. BOSTON. 2008 p. 1126

ეპითეტი იყო "გამანადგურებელი" [*gmr l'imm*]¹. ჟამიანობის დროს მიიჩნეოდა, რომ მოთუ მძლავრობდა ბაალზე.²

იმავე ლიტერატურაში *gmr* მეორე მნიშვნელობითაც გვხვდება, რაც არ უნდა გაგვიკვირდეს. ჩვენ უკვე ვახსენებთ *gmr*-ს სემანტიკის პოლარული ბუნება.

ბაალი (Ba'lu) უგარიტულ სტელებში ხშირად ასახულია როგორც ფეხზე მდგომარე მეომარი, რქოვანი ჩაფხუტით, ხმლით თეძოზე, მარჯვენა ხელში ზეადმართული სკიპტრით და მარცხენაში უჭირავს მომარჯვებული მეხი შუბის დაბოლოებით. რელიგიურ ლიტერატურაში კი ასევე გვხვდება შესაბამისი აღწერილობები. მას ხშირად უწოდებენ "მარდ მებრძოლს" [mhr] (KTU 1.10:I.11.) და "რჩეულ მეომარს, გმირს, საუკეთესო მებრძოლს" [gmr].³

ჩვენ ზევით ვნახეთ, რომ მოთუსაც უწოდებდნენ [gmr]-ს მხოლოდ უარყოფითი მნიშვნელობით (გამანადგურებელი *gmr l'imm*), ბაალთან მიმართებაში კი ეს სიტყვა დადებითი აქცენტით გვხვდება (ეპითეტში)⁴.

ძალზე საინტერესოა ისიც, რომ მართალია ჩვენ არ მოგვეპოვება იაჰვეს არანაირი გამოსახულება, თუმცა ძველი აღთქმა მას ასევე აღწერს ძლიერ, გამბედავ მეომრად (მსგავსად ბაალისა) . ჩვენ ვიცით, რომ იაჰვეც აღჭურვილია მუზარადით, აბჯრით, მშვილდით, ისრებით და ისიც ატარებს ეტლსა და ცხენებს⁵ და რაც მთავარია, მასაც უწოდებენ მეომარს [yš mlhmh/wt]⁶ და გმირს [gbwr]¹ .

¹ KTU 1.6:VI.6 Cf. M. Dijkstra, J.C. de Moor, "Problematical Passages in the Legend of Aqhātu," *UF* 7 (1975) 214; *ARTU*, 96, n.468. ; იხ. ასევე Korpel *op.cit.* 350

² ყოველივე ამის შესახებ შეგიძლიათ იხ. Korpel M.C.A., *A Rift in the Clouds, Ugaritic and Hebrew Descriptions of the Divine* (UBL 8) Ugaritic-Verlag. Münster 1990 გვ. 306 - 307 ; ასევე შენ. 699 ; თქმულება მოთუსა და ბაალის დაპირისპირების შესახებ გვ. 504.

³ ბაალის სახელთან/ტიტულთან დაკავშირებით "(რჩეული) მებრძოლი" : *hwt gmr hd* - "სიტყვა (რჩეული) მებრძოლისა" იხ. Coopers RSP 3 444f. DN, 1.2. I 46.

⁴ Korpel M.C.A., *A Rift in the Clouds, Ugaritic and Hebrew Descriptions of the Divine* (UBL 8) Ugaritic-Verlag. Münster 1990 გვ. 497; Dietrich M., Loretz O., *Ring und Laufen als Sport in Ugarit.* *UF* 19 (1987) 21.

⁵ Korpel : 507 (იხ. 3.5.1.2) ;

⁶ Korpel : 544

უგარიტულ ტექსტებში ასევე დაფიქსირებულია შემდეგი ეპითეტი (*gmr hd*) ღვთაება ჰადუს მიმართ, რომელიც ღვთაება ბაალის ალტერნატიული სახელია (Rahmouni 2008: 147-149).

xxx]šm_ . hwt . *gmr* [.] *hd* . (. . .)

"(...) ისმინე სიტყვა(ნი) გამანადგურებელი(?) ჰადუსი" (KTU² 1.2:I:46)²

თუმცა ზოგიერთი მკვლევარი მონაკვეთს თარგმნის შემდეგნაირად "შურისმაძიებელი ჰადუ", "რჩეული მებრძოლი ჰადუ"³. *gmr* ძირი ხშირად გვხვდება ღვთაება Haddu-ს თეოფორულ სახელებში და მას ყოველთვის მსგავსი სემანტიკა გააჩნია.⁴

malku=šarru

აღსანიშნავია, რომ აქადურ სინონიმთა კორპუსში (**malku = šarru**)⁵ დაფიქსირებულია *gmr* ფუძე: *gāmīru* = [ā]biku, šargānu* (Malku I 49 rr): სადაც šargānu აღნიშნავს "ძღვევამოსილს, გულადს" (CAD XVI Š : 61; სინონიმებია *šar-ga-nu*, *dan-dan-nu*, *ur-na-tum*, *kiš-šu* = *dan-nu* Malku I 33 ff.)⁶, რაც სემანტიკურად ახლოა უგარიტულ-ებრაულ *gmr* სთან "ღვთაებები, როგორც მეომრები, მებრძოლი". რაც შეეხება [ā]biku-ს მისი მნიშვნელობა უცნობია

---

¹ რიცხ. 21:14

² Rahmouni A. (trans. J.N. Ford) Divine Epithets in the Ugaritic Alphabetic Texts (Handbook of Oriental Studies. The Near and Middle East. V.93) BRILLEIDEN. BOSTON. 2008 გვ. 147-149

³ Rahmouni 2008: 147 შენ. 3

⁴ იხ. *ga-mi-rad-du* PTU, 128; Sivan (1984), 220. ასევე Smith, UBC I, 313-314 = DULAT, 301.

⁵ Hruša Iv. Die akkadische Synonymenliste malku = šarru. Eine Tetedition mit übersetzung und Kommentar. AOAT 50. 2010

⁶ ასევე დაფიქსირებულია შემდეგი მონაცემი თუმცა იგი, ამ შემთხვევაში, ნაკლებად გვანტერესებს: *surummu* = *erri/errū gamerti* - "შიგნეული, ნაწლავებია(?)" (Malku V 14 r.); ასევე იხ. JAOS 83 (1963) 425 : 49

ლექსიკონებში, თუმცა ლოგიკურად ისიც იმავე სემანტიკას უნდა ატარებდეს¹.

დასკვნა

საერთო ჯამში, ჩამოთვლილი მონაცემები გვარწმუნებს, რომ შესაძლოა სემიტურ *gmr* ფუძე-ძირს ნამდვილად ჰქონდეს კავშირი ქართულ "ღმერთ" და "გმირ" ფუძეებთან.

როგორც ცნობილია, ქართულში "ღმერთის" დარად, ღიად დგას სიტყვა "გმირის" ეტიმოლოგიის საკითხიც. ბაქარ გიგინეიშვილი თავის ეტიმოლოგიურ ლექსიკონში აღნიშნავს, რომ ქართულში **გმირის** მნიშვნელობის ევოლუციის ძირითადი ხაზია გეზი ფიზიკური ძლიერებიდან სულიერი ძლიერებისაკენ, ანუ ძვ. ქართულში იგი უპირველესად აღნიშნავდა "ფიზიკურად და აღნაგობით ძლიერს" სამ. ქართ. "მამაცს, ძლიერს", ახ. ქართულში კი " მამაცი, თავდადებული." (გიგინეიშვილი 2016 : 89)

სამეცნიერო წრეებში გავრცელებული მოსაზრების მიხედვით, რომ "გმირი" ქართულში "კიმირიდან" ანუ კიმერიელებისაგან მივიღეთ ჩვენ არ გვეჩვენება დამაჯერებლად. როგორც ვნახეთ სემიტურ ენებში *gmr* ფუძე-ძირი ხშირად "მეომარს", "საომარ მოქმედებას" გამოხატავს და ვფიქრობთ სწორედ სემიტური სამყაროდან უნდა შემოსულიყო ჩვენთან ეს სიტყვა. რაც შეეხება კიმერიულ ვერსიას, ამ მოსაზრების მომხრენი ძირითადად გამოდიან იქიდან, რომ მომთაბარე კიმერიელებმა, ჩრდილოეთიდან სამხრეთის მიმართულებით, გადაიარეს ქართველური განსახლების ტერიტორიებზე. თუმცა ბოლოდროინდელი კვლევების მიხედვით დგინდება, რომ ეს არ შეესაბამება სინამდვილეს და კიმერიელებს არ გადმოულახავთ კავკასიონის ქედი და საერთოდაც, მათ არ უცხოვრიათ ჩრდილო კავკასიასა თუ შავიზღვისპირეთში.²

---

¹ თუმცა საყურადღებოა *abāku* რომლის მნიშვნელობებია "გაგზავნა; გაძლოლა (ცხოველების (მაგ. ფარის), პატიმრების ა.შ.); წასხმა (ტყვეთა თან გამორეკვა); ამოყირავება, გადატრიალება რაიმესი იხ CAD A1 : 3- 9;

² ჩვენ ამ საკითხზე ვამზადებთ გამოკვლევას და მას მოკლე ხანში მივაწვდით მკითხველს. ამასთან დავძენთ შემდეგს - არ გვეჩვენება ლოგიკურად არც ის ფაქტი, რომ ქართველური მოდგმის ხალხს, რომელთაც თითქოს

შესაჯამებლად კვლავ გავიმეორებთ ჩვენს ამოსავალს: ქართველურში სიტყვა "გმირი" და "ღმერთი" ერთი ფუძიდან უნდა მომდინარეობდეს. მით უმეტეს, ფონეტიკური თვალსაზრისით გღ არ არის უცხო ქართველური ენებისთვის.

gmr ფუძე-ძირი უკავშირდება "გასრულებას, სრულყოფას". მისი უცნაური, "პოლარული სემანტიკა", ასევე მრავალი დაფიქსირებული შემთხვევა თეოფორულ სახელებსა და ღვთაებრივ ეპითეტებში, გვაძლევს საშუალებას ვიფიქროთ, რომ მას ნამდვილად აქვს კავშირი სიტყვა "ღმერთთან". ასევე სემიტური *gmr* აღნიშნავს რა "განადგურებას", რიგ შემთხვევაში კი ითარგმნება როგორც "მებრძოლი, მეომარი, რჩეული მებრძოლი, ძლიერი, გულადი" - სავსებით საკმარის პირობას ქმნის ქართულში სიტყვა "გმირთან" შესაძლო კავშირის გამოსაძიებლად. ამასთან ჩვენ გვაქვს ენაში შემორჩენილი მრავალი სიტყვა, რაც ახლოს დგას *gmr* და მისგან ნაწარმოებ ფორმებთან *gimirtu.gimratu* და სხვა. ქართულში ასეთი სიტყვებია "ღმრთის, ღმრთისავარი (საკ.სახელი)". აღსანიშნავია სიტყვა "განგმირვა" რისი მნიშვნელობაც ზუსტად იმეორებს სემიტურისას: "განადგურება". (განგუმერვა, განგმირვა - გახვრეტა შუბით, ხანჯლით და მისთ (იოანე 19, 34). სიტყვა ფონეტიკურად და სემანტიკურად ძალზე ახლოს დგას სემიტურ *gmr*-სთან. აღარაფერს ვამბობთ თავად "გმირ-" ფუძეზე.

დასკვნის სახით ვიტყვით, რომ მართალია არსებული მონაცემების გათვალისწინებით საკითხი კვლავ სადაო, თუმცა მასალის ამგვარი დალაგება და შედარება მეტ შესაძლებლობას იძლევა საპაექროდ.

ბიბლიოგრაფია

Black J, Georeg A, Nicholad P., A Concise Dictionary of Akkadian2., Santag - Arbeiten und Untersuchungen zur Keilschriftkunde (V), Harrasowitz Verlag. Wiesbaden. 2000

Dahood M. - The root GMR in the Psalms, TS 14 (1953) 595-597

კომერიელებთან სასტიკი მარცხი და სიმწარე განუცდიათ, სწორედ მათგან შეესიტყვებინოს იმგვარი დადებითი ეპითეტი როგორც "გმირია".

Dictionary of the Ugaritic Language in the Alphabetic Tradition Third Revised Edition. 2 volumes. By del Olmo Lete, Gregorio and Sanmartín, Joaquín. Translated and Edited by Watson, Wilfred G. E.. Leiden: Brill, 2015

Dietrich M., Loretz O., Ringen und Laufen als Sport in Ugarit. *UF* 19 (1987) 21.

Dijkstra M., de Moor J.C., "Problematical Passages in the Legend of Aqhātu," *UF* 7 (1975) 214; *ARTU*, 96, n.468. ; ob. სბჯჯ Korpel *op.cit.* 350

Fähnrich H., Kartwelischer Wortschatz, VI: Georgica, 21, Konstanz 1998

Fähnrich H., Sarjveladze S., Etimological Dictionary of the Kartvelian Languages. Tbilisi. 2000

G. Klimov, Etymological Dictionary of the Kartvelian Languages, Berlin New York, 1998

Gelb Ignace J., Glossary of Old Akkadian . Chicago 1957

Gelb, Ignace J., et al. 1956–2010. The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago. 21 vols. Chicago: The Oriental Institute of the University of Chicago.

Gesenius, Wilhelm, and Samuel Prideaux Tregelles. 1957. Gesenius' Hebrew and Chaldee lexicon to the Old Testament scriptures. Grand Rapids: Eerdmans.

Hruša Iv. Die akkadische Synonymenliste malku = šarru. Eine Tetedition mit übersetzung und Kommentar. AOAT 50. 2010

Khan G. The Neo_aramainc Dialect of Barwar V.1. (Handbook of Oriental Studies. The Near and Middle East. V.96) BRILLEIDEN. BOSTON. 2008

Korpel M.C.A., A Rift in the Clouds, Ugaritic and Hebrew Descriptions of the Divine (UBL 8) Ugaritic-Verlag. Münster 1990

Rahmouni A. (trans. J.N. Ford) Divine Epithets in the Ugaritic Alphabetic Texts (Handbook of Oriental Studies. The Near and Middle East. V.93) BRILLEIDEN. BOSTON. 2008

Rosen G. über die sprache der lasen Rosen 1845

Smith M.S., Wayne T.P., The Ugaritic Baal Cycle V. II. Supplements to Vetus Testamentum V. 114., BRILL. Leiden. 2009

Soden W.von., Akkadisches Handwörterbuch Wiesbaden 1972

Sokoloff M. A Syriac Lexicon. Eisenbrauns. Winona Lake, Indiana 2009

The Sumerian Dictionary of the University Museum of the University of Pennsylvania (Philadelphia 1984 ff.)

А. Цагарели, Мингрельские этюды, вып. II., Опыт фонетики мингрельского языка, С.-Пб. 1880.

Н. Март, Еще о слове «челеби» ЗВОРАО, т. XX (Записки Восточного отделения Российского археологического общества) 1911

აბულაძე ი. ძველი ქართული ენის ლექსიკონი., მეცნიერება, თბ., 1973
გიგინეიშვილი ბ., ქართული ენის ისტორიულ-ეტიმოლოგიური ლექსიკონი., თბ. 2016

თოფურია ვ., ქალდანი მ. სვანური ლექსიკონი. თბილისი 2000

ოჩიაური აღ. ქართული ხალხური დღესასწაულები აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში. მეცნიერება. თბ. 1991

ფეინრიხი ჰ., სარჯველაძე ზ., ქართველურ ენათა ეტიმოლოგიური ლექსიკონი, სულხან-საბა ორბელიანის სახელობის თბილისის სახელმწიფო პედაგოგიური უნივერსიტეტის გამომცემლობა. თბილისი 2000²

ჩუხუა მ. ქართველურ ენა-კილოთა შედარებით ლექსიკონი. თბილისი 2000-2003

Semitic *gmr* For the possible root-root connection with Georgian "god" and "hero" stems

In the present article, we will review the possible relationship of the Semitic *gmr* root with the words presented in the Georgian languages: god and hero. In the work, the meanings of the words derived from *the gmr* root in Semitic languages and their respective contexts are given. One version of the possible etymology of the words is considered, taking into account the contextual, phonetic and semantic conditions.

We will state from the beginning that, in our opinion, "God" and "Hero" must come from the same root, because both of them refer to someone whose power is much greater than that of the common man. Naturally, the semantic disruption of this common base is the result of further processes.

Readers know that the issue of etymology of "God" and "Hero" is open in the Georgian language. It is this openness that made us dare to conduct a little research on the available material.

Let's follow in sequence and first of all consider what opinions exist in Georgian science regarding the etymology of "God".

Georgian

Sarjveladze - Feinrich's etymological dictionary is scarce. Here is presented the opposition of the base " **God-**" with the Greek " **pig-** "

and With lazure " **Ghormot** ". More specifically, the dictionary provides the following information:

God - (< * **ghart** - as a result of umlaut) root corresponds to Megrian **ghoront** -, Lazur **ghormo** - and Svanic **ghermet** / **gherbet** (< * **ghart** -; e is anaptyxic vowel). It is possible to borrow the word from Georgian.

For Megruli and Lazuri, the starting point is a common goal * **By God** -. **M - R > R - M** metathesis occurred in Megrul and Lazuri ; A vowel has developed in the first syllable, the timbre of which is determined by the vowel of the next syllable; As a result of the assimilation of **Mt > Nt** in Megruli. (Fährnich, Sarjveladze 2000: 512-3).

Rosen compared all Georgian language materials (Rosen 1845:33). Klimov restored * **ghermat** (ECKЯ, 202) and * **deep** - (Klimov 1998, 234) for the common Georgian language. N. Mar restored the form * **gharmat** (Mapp 1911, 110). H. According to Fährnich, this root can be connected to **the divinity / bat roots** ¹attested in Khata language (Fährnich 1998). It refers to the confirmed holiday in Pshav, Saghaurtoba, whose name must be based on the * **ghamort** (or **gharomt**) stems. He considers the word "for God" to be the origin of the forms: "God-, god-, bat- " (Fährnich 1998 Vgl. F/S/ S/ 396).

Klimov (Klimov 1998, 234), it is a common Georgian root. The Georgian form is characterized by metathesis. He agrees with N. To divide the stem of Mari as follows * **rpm -et-**. He considers the Persian origin of the root from " Ahuramazd " (Ormuzd) unconvincing (cf.

---

¹ al. According to Ochiauri's records, it is clear that the correct name of the holiday common in Pshav is " Sagmurtoba " and not " Sigmurtoba ". It was coming after the Ascension. Ferkhuli was held and heroic songs related to icons were sung. see Ochiauri al. Georgian folk holidays in the mountains of Eastern Georgia. Science. Tb. 1991 p. 26-28

Beiträge 28). Georgian Megrian bases are compared to Tsagareli (ME II, 34).

Even Topuria-Kaldan's Svan dictionary does not help us in clarifying the etymology (Topuria, Kaldan 2000: 1783-84): " Ghe^ˉrbet (-ish \ gherta^ˉ Sh, gherta^ˉ l) bz., ghermet (ghertem, gherta^ˉ l ZS., Ghertash, Ghertal lshkh.), gherbet (- a^ˉ l \ gherta^ˉ l) lnt. -- God" (cf. Chukhua 20)

Unfortunately, Bakar Gigineishvili's etymological dictionary is unfinished. Other material from the Georgian side is unknown to us.

As for the word **hero**, we have much less information on its etymology, and it can be said that the issue is still open here. Information about the hero is preserved in the Chaldan dictionary: in Svanur რგმრ (-ish, - a^ˉ p) Bk., гмир (- a^ˉ л lnt., -al lshkh.) -- hero. Gat. -- strong, strong. E^jgu^ˆ a^ˉ r Lasu^ˆ Gu^ˆ a^ˉ mi, ere sam g^g mra^ˉ rd sga u^ˆ end gar ankhidkh (Bk. 257) -- it was so heavy that three strong (valiant men) could hardly bring it. Si chu khi hero (Lnt.) -- You are a hero (Tofuria, Kaldani 2000: 388).

Semitic

Now let us consider the issue of **gmr** stem-stem found in Semitic languages.

In Akkadian, the root *gmr* corresponds to the verb *gamāru* (*m*) and the derived forms *gamru*, *gamrūtu*, *gimirtu*, *gimrat*, *gimirti*, *gimratu*, *gimru*, ¹etc.

---

¹see *gamāru* (*m*) in the following dictionaries: CAD G(V) 24 etc ; CDA 88 etc.; Tatishvili 20; AHZ I 276; GOA 118 etc also forms of *gmr* CAD G(V) *gamru* - whole, complete, full, finished p. 37; *gamrūtu* - totality p. 39; *gimirtu*, *gimrat*, *gimirti* - totality, whole ; main force (of an army); *gimratu* - totality (*gi-im-ra-tum* = MIN = pu-u ḫ -ru (CT 18 21 Rm. 354:7)); *gimru* -1. totality, all ; 2 universe p. 75-77

gamāru (m) as a noun: "completeness, absolute completeness".
and *gamāru (m)* as a verb: "to do something"; "perfection"; "Bringing to the end - destruction" (CAD G(V) 24 etc).

Let's consider examples for visibility:

ša *imitta u šumēla gam-rat* - "He who (the deity Ishtar) reigns with his right and left (lit. surrounds (completely))" CT 25 15 ii 7 (SB list of gods)¹

RN... *ga-me-er kišād Puratti* - RN, "he who has fully extended his power to the bank(s) of the Euphrates" (RA 33 49:7 cf. *kišād Purattim ig-mu-ur-ma* Syria 32 8 iv (jahdunlim)).

ga-mir emūqī gašrāti - (in Shamash) the power of absolute/complete powers (IR 29 i 14 (Š amši-Adad V; cd. Craig ABRT 1 29:4 and also UR.MA H *ga-me-ir emūqī Gilg. VI 51*)²

ga-mir šulu ḥḥ ī - " (Marduk) fully (implementing) Shulukhus (cult rules)" (VAS 1 37:7).

kullat mātāti gu-um-mu-ra-ta (you) All-encompassing (?) (KAR 32:28 (SB rel.); ajû arku ša ana šamê ēlû aju Rapšu ša KI- tim u 2 -gam-me-ru - "Who is tall/long to reach the heavens, who is wide/wide to (completely) embrace/ wear the world ? (KAR 96 r. 34).

Gelb has such a form recorded in Old Akkadian *gamīrum* - "complete, perfect" (GOA 118 etc).

The word also expresses absoluteness - the whole world, the whole universe.

bēl gim-ri - (Enlil) lord of (the whole) world, (Hinke Kudurru i 2 (NB); *tupšar gim-ri* (Nabu) the writer of (the whole) world (BBSt.

---

¹ me.ri il 2.la.mu ki.a. ba.e.til : *tal - lak -tum* ša - qu -tum er- š e-tu 2 gam-rat - my lofty stride encompasses the earthe /nether world (ASKT p.128:61f.);

² nir gaba.til : *e- til ir -ta ga-mir* he is noble, proud (lit. full-chested) 4R 25 iii 46f. *ana ga-mir abāri umāšī umaššil* he made my strength like that of one who possesses full power (Bab. 7 pl. 12 r. 19 (Ludlul III));

No. 34:18 (SB); *la pāli ḥ šar gim-ri* - (He who) does not worship the king of the world (Winckler Sammlung 2 1:32 (Sar.));¹

And finally, *gamīrutu* - superior strength: eg. *ga-mi-ru-tam li -e-pu - uš* "perfectly/exceedingly (with superior power) let him be created" (LKA 35 r.6(lit.); *rubû [ga]- me-ru-tu ippuš* - "the prince creates absolute (power) " (Boissie Choix 1 45:9 (SB ext.)).

ša ṭ ū b libbika Lipuš u dabāb [pī] ka lu-ug-mu-ur " I will do whatever pleases your heart, and I will put an end to the complaint of your mouth (YOS 2 68:17 (OB let.)). ;

šumma LU 2... napšāte ig-mu-ur "than a man.... took (another's) life " KAV 2 ii 16 (Ass. Code B § 2);

šarru ra b ūtešu ina kakki i- gam - mar "The king will destroy the nobles with his armor " CT 39 29:30 (SB Alu) etc.

As we can see in the Akkadian language, the root *gmr* is related to " completeness, completion, perfection, unity, universal integrity" and so on. However, the word also has a negative meaning. "Completing something, bringing it to the end" may be related to "complete destruction-destruction of something", that is, the word is semantically polar, and through it we can indicate both positive and negative aspects.²

Other Semitic languages

Now let's take a look at the *gmr* stem in other Semitic languages.

---

¹ *ilat cal gim-ri* (VAS 1 78 r. 22 (Esarh.)); [mut [te'ir kullat gim-ri - he who direct the entire universe (PECT 6 pl. 2 K.8664:5 (SB rel.)).

²If we look at this issue more broadly, we can note that the nature of the word has a certain connection with the divine nature. Just as the root *gmr* expresses absolutely positive and negative, so divine power can be completely positive or completely negative (punitive).

In Syrian Aramaic (Syrian Aramaic in the Syrian dialect of the Aramaic language) is recorded as **ܩܡܪ** *gmr* root in the following forms: first, *gmar* - "to complete, to complete, to complete ". Second *gmīrā* - "perfect, complete, finished" (Sokoloff 2009: 240 etc).

in Hebrew finish The root *gmr* is also related to "completion, fulfillment; perfection" (eg Ps. 57:3 cf. Ps. 138:8) ¹and it also has the negative meaning of "destruction" (some researchers translate the word as "revenge" in some contexts) (Clines 1995: ii 365).

In the Mandaic language ², we do not have the root *gmr* preserved in this form, although there are *gama* and *gamriiil* whose connection with the root *gmr* is doubtful.³ **gama** denotes "trouble, sorrow" and **gamriiil** - angel, guardian (DC 40 (angel-list) an angel _ (Drower 1963: 76).

Ugarit The *gmr* root language offers the following units derived from it (*gmr*d,*gmr* (h)d, *gmr*n, *gmr*š, *gmr*t, *mgmr*, *tgmr*, *ygmr*) [del olmo Lete, Sanmartín 2003 : 301-2) itself *gmr* The noun (masculine) denotes the following "chosen fighter, warrior, hero".⁴

---

¹see also Dahood M. - The root *GMR* in the Psalms, TS 14 (1953) 595-597

² The language of Mandaean religion (monotheistic and Gnostic religion) and society. It is spoken by a very small part of the Iranian population. It is a branch of the Aramaic language and is influenced by Persian. Belongs to the South-Eastern Aramaic branch.

³Due to our limited knowledge of the Mandaic language, we cannot conclusively prove any connection between them. Here we depart from the general laws of Semitic languages.

⁴cf. Hebrew _ *gmr*, HaLOT 197f.; Akk, *gāmiru* AHW 278f., CAD G 34; Arabic *ḡammara* Lane 452sf; Ethiopia. *gamara* CDG 194f. cf. Dahood ThS 14 1953 595ff. In Ugaritic the stem is also found in proper names: *gmrt* (GrOndahl PRU 77, 128) PN: a) 4.277:7; b) bn PN: 4.63 I 10; 4.368: 19; 4.377:18.; Regarding the attribution of *GMR* to the names of objects and animals, see Sasson RSP 1 404; Van Zijl Baal 267f., 346f.

In other Semitic languages, we could not find anything significant about the ¹*gmr* root. However, below we offer interesting references preserved in Ugaritic literature.

Additional references from Ugaritic literature

Here we discuss data from Korpel's work (Korpel 19990) on deity correspondences recorded in the Ugaritic language.

The Ugaritic word *gmr* is also found in the texts with the meaning of "complete destruction" and is reflected in epithets of deities. In particular, one of the main deities of the Ugaritic pantheon, Motu (KTU 1.82:6), who appears as the ruler of death, was perceived mainly in a negative aspect, and this is logical, because the deity presided over the slaughter and destruction of people (mainly the sick) (KTU 1.6:V.24f).

in Ugaritic mythology, during the age of Baal (Ba'lu - the prototype of Adad), people became very healthy, which is why the deity Motu Food is scarce, so he complains to Baal that "his throat would be cut off from men who were the multitude of the world" (KTU 1.6:II.17ff.). In the end, he will even agree with him ("he will make him like a lamb") and destroy a certain number of people.

Iconographically, Motu has a scepter, but instead of a "scepter of justice" he holds in one hand the attributes of temporality (loss) [*t kl*] and in the other the attributes of widowhood [' *ulmn*], precisely because of this destructive power, the deity Motu's epithet was **"the**

---

¹For additional information, we will find that in Barwari New-Aramaic dialect, the root *gmr* has gone with the meanings " to trim ; to squeeze, to squeeze". see Khan G. The Neo_aramaic Dialect of Barwar V.1. (Handbook of Oriental Studies. The Near and Middle East. V.96) BRILLEIDEN. BOSTON. 2008 p. 1126

destroyer" [*gmr l'imm*] ¹. At the time, it was believed that Motu had power over Baal.²

In the same literature *gmr* It is also found in the second meaning, which should not surprise us. We have already mentioned the polar nature of *gmr* 's semantics.

Baal (Ba'lu) is often depicted in Ugaritic stelae as a standing warrior, wearing a horned helmet, sword on hip, upraised scepter in right hand, and holding a victory mace at the end of a spear in his left. There are corresponding descriptions in religious literature. He is often referred to as "man of war" [*mhr*] (KTU 1.10:I.11.) and "chosen warrior, hero, best fighter" [*gmr*].³

We saw above that Motu was also called [*gmr*] only with a negative meaning (the destroyer *gmr l'imm*), and in relation to Baal, this word is found with a positive accent (in the epithet) ⁴.

It is also very interesting that although we do not find any image of Yahweh, the Old Testament also describes him as a strong, courageous warrior (similar to Baal). We know that Yahweh is also equipped with a helmet, armor, bow, arrows, and he also drives a chariot and horses ⁵, and most importantly, he is also called a warrior [' *yš ml h mh / wt*] ⁶and hero [*gbwr*] ⁷.

---

¹KTU 1.6: VI.6 Cf. M. Dijkstra, JC de Moor, " Problematical Passages in the Legend of Aqḥ â tu," *UF* 7 (1975) 214; *ARTU*, 96, n.468. ; see also Korpel *op.cit.* 350

² You can see all about this. Korpel MCA, A Rift in the Clouds, Ugaritic and Hebrew Descriptions of the Divine (UBL 8) Ugaritic-Verlag. Münster 1990 p. 306 - 307; also you 699; The story about the confrontation between Motu and Baal p. 504.

³ Regarding Baal's name/title "(chosen) warrior" : *hwt gmr hd* - "Word of (chosen) fighter" see Coopers RSP 3 444f. DN, 1.2. I 46.

⁴ Korpel MCA, A Rift in the Clouds, Ugaritic and Hebrew Descriptions of the Divine (UBL 8) Ugaritic-Verlag. Münster 1990 p. 497; Dietrich M., Loretz O., Ringen und Laufen als Sport in Ugarit. *UF* 19 (1987) 21.

⁵ Korpel : 507 (see 3.5.1.2);

⁶ Korpel : 544

⁷ no. 21:14

The following epithet is also recorded in the Ugaritic texts (*gmr hd*) to the deity Hadu, which is an alternative name for the deity Baal (Rahmouni 2008: 147-149).

xxx] šm _ . h wt. *gmr* [.] *hd*. (...)

"(...) hear the word(s) of the Destroyer(?) Hadus " (KTU 2 1.2:I:46)¹

However, some researchers translate the passage as follows: "Avenging Hadu ", "Chosen fighter Hadu " ². The root *gmr* occurs frequently in the theophoric names of the deity Haddu, and always has similar semantics.³

malku = šarru

It is worth noting that in the corpus of Akkadian synonyms (*malku* = *šarru*) ⁴*gmr* root is recorded : *gāmiru* = [ā] *biku*, *šargānu* * (Malku I 49 rr): where *šargānu* means "powerful, brave" (CAD XVI Š : 61; synonyms are *šar-ga-nu*, *dan-dan -nu*, *ur-na-tum*, *kiš-šu* = *dan-nu* Malku I 33 ff.) ⁵, which is semantically close to the Ugaritic -Hebrew *gmr* "deities as

¹ Rahmouni A. (trans. JN Ford) Divine Epithets in the Ugaritic Alphabetic Texts (Handbook of Oriental Studies. The Near and Middle East. V.93) BRILLEIDEN. BOSTON. 2008 p. 147-149

² Rahmouni 2008: 147 you. 3

³see *ga-mi-rad-du* PTU, 128; Sivan (1984), 220. Also Smith, UBC I, 313-314 = DULAT, 301.

⁴ Hruša Iv. Die akkadische Synonyms list *malku* = *šarru*. Eine Tetedition mit übersetzung und Kommentar. AOAT 50. 2010

⁵The following data is also recorded, although it is of little interest to us in this case: *surummu* = *err* / *errū gamerti* - "inside, intestines(?)" (Malku V 14 r.); see also JAOS 83 (1963) 425 : 49

warriors, fighting". As for [ā] biku, its meaning is unknown in dictionaries, although logically it should have the same semantics ¹.

conclusion

Overall, the listed data convinces us that the Semitic *gmr* root may indeed have a connection with the Georgian "god" and "hero" roots.

of the word "hero" is open to the question of "god" in Georgian. Bakar Gigineishvili notes in his etymological dictionary that the main line of the evolution of the meaning **of the hero in Georgian is the path from physical strength to spiritual strength, that is, BC**. In Georgian, it primarily meant "physically and physically strong ". Geo. "To the brave, the strong", Akh. In Georgian, "brave, dedicated." (Gigineishvili 2016: 89)

we got "hero" in Georgian from " Kimiri " or from the Cimmerians, we don't think it is convincing. As we have seen in Semitic languages, the root *gmr often* expresses "warrior", "war action", and we think that this word should have come to us from the Semitic world. As for the Cimmerian version, the supporters of this opinion mainly proceed from the fact that the nomadic Cimmerians, from the north to the south, moved to the territories of Georgian settlement. However, according to recent studies, it is established that this is not true, and the Cimmerians did not cross the Caucasus Range, and in general, they did not live in the North Caucasus or the Black Sea region.²

---

¹ however It is noteworthy *abāku* Which The meanings are " to send ; to drive (animals (e.g. flock), prisoners). etc.); Casting (captives with call out); Overturning, overturning anything See CAD A 1 : 3-9;

² We are preparing a study on this issue and will provide it to the readers shortly. At the same time, we will add the following - it does not seem logical to us that the people of the Kartvelian tribe, who seem to have experienced a severe defeat and bitterness against the Cimmerians, should be addressed with such a positive epithet as "hero".

To summarize, we will repeat our starting point: in Kartvelian, the word "hero" and "god" must come from the same root. Moreover, from the phonetic point of view, $r > r$ is not foreign to the Georgian languages.

gmr is related to "fulfillment, perfection". Its strange, "polar semantics", as well as the many recorded occurrences in theophoric names and divine epithets, allow us to think that it really has a connection with the word "God". Also, Semitic *gmr* means "destruction", and in some cases it is translated as "fighter, warrior, chosen fighter, strong, brave" - it creates a sufficient condition to investigate the possible connection with the word "hero" in Georgian. In addition, we have many words preserved in the language, which are close to *gmr* and the derived forms *gimirtu*, *gimratu* and others. In Georgian, such words are "Ghmrtis, Ghmrtisavari (Sak. name)". It is worth noting the word "heroism", the meaning of which is exactly repeated in Semite: "destruction". (Gangumerva, Gangmirva - to pierce with a spear, dagger and his (John 19, 34). Phonetically and semantically, the word is very close to the Semitic *gmr*. Let's not say anything about the stem "gmir-" itself.

As a conclusion, we will say that although the issue is still debatable considering the available data, such arrangement and comparison of the material gives more opportunities for discussion.

Bibliography

- Black J, George A, Nicholas P., A Concise Dictionary of Akkadian², Santag - Arbeiten und Untersuchungen zur Keilschriftkunde (V), Harrasowitz Verlag. Wiesbaden. 2000
- Dahood M. - The root GMR in the Psalms, TS 14 (1953) 595-597
- Dictionary of the Ugaritic Language in the Alphabetic Tradition Third Revised Edition. 2 volumes. By del Olmo Lete, Gregorio and

Sanmartín, Joaquín. Translated and Edited by Watson, Wilfred G. E..
 Leiden: Brill, 2015

Dietrich M., Loretz O., Ringen und Laufen als Sport in Ugarit. *UF* 19
 (1987) 21.

Dijkstra M., de Moor JC, " Problematical Passages in the Legend of
 Aqh â tu," *UF* 7 (1975) 214; *ARTU*, 96, n.468. ; see also Korpel *op.cit.*
 350

Fähnrich H., Kartwelischer Wortschatz, VI: Georgica, 21, Konstanz
 1998

Fähnrich H., Sarjveladze S., Etymological Dictionary of the Kartvelian
 Languages. Tbilisi. 2000

G. Klimov, Etymological Dictionary of the Kartvelian Languages,
 Berlin New York, 1998

Gelb Ignace J., Glossary of Old Akkadian. Chicago 1957

Gelb, Ignace J., et al. 1956–2010. The Assyrian Dictionary of the
 Oriental Institute of the University of Chicago. 21 vols. Chicago: The
 Oriental Institute of the University of Chicago.

Gesenius, Wilhelm, and Samuel Prideaux Tregelles. 1957. Gesenius '
 Hebrew and Chaldee lexicon to the Old Testament scriptures. Grand
 Rapids: Eerdmans.

Hruša Iv. Die akkadische Synonyms list malku = šarru. Eine Tetedition
 mit übersetzung und Kommentar. AOAT 50. 2010

Khan G. The Neo_aramainc Dialect of Barwar V.1. (Handbook of
 Oriental Studies. The Near and Middle East. V.96) BRILLEIDEN.
 BOSTON. 2008

Korpel MCA, A Rift in the Clouds, Ugaritic and Hebrew Descriptions
 of the Divine (UBL 8) Ugaritic-Verlag. Münster 1990

Rahmouni A. (trans. JN Ford) Divine Epithets in the Ugaritic
 Alphabetic Texts (Handbook of Oriental Studies. The Near and
 Middle East. V.93) BRILLEIDEN. BOSTON. 2008

Rosen G. über die sprache der lasen Rosen 1845

Smith MS, Wayne TP, The Ugaritic Baal Cycle V. II. Supplements to Vetus Testamentum V. 114., BRILL. Leiden. 2009

Soden W. von., Akkadisches Handwörterbuch Wiesbaden 1972

Sokoloff M. A Syriac Lexicon. Eisenbrauns. Winona Lake, Indiana 2009

The Sumerian Dictionary of the University Museum of the University of Pennsylvania (Philadelphia 1984 ff.)

А. Тсагарели, Мингрельские этюды, вып. II., Опыт фонетики мингрельского языка, С.-Пб. 1880.

N. Марр, Еще о слове « челеби » ЗВОРАО, т. XX (Записки Eastern departments Российского archeological society) 1911

Abuladze I. Dictionary of the ancient Georgian language., Science, vol., 1973

Gigineishvili B., Historical-Etymological Dictionary of the Georgian Language, Vol. 2016

It's a gun V., Kaldani M. Svan Dictionary. Tbilisi 2000

Ochiauri al. Georgian folk holidays in the mountains of Eastern Georgia. Science. Tb. 1991

Feinrichi H., Sarjveladze Z., Etymological Dictionary of Georgian Languages, Publishing House of Tbilisi State Pedagogical University named after Sul Khan-Saba Orbeliani. Tbilisi 2000 ²

He whispered M. A comparative dictionary of the Georgian language. Tbilisi 2000-2003

TRADE DIPLOMACY AND SOUTH CAUCASUS: COMMERCE AS A PATH TO DIALOGUE BETWEEN EAST AND WEST

The study attempts to present the role which the South Caucasus region played in the difficult interweaving of diplomacy and trade in the 15th-18th centuries, to study and present the trade interest of European states, and to show how trade facilitated diplomacy. The choice of chronological frames is not a coincidence, and they include the period from the 15th to 18th centuries, that is from the moment of European states' interest in both Iran and the South Caucasus region, and, respectively, until the Russian domination in the region in the early 19th century. The second half of the 15th century and approximately the beginning of the 16th century can be characterized by the growing interest of Italian cities and Italian merchants, a period when the Venetian merchants and diplomats Giosafat Barbaro and Caterino Zeno, anonymous Italian merchant Giovan Maria Angiogello, and later Vincente d'Alessandri and others passed us valuable messages on the economic life and political situation in the region. Caterino Zeno was an ambassador from Uzun Hasan to various Christian kings and princes, including Poland and Hungary, encouraging them to take up arms against the Ottomans. Jozafat Barbaro and Ambrogio Contarini were sent from Venice, but no argument could induce the monarch Aq-Qouyunlu to wage another war against the Ottoman Turks [1]. On January 6, twenty months after Caterino's departure, famous Venetian merchant and diplomat Giosafat Barbaro was appointed as ambassador to Persia, who was sent with gifts and arms to Uzun Hasan, namely six huge siege guns, arquebuses and field guns in great quantity, powder and other ammunition, as well as men skilled in artillery [2]. Another Italian traveler named Giovan Maria Angiolello told that he served Mustafa, son of Mahomet II, the Great Turk, and that he participated in a battle with the same Great Turk, in which he was defeated by the army of Uzun Hasan (Usun Cassano) on islands in the Euphrates riverbed [3]. Italian

merchants were the first to gain extensive rights and guarantees in the Ottoman Empire in the framework of Capitulations (**achtiname** or **ahidnâme**), and later on the same practice began to be applied by the rest of the European countries, one of which was France in the 30s of the 16th century.

Since this period, a very interesting approach has been observed in connection with diplomatic missions and establishing contacts in the sense that people from the merchant environment are chosen as ambassadors and envoys, and a trader-diplomat appears in the person of the ambassador. In this respect, the study of the 16-17th centuries is of particular interest when such a scheme for conducting diplomacy and promoting trade interests continues to develop and operate everywhere both on the European and on the “Eastern” side. In the 16th century, from our point of view, the same diplomacy of England is of great interest, which, as part of the search and development of new trade routes and markets, showed great interest in Safavid Iran, and in trade routes, in local goods, and in this regard a huge role was played by the South Caucasus which connected the East with Russia by trade routes, through which the British had already established contacts, and with Europe. The South Caucasus presented an opportunity to establish a waterway through the Muscovy and the Caspian Sea to Iran, India and China [10].

In connection with the foregoing, the personality and activities of Englishman Anthony Jenkinson, who embodied the merger of a major merchant and diplomat, are of great interest. After a successful visit to the Moscow kingdom, Jenkinson was given special orders by the English Queen Elizabeth Tudor, and he had to try to find land and sea routes to China and Iran in every possible way [11].

Later, in 1561, as part of his second visit to the Moscow kingdom, Jenkinson went to Iran, and the road, of course, was laid through the South Caucasus, which was famous for its sericulture regions in Shirvan, Kakheti, Karabakh, among others, and it was raw silk that was especially valuable and the most expensive commodity, which attracted the interest of European merchants. Jenkinson became the first Englishman who landed in Derbent; he would then continue his journey from there, heading to Shabran, Shamakhi and later to Ardabil and Qazvin [12].

Here Jenkinson, during a reception with the governor of Shah Tahmasp, Abdullah Khan, demonstrated his skills as a diplomat. He explained to Abdullah Khan that trade between England and Iran was mutually beneficial in that the same raw silk that was exported from the possessions of Tahmasp was exchanged by Venetian merchants for their goods and traded on the territory of

Ottoman Turkey on favorable terms. Yet if English merchants had the same benefits in Iran that the Venetians had in Turkey, then there would be unprecedented trade in the Shah's possessions, and there would be great benefits to both sides. In addition, it would have beaten the economic interests of Ottoman Turkey, which during the 16-17th centuries was the main rival of Iran in the East and at the same time that of the Venetians. Already during the negotiations with Shah Tahmasp, Jenkinson personally embodied this fusion of trade and diplomacy, declaring that he was sent from Empress Elizabeth to negotiate friendship, that is, to establish diplomatic contacts, and to enable free trade. As a skillful diplomat, Jenkinson also played his cards with regard to the Portuguese. He himself admitted that, knowing in advance about the Shah's plans to fight the Portuguese because of dominance over Ormuz, Jenkinson assured the Shah that England was at enmity with the Portuguese, and, apparently, the image of a common enemy should have contributed to the establishment of relations. It is also important here that England was so interested in establishing contacts and in developing trade that she also sent a letter to Tahmasp, which Jenkinson was supposed to convey to the Shah. In addition, the aforementioned Abdullah Khan Ustajlu agreed to grant Jenkinson and English merchants trade benefits and the right to trade on the territory of Shirvan. As a result, Jenkinson completed the job with success, and would more than once go to the region with a diplomatic mission. Twice, in 1563 and 1566, Shah Tahmasp granted trade licenses, privileges and rights to English merchants. Jenkinson's successful policy contributed to the fact that a number of major English merchants - Richard Johnson, Alexander Kitchin, Arthur Edwards, Thomas Banister, Geoffrey Ducket and others - began to visit Iran and develop the market, and soon a list of goods were to be imported to Iran from England, for example, karazeya, tin, copper utensils, copper,, and most importantly, the goods in which the British themselves were interested, primarily raw silk, sulfur, pepper, ginger, cloves, alum, rice, nuts, yew tree, etc. [13].

Jenkinson's image as a merchant and diplomat, and a successful policymaker, embodied the success of commercial diplomacy. This further emphasized the great role that merchants could play in the conduct of diplomacy, and vice versa, the way diplomacy could influence the development of trade. It is interesting to note that in his memoirs Jenkinson himself reveals the entire essence of commercial diplomacy, telling how he prepared his agent, who was supposed to go to the Georgian king, to listen to him and try to allegedly help him against the Ottomans and Safavids. Jenkinson openly writes:

"I opened my thought to him - to get from the Georgian king the free passage of our merchants and trade in his possessions" [14].

Until the reign of Murad III (1574-1595) the English had been altogether strangers to Turkey, but in 1579 three merchants were sent to Constantinople - William Harebone, Edward Ellis; and Richard Staple - to spy out the land, as it were, and, if possible, to obtain the same social and commercial privileges that other nations enjoyed for English merchants.

The first of the Company's ships to trade with the Levant was sent out in 1582. It was called The Great Susan, and William Harebone, the first ambassador from England to the Ottoman Porte, was on board. Edward Barton was the first resident ambassador in Constantinople. Mr. Henry Lello was appointed to succeed E . Barton.

In the State Papers, January 31, 1599 , just a month before Tomas Dallam set out on his voyage, the following entry was made: "A great and curious present is going to the Grand Turk , which will scandalise other nations, especially the Germans." This great and curious present was the organ which Dallam had built, and which he was about to take out in person [15].

In 1669 John Covel was appointed as chaplain to the ambassador at Constantinople, Sir Daniel Harvey, by the Levant Company, and Charles II gave him a dispensation to go to Constantinople and hold his Fellowship at the same time [16]. It is significant that it was through these ambassadors that the commercial and political alliance between England and the Ottoman Empire was ensured, a tradition confirmed by Jenkinson.

After the successful policy of the British, the essence of conducting commercial diplomacy was quickly grasped by other countries, at the end of the 16th, and during the 17th century, an increasing interest by European states was noticed, which also sought to establish diplomatic relations with the Safavid state on the one hand, which especially intensified under Shah Abbas I, and on the other hand, of course, to participate in transit trade, in the silk trade, which went precisely through the South Caucasus. So, the interests of the Habsburgs, that is, in Spain, and later (1603-1612) in Iran were represented by Antonio de Gouvea [17], who went on to become the vicar of the Catholic Armenians in Isfahan; later in 1617-1619, Don Garcia de Silva Figueroa [18] was at the court of Shah Abbas I on a diplomatic mission from the Spanish royal court. On the French side in Iran, trader and skillful diplomat Jean Baptiste Tavernier acted quite successfully in the 30s [19]. Soon, in 1635-36, the German principalities also joined this "race"; in 1636 Frederick III Duke of Holstein-Gottorp sent Adam Olearius to the region, whose task was to seize the silk trade [20]. From

the Polish side, the diplomatic mission was carried out by Jersey Ilich as the main ambassador, who represented the interests of the Polish king Vladislav IV in the 30-40s, and later, in the 50s, Bodgan Gurgecki, also known as Bohtam beg, who tried to promote the development of economic ties among Safavid Iran, Poland and Russia. Gurgecki also had plans to build an anti-Ottoman alliance. Several decades later, in 1679-80, 1683-84, and 1697-1700, Sweden showed its interests; the interests of Sweden were represented here by Ludwig Fabritius, a skillful diplomat of Charles XI and XII. His task was to connect Sweden to the transit route and with Russia and Safavid state [21].

On the other hand, this method of conducting diplomacy was already in practice. It is known that both the rulers of Aq-Qoyunlu and the Safavid shahs used the services of major merchants in carrying out diplomatic missions. Armenian merchants were involved in the embassy. In 1469, with the proposal to form a coalition alliance against the growing Ottoman empire, Aq Qoyunlu sultan Uzun Hasan sent to Venice (then Rome and Naples) his ambassador named Mirat (Mirat de nazione armeno). According to Ghevond Alishan, this Mirak was the same famous Armenian merchant Khoja Mirak from Tabriz [4], the son of a silversmith and a jeweler, greatly honored and respected by Uzun Hasan [5]. He reached Venice on March 7, 1470 [6]; he stayed there for 4 months, then returned, bringing with him a friendly letter from the Republic of Venice to Uzun-Hasan. Khoja Mirak was assassinated in a conspiracy in 1486 or 1488. According to a record of an Armenian manuscript, Khoja Mirak had such a high reputation in Tabriz and Aq Qoyunlu court that after his conspiratorial murder, out of rage Yaqub Sultan first hit the murderer in the face with a stone, then ordered the executioner to execute the latter [7].

Anthony Jenkinson, who visited Safavid Iran to establish trade and diplomatic relations with Iran, testified that during his stay in Shamakhi (1557) he received a visit by the Armenian envoy of the king of Georgia [8], asking for support from two tyrants, the Ottoman Sultan Suleiman I and Safavid Shah Tahmasp I of Great Turkey and the Sophie. Jenkinson suggested the Georgian king send his ambassador to Russians to receive support [9].

At the end of 1609, Abbas I sent the aforementioned Antonio de Gouvea (then in the service of the Safavids) to Spain and Rome to create an alliance against a common enemy - the Ottoman Turks [23], as well as Dengiz Beg Rumlu, a merchant who was supposed to accompany de Gouvea for about 100 bales of raw silk. At the Spanish court of Philip III (years of reign 1598-1621), where they arrived in 1611, a serious misunderstanding arose: Dengiz Beg sold more than half of all bales of silk for his own benefit.

De Gouvea offered the remaining bales of silk as a gift to the Spanish king, although the Iranian side intended to sell them as a sample of the silk they were going to supply in the future. As a result, De Gouvea and Dengiz achieved a trade agreement with Philip III, but it turned out to be useless, since the Spanish government never accepted it, and already in 1613 Shah Abbas ordered the execution of Dengiz [24].

Conclusions

As can be seen, during the period under study the method of "trade diplomacy" was quite widely used on the part of the European rulers, which implied the use of the services of merchants on diplomatic missions as (a) those who were most interested in establishing strong ties with Oriental countries, with the acquisition of guarantees and privileges, in order to expand their trade activities; b) persons most skilful in negotiations, who possessed sufficient information of those localities and peoples, and were more fluent and artful in making contact with them.

It was also easy for the traders to make contact with the local population, for whom the former were seen as key figures in the dialogue with Europe and the rest of the world. Merchant diplomacy in the researched period has done much to establish a dialogue between East and West, and also served as a bridge of mutual influence and dissemination of European civilizational gains to the more archaic and backward Oriental world.

---

[1] A Narrative of Italian Travels in Persia in the 15 and 16 centuries, ed. by Charles Grey, London, 1873, p.6-7.

[2] A Narrative of Italian Travels in Persia in the 15 and 16 centuries, ed. by Charles Grey, London, 1873, p. 15-16.

[3] A Narrative of Italian Travels in Persia in the 15 and 16 centuries, ed. by Charles Grey, London, 1873, p. 70-71.

[4] Gh. Alishan, Hay-Venet kam harēnch'ut'iwnk' hayots' ew Venetats' i ZhG-D ew ZhE-Z dars, 1896, Venetik, (Ալիշան Ղ., Հայ-Վենետ, Վենետիկ, 1896) pp. 182-189.

[5] Colophons of XV Century Armenian Manuscripts, Part 3, Erevan, 1967. [ՇԷ-dari Hayeren Dzeragreri Hishatakaranner], p. 81-82.

[6] Archivio Storico Italiano, Volume 7, part 1, Firenze, publ. Gio. Pietro Vieusseux, 1843, p. 68.

[7] Colophons of XV Century Armenian Manuscripts, Part 3, Erevan, 1967. [ՇԷ-dari Hayeren Dzeragreri Hishatakaranner], p. 80-81.

- [8] It appears to be King Simon I of Kartli 1556-1569, 1578-1599, as Luarsab I (1527-1556 or 1534-1558) is disputed as he reigned until 1556 or 1558, but he was seriously wounded or died already in 1556 during the Battle of Garisi.
- [9] E. Morgan, C. Coote, *Early voyages and travels to Russia and Persia by Anthony Jenkinson and other Englishmen*, New York, 1968, p. 807-808.
- [10] J. Day, *The Levant Trade in the Middle Ages, The Economic History of Byzantium: from seventh to through the fifteenth century*, Washington, 2002, p.111-112.
- [11] E. Delmar Morgan, C. Coote, *Early voyages and travels to Russia and Persia by Anthony Jenkinson and other Englishmen*, New York, 1968, p.112-113.
- [12] E. Morgan, C. Coote, *Early voyages and travels to Russia and Persia by Anthony Jenkinson and other Englishmen*, New York, 1968, p.114-115.
- [13] E. Morgan, C. Coote, *Early voyages and travels to Russia and Persia by Anthony Jenkinson and other Englishmen*, New York, 1968, p. 423.
- [14] E. Morgan, C. Coote, *Early voyages and travels to Russia and Persia by Anthony Jenkinson and other Englishmen*, New York, 1968, p. xxxi.
- [15] *Early voyages and travels in the Levant : The diary of Master Thomas Dallam, 1599-1600, Extracts from the diaries of Dr. John Covel, 1670-1679*, New York, 1964, p. 24-34.
- [16] *Early voyages and travels in the Levant : The diary of Master Thomas Dallam, 1599-1600, Extracts from the diaries of Dr. John Covel, 1670-1679*, New York, 1964, p. 45-46.
- [17] Antonio de Gouvéa (Bishop of Cyrene), *Relation des grandes guerres et victoires obtenues par le roy de Perse Cha Abbas contre les empereurs de Turquie Mahomet et Achmet, son fils*, 1646.
- [18] *L'Ambassade de d. Garcia de Silva Figueroa en Perse*. Paris: Louis Billaine, 1667.
- [19] Tavernier, Jean-Baptiste, *Les Six Voyages de Jean-Baptiste Tavernier*, t. 1, P., Pierre Ribou, 1713.
- [20] Олеарий, А. Описание путешествия в Московию и через Московию в Персию и обратно / Введение, перевод, примечания и указатель А. М. Ловягина. — СПб.: Издание А. М. Суворина, 1906.
- [21] R. Matthee, *The politics of trade in Safavid Iran. Silk for Silver 1600-1730*, Cambridge, 1999; Rudi Matthee "FABRITIUS, LUDVIG ", *Encyclopaedia Iranica*, Vol. XI, Fasc. 2, pp. 177-179;

[22] Gh. Alishan, Hay-Venet kam harēnch‘ut‘iwnk‘ hayots‘ ew Venetats‘ i ZhG-D ew ZhE-Z dars, 1896, Venetik, (Ալիշան Ղ., Ջայ-Վենետ, Վենետիկ, 1896), p.186-187

[23] Eysturlid, Lee W., Where Everything is Weighed in the Scales of Material Interest: Anglo-Turkish Trade, Piracy, and Diplomacy in the Mediterranean during the Jacobean Period’, *Journal of European Economic History*, 22 (1993), 613–25.

[24] C. Alonso, El P. Antonio de Gouvea O.S.A. y la embajada persa de Dengiz Beg (1609-1612), *Analecta Augustiniana*, 38, 1975, pp. 63-94.

წმ. ანდრიას ქართული უნივერსიტეტი,
საქართველო
cinadzezaza@yahoo.com

დამფუძნებელი კრების რეგლამენტის შემუშავება, განხილვა და დამტკიცება

დამფუძნებელი კრების მოწვევის შემდეგ ერთ-ერთი პირველი ნორმატიული აქტი, რომელიც სჭირდებოდა დამფუძნებელ კრებას, იყო რეგლამენტი. რეგლამენტის ტექსტის შესამუშავებლად დამფუძნებელ კრებაში შეიქმნა სარეგლამენტო კომისია, რომელმაც პირველი სხდომა გამართა 1919 წლის 19 მარტს. კომისიის შემადგენლობიდან შეიძლება აღვნიშნოთ გ.გვაზავა, რ.არსენიძე, პ.საყვარელიძე, ი.ბარათაშვილი, ი.ნუცუბიძე, ნ.იმნაიშვილი, რომლებიც ყველაზე აქტიურად იყვნენ ჩართული კომისიის მუშაობაში.

სხდომა გახსნა კომისიის უხუცესმა წევრმა გ.გვაზავამ, რომელმაც დაიწყო კომისიის მუშაობა. სხდომაზე არჩეული იქნა კომისიის პრეზიდიუმი, თავმჯდომარედ ი.ბარათაშვილი, მოადგილედ პ.საყვარელიძე, მდივნად ი. ნუცუბიძე. თავმჯდომარის ადგილას დაკავების შემდეგ ი.ბარათაშვილი შეუდგა მომავალი სხდომების დღის წესრიგის განხილვას, რ.არსენიძის ინიციატივით დამფუძნებელი კრების რეგლამენტის სასწრაფო შემუშავებისა და მისი საჭიროების გამო კომისიის სხდომების ჩატარება გადაწყდა ყოველდღიურად. 20 მარტისთვის დანიშნულ სესიაზე პირველ მომხსენებლად დაინიშნა რ. არსენიძე. კომისიის ქვორუმად განისაზღვრა მინიმუმ სამი კაცი(ს.ც.ს.ს.ა. ფ.1833, აღ.1, ს.№193, გვ.1-2).

1919 წლის 20 მარტს ხუთშაბათ დღეს სარეგლამენტო კომისიამ უშუალოდ დაიწყო რეგლამენტის ტექსტის შედგენაზე მუშაობა.

რეგლამენტის შემუშავების დროს სახელმძღვანელო ტექსტად მიღებული იქნა ყოფილი ეროვნული საბჭოსა და პარლამენტის რეგლამენტი. ყოფილი ეროვნული საბჭოს რეგლამენტი შედგებოდა 172 მუხლისაგან, ხოლო დამფუძნებელი კრების რეგლამენტი, რომელიც სარეგლამენტო კომისიამ შეიმუშავა 180 მუხლისგან. 1919 წლის 20 მარტს სარეგლამენტო კომისიამ პირველი მუხლი უცვლელად დაამტკიცა ყოფილი ეროვნული საბჭოს რეგლამენტის. მეორე მუხლში შევიდა დამატება „თავმჯდომარისა და მდივნის არჩევამდე დამფუძნებელი კრება სხვადასხვა საკითხს არ შეეხება“. მე-3, მე-4, მე-5 მუხლები მიიღეს უცვლელად, ხოლო მე-6 მუხლი მიიღეს შემდეგი ტექსტით დამფუძნებელი კრება აირჩევს პრეზიდიუმს, რომელშიც შევიდოდნენ თავმჯდომარე, მისი ამხანაგები და მდივანი.

პრეზდიუმის წევრთა რაოდენობას განსაზღვრავდა თვითონ დამფუძნებელი კრება. 20 მარტის სხდომაზე მიღებული იქნა 39 მუხლის კანონპროექტი. ცვლილებები შევიდა მე-12 მუხლში, სადაც პრეზიდიუმის წევრთა უფლებამოსილების ვადა განისაზღვრა 1 სასესიო ვადით. (1 წლით) ეროვნული საბჭოს რეგლამენტში 1 სესიის ვადა დაფიქსირებული არ ყოფილა(ს.ც.ს.ს.ა. ფ.1833, აღ.1, ს.№193, გვ.3-4).

21 მარტს, პარასკევ დღეს, მეორე სესიაზე სარეგლამენტო კომისიამ განიხილა და მიიღო „რეგლამენტის პროექტის“ მუხლები 40-დან 48-მდე. კომისიამ მიიღო ახალი 48-ე მუხლი, რომლის მიხედვითაც განისაზღვრა კანონპროექტის პირველი და მეორე განხილვებს შორის დრო უნდა ყოფილიყო არანაკლებ 7 დღე. კანონპროექტის მუხლებში შეტანილი ცვლილებების და დამატებების შესახებ ინფორმაცია პრეზიდიუმს უნდა გადაგზავნოდა არა უგვიანეს 3 დღის ვადაში(ს.ც.ს.ს.ა. ფ.1833, აღ.1, ს.№193, გვ.5-7).

49-დან 68-ე მუხლამდე რეგლამენტის კანონპროექტის განხილვა გაიმართა 24 მარტის სხდომაზე, ეროვნული საბჭოს რეგლამენტის 49,50,51,52-ე მუხლები მიღებული იქნა. უცვლელად 53-ე მუხლში შევიდა ცვლილებები, ხოლო რეგლამენტის ტექსტს დაემატა ახალი 57-ე და 62-ე მუხლები, 58-ე 59-ე მუხლები ეროვნული საბჭოს რეგლამენტის, რომლებიც ეხებოდა შემოსავალ-გასავალის განხილვის

წესს, საერთოდ იქნა ამოღებული იმავე დღის სხდომაზე რეგლამენტის პროექტის ფარგლებში მიიღეს ოთხი ახალი მუხლი 66-ე, 67-ე, 68-ე 69-ე(ს.ც.ს.ს.ა. ფ.1833, აღ.1, ს.№193, გვ.7-8).

25 მარტის სხდომაზე სარეგლამენტო კომისიამ დამფუძნებელი კრების რეგლამენტის 105-ე მუხლამდე შეადგინა ტექსტი. მიიღეს ახალი 74-ე და 77-ე მუხლები. 71-მუხლში შევიდა ცვლილება და 40 წევრის ნაცვლად სხდომის ქვორუმად ჩაითვალა 50 წევრი. ეს მუხლი დამფუძნებელი კრების რეგლამენტში შევიდა ახალი ნუმერაციით 79, დანარჩენი მუხლები 105-ის ჩათვლით მცირეოდენი ტექნიკური ცვლილებით იქნა მიღებული(ს.ც.ს.ს.ა. ფ.1833, აღ.1, ს.№193, გვ.9-10).

106-ეან 172-ემუხლების ჩათვლით რეგლამენტის პროექტის განხილვა-დამტკიცება მოხდა სარეგლამენტო კომისიის 25 მარტის სხდომაზე. სხდომის ჟურნალში ვკითხულობთ,რომ ცვლილებები შეტანილი იქნა რამდენიმე მუხლში მათ შორის 109; 110; 143; 144; 161 ამ მუხლებში შეტანილი იქნა ცვლილებები დანარჩენი მუხლები კი დამტკიცებული იქნა მხოლოდ ტექნიკური ცვლილებებით(ს.ც.ს.ს.ა. ფ.1833, აღ.1, ს.№193, გვ.11).

31 მარტს სარეგლამენტო კომისიამ დაასრულა მუშაობა დამფუძნებელი კრების რეგლამენტების 180-ვე მუხლზე. კომისიამ მიიღო გადაწყვეტილება რეგლამენტის პროექტი წარედგინა დამფუძნებელი კრების პრეზიდიუმის წინაშე სხდომაზე გასატანად. მომხსენებლად დაინიშნა კომისიის თავმჯდომარე ი.ბარათაშვილი(ს.ც.ს.ს.ა. ფ.1833, აღ.1, ს.№193, გვ.12).

ამონაწერი საქართველოს დამფუძნებელი კრების პრეზიდიუმის 1919 წლის 3 აპრილის ჟურნალი დამფუძნებელი კრების რეგლამენტის სხდომის პროექტის განხილვად უნდა წარდგენილიყო, ამავე წლის 4 აპრილს დამფუძნებელ კრებაზე მომხსენებლად დაინიშნული იქნა სარეგლამენტო კომისიის თავმჯდომარე ი.ბარათაშვილი(ს.ც.ს.ს.ა. ფ.1833, აღ.1, ს.№195,გვ.29).

1919 წლის 4 აპრილს შედგა დამფუძნებელი კრების მორიგი სხდომა, სადაც განსახილველ საკითხთა შორის იყო დამფუძნებელი კრების რეგლამენტის განხილვა. დამფუძნებელი კრების წინაშე სიტყვით წარსდგა სარეგლამენტო კომისიის თავმჯდომარე იესე

ბარათაშვილი. მან აღნიშნა რომ დამფუძნებელი კრების რეგლამენტის შემუშავების დროს სარეგლამენტო კომისია ხელმძღვანელობდა რუსეთის სახელმწიფოს სათათბიროს რეგლამენტებით. საქართველოს პარლამენტის რეგლამენტი დროებით ჰქონდა მიღებული სახელმძღვანელოდ, ამიტომ უნდა აღინიშნოს უმთავრესი განსხვავება, რომელიც მიღებულ იქნა ახალ რეგლამენტში არის ის, თუ რა უფლებით არის აღჭურვილი დამფუძნებელი კრება და რა მოვალეობას ასრულებს ის. მუხლებით 39, 40, 41, 42, დამფუძნებელი კრება აფუძნებს განსაკუთრებულ კომისიებს, მმართველობის ყოველი დარგის მოქმედების გამოსაძიებლად. კომისიას დიდი ყურადღება მიუქცევია საქმეთა განხილვის წესისათვის. კანონპროექტების პირველსა და მეორე განხილვის შუა უნდა გასულიყო არა ნაკლებ შვიდი დღე, რომ დამფუძნებელ კრებას ჰქონოდა დრო მოეფიქრებინა და დაკვირვებოდა საკითხს, შემდეგ სათანადო დასკვნა გამოეტანა. მუხლები 56,66,68 აღნიშნავენ დეკრეტების განხილვის წესს. დამფუძნებელ კრებას ჰქონდა უფლება შეეტანა ყოველი წინადადება დეკრეტების ინსტრუქციის და დადგენილების პროექტის სახით. წინადადება უნდა დარიგებოდა დამფუძნებელ კრების წევრებს 24 საათით ადრე კრების გახსნამდე. 70-ე მუხლი ეხებოდა შეკითხვების დასმას, ხოლო 74-ე მუხლი კი დამფუძნებელ კრების წევრის მიერ მთავრობისათვის ანგარიშის მოთხოვნას ამა თუ იმ საკითხის განსამარტად. მთავრობა ვალდებული იყო პასუხი გაეცა დაუყოვნებლივ იმავე ან შემდეგ სხდომაზე. ამის შესახებ კამათი არ იმართებოდა. მუხლი 79-ის მიხედვით დამფუძნებელი კრების ქვორუმად განისაზღვრა 50 კაცი. 110-ე მუხლის მიხედვით თუ დამფუძნებელი კრების წევრი არ დაემორჩილებოდა თავმჯდომარეს, ის უფლებამოსილი იყო მოეთხოვა წესრიგის დაცვა, მიეცა შენიშვნა და ა.შ. 114-ე მუხლში აღნიშნული იყო მსჯელობის შემოკლებისა და შეწყვეტის წესი, 119-ე მუხლით კამათის შემოკლება და შეწყვეტა არ შეიძლებოდა, თუ მის წინააღმდეგ ხმას მისცენდა 12 ან მეტი წევრი. რაც შეეხება დანარჩენ მუხლებს, მათში შეტანილ შესწორებებს დიდი მნიშვნელობა არ ჰქონია. ამის შემდეგ მომხსენებელმა ი.ბარათაშვილმა თავმჯდომარის მოვალეობის შემსრულებლის ს.მდივანის თხოვნით

წაკითხა დამფუძნებელი კრების რეგლამენტის 12 მუხლი, რომელიც ერთხმად იქნა დამტკიცებული, ამით დამფუძნებელი კრების სხდომა 3 საათსა და 20 წუთზე შეწყდა(საქართველოს დამფუძნებელი კრების 4 აპრილის სტენოგრაფიული ანგარიში 1919).

1919 წლის 8 აპრილის სხდომა დაიწყო 12 საათსა და 40 წუთზე სხდომას თავმჯდომარეობდა დამფუძნებელი კრების თავმჯდომარის ამხანაგი ალექსანდრე ლომთათიძე, მდივნობდა დამფუძნებელი კრების მდივანი კონსტანტინე ჯაფარიძე, პრეზიდიუმში იყვნენ ექვთიმე თაყაიშვილი, სიმონ მდივანი, გრიგოლ ნათაძე და ქრისტინე შარაშიძე. დღის წესრიგში განსახილველ საკითხთა შორის იყო დამფუძნებელი კრების რეგლამენტის განხილვის გაგრძელება.

მომხსენებელმა ი.ბარათაშვილმა წაკითხა 13-38 მუხლები, რომელიც კენჭისყრით მიიღო დამფუძნებელმა კრებამ. 39-ე მუხლმა გამოიწვია კამათი, მუხლში ეწერა „მმართველობის ყოველი დარგის მოქმედების გამოსაძიებლად, სარევიზიოდ თუ სხვა მიზნისთვის დამფუძნებელი კრება აირჩევდა განსაკუთრებულ კომისიას.“ სოციალ-დემოკრატიული ფრაქციის წარმომადგენელმა შემოიტანა წინადადება მუხლში შესწორების შეტანის შესახებ მან მოითხოვა რომ ტექსტის ბოლოში დამატებული ყოფილიყო ერთი სიტყვა „ან პირს“. გ.ფაღვას განმარტება ამ ცვლილების არსი შემდეგში მდგომარეობდა: ამ მუხლით იგულისხმებოდა, რომ დამფუძნებელი კრება გარდა იმისა, რომ უწევდა კონტროლს მმართველობის სხვა და სხვა დარგებს, იმავე დროს, ვინაიდან მუხლში ამნაირად არის ნათქვამი: სარევიზიოდ თუ სხვა მიზნისთვის, დამფუძნებელი კრება თვითონ ერევა მმართველობის განხორციელებაში განსაკუთრებულ კომისიის სახით. *ჩვენ გვქონდა ასეთი შემთხვევა, როდესაც ამოვირჩიეთ საგანგებო კომისია ახალციხის ამბების გამოსაძიებლად. მაშინ ამ კომისიას მივეცით უფლება დაპატიმრებისა და საჭირო ზომების მიღებისა. მაშასადამე შეიძლება ზოგიერთ კონკრეტულ შემთხვევაშია ასეთი უფლება მიეცეს დამფუძნებელ კრების რომელიმე პირს. ამიტომ სოციალ-დემოკრატიულ ფრაქციას შემოაქვს შემდეგი შესწორება: 39-ე მუხლს დაემატოს ბოლოში- „ან პირს“. აღნიშნული ცვლილება*

დამფუძნებელი კრების წევრებმა ერთხმად დაამტკიცეს“[საქართველოს დამფუძნებელი კრების 8 აპრილის სტენოგრაფიული ანგარიშები 1919].

40-78 მუხლები დამფუძნებელმა კრებამ უცვლელად დაამტკიცა. 79-მუხლმა კი კვლავ დებატები გამოიწვია დარბაზში. რეგლამენტის 79-ე მუხლი შემდეგში მდგომარეობდა: თუ ნახევარ საათის განმავლობაში სხდომისთვის დანიშნულ დროს შემდეგ დამფუძნებელ კრების ორმოცდაათ(50)წევრზე ნაკლები შეგროვდებოდა თავმჯდომარე აცხადებდა, რომ კრება არ შედგებოდა. სოციალ-რევოლუციონერთა ფრაქციის წარმომადგენელმა და ამავე დროს სარეგლამენტო კომისიის წევრმა ილია ნუცუბიძემ შემდეგი სიტყვა წარმოთქვა: „მოქალაქეო, დამფუძნებელი კრების ქვორუმის საკითხი სოციალისტ-რევოლუციონერთ ფრაქციას მეტად სერიოზულ საკითხათ მიაჩნია.დამფუძნებელი კრება არის მოწოდებული დაამყაროს საფუძველი ჩვენი სოციალ-პოლიტიკური ცხოვრებისა მან უნდა შექმნას კონსტიტუცია,რომელიც რამედენიმე ათეული წლობით განსაზღვრავს ცხოვრების მიმდინარეობის გეზს და ხასიათს. ასეთ დიდმნიშვნელოვან საკითხებს სწყვეტს დამფუძნებელი კრება და ასეთი საკითხების გადაწყვეტაში თუ ორი მესამედი არა, დამფუძნებელი კრების ნახევარმა ერთის მიმატებით მაინც უნდა მიიღოს მონაწილეობა. ეს ერთი, მეორე,მოქალაქეო,თვით ჩვენ კრების წევრნი, განსაკუთრებული მოწოდებით და სერიოზულობით უნდა მოვეპყრათ დამფუძნებელი კრების მუშაობას და როდესაც მხოლოდ ერთი მესამედი კრებისა მიიღებს საკითხის გადაწყვეტაში მონაწილეობას,ჩვენის აზრით ეს არის საქმისადმი სერიოზული მოპყრობა.როდესაც სათანადო ყურადღებით მოვეპყრობით მუშაობაში,როდესაც საკითხების გადაწყვეტაში მიიღებს მონაწილეობას კრების დიდი უმეტესობა დამფუძნებელი კრება გახდება მეტი პოპულარული და ჰპობებს სამკვიდრებელს ხალხის ფსიქოლოგიაში.ამ მოსაზრებით სოციალისტ-რევოლუციონერთა ფრაქცია მოითხოვს,რომ ორმოცდაათის მაგივრად ქვორუმი შეადგენდეს სამოცდაექვსს“[საქართველოს დამფუძნებელი კრების 8 აპრილის სტენოგრაფიული ანგარიში 1919].

რეგლამენტის აღნიშნული მუხლის უცვლელად დამტკიცების შესახებ სიტყვა წარმოთქვა სოციალურ- დემოკრატიული პარტიის წარმომადგენელმა კირილე ნინიძემ: „ ბატონებო, ეს შესწორება მეტიც იქნება, იმიტომ რომ ჩვეულებრივ მიღებულია, როცა უმრავლესობა არის, მაშინ ქვორუმიც არის. ისე რომ ამის შეტანა სრულიად მეტი იქნება. და თუ ჩვენ რეგლამენტით სულ სხვანაირად ვფიქრობთ განსაზღვრას ეს არვიცი.

აქ ჩვენ გვამოქმედებს სულ სხვა. წმინდა პრაქტიკული მოსაზრება. თეორიულათ რასაკვირველია, ჩვენ არ შეგვიძლია არ დავეთანხმეთ ესერების განცხადებას, რომ რაც შეიძლება მეტნი დაესწრენ სხდომას. თუ ყველა წევრი დაესწრება სხდომას, ეს უკეთესი იქნება. მაგრამ საქმე შემდეგშია ჩვენ უკვე მივიღეთ ერთი კანონი დამფუძნებელი კრების წევრობის შეთავასების შესახებ. (ადგილიდან კომენტარი შეუთავასებლობის შესახებ) შეუთავასებლობის შესახებ კი არა, შეთავასების შესახებ, რადგან ჩვენ დაუშვით, რომ დამფუძნებელ კრების წევრად შეიძლება იყვნენ ადგილობრივ თვითმმართველობათა გამგეობის წევრები, მინისტრები, მათი ამხანაგები, ელჩები, პროფესორები და სხვები. ახლა თუ თქვენ მიიღებთ მხედველობაში (ლ. შენგელია რამდენი იქნებიან სულ?) დეპუტატების ადგილიდან გაკეთებულ ამ განცხადებას თავმჯდომარისგან შემდეგი შენიშვნა მოჰყვა გთხოვთ ადგილიდან ნუ ლაპარაკობთ ამის შემდეგ ნინიძემ კვლავ გააგრძელა გამოსვლა. არ ვიცი რამდენაი იქნებიან, მაგრამ ჩვენ ეს კანონი მივიღეთ უკვე და რაკი ეს კანონი ძალაში დარჩება, ჩვენ არ შეგვიძლია ვივარაუდოთ, რომ ჩვეულებრივ გვეყოლება აბსოლუტური უმრავლესობა, 66 კი არის აბსოლუტური უმრავლესობა. მე სწორედ ამიტომ მიმაჩნია საჭიროდ, რომ დარჩეს 50 წევრი. ეს იქნება, გარემოებისა და დროის მიხედვით. არსებითად სოციალურ-რევოლუციონერების წინადადება გამოდის კარგი სურვილიდან. მაგრამ ეს მოასწავებს პირდაპირ საბოტაჟს, იმიტომ რომ აბსოლუტური უმრავლესობა არ გვეყოლება. (დარბაზიდან კომენტარი თქვენზე არის დამოკიდებული!) თქვენზე არის დამოკიდებული აბა გადახედეთ რამდენი წევრნი ვართ, და

თქვენ რამდენი პროცენტი გაკლიათ!
ამ მოსაზრებით ჩვენ საჭიროთ მიგვაჩნია, რომ დარჩეს 50 წევრი.[საქართველოს დამფუძნებელი კრების 8 აპრილის სტენოგრაფიული ანგარიში 1919]. ამ გამოსვლის შემდეგ ფაქტიურად დებატები შეწყდა.

და საბოლოო სიტყვის თქმის უფლება დაევალა ი .ბარათშვილს, რომელმაც განაცხადა,რომ აღნიშნული საკითხის განხილვამ თვით სარეგლამენტო კომისიაშიც გამოიწვია კამათი საკითხი ხმის უმრავლესობით იქნა მიღებული და კომისიამ ქვორუმად მიიღო 50 წევრი, რაც შეეხება საბოლოო სიტყვას ეს დამფუძნებელ კრებაზეა დამოკიდებული და კენჭისყრით გადავწყდება.

ამის შემდეგ თვმჯდომარის ინიციატივით კენჭი უყარეს 79 მუხლის შესასწორებულ ვარიანტს, სადაც 50 მაგივრად ჩაიწერა 66 , თუმცა აღნიშნული ცვლილებება უარყოფილი იქნა მუხლი დამტკიცდა პირველი რედაქციით. ი .ბარათაშვილმა წაიკითხა 80-180 მუხლები, რომლებიც კომისიამ უცვლელად დაამტკიცა. დამფუძნებელი კრების რეგლამენტის პროექტი გადაეცა სარედაქციო კომისიას გამოსაცემად, მოსამზადებლად.

საქართველოს დამფუძნებელი კრების სარედაქციო კომისიამ 14 აპრილს წარმოადგინა რეგლამენტის საბოლოო რედაქტირებული ვარიანტი და დამფუძნებელი კრების წინაშე მომხსენებლად დანიშნა ო.სოლოღაშვილი. დამფუძნებელმა კრებამ ერთხმად მიიღო რეგლამენტის საბოლოო ტექსტი და გამოაქვეყნა 1919 წ. 25 აპრილს, რეგლამენტის ტექსტს ხელს აწერდა დამფუძნებელი კრების უფროსი ამხანაგი ალ. ლომთათიძე(ს.ც.ს.ს.ა.ფ.1833, აღ.1, ს.№195,გვ.35-37).

ბიბლიოგრაფია

ავალიშვილი ზ, საქართველოს დამოუკიდებლობა 1918-1921 წლების საერთაშორისო პოლიტიკაში,თბ. მხედარი 2011, 5-376გვ.

არჩვენების გარეშემო, გაზ. „საქართველოს რესპუბლიკა“, 1919 წლის 5 იანვარი,გვ.2.

არჩვენების გარეშემო, გაზ.„ერთობა“, 1919 წლის 25 იანვარი, გვ.3-4

არჩევნების გარეშემო, გაზ., „საქართველო“ 1919 წლის 5 იანვარი, გვ.3-4.
 გ.გვაზავა, გაზ. „საქართველო“ 1919 წლის 2 თებერვალი, გვ.3-4.
 გაზ., „საქართველო“, 1919 წლის 20 იანვარი, გვ.1-4.
 დამფუძნებელი კრების არჩევნები, გაზ., „საქართველო“ 1919 წლის 15 იანვარი, გვ.3.
 დამფუძნებელი კრების არჩევნები, გაზ., „სახალხო საქმე“, 1919 წლის 15 იანვარი, გვ.2.
 ჟორდანი ნ, ჩემი წარსული, პარიზი, 1953,-190გვ.
 ს.ც.ს.ს.ა. ფონდი 1833, აღწერა 1, საქმე №193
 ს.ც.ს.ს.ა. ფონდი 1833, აღწერა 1, საქმე №194
 ს.ც.ს.ს.ა. ფონდი 1833, აღწერა 1, საქმე №195
 ს.ც.ს.ს.ა. ფონდი 1833, აღწერა 1, საქმე №196
 ს.ც.ს.ს.ა. ფონდი 1834, აღწერა 1, საქმე №31
 ს.ც.ს.ს.ა. ფონდი 1834, აღწერა 1, საქმე №39
 ს.ც.ს.ს.ა. ფონდი 1834, აღწერა 1, საქმე №62
 ს.ც.ს.ს.ა. ფონდი 1834, აღწერა 1, საქმე № 5
 ს.ც.ს.ს.ა. ფონდი 1834, აღწერა 2, საქმე №17
 ს.ც.ს.ს.ა. ფონდი 1834, აღწერა 2, საქმე № 12
 ს.ც.ს.ს.ა. ფონდი 1834, აღწერა 2, საქმე №10
 ს.ც.ს.ს.ა. ფონდი 1834, აღწერა 2, საქმე №11
 ს.ც.ს.ს.ა. ფონდი 1834, აღწერა 2, საქმე №13
 ს.ც.ს.ს.ა. ფონდი 1834, აღწერა 2, საქმე №14
 ს.ც.ს.ს.ა. ფონდი 1834, აღწერა 2, საქმე №15
 ს.ც.ს.ს.ა. ფონდი 1834, აღწერა 2, საქმე №16
 ს.ც.ს.ს.ა. ფონდი 1834, აღწერა 2, საქმე №18
 ს.ც.ს.ს.ა. ფონდი 1834, აღწერა 2, საქმე №19
 ს.ც.ს.ს.ა. ფონდი 1834, აღწერა 2, საქმე №2
 ს.ც.ს.ს.ა. ფონდი 1834, აღწერა 2, საქმე №20
 ს.ც.ს.ს.ა. ფონდი 1834, აღწერა 2, საქმე №21
 ს.ც.ს.ს.ა. ფონდი 1834, აღწერა 2, საქმე №22
 ს.ც.ს.ს.ა. ფონდი 1834, აღწერა 2, საქმე №23
 ს.ც.ს.ს.ა. ფონდი 1834, აღწერა 2, საქმე №24
 ს.ც.ს.ს.ა. ფონდი 1834, აღწერა 2, საქმე №25

ს.ც.ს.ს.ა. ფონდი 1834, აღწერა 2, საქმე №86

ს.ც.ს.ს.ა. ფონდი 1834, აღწერა 2, საქმე №86

ს.ც.ს.ს.ა. ფონდი 1834, აღწერა 2, საქმე №87

ს.ც.ს.ს.ა. ფონდი 1834, აღწერა 2, საქმე №88

ს.ც.ს.ს.ა. ფონდი 1834, აღწერა 2, საქმე №89

ს.ც.ს.ს.ა. ფონდი 1834, აღწერა 2, საქმე №9

ს.ც.ს.ს.ა. ფონდი 1834, აღწერა 2, საქმე №90

ს.ც.ს.ს.ა. ფონდი 1834, აღწერა 2, საქმე №91

ს.ც.ს.ს.ა. ფონდი 1834, აღწერა 2, საქმე №92

ს.ც.ს.ს.ა. ფონდი 1834, აღწერა 2, საქმე №93

ს.ც.ს.ს.ა. ფონდი 1834, აღწერა 2, საქმე №94

ს.ც.ს.ს.ა. ფონდი 1834, აღწერა 2, საქმე №95

ს.ც.ს.ს.ა. ფონდი 1834, აღწერა 2, საქმე №96

ს.ც.ს.ს.ა. ფონდი 1834, აღწერა 2, საქმე №97

ს.ც.ს.ს.ა. ფონდი 1834, აღწერა 2, საქმე №98

ს.ც.ს.ს.ა. ფონდი 1834, აღწერა 2, საქმე №99

საარჩევნო ექსპრომტები, გაზ. „საქართველოს რესპუბლიკა“, 1919 წლის 31 იანვარი, გვ.3-4.

საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის სამართლებრივი

აქტების კრებული, თბ. ივერთა მხარე, 1990. გვ.168-176; 282-283

საქართველოს ცენტრალური სახელმწიფო საისტორიო არქივი (ს.ც.ს.ს.ა.)

სოციალ-დემოკრატიული პარტიის საარჩევნო პლატფორმა, გაზ.„ერთობა“,1919 წლის 2 თებერვალი, გვ.1-2-3გვ.

შარაძე გ. დაბრუნება „რ.გაბაშვილის მოგონებები“,თბ. მეცნიერება 1991, ტ.3, 24-205გვ.

ცენტრალური საარჩევნო კომისიის განცხადება, გაზ. „საქართველოს რესპუბლიკა“, 1919 წლის 20 იანვარი, გვ.1.

წინასაარჩევნო ლოზუნგები და მოწოდებები, გაზ. „საქართველოს რესპუბლიკა“, 1919 წლის 2 თებერვალი, გვ.3-4.

წინასაარჩევნო ლოზუნგები და მოწოდებები, გაზ. „საქართველოს რესპუბლიკა“, 1919 წლის 5 თებერვალი, გვ.3-4.

წინასაარჩევნო ლოზუნგები და მოწოდებები, გაზ.,საქართველო“, 1919 წლის 13 თებერვალი, გვ.1-4.

წინასაარჩევნო ლოზუნგები და მოწოდებები, გაზ.,საქართველო“, 1919 წლის 14 თებერვალი, გვ.1-4.

წინასაარჩევნო ლოზუნგები და მოწოდებები, გაზ.,საქართველო“, 1919 წლის 15 თებერვალი, გვ.1-4.

წინასაარჩევნო ლოზუნგები და მოწოდებები, გაზ.,სახალხო საქმე“, 1919 წლის 30 იანვარი, გვ.2-3.

წინასაარჩევნო ლოზუნგები და მოწოდებები, გაზ.,სახალხო საქმე“, 1919 წლის 3 თებერვალი, გვ.3-4.

წინასაარჩევნო ლოზუნგები და მოწოდებები, გაზ.,სახალხო საქმე“, 1919 წლის 6 თებერვალი, გვ.3-4.

წინასაარჩევნო ლოზუნგები და მოწოდებები, გაზ.,სახალხო საქმე“, 1919 წლის 10 თებერვალი, გვ.3-4.

წინასაარჩევნო ლოზუნგები და მოწოდებები, გაზ.,სახალხო საქმე“, 1919 წლის 11 თებერვალი, გვ.3-4.

წინასაარჩევნო ლოზუნგები და მოწოდებები, გაზ.,სახალხო საქმე“, 1919 წლის 12 თებერვალი, 3-4გვ.

წინასაარჩევნო ლოზუნგები და მოწოდებები, გაზ.,სახალხო საქმე“, 1919 წლის 13 თებერვალი, 3-4გვ.

წინასაარჩევნო ლოზუნგები და მოწოდებები, გაზ.,სახალხო საქმე“, 1919 წლის 14 თებერვალი, 3-4გვ.

წინასაარჩევნო ლოზუნგები და მოწოდებები, გაზ.,სახალხო საქმე“, 1919 წლის 15 თებერვალი, 3-4გვ.

ბენდიანიშვილი ალ, საქართველოს პირველი რესპუბლიკა (1918-1921წწ.), თბ. მემატიანე, 2001, -366გვ.

ბენდიანიშვილი ალ, ეროვნული საკითხი საქართველოში 1801-1921წწ, თბ. მეცნიერება, 1980, -275გვ.

გურული ვ, ვაჩნაძე მ, ქართული სოციალ-დემოკრატიის ისტორია (1892-1918), თბ. მერიდიანი, 1999, -481გვ.

გურული ვ, ნოე ჟორდანიას, პოლიტიკური პორტრეტი 1869-1953, თბ. ინტელექტი, 1999, -279გვ.

ვადაჭკორია შ, ქართული სოციალ-დემოკრატია 1917-1921 წლებში, თბ. მეცნიერება, 2001, -496გვ.

კუპატაძე ზ, საქართველოს ხელისუფლების ისტორია, თბ. უნივერსალი, 2009, -150გვ.

მაცაბერიძე მ, არჩევნები და საზოგადოება, თბ. მეცნიერება, 2003, - 488გვ.

მაცაბერიძე მ, საქართველოს 1921 წლის კონსტიტუციის პოლიტიკური კონცეფცია, თბ.1997, -294გვ.

მაცაბერიძე მ, საქართველოს კონსტიტუციის შემუშავება და მიღება დამფუძნებელი კრების მიერ, საქართველოს დამფუძნებელი კრება პარლამენტარიზმის გამოცდილება, საქართველოს 1921 წლის კონსტიტუციის 90-ე წლისთავისადმი მიძღვნილი სამეცნიერო კონფერენცია, თბ.პოლიტ.კვლების ინსტიტუტი და თსუ, 2011, 5-27გვ

საითიძე გ, პეტრე სურგულაძის საგამომცემლო-პუბლიცისტური და საზოგადოებრივ-პოლიტიკური მოღვაწეობა, თბ.უნივერსალი, 2009, - 165გვ.

საითიძე გ, სწამდა სამშობლოს აღორძინება, თბ. საარი, 1997,-112გვ.

საქართველოს ისტორია XIX-XX საუკუნე, თბ. პალიტრა L, 2012, ტ.4. - 512გვ.

საქართველოს ისტორია XX საუკუნე, თბ. არტანუჯი, 2003, -272გვ.

სურგულაძე ა, **სურგულაძე პ**, საქართველოს ისტორია, თბ. თსუ, საქართველოს ახალგაზრდა ისტორიკოსთა ასოციაცია, 1991, -461გვ.

სურგულაძე პ, საქართველოს დამფუძნებელი კრება და პარიზის სამშვიდობო კონფერენცია, საქართველოს დამფუძნებელი კრება პარლამენტარიზმის გამოცდილება, საქართველოს 1921 წლის კონსტიტუციის 90-ე წლისთავისადმი მიძღვნილი სამეცნიერო კონფერენცია, თბ.პოლიტ.კვლების ინსტიტუტი და თსუ, 2011, 29-45გვ.

სურგულაძე პ, ქართული პარლამენტარიზმის სათავეებთან, თბ. სამშობლო, 1991, -31გვ.

ქავთარაძე ე,დავით ყიფშიძე, თბ.თსუ, 1992,-264გვ.

შველიძე დ, საქართველოს სოციალისტ-ფედერალისტთა პარტია 1903-1917წწ. თბ. თსუ, 1997, -308გვ.

ცინაძე ზ., საქართველოს დამფუძნებელი კრების 1919 წლის არჩევნები(ოფიციალური მონაცემების მიხედვით),თსუ-ს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები, თბ. მერიდიანი, 2011, 311-322გვ.

ცინაძე ზ., საქართველოს პირველი რესპუბლიკის დამფუძნებელი კრების რეგლამენტი, ქართველოლოგიური კვლევები:ძირითადი ტენდენციები და თანამედროვე პრობლემები, თბ.უნივერსალი, 2012, 101-103გვ.

ჭანტურია ნ., ეროვნული საბჭო და მისი ბრძოლა საქართველოს სახელმწიფოებრიობის აღდგენისა და განმტკიცებისათვის,თბ. უნივერსალი, 2006, -182გვ.

ჭუმბურიძე დ., 1919 წლის წინასაარჩევნო კამპანია და პარტიული აგიტაცია ქართულ პრესაში, საქართველოს დამფუძნებელი კრება პარლამენტარიზმის გამოცდილება, საქართველოს 1921 წლის კონსტიტუციის 90-ე წლისთავისადმი მიძღვნილი სამეცნიერო კონფერენცია, თბ. პოლიტ. კვლების ინსტიტუტი და თსუ, 2011, 47-55გვ.

ჯანელიძე ო., დახვრეტილი თავისუფლება, თბ. ისტორიის და ეთნოლოგიის ინსტიტუტი, 2000, -156გვ.

ჯანელიძე ო., საქართველოს ეროვნულ-დემოკრატიული პარტიის ისტორიიდან, თბ. მეცნიერება, 2002, -535გვ.

ჯანელიძე ო., საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის სამეზობლო პოლიტიკა და დამფუძნებელი კრება, საქართველოს დამფუძნებელი კრება პარლამენტარიზმის გამოცდილება, საქართველოს 1921 წლის კონსტიტუციის 90-ე წლისთავისადმი მიძღვნილი სამეცნიერო კონფერენცია, თბ. პოლიტ. კვლების ინსტიტუტი და თსუ, 2011, 57-72გვ.

ჯონსი სტ., სოციალიზმი ქართულ ფერებში, თბ. ილია ჭავჭავაძის სახელმწიფო გამომცემლობა, 2007, -428გვ.

Development, discussion and approval of the regulations of the founding meeting

After convening the Constituent Assembly, one of the first statutory acts required by the Constituent Assembly was the Bylaws. In order to develop the text of the regulations, a regulatory commission was created in the constituent assembly, which held its first session on March 19, 1919. G. Gvazawa, R. Arsenidze, P. Sakvarelidze, I. Baratashvili, I. Nutsubidze, N. Imnaishvili, who were most actively involved in the work of the commission, can be mentioned among the members of the commission.

The session was opened by the oldest member of the commission, G. Gvazawa, who started the work of the commission. At the session, the presidium of the commission was elected, I. Baratashvili as chairman, P. Sakvarelidze as deputy, I. Nutsubidze. After taking the place of the chairman, I. Baratashvili started discussing the agenda of the future sessions, on the initiative of R. Arsenidze, due to the urgent development of the regulations of the founding assembly and its need, it was decided to hold the commission sessions daily. R. was appointed as the first speaker at the session scheduled for March 20. Arsenidze. At least three people were defined as a quorum of the commission (S.C.S.S.A. F.1833, Agh.1, S. № 193, p.1-2).

On Thursday, March 20, 1919, the Regulation Commission directly started working on drafting the text of the regulation. During the development of the regulation, the regulation of the former National Council and Parliament was adopted as a guiding text. The regulations of the former National Council consisted of 172 articles, and the regulations of the Constituent Assembly, which were developed by the Regulation

Commission, consisted of 180 articles. On March 20, 1919, the Regulation Commission approved the first article unchanged of the regulations of the former National Council. In the second article, an addition was made: "Before the election of the chairman and the secretary, the founding meeting will not deal with various issues". Articles 3, 4, 5 were adopted unchanged, and Article 6 was adopted with the following text.

presidium members was determined by the founding assembly itself. At the session of March 20, a bill of 39 articles was adopted. Amendments were made to Article 12, where the term of office of the members of the Presidium was defined as 1 session. (for 1 year) The term of the 1st session was not fixed in the regulations of the National Council (S.C.S.S.A. F. 1833, Act. 1, S. № 193, p. 3-4).

On March 21, Friday, at the second session, the Regulation Commission discussed and adopted articles 40 to 48 of the "draft regulation". The Commission adopted the new Article 48, according to which it was determined that the time between the first and second readings of the draft law should be at least 7 days. Information about the amendments and additions made to the articles of the draft law should be sent to the Presidium no later than within 3 days (S.C.S.S.A. F.1833, Agh.1, S. № 193, p.5-7).

draft law of regulations from articles 49 to 68 took place at the meeting of March 24, articles 49, 50, 51, 52 of the regulations of the National Council were adopted. Amendments were made to Article 53 without change, and new Articles 57 and 62 were added to the text of the regulations, Articles 58 and 59 of the National Council Regulations, which related to the rules for reviewing income and expenses, were removed altogether at the meeting of the same day within the framework of the draft regulations . Four new articles 66, 67, 68 and 69 were adopted (S.C.S.S.A. F.1833, Agh.1, S. № 193, p.7-8).

At the meeting of March 25, the regulatory commission drafted the text of the founding assembly's regulations up to Article 105. New articles 74 and 77 were adopted. Article 71 was amended and instead of 40 members, 50 members were considered as a quorum of the session . This article was

included in the regulations of the founding meeting with new numbering 79, the rest of the articles, including 105, were adopted with a small technical change (S.C.S.S.A. F.1833, Agh.1, S. № 193, p.9-10).

106 - The draft regulation , including articles 172, was reviewed and approved at the March 25 session of the Regulatory Commission. In the journal of the session , we read that changes were made in several articles, including 109; 110; 143; 144; 161 Amendments were made to these articles, and the rest of the articles were approved only with technical changes (S.C.S.S.A. F. 1833, Agh.1, S. № 193, p.11).

On March 31, the Regulation Commission completed its work on all 180 articles of the regulations of the Constituent Assembly. The commission made a decision to present the draft regulation to the presidium of the constituent assembly for consideration at the session. I. Baratashvili , the chairman of the commission, was appointed as the speaker (S.C.S.S.A. F.1833, Ag.1, S. № 193, p.12).

An extract from the Journal of the Presidium of the Constituent Assembly of Georgia of April 3, 1919 was to be submitted for consideration of the draft of the regulations of the Constituent Assembly. On April 4 of the same year, the Chairman of the Regulations Commission I. Baratashvili (S.C.S.S.A. F.1833, Ar. .1, p. № 195, p. 29).

On April 4, 1919, another meeting of the constituent assembly took place, where among the issues to be discussed was the discussion of the regulations of the constituent assembly. Chairman of the Regulatory Commission Iese Baratashvili made a speech before the founding assembly. He noted that during the development of the regulations of the Constituent Assembly, the Regulations Commission was guided by the regulations of the Russian State Council. The regulation of the Parliament of Georgia was temporarily adopted as a guideline, therefore the main difference adopted in the new regulation is what rights the constituent assembly is equipped with and what duty it performs . In Articles 39, 40, 41, 42, the Constituent Assembly establishes special commissions to investigate the actions of each branch of government. The Commission paid a lot of attention to the manner of considering cases. Bills the first and the second discussion the

middle should To go out less _ seven days _ _ _ _ that the founder The congregation would have had time to think and observe the matter, and then come to a proper conclusion. Articles 56, 66, 68 indicate the procedure for reviewing decrees. The Constituent Assembly had the right to submit every proposal in the form of decrees, instructions and draft resolutions. The proposal should be distributed to the members of the constituent assembly 24 hours before the opening of the assembly. Article 70 was about asking questions, and Article 74 was about requesting a report to the government by a member of the founding assembly to clarify this or that issue . The government was obliged to give an answer immediately at the same or the next session. There was no argument about that. According to Article 79, 50 people were defined as the quorum of the constituent assembly . According to Article 110, if a member of the constituent assembly did not obey the chairman, he was entitled to demand the preservation of order, to give a notice , etc. Article 114 mentioned the rule of shortening and terminating the debate, according to Article 119, the argument could not be shortened and terminated if 12 or more members voted against it. As for the rest of the articles, the amendments made in them did not have much importance. After that, the speaker I. Baratashvili , at the request of acting chairman S. Secretary, read the 12 articles of the regulations of the constituent meeting, which was approved unanimously, thus the session of the constituent meeting was stopped at 3 hours and 20 minutes (stenographic report of the Georgian constituent meeting of April 4, 1919) .

The session of April 8, 1919 started at 12 hours and 40 minutes. The session was chaired by Comrade of the Chairman of the Constituent Assembly Aleksandre Lomtadze, Secretary of the Constituent Assembly Konstantine Japaridze, Ekvtime Takaishvili, Simon Mdivani, Grigol Natadze and Kristine Sharashidze were in the presidium. Among the issues to be discussed in the agenda was the continuation of the consideration of the regulations of the constituent meeting.

Speaker I. Baratashvili read articles 13-38, which were adopted by the founding assembly. Article 39 caused Controversy, the article read " The

Constituent Assembly shall elect a special commission to investigate, revise, or for any other purpose." The representative of the Social-Democratic faction introduced a proposal to amend the article. He requested that one word "or person" be added to the end of the text. G. Faghava's explanation of the essence of this change was as follows: by this article , it was meant that the founding assembly, in addition to controlling other and other branches of governance, at the same time, since the article states as follows: for revision or for another purpose, the founding assembly itself intervenes in the implementation of governance in a special way in the form of a commission. *"We had such a case when we selected an extraordinary commission to investigate the news of Akhaltsikhe . Then we gave this commission the right to make arrests and take necessary measures. Therefore, in some specific cases, such a right may be given to any person of the constituent assembly . Therefore, the Social-Democratic faction introduces the following amendment: to add "or person" to the end of Article 39. The said change was unanimously approved by the members of the Constituent Assembly"* [shorthand reports of the Constituent Assembly of Georgia on April 8, 1919].

Articles 40-78 were approved unchanged by the constituent assembly. Article 79 again caused a debate in the hall. Article 79 of the regulation was as follows: if less than fifty (50) members of the founding meeting were gathered within half an hour at the time appointed for the meeting, the chairman declared that the meeting would not be held. Ilia Nutsbidze, a representative of the Social- Revolutionary faction and at the same time a member of the Regulation Commission , *made the following speech: "Citizens , the issue of the quorum of the constituent assembly is a very serious issue for the Socialist -Revolutionary faction. believes. The Constituent Assembly is called upon to establish the foundation of our socio-political life . It must create a constitution which It determines the course and character of life for a few decades. Such important issues are decided by the founding assembly, and in the decision of such issues, if not two-thirds, at least half of the founding assembly plus one must participate. This one, secondly, citizens, we members of the congregation, should treat the work of*

the founding congregation with a special call and seriousness, and when only one third of the congregation participates in solving the issue , in our opinion, this is a serious treatment of the case. We will treat the work with due attention , when the great majority of the assembly will participate in the solution of the issues, the constituent assembly will become more popular and find its place in the psychology of the people . According to this opinion, the faction of socialist-revolutionaries demands that instead of fifty, the quorum should be sixty-six" [stenographic report of the Georgian constituent assembly of April 8, 1919].

The representative of the Social-Democratic Party, Kirile Ninidze, spoke about approving the above-mentioned article of the regulations unchanged: "*Gentlemen, this amendment will be even more, because it is usually accepted that when there is a majority, then the quorum is also It is. So it will be completely more to include it. And if we think about the definition in a completely different way with the regulations, this is not the case .*

Here we are affected by something completely different. Pure practical opinion. Theoretical Of course, we cannot disagree with the statement of the SRs that as many as possible attended the meeting. If all the members attend the meeting, that would be better, but the point is that we have already passed one law on the proposal of the membership of the Constituent Assembly . (Comment from the place about incompatibility) Not about incompatibility, but about compatibility, because we allowed that members of the local self-government board , ministers, their Comrades, ambassadors , professors and others. Now, if you take into account (L.Shengelia , how many will there be in total?), this statement made from the place of the deputies was followed by the following remark from the chairman, please do not speak from the place. After that, Ninidze continued his speech. I don't know how many there will be, but we have already adopted this law, and since we have adopted this law, we must get out of here. If this law remains in force, we cannot assume that we will usually have an absolute majority, and 66 is an absolute majority. That is why I consider it necessary . , to remain 50 members. It will depend on circumstances and time. Essentially, the proposal of the social revolutionaries comes out of good will. But this

will lead to direct sabotage, because we will not have an absolute majority. (The comment from the hall depends on you!) It depends on you. Look how many members we have, and what percentage you are missing! With this opinion, we consider it necessary to remain 50 members. [Shorthand report of Georgia's Constituent Assembly of April 8, 1919]. After this speech, the debate literally stopped.

And the right to say the final word was assigned to I. Baratshvili, who stated that the discussion of the mentioned issue caused controversy even in the Regulatory Commission, the issue was decided by the majority of votes. accepted And the commission accepted 50 members as a quorum, as for the final word, it depends on the founding meeting and will be decided by voting.

After that, on the initiative of the chairperson, they voted on the amended version of Article 79, where 50 was written instead of 66, although the mentioned changes were rejected, the article was approved with the first edition. I. Baratashvili read articles 80-180, which the commission approved unchanged. The draft of the regulations of the founding assembly was handed over to the editorial commission for publication and preparation.

of Georgia Founder of the congregation sare d act Commission on April 14 presented Regulations __ final Edited Variant and sister f difficult of the congregation Before that _ as a speaker appointed O. Sologhashili . the founder The congregation unanimously received of the regulation final Text and published 1919 year _ on April 25, of the regulation the text hand was writing Founder of the congregation Chief comrade Al . Lomtadize (S.C.S.S.A.F. 1833, ag. 1, p. № 195, p. 35-37).

Bibliography

Avalishvili Z, Georgia Independent B.A. 1918-1921 _ International In politics, ch. Rider 2011, 5-376 p.

without elections, Gaz. "Republic of Georgia", January 5, 1919, p.2.

Without elections, "Ertoba" newspaper, January 25, 1919, p. 3-4

Without elections, "Georgia" newspaper, January 5, 1919, p. 3-4.

G. Gvazawa, Gaz. "Georgia" February 2, 1919, p. 3-4.

Gaz. "Georgia ", January 20, 1919, p. 1-4.

Elections of the Constituent Assembly, "Georgia" newspaper, January 15, 1919, p.3.

Elections of the Constituent Assembly, Gaz. "People's Affairs", January 15, 1919, p. 2.

Jordan N., My Past, Paris, 1953, 190 p.

S.C.S.S.A. , fund 1833, description 1, case № 193

S.C.S.S.A. , fund 1833, description 1, case № 194

S.C.S.S.A. , fund 1833, description 1, case № 195

S.C.S.S.A. , fund 1833, census 1, case № 196

S.C.S.S.A. , fund 1834, description 1, case № 31

S.C.S.S.A. , fund 1834, description 1, case № 39

S.C.S.S.A. , fund 1834, census 1, case № 62

S.C.S.S.A. , fund 1834, description 1, case № 5

S. _ c . S. _ S. _ A. _ Fund 1834, Census 2, File № 1 7

S. _ c . S. _ S. _ A. _ Fund 1834, census 2, case № 1 2

S. _ c . S. _ S. _ A. _ Fund 1834, Census 2, File № 1 0

S. _ c . S. _ S. _ A. _ Fund 1834, Census 2, File № 1 1

S. _ c . S. _ S. _ A. _ Fund 1834, Census 2, File № 1 3

S. _ c . S. _ S. _ A. _ Fund 1834, Census 2, File № 1 4

S. _ c . S. _ S. _ A. _ Fund 1834, Census 2, File № 1 5

S. _ c . S. _ S. _ A. _ Fund 1834, Census 2, File № 1 6

S. _ c . S. _ S. _ A. _ Fund 1834, Census 2, File № 1 8

S. _ c . S. _ S. _ A. _ Fund 1834, Census 2, File № 1 9

S.C.S.S.A. _ Fund 1834, Census 2, Case № 2

S. _ c . S. _ S. _ A. _ Fund 1834, Census 2, File № 20

S. _ c . S. _ S. _ A. _ Fund 1834, Census 2, File № 21

S. _ c . S. _ S. _ A. _ Fund 1834, Census 2, File № 22

S. _ c . S. _ S. _ A. _ Fund 1834, Census 2, File № 23

S. _ c . S. _ S. _ A. _ Fund 1834, Census 2, File № 24

S. _ c . S. _ S. _ A. _ Fund 1834, Census 2, File № 25

S. _ c . S. _ S. _ A. _ Fund 1834, Census 2, File № 26

S. _ c . S. _ S. _ A. _ Fund 1834, Census 2, File № 27

S. _ c . S. _ S. _ A. _ Fund 1834, Census 2, File № 28
S. _ c . S. _ S. _ A. _ Fund 1834, Census 2, File № 29
S.C.S.S.A. _ Fund 1834, Census 2, File № 3
S. _ c . S. _ S. _ A. _ Fund 1834, Census 2, File № 30
S. _ c . S. _ S. _ A. _ Fund 1834, Census 2, File № 31
S. _ c . S. _ S. _ A. _ Fund 1834, Census 2, File № 32
S. _ c . S. _ S. _ A. _ Fund 1834, Census 2, File № 33
S. _ c . S. _ S. _ A. _ Fund 1834, Census 2, File № 34
S. _ c . S. _ S. _ A. _ Fund 1834, Census 2, File № 35
S. _ c . S. _ S. _ A. _ Fund 1834, Census 2, File № 36
S. _ c . S. _ S. _ A. _ Fund 1834, Census 2, File № 37
S. _ c . S. _ S. _ A. _ Fund 1834, Census 2, File № 38
S. _ c . S. _ S. _ A. _ Fund 1834, Census 2, File № 39
S.C.S.S.A. _ Fund 1834, Census 2, Case № 4
S. _ c . S. _ S. _ A. _ Fund 1834, Census 2, File № 40
S. _ c . S. _ S. _ A. _ Fund 1834, Census 2, File № 41
S. _ c . S. _ S. _ A. _ Fund 1834, Census 2, File № 42
S. _ c . S. _ S. _ A. _ Fund 1834, Census 2, File № 43
S. _ c . S. _ S. _ A. _ Fund 1834, Census 2, File № 44
S. _ c . S. _ S. _ A. _ Fund 1834, Census 2, File № 45
S. _ c . S. _ S. _ A. _ Fund 1834, Census 2, File № 46
S. _ c . S. _ S. _ A. _ Fund 1834, Census 2, File № 47
S. _ c . S. _ S. _ A. _ Fund 1834, Census 2, File № 48
S. _ c . S. _ S. _ A. _ Fund 1834, Census 2, File № 49
S.C.S.S.A. _ Fund 1834, Census 2, Case № 5
S. _ c . S. _ S. _ A. _ Fund 1834, Census 2, File № 50
S. _ c . S. _ S. _ A. _ Fund 1834, Census 2, File № 51
S. _ c . S. _ S. _ A. _ Fund 1834, Census 2, File № 52
S. _ c . S. _ S. _ A. _ Fund 1834, Census 2, File № 53
S. _ c . S. _ S. _ A. _ Fund 1834, Census 2, File № 54
S. _ c . S. _ S. _ A. _ Fund 1834, Census 2, File № 55
S. _ c . S. _ S. _ A. _ Fund 1834, Census 2, File № 56
S. _ c . S. _ S. _ A. _ Fund 1834, Census 2, File № 57

S. _ c . S. _ S. _ A. _ Fund 1834, Census 2, File № 58
S. _ c . S. _ S. _ A. _ Fund 1834, Census 2, File № 59
S.C.S.S.A. _ Fund 1834, Census 2, Case № 6
S. _ c . S. _ S. _ A. _ Fund 1834, Census 2, File № 60
S. _ c . S. _ S. _ A. _ Fund 1834, Census 2, File № 61
S. _ c . S. _ S. _ A. _ Fund 1834, Census 2, File № 62
S. _ c . S. _ S. _ A. _ Fund 1834, Census 2, File № 63
S. _ c . S. _ S. _ A. _ Fund 1834, Census 2, File № 64
S. _ c . S. _ S. _ A. _ Fund 1834, Census 2, File № 65
S. _ c . S. _ S. _ A. _ Fund 1834, Census 2, File № 66
S. _ c . S. _ S. _ A. _ Fund 1834, Census 2, File № 67
S. _ c . S. _ S. _ A. _ Fund 1834, Census 2, File № 68
S. _ c . S. _ S. _ A. _ Fund 1834, Census 2, File № 69
S. _ c . S. _ S. _ A. _ Fund 1834, Census 2, File № 7
S. _ c . S. _ S. _ A. _ Fund 1834, Census 2, File № 70
S. _ c . S. _ S. _ A. _ Fund 1834, Census 2, File № 71
S. _ c . S. _ S. _ A. _ Fund 1834, Census 2, File № 72
S. _ c . S. _ S. _ A. _ Fund 1834, Census 2, File № 73
S. _ c . S. _ S. _ A. _ Fund 1834, Census 2, File № 74
S. _ c . S. _ S. _ A. _ Fund 1834, Census 2, File № 75
S. _ c . S. _ S. _ A. _ Fund 1834, Census 2, File № 76
S. _ c . S. _ S. _ A. _ Fund 1834, Census 2, File № 77
S. _ c . S. _ S. _ A. _ Fund 1834, Census 2, File № 78
S. _ c . S. _ S. _ A. _ Fund 1834, Census 2, File № 79
S. _ c . S. _ S. _ A. _ Fund 1834, Census 2, File № 8
S. _ c . S. _ S. _ A. _ Fund 1834, Census 2, File № 80
S. _ c . S. _ S. _ A. _ Fund 1834, Census 2, File № 81
S. _ c . S. _ S. _ A. _ Fund 1834, Census 2, File № 82
S. _ c . S. _ S. _ A. _ Fund 1834, Census 2, File № 83
S. _ c . S. _ S. _ A. _ Fund 1834, Census 2, File № 84
S. _ c . S. _ S. _ A. _ Fund 1834, Census 2, File № 85
S. _ c . S. _ S. _ A. _ Fund 1834, Census 2, File № 86
S. _ c . S. _ S. _ A. _ Fund 1834, Census 2, File № 86

S. _ c . S. _ S. _ A. _ Fund 1834, Census 2, File № 87

S. _ c . S. _ S. _ A. _ Fund 1834, Census 2, File № 88

S. _ c . S. _ S. _ A. _ Fund 1834, Census 2, File № 89

S. _ c . S. _ S. _ A. _ Fund 1834, Census 2, File № 9

S. _ c . S. _ S. _ A. _ Fund 1834, Census 2, File № 90

S. _ c . S. _ S. _ A. _ Fund 1834, Census 2, File № 91

S. _ c . S. _ S. _ A. _ Fund 1834, Census 2, File № 92

S. _ c . S. _ S. _ A. _ Fund 1834, Census 2, File № 93

S. _ c . S. _ S. _ A. _ Fund 1834, Census 2, File № 94

S. _ c . S. _ S. _ A. _ Fund 1834, Census 2, File № 95

S. _ c . S. _ S. _ A. _ Fund 1834, Census 2, File № 96

S. _ c . S. _ S. _ A. _ Fund 1834, Census 2, File № 97

S. _ c . S. _ S. _ A. _ Fund 1834, Census 2, File № 98

S. _ c . S. _ S. _ A. _ Fund 1834, Census 2, File № 99

Election impromptu, Gaz. "Republic of Georgia", January 31, 1919, p. 3-4.

of Georgia Democratic of the Republic legal Acts Collection , ch . Ivarta Side , 1990. p. 168-176; 282-283

Central State Historical Archive of Georgia (C.S.S.A.)

Election platform of the Social-Democratic Party, "Ertoba" newspaper, February 2, 1919, p. 1-2-3.

G. Sharadze, return to " Memories of R. Gabashvili ", vol . Science 1991, vol. 3, p. 24-205.

Statement of the Central Election Commission, Gaz. "Republic of Georgia", January 20, 1919, p.1.

Pre-election slogans and appeals, Gaz. "Republic of Georgia", February 2, 1919, p. 3-4.

Pre-election slogans and appeals, Gaz. "Republic of Georgia", February 5, 1919, p. 3-4.

Pre-election slogans and appeals, Gaz. "Republic of Georgia", February 7, 1919 p. 3-4.

Pre-election slogans and appeals, Gaz. "Republic of Georgia", February 10, 1919, p. 3-4.

Pre-election slogans and appeals, Gaz. "Republic of Georgia", February 13, 1919, p. 3-4.

Pre-election slogans and appeals, Gaz. "Republic of Georgia", February 14, 1919, p. 3-4.

Pre-election slogans and appeals, "Ertoba" newspaper , February 10, 1919, p. 1-2-3.

Pre-election slogans and appeals, "Ertoba" newspaper , February 11, 1919, p. 1-2-3.

Pre-election slogans and appeals, "Ertoba" newspaper , February 12, 1919, p. 1-2-3.

Pre-election slogans and appeals, "Ertoba " newspaper , February 13, 1919, p. 1-2-3.

Pre-election slogans and appeals, "Ertoba " newspaper , February 14, 1919, p. 1-2-3.

Pre-election slogans and appeals, Gaz. "Ertoba " , February 15, 1919, p. 1-2-3.

Pre-election slogans and appeals, "Ertoba" newspaper , February 8, 1919, p. 3-4.

Pre-election slogans and appeals, Gaz. "Georgia " , February 6, 1919, pp. 1-4.

Pre-election slogans and appeals, Gaz. "Georgia " , February 9, 1919, pp. 1-4.

Pre-election slogans and appeals, Gaz. "Georgia " , February 10, 1919, pp. 1-4.

Pre-election slogans and appeals, Gaz. "Georgia " , February 11, 1919, pp. 1-4.

Pre-election slogans and appeals, Gaz. "Georgia " , February 12, 1919, pp. 1-4.

Pre-election slogans and appeals, Gaz. "Georgia " , February 13, 1919, pp. 1-4.

Pre-election slogans and appeals, Gaz. "Georgia " , February 14, 1919, pp. 1-4.

Pre-election slogans and appeals, Gaz. "Georgia " , February 15, 1919, pp. 1-4.

Pre-election slogans and appeals, Gaz. "People's Affairs", January 30, 1919, pp. 2-3.

Pre-election slogans and appeals, Gaz. "People's Affairs", February 3, 1919, p. 3-4.

Pre-election slogans and appeals, Gaz. "People's Affairs", February 6, 1919, p. 3-4.

Pre-election slogans and appeals, Gaz. "People's Affairs", February 10, 1919, p. 3-4.

Pre-election slogans and appeals, Gaz. "People's Affairs", February 11, 1919, p. 3-4.

Pre-election slogans and appeals, "People's Affairs" newspaper , February 12, 1919, 3-4 p.

Pre-election slogans and appeals, "People's Affairs" newspaper , February 13, 1919, 3-4 p.

Pre-election slogans and appeals, "People's Affairs" newspaper , February 14, 1919, 3-4 p.

Pre-election slogans and appeals, "People's Affairs" newspaper , February 15, 1919, 3-4 p.

Bendianishvili Al , Georgia first Republic (1918-1921) , Vol . Chronicler , 2001, -366 p .

Bendianishvili Al , National issue In Georgia 1801-1921 , ch . Science , 1980, -275 p .

Guruli V, Vachnadze M , History of Georgian Social Democracy (1892-1918), Vol . Meridian, 1999, -481 p.

Guruli V, Noah Jordan, political portrait 1869-1953, Vol . Intelligence, 1999, -279 p.

Vadachkoria Sh., Georgian Social-Democracy in 1917-1921, Vol . Science, 2001, -496 p.

Kupatadze B., History of the Government of Georgia, Vol . Universal, 2009, -150 p.

Matsaberidze M, Elections and Society, Vol . Science, 2003, -488 p.

M. Matsaberidze, The Political Concept of the 1921 Constitution of Georgia, Vol. 1997, -294 p.

Matsaberidze M., Drafting and Adoption of the Constitution of Georgia by the Constituent Assembly, Parliamentarianism Experience of the Constituent Assembly of Georgia, Scientific Conference Dedicated to the 90th Anniversary of the 1921 Constitution of Georgia, Institute of Political Studies and TSU, 2011, pp. 5-27

Saitidze G, Publishing-publicist and public-political work of Petre Surguladze, Tb. Universal , 2009, -165 p.

Saitidze G. believed in the revival of the motherland, vol . Saar, 1997, 112 p.

- History of Georgia XIX-XX century**, Tb . Palette L, 2012, vol. 4. -512 p.
- History of Georgia XX century**, Tb . Artanuj, 2003, -272 p.
- Surguladze A, Surguladze P**, History of Georgia, Vol . TSU, Association of Young Historians of Georgia, 1991, -461p.
- Surguladze P.**, Constituent Assembly of Georgia and the Paris Peace Conference, Constituent Assembly of Georgia experience of parliamentarism, scientific conference dedicated to the 90th anniversary of the 1921 Constitution of Georgia, Institute of Political Studies and TSU, 2011, pp. 29-45.
- Surguladze P.**, at the beginnings of Georgian parliamentarism, chap . Homeland, 1991, -31 p.
- Kavtaradze** , Davit Kipshidze, TSU , 1992, 264 p.
- D. Shvelidze**, Socialist-Federalist Party of Georgia 1903-1917. Tb . TSU, 1997, -308 p.
- Tsinadze** , 1919 Elections of the Constituent Assembly of Georgia (according to official data), Proceedings of the Institute of History of TSU, Vol . Meridian, 2011, pp. 311-322.
- Tsinadze** , Regulations of the Founding Assembly of the First Republic of Georgia, Georgian studies: basic trends and modern problems, Tb. Universal , 2012, p. 101-103.
- Chanturia N.**, National Council and its struggle for restoration and strengthening of Georgia's statehood, Vol . Universal, 2006, -182 p.
- Chumburidze D**, 1919 Pre-Election Campaign and Party Agitation in the Georgian Press, Georgia's Constituent Assembly Parliamentarianism Experience, Scientific Conference Dedicated to the 90th Anniversary of the 1921 Constitution of Georgia, Institute of Political Studies and TSU, 2011, 47-55 p.
- Janelidze O**, shot freedom, vol . Institute of History and Ethnology, 2000, -156 p.
- O. Janelidze**, from the history of the National Democratic Party of Georgia, chap . Science, 2002, -535 p.
- Janelidze O.**, Neighborhood Policy and Constituent Assembly of the Democratic Republic of Georgia , Experience of Parliamentarism of the

Constituent Assembly of Georgia, Scientific Conference Dedicated to the 90th Anniversary of the 1921 Constitution of Georgia, Institute of Political Studies and TSU, 2011, pp. 57-72.

Jones St., Socialism in Georgian colors, Vol . Ilia Chavchavadze State Publishing House, 2007, -428 p.

US POLICY IN THE MIDDLE EAST. HOW THE SYSTEM DETERMINES THE BEHAVIOR¹

Introduction

The political arena in the Middle East has undergone substantial transformations in the last 10–12 years. Those changes have affected US policy as well. There is a consensus among scholars and experts that the US presence and influence in the region have notably diminished, and the country has been retreating from the region. The question of debate is whether it is a temporary phenomenon conditioned by internal and external factors or whether the process is irreversible, and what are the reasons for the current state of affairs of the US in the Middle East? What policy does the United States conduct in the Middle East, and how can it be explained?

The United States has become involved in Middle East affairs since the end of the Second World War. Its policy goals and tools in the region have followed a certain path of evolution. This paper is an attempt to explain Washington's policy behavior in the Middle East in the last 10-12 years and discuss the approaches of three US presidents, Barack Obama, Donald Trump, and Joseph Biden, their policies in the Middle East, and certain outcomes. The paper discusses the US policy towards four important issues in the Middle East: the confrontation with Iran, the war in Syria, the Kurdish issue, and relations with the Gulf Arab countries. This is, undoubtedly, not a comprehensive list of the problems the US has dealt with over the years and decades.

The article first represents the features of the Middle East regional subsystem, the current situation in the Middle East, and the background of US

---

¹ This article was funded by a grant from the United States Department of State. The opinions, findings and conclusions stated herein are those of the author[s] and do not necessarily reflect those of the United States Department of State.”

involvement there. Then, it discusses the US policy towards the above-mentioned issues and, based on the conclusions derived from the analysis, tries to present an explanation of the US policy behavior.

Understanding the US policy in the Middle East through the lens of neorealism

Various theories and approaches can be employed to address the issue of US policy in the Middle East. Indeed, the factors influencing the decision-making process in the US are numerous, both at national and international levels. This paper focuses on the neorealist interpretation and employs the approach of system-level analysis. Given the fact that the international system is anarchic and the units, in this case, the states of the Middle East region, are constantly making efforts to increase their capabilities to defend their integrity and maintain security and stability, the neorealist approach is capable of explaining the behavior of the states, including the US policy in the region.

According to the neorealist explanation, the structure of the international system determines the behavior of the units (Waltz, 2010). The characteristics of the international system dictate how states position themselves at a certain point in time. Neorealism also argues that the hegemon's misuse of power entails resistance from weaker actors and their efforts to balance against the hegemon. Different theories agree that anarchy is the core of the international system, and realists say that in the system, states aim to ensure their own survival and increase their power relative to others. The difference is in the sources of the behavior of the actors.

Certain regions within the international system may also qualify to be recognized as systems or subsystems. The political realities can be explained not only through global or international systems but also through regional subsystems as well (Buzan & Wæver, 2009). After the Cold War, as Gause notes, scholars tend to analyze geographic regions as systems, not simply as subordinate components of a global international system (Gause, 1999, 12). Indeed, the Middle East region has its own distinctive features that have to be taken into consideration for analysis. Although none of the countries in the region are world powers, the factors of energy resources and geographic location have made it a place of strategic importance due to its exporting capacity (Bustos, 2017, 42).

The current Middle East region consists of a group of states and non-state actors that are confronting each other. With a couple of exceptions, all countries are engaged in military campaigns and civil wars. Four regional powers, Iran, Saudi Arabia, Turkey, and Israel, widely use their military forces or patron

proxies. Israel continues strikes in Gaza, regularly hits targets in Syria, allegedly organises attacks in Iranian territory; Turkey invaded Syria and occupied part of the northern territories, continues strikes against the Kurds in Syria and Iraq, sent troops to Libya; Iran is backing Houthis in Yemen, helps the Syrian government politically and militarily and assists other forces, mainly Shia militias throughout the Middle East; Saudi Arabia formed a coalition and waged a war in Yemen, funds various militant groups, etc. In the 2010s, tensions arose between Saudi Arabia and Turkey, Saudi Arabia and Iran, Iran and Turkey have been on opposing sides in Syria; and the relations between Turkey and Israel were frozen.

Since 2010–11, Saudi Arabia, along with three non-Arab countries—Iran, Turkey, and Israel—have been dominant powers in the Middle East. Egypt, Syria, Iraq, and Libya, the traditional leaders of the Arab world, have all suffered greatly from regional transformations, and several are now struggling to preserve their integrity. Instead, Iran and Turkey are filling the power vacuum created by the weakening of the Arab states. In their turn, the Arab states of the Gulf region have successfully survived the revolutionary wave and have already begun to assume a greater role in regional affairs (Coates Ulrichsen, 2011, 232).

The post-Arab Spring order is characterised as a situation where all are against all forming fluid coalitions (Soler & Lecha, 2017). Some regional powers, such as Saudi Arabia and Iran, want to form blocs, while other actors struggle to preserve their autonomy. Compared to the pre-2011 order, Sunni – Shia sectarian tensions have broadened, involving more actors in the region (Malmvig, 2014, 146).

While the regional system resembles multipolarity, the regional order is hierarchical. According to Kamrava, at the top of the pyramid of the hierarchy in the MENA region sit Saudi Arabia and Israel, seeking to preserve the regional status quo, and two challengers, Iran and Turkey. In the second row of the pyramid, the middle powers are situated, some of whom are closely aligned and allied with the status quo powers (Bahrain, Egypt, Jordan, and the UAE), while others (Algeria, Morocco, Oman, Qatar, and Tunisia) try to conduct more independent policies (Kamrava, 2018, 13).

Non-state actors were able to challenge states during the time period mentioned. Some of them conquered entire regions in Syria and Iraq. Other organisations have been acting under the patronage of regional powers. Moreover, other non-regional actors have also entered the game: Russia established its military presence in Syria, and China has been advancing

economically. The emergence of new actors has changed the existing balance of power and transformed the political setting of the Middle East (Charountaki, 2014, 264).

A clarification is needed here to describe the Middle Eastern system. Theories describe systems as unipolar, bipolar, multipolar, or apolar. During the Cold War period, the system was bipolar, with the countries of the Middle East being either US or Soviet allies and partners. The following 20 years after the Cold War were unipolar, where the United States was a hegemon, including in the Middle East (if excluding the US, the subsystem was multipolar). The current or post-Arab Spring system in the Middle East is rather quasi-multipolar, where none of the actors has enough power to consolidate a coalition around him, project power throughout the region, or act to strongly influence RSC members to move in specific security policy directions (Frazier & Stewart-Ingersoll, 2010, 741). In the post-Arab Spring system, the US is in the role of the declining hegemon, with a deeply damaged reputation in the region and doubts from allies. In this situation, every unit, stronger or weaker, seeks ways to balance against threats and diversify its security opportunities. First of all, they are increasing military expenses, developing relations with other powers. The "terraforming" of the new system in the region is still underway.

In this article, I argue that the US, with its deep presence in the region, may qualify as an extraterritorial unit of the Middle Eastern regional subsystem, and therefore Washington's behavior in the region is affected by the structure of the regional subsystem and its transformations. The dependence is not unilateral and in one direction—from the US to the Middle East—but the opposite direction may be as decisive, if not more.

Numerous pieces of research on US foreign policy focus on domestic variables, trying to explain the roots of US policy through internal factors such as public opinion, group interests, lobbying, values, identities, etc. Indeed, domestic factors cannot be neglected and have to be integrated into the research. However, not a single factor or approach can comprehensively describe the reasons and motives of Washington's policy in the Middle East. For instance, why does every US president, despite promises to pull out of deadly wars, repeatedly use military force to mitigate emerging threats? The answer lies in the combination of multiple factors.

To provide empirical evidence for the argument of the research, it focuses on several major regional issues in which the US has been involved and the US response to them. These "hot spots" are not mere objects of US foreign policy,

but they are becoming stronger factors that force Washington to adapt to them and adjust its policy.

Within the scope of this research, four instances of US involvement in the Middle East are discussed.

1. Relations with Iran: Iran is one of the Middle East's most powerful countries and the US's most formidable adversary. Any major change in their relations, from war to rapprochement, will substantially change the power configuration in the Middle East. Besides, nuclear non-proliferation is one of the declared goals of the US in the Middle East.

2. US policy towards the Kurds—this is an interesting case, as the period discussed in this paper has seen a significant rise of the Kurdish factor, from a domestic to a regional factor with the capability of becoming a game changer in the region. They have been an important ally of the United States in the fight against terrorists. This is another declared goal of the US.

3. Relations with the Gulf Arab countries, especially with Saudi Arabia and the UAE: These countries are strategic allies of the US. They are important partners in fulfilling another US goal in the region: guaranteeing the free flow of oil at predictable prices.

4. War in Syria: This is an interesting case, as two regional and one other power, Iran, Turkey, and Russia, have been conducting military operations in Syria, and jointly they try to oust the US from the Syrian process. This is a case in terms of the involvement of other powers seeking more influence in the region.

The US interests in the Middle East

The United States' key three goals in the Middle East were ensuring the free and predictable flow of oil from the Middle East basin; countering its geopolitical and ideological rival, the Soviet Union, as another contender for spreading its influence in the region; and assisting its regional partners and allies. These three goals were interconnected, and implementing them guaranteed the defense of US interests in the region. Later, two other goals were added: fighting against terrorism and ensuring nuclear non-proliferation. (Salem, 2020) The US employed a wide range of tools in service of these goals, among them political and financial assistance, covert operations, isolation, sanctions, and military interventions. After George W. Bush's presidency, no new goals were announced for the Middle East region. Currently, US policy in

the Middle East focuses on several essential issues. First is the containment of China, a policy implemented in different parts of the world. China has challenged the US's hegemonic positions in the global economy, trade, and politics. The second important issue for Washington is Iran's nuclear program. Despite the efforts to make a deal with Iran, the agreement failed to come into force for several reasons, including controversies among US political groups and leaders. The US keeps putting pressure on Iran to abandon its nuclear aspirations. Among other issues, it is worth mentioning the continuing struggle against terrorism and forming partnerships among its allies in the region in order to promote its interests there. For instance, it includes the settlement of relations between Gulf Arab states and Israel.

Slowing but not stopping: US-Iran relations in the 2010s

Before 1979, a close US ally in the Middle East, but after the Islamic Revolution, Iran has been the fiercest and strongest rival of the United States in the Middle East. After the 9/11 attacks, the US under the George W. Bush administration established an unprecedented presence in the Middle East, toppling the Afghan and Iraqi regimes for a very short period of time. Iran was designated as a member of the "axis of evil," along with Iraq and North Korea (*State of the Union Address, George W. Bush, 2002*). According to the declared goal, the change of regime in Iraq would bring new perspectives for the country in the post-Saddam era based on the Bush administration's vision of democratisation (*Full Text: George Bush's Iraq Speech, 2005*). In the case of successful testing in Iraq, it could have set a precedent for other regional countries. Nevertheless, quite the opposite scenario developed as the US failed to stabilise Iraq. The failure to establish a strong state aided the spread of Iranian influence in the region. The next problem was that Iran had been increasing its nuclear capabilities, which could have led to having enough material for building nuclear weapons, according to the US (*Iran Nuclear Milestones: 1967-2022, 2022*). Iran would have grown even more powerful if it had been successful in accomplishing that goal, and other nations in the region would have definitely considered their own nuclear programs, triggering a new arms race.

However, the US's successful military missions came with a number of issues related to resources and reputation. In the medium and long term, US campaigns that skirted international organizations harmed the country's image. For this reason, Barack Obama, who assumed office in 2009, announced a settlement of relations with the Muslim world in his famous Cairo speech in

the same year (*The President's Speech in Cairo: A New Beginning*, n.d.). Among the Obama administration's steps, one of the most important initiatives was the negotiation over the Iranian nuclear program. That initiative pursued several goals, including an attempt to restore a positive image of the country and contain Iranian aspirations.

Barack Obama's administration reached a near-historic achievement in relations with Iran when in 2015 the sides (the UN's five permanent members, Germany, and Iran) signed the JCPOA, or the famous nuclear deal (*Joint Comprehensive Plan of Action Vienna*). On the other hand, Obama's administration imposed a mass of sanctions against the country, which strongly affected the country's economy (Colvin, 2010). In Obama's team's view, Iran is a defensive, status-quo power that tries to maintain what it has. Moreover, in certain cases, both countries' interests converge, for instance, in stabilising Iraq. Iran also shared the view that Sunni radicalism must be defeated (Doran, 2020, 271). Trump's view on Iran was very different. In the matter of Iran, the Obama administration chose the option of making Iran more negotiable by pressuring and tightening the noose. Overall, successive US administrations dealt with Iran using a "carrot and stick" approach (Albarasneh & Koleilat Khatib, 2019, 382). Western sanctions specifically targeted Iran's oil and banking sectors, significantly slowing economic growth opportunities. At the same time, negotiations began between the five permanent members of the UN Security Council and Germany on the one hand, and Iran on the other, to reach an agreement on the latter's nuclear program. After the signing, some sanctions against Iran were lifted, and it caused considerable excitement both in Iran and around the world.

However, his successor in the White House, Donald Trump, an opponent of the deal, annulled it (Landler, 2018). His views on the Middle East are mainstream Republican views that reject Obama's attitudes towards Iran. In their view, the nuclear deal was restricted only temporarily (Doran, 2020, 274). He called the Iran nuclear deal a big mistake and almost a capitulation, and it was expected that his administration, which had a large presence of pro-Israel figures, including his son-in-law Jared Kushner, would renege on the deal.

Trump's administration has adopted tougher methods to contain Iran. Apart from the restoration of sanctions, the US did not hesitate to use military force. In particular, attacks on Iran's nuclear and other important facilities and the murders of Iran's nuclear specialists, which according to data available in open sources, the Israeli special services were behind them, increased significantly in this period. While the Obama administration objected to Israeli strikes against

Iranian targets, the Trump administration was supportive of these actions (Doran, 2020, 276). The other example was the murder of high-ranking Iranian military personnel in Syria. The culmination of the use of military force was the drone assassination of Qasem Soleimani, the commander of the Qods unit of the Iranian Revolutionary Guard Corps in 2020, who had been the commander of Iranian forces in Syria (Schmitt, 2020). Iran responded by launching missiles at US military facilities in Iraq (Safi et al., 2020). Despite the tough bilateral rhetoric, both the US and Iran decided to be satisfied with the status quo. The only case where Obama's and Trump's views were similar was that ISIS must be defeated, and both administrations turned a blind eye to the rise of the Popular Mobilisation Units assisted by Tehran (Doran, 2020, 277).

In the 2020 elections, Trump lost to the Democratic candidate, Joe Biden. Biden decided to reverse Trump's policy and return to Obama's strategy. While keeping the sanctions, Biden resumed negotiations with Iran, and there was some optimism in this regard in early 2022 (*US and Iran Edge Closer*, 2022). Nevertheless, the parties have been unable to reach an agreement so far. Moreover, Iran's supply of drones to Russia in its war against Ukraine further pushed the deal away and opened the door to new economic sanctions (*Iran Says It Shipped...*, 2022). It should be noted that possible Iranian supplies could be used to exert pressure on the US to soften its stance on the nuclear issue.

Thus, for almost a decade, the picture has been the following: US-Iran relations have been in a state of strain and negotiations, from historical agreements to limited military operations. If we compare the reality with the declared American goals, namely the containment of Iran, there are some successes and failures for the US. The success is that economic sanctions, especially in the oil and financial sectors, are weakening Iran economically and limiting the possibility of obtaining nuclear weapons. At the same time, they are not capable of stopping Iran's pursuit of a nuclear program. In addition, over the course of a decade, Iran has expanded its presence in the Middle East, also thanks to projecting its power through proxies. To increase its opportunities and weaken the effect of imposed sanctions, Iran has been promoting cooperation with other powers like China, India, and Russia. Iran and China signed a 25-year strategic cooperation agreement (Motamedi, 2022). Therefore, the US policy of Iran containment is like a brake that slows down but is unable to stop.

War in Syria - whom to contain?

Syria, Libya, and Yemen are the countries suffering the most as a result of the Arab Spring. While in Libya the standoff between the regime and opposition ended with the interference of France, the UK, and the US and the murder of Jamahiriya's leader, in Syria the scenario evolved differently. In the early period of the Syrian crisis, Obama's administration demanded that Bashar al-Assad resign but did not launch a military campaign as in Libya (Ukman & Sly, 2011). Instead, it provided assistance to the opposition and further isolated the regime.

Several circumstances prevented the US from striking Syrian government forces. Firstly, the opposition forces were in a better position than the Libyan rebels, where after several months of fighting they were close to suffering a catastrophic loss at the hands of the government army. The second reason is that the US and its partners avoided carrying out two operations simultaneously. The third factor is the tougher opposition from other countries, as Russia, China, and Iran strongly criticised the possibility of military intervention in Syria. These factors, along with the chaos that emerged in Libya with no better perspective for Syria, prevented the US from entering into an armed conflict with Damascus. Instead, Barack Obama declared that the use of chemical weapons would be a red line for the US (*Remarks by the President*, 2012).

In August 2013, Washington accused the Syrian government of carrying out a chemical attack. Nevertheless, despite the deterrence of the US administration about the "red line," it hesitated to act militarily against the Syrian government forces. Later, Obama defended his decision not to bomb Syria, saying that it was his most courageous decision, despite the fact that presidents are praised for military actions (Abramson, 2017). Washington and Moscow agreed to dismantle chemical weapons in Syria (Gordon, 2013).

If Iran and Russia had not intervened in the early years of the civil war, Bashar al-Assad's regime would have collapsed even without direct US intervention. The Iranian assistance since 2013 and Russian ground operation since 2015 completely overturned the situation, helping Assad to regain initiation and restore control over tens of thousands of square kilometers of Syrian land. The US program of training and other kinds of assistance to the opposition forces did not yield either. The US administration confessed that the training program for moderate opposition had failed (McKelvey & O'Molloy, 2015).

According to the statements of senior US officials, they pursued several interests in Syria, including the demand for Assad's resignation, the fight against terrorist groups, the prevention of the use of chemical weapons, and addressing humanitarian issues (Feltman & Balian, 2021).

The war in Syria was marked by the loss of the "monopoly" of military interventions by the US. Other powers, including Iran, Russia, and Turkey, entered the conflict. This trio also formed a political platform, known as the Astana process, to deal with the problems in Syria. The restraint of the US entailed its distancing from the Syrian developments, and the trio took advantage to negotiate a new-status quo in Syria. With the strengthening of Assad's position, the US also became less persistent in its demands for his resignation.

If the alleged use of chemical weapons by the Syrian regime did not become a true red line for military intervention, the rise and successes of terrorist groups left Washington no choice but to send troops. The US military campaign in Syria started in 2014, when it became clear that neither Syria, nor Iraq were capable of stopping the rapid advance of IS militants. Both armies collapsed under the attacks of the militants, and they appeared very close to Baghdad and captured large territories in the east of Syria. In September 2014, the US started to strike the positions of the terrorists, Washington deployed 2000 soldiers of special forces (Mohammed et al., 2015). Along with airstrikes, the US funded, trained, and promoted other assistance to the Syrian Democratic Forces, which mainly consist of Kurdish fighters as well as Arabs (*Conflict in Syria* 2022). The SDF forces, numbering in the tens of thousands, successfully fought against ISIS and reclaimed most of the territories conquered by the terrorist group.

Donald Trump continued his military campaign in Syria and launched strikes against Assad's forces as well. In April 2017 (*Statement From Pentagon...* 2017) and April 2018 (Garamone, 2018), the US forces bombed Syria's bases and positions, accusing them of chemical attacks in Idlib and Douma. The US forces occasionally collided with Syrian, Iranian-backed, and Russian mercenary forces, as well (Weiss & Ng, 2019). With the 2020 presidential elections in mind, Trump declared victory over ISIS and announced the withdrawal of 2000 US troops. In 2019, Trump announced that US troops would withdraw from the territories bordering Turkey, which was a green light for Erdogan to start an intervention against Kurdish forces. The decision was so surprising and unpredictable that Secretary of Defense James Mattis resigned (*James Mattis' Resignation Letter in Full*, 2018). This decision was a horrific

blow for the SDF, a US partner in fighting IS (Wilson, 2019). The Turkish invasion forced tens of thousands of Kurds to leave their homes (Beaumont & Chulov, 2019). Turkey established its administration in the northern parts of Syria, which had been under Kurdish control. And in June 2020, the US announced sanctions against Damascus known as the "Caesar Act." It presumed the freezing of the assets of anyone doing business with Syria. (Caesar Syria Civilian... 2020). Biden administration officials defined their priorities in Syrian policy: military presence to prevent the rise of IS, maintaining local ceasefires, and enhancing humanitarian conditions (al-Masri, 2022). A limited US contingent has remained in Syria, conducting local operations. For instance, in February 2022, the White House announced that Abu Ibrahim al-Hashimi al-Qurayshi, the leader of IS, was killed (Statement by President Joe Biden, 2022).

What defines US policy in Syria over the past decade is the lack of strategy and consistency, as the country has never been a priority policy direction (Sokolsky & Miller, 2017). First, it hesitated to intervene to oust Assad, then stepped back from its red line. Later, it sent troops to fight against ISIS, as no one wished or was capable of stopping their advancement. The US military presence in Syria was tactical and limited to the east of the Euphrates. From time to time, US forces attacked Syrian troops and bases, killed several terrorist leaders, repelled attacks on them, and remained detached from conflict resolution, leaving the arena to other powers. The public discontent over US policy in Syria may be summarized in the words of the chair of the Senate Foreign Relations Committee, who noted that the administration's Syria policy is impossible to understand (Rogin, 2021). None of the US administrations wished for an engagement in the Syrian conflict, they promised to disengage from very unpopular wars in the Middle East. However, none of them have found a way to pull out. The developments in Syria have forced Washington to make situational decisions to deal with emerging problems.

The Agenda of the US and the Gulf States: Iran, oil, and security

"We will not walk away and leave a vacuum to be filled by China, Russia, or Iran," said Joe Biden in his first visit to Saudi Arabia, where he met the leaders of the Gulf Arab states (*US 'Will Not Walk Away'...* 2022). This announcement was made to assuage US allies' concerns about the latter's future plans in the region.

Over decades, the Gulf Arab states (Saudi Arabia, the United Arab Emirates, Qatar, Kuwait, Bahrain, and Oman), along with Israel, have been key allies of the United States. Because of their oil and gas reserves, these countries have had strategic importance for Washington. The oil pumped in the region has been vital for the world economy and the stability and predictability of fuel prices. In turn, those countries, due to their limited capabilities compared to their neighbours, have experienced an acute lack of security, and the alliance with the US has been the only possible solution to address security issues. The alliance between the US and the Gulf States has been based on this convergence of mutual interests.

The main threat to the Gulf countries came from ideologically different regimes: the republican, Arab nationalist, and, since 1979, the Iranian regimes. Another threat came from Saddam Hussein's regime, which occupied Kuwait in 1990. The Iraqi threat was neutralised solely thanks to the American military intervention. The following decades were a period of prosperity for the Arab states of the Gulf, given the political stability and the purchase of tens of billions of dollars' worth of arms thanks to the revenues from the sale of hydrocarbons. Since the overthrow of the Iraqi regime in 2003 and the ouster of decades-old ruling groups in several other Arab countries since 2011, as well as the civil wars and instability in many Arab states, the Gulf Arab countries have been claiming a leading role in the Arab world. This is manifested by the use of political, economic, and military force.

Another important aspect of mutual relations is the weapon trade. The Gulf region is a major importer of US arms. Particularly, in 2021, Saudi Arabia, the UAE, and Qatar were among the top ten importers of American weapons (*U.S. Arms Exports 2022*). In 2016-2020, 46.7 percent of US arms exports went to the Middle East and almost a quarter to Saudi Arabia (*CAAT - US Arms Exports, 2021*). Saudi Arabia imported 13.7 billion dollars in American weapons between 2008 and 2018, ranking first in the world; the UAE imported 7.6 billion dollars, ranking third; Qatar imported 2.63 billion dollars, ranking 14th; Kuwait imported 1.36 billion dollars, ranking 22nd; and Oman imported 842 million dollars, ranking 25th (Frohlich, 2019). The US has a military presence in all the Arab countries of the Gulf region with a number of bases and about 6,000 soldiers (Wallin, 2018).

In short, as vital players in the oil market, major importers of American weapons, and a foothold for Washington's policy in West Asia, the Gulf Arab countries are of strategic importance for the US. In this sense, American policy in this region is more stable and continuous, and occasional frictions do not

undermine those relations, as interest-based pragmatism takes over ideological factors.

Despite this clear convergence of interests, the relations between the parties, particularly between the US and Saudi Arabia, have experienced vicissitudes. In the period discussed in this paper, two different attitudes are apparent: Democratic leaders, Obama and Biden, have had strained relations with Saudi leadership, while Republican president Donald Trump promoted pragmatism: the US assists in security, and Gulf states help economically.

The Obama administration insisted on greater respect for human rights and civil liberties in the Middle East, the greatest irritant in US relations with its Gulf partners (Feierstein, 2019). Other concerns for Gulf elites included Washington's support for Egypt's 2011 revolution, which they saw as an abandonment of an ally, Hosni Mubarak. Another fear came from US negotiations with Iran over the nuclear deal.

Human rights were not a priority during Trump's presidency. Trump has made it clear that for US policy toward the KSA, economic interests prevail (Dunne, 2019). Nevertheless, Trump openly blackmailed and humiliated its ally with undiplomatic statements, "We protect Saudi Arabia. Would you say they are rich.... But I said 'King - we're protecting you - you might not be there for two weeks without us - you have to pay for your military' (Rampton et al., 2018). The election of Donald Trump has given new impetus to bilateral relations. Saudi Deputy Crown Prince and Minister of Defense Mohammad bin Salman visited Washington and had a warm meeting with Trump (Chulov & Borger, 2018). Among the topics that were discussed were Iran and its influence in the region, as well as deepening economic cooperation between the two nations. Early in 2016, Trump had said in a television interview, "I would want to protect Saudi Arabia. But Saudi Arabia is going to have to help us economically." Secretary of Defense Mattis assured of his government's support to the Kingdom and its war on Yemen (Statement by Secretary..., 2018). On another occasion, he stated that the US has reinforced Saudi Arabia's capabilities against the threat from Iran and has made the Kingdom more effective with the military (Remarks by Secretary Mattis..., 2017).

Trump's approach proposed strengthening the cooperation between regional allies. That cooperation will enable the US partners to assume more responsibility and be capable of dealing with emerging challenges. The existence of such a capable force will also free the US from the necessity to intervene on the ground and better promote its interests. Trump's administration promoted the idea of establishing a new military bloc (a middle Eastern analog

of NATO) consisting of Gulf monarchies, Egypt, and Jordan. This alliance, according to Trump, should fight international terrorism and counter Iran (Bayoumy, 2018). Trump also initiated the settlement of relations between the Gulf states and Israel. The UAE, Bahrain, and Israel have signed the Abraham Accords on normalizing relations. In perspective, those two alliances may create a powerful pole in the region friendly to Washington.

Biden's administration policy towards the Gulf partners was not as promising, as he refused to meet with Mohammad bin Salman for a long time, withdrew Washington's support for the Saudi and Emirati-led campaign in Yemen, revived the negotiations with Iran, removed the terrorist status from the Houthis, and delayed arms deals with Riyadh and Abu Dhabi (Soliman, 2022).

Biden's first visit to the region occurred 1.5 years after his election as US president. Despite public announcements that Biden and Saudi leadership had agreed to increase oil production to stabilize the market, the Saudis did not follow through, which was a setback for Biden and a win for Russia (Mazetti et al., 2022).

In Saudi Arabia, Joe Biden represented his expectations and offers for Saudi Arabia. He welcomed the opening of Saudi airspace to Israel and expressed hope for further normalisation of relations. Biden said that Saudi Arabia will invest in new U.S.-led technology to develop and secure reliable 5G and 6G networks, which aim to outcompete other platforms, including those from China. Washington expects that its allies will ensure global energy security and adequate oil supplies to support global economic growth. Finally, the issue of human rights and the need for political reform were also touched upon. Biden made it clear that the topic was vitally important to him and to the United States. In return, he promised assistance in extending the ceasefire in Yemen and addressing Saudi Arabia's security needs, given threats from Iran (*Remarks by President Biden, 2022*).

This kind of policy convinced Saudi Arabia to hedge its bets against the alliance with the US. China, with its economic expansion, is one of the options for diversification (Schaer, 2022). China has emerged as those countries' primary trading partner. The KSA and the UAE have continuously increased cooperation with Russia. For the US, it is becoming harder to coerce the Gulf Arab states into certain decisions, as they seek more leadership and independence. For instance, the refusal of Saudi Arabia to increase oil production prompted fury in the White House. Biden promised consequences (Baker, 2022).

The Kurds - a friend only to fight against terrorism

The Kurdish issue has been a huge problem for Iraq, Syria, Turkey, and Iran, capable of undermining the integrity of those countries. Over the past century, those states have used brutal methods to eliminate Kurdish political aspirations and suppress the revolts. Nevertheless, they have failed to do so, and the role of the US has been decisive for the Kurds on certain occasions when the interests of both sides converged. In the 1990s, the Americans imposed a no-fly zone over the Kurdish region of Iraq, which enabled them to establish state institutions. Given the fact that the US political establishment had long been weighing the possibility of kicking off Saddam Hussein's regime, Washington was in search of allies for that purpose.

In this term, the interests of the US and the Kurds converged, and the culmination of this cooperation was the US invasion of Iraq in 2003. The Kurds fought against the Iraqi army and were rewarded with broad autonomy. In 2014, another convergence of interests happened when the Islamic State conquered large areas in Iraq and Syria. Despite the political crisis and hard social and economic conditions in the Kurdish region, the Peshmerga successfully fought against IS with the support of the US military. In light of the weakness of the Iraqi state and Kurdish achievements in the struggle against terrorism and a positive image in the world, they initiated an independence referendum in 2017. However, this decision was opposed by all the neighbours and the US as well. Another example of Kurdish-American cooperation became possible after 2011, when the Syrian Kurds took control over the northern territories of Syria.

Obama was very skeptical about sending American troops into combat in Iraq and Syria, so he needed local partners. The US had no background of cooperation with the YPG (People's Defense Units), but over time it became clear that the Kurds were the most effective force against the terrorists (Gürçay, n.d.).

The Kurdish forces in Syria and the US forces cooperated in several ground operations. The US sought to defeat the IS and limit Russian and Iranian influence in Syria, and the Kurds hoped to fulfill their wishes with the help of the US. The US provided support to the YPG with airstrikes and the supply of weapons from the air. Washington's support for the YPG was conditioned by a number of factors, including the successful fight against IS and public opinion in the US, which had some sympathy for the Kurds and tended to see them as a force fighting extremism. In addition, the United States supported Kurdish

militias in northern Syria to have a partner on a platform that Turkey refused to occupy (Petrosyan, 2015, 27-28).

In 2018, Donald Trump declared victory against IS and announced the withdrawal of troops from Syria. He ordered the withdrawal of all American troops from northeastern Syria in October 2019. Thus, the US gave the green light to the Turkish incursion into Kurdish-controlled areas.

US foreign policy towards the Iraqi Kurds has always been influenced by US foreign policy towards Iraq, Iran, and Turkey. The change in governance in the United States has had no impact on its Kurdistan policy (Hama, 2021). According to Barkey, one reason the US will likely not commit to the Syrian Kurds is that influencing change in the borders of the Middle East would hurt the US status within the region, considering the *Western world's* record of creating or drawing borders (Gürçay, n.d.).

There has never been any indication from the US that it will take the next step and recognize an independent Kurdish state. As a force that could be a reliable partner, the Kurdish-American cooperation was undoubtedly a benefit for American foreign policy in the Middle East. The opposition of regional powers is one of the justifications for the policy of not recognizing independence, as Turkey and Iran will retaliate violently. The US might not be able to take the new state under its protection if other nations launch further invasions as a result of the recognition of the Kurdish state in Iraq. Additionally, the neighbours' pressure on the new state will inevitably have a detrimental impact on the nation's reputation.

Nevertheless, the Kurds' alliance with the US turned them from a marginalised minority into temporary powerful actors for a large part of Syria (Aziz, 2020). Although the Kurds have undoubtedly profited from the partnership with the US, which is why they are pushing Washington for a more active political role, the US has also benefited from the collaboration with the Kurds.

In sum, the US policy towards the Kurds is tactical; cooperation is rather situational, fitting into the wider interests of the US in the region and relations with regional countries. The episodes of active cooperation are short-term, with no signs from the successive US administrations to lift them to a higher level.

Conclusions

In bipolar and unipolar systems, the role of the US was clear—it was a hegemon state. Multiple factors, both domestic and international, have affected US policy and presence in the Middle East, imposing a number of limitations. This paper discussed the factor of regional system transformations and Washington's responses in four instances. The post-Arab Spring system was described as "quasi-multipolar." In this system, some states have been collapsing while others are extending their influence. Because no one is safe from threats, they try to drive potential threats away from their borders by enforcing a more active and aggressive policy. The combined actions of all the actors create an atmosphere that prompts other players to react. In this context, US policy is focused on reacting to emerging challenges and adjusting its policies. For instance, the collapse of the Syrian state created two new actors: the IS and Rojava. The US had to adjust its actions to deal with them. Another example is the rise of Saudi Arabia and Iran as a direct consequence of the Arab Spring. Their strengthening makes them more persistent and less coercive for certain actions. The US presidents promise to end wars in the Middle East but have to re-engage again and again to defend their interests. The US uses negotiations and limited military operations to respond to the emerging challenges and coerce the regional countries to take certain steps. To deal with Iran, the US has been in negotiations to sign the nuclear deal that will limit Iran's nuclear aspirations. On the other hand, it has been pressing Iran economically and even militarily to force Tehran to give up or transform its program. In the case of the Kurds, the US reinforced and assisted them to fight against IS to avoid carrying out a larger campaign at the hands of its military. Occasionally, the US presses and strikes the Syrian forces to deal with chemical weapons problems. Overall, US regional strategy resembles putting out spontaneous fires that occur in the Middle East. In their turn, those fires emerge from the existing system and order in the region. The US tactic of responding to challenges in the region is often described as absence of strategy, being inconsistent, lacking vision, etc. On the other hand, it is not obvious that any well-elaborated strategy can effectively address those challenges.

References

عربستان به پاکستان سلاح اتمی 'سفارش می‌دهد', November 8, 2013). BBC. Retrieved November 10, 2022, from https://www.bbc.com/persian/world/2013/11/131108_an_saudi_nuclear_weapon_pakistan

The Abraham Accords - United States Department of State. (n.d.). State Department. Retrieved November 10, 2022, from <https://www.state.gov/the-abraham-accords/>

Abramson, A. (2017, May 17). *Barack Obama Cites 2013 Syria Decision As Most Courageous*. TIME. Retrieved November 10, 2022, from <https://time.com/4782309/barack-obama-syria-2013-chemical-weapons/>

Albarasneh, A. S., & Koleilat Khatib, D. (2019). The US policy of containing Iran – from Obama to Trump 2009–2018. *Global Affairs*, 5(4-5), 369-387.

al-Masri, A. (2022, January 21). *The Biden administration's Syria policy sets a path towards disengagement. Here's why it's problematic*. Atlantic Council. Retrieved November 10, 2022, from <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/menasource/the-biden-administrations-syria-policy-sets-a-path-towards-disengagement-heres-why-its-problematic/>

Aziz, L. (2020). *The Syrian Kurds in the US foreign policy: long-term strategy or tactical ploy?* CECRI. Retrieved November 10, 2022, from http://cecrilouvain.be/wp-content/uploads/2020/01/Note-danalyse_LaraAziz_Version-finale.pdf

Baker, P. (2022, October 11). *Biden Vows 'Consequences' for Saudi Arabia After Oil Production Cut*. The New York Times. Retrieved November 10, 2022, from <https://www.nytimes.com/2022/10/11/us/politics/biden-saudi-arabia-oil-production-cut.html>

Bayoumy, Y. (2018, July 27). *Trump seeks to revive 'Arab NATO' to confront Iran*. Reuters. Retrieved November 10, 2022, from <https://www.reuters.com/article/us-usa-gulf-alliance-idUSKBN1KH2IK>

Beaumont, P., & Chulov, M. (2019, October 10). *Tens of thousands of civilians flee Turkish offensive in Syria*. The Guardian. Retrieved November 10, 2022, from <https://www.theguardian.com/global-development/2019/oct/10/turkish-offensive-triggers-exodus-of-aid-workers-from-syria>

Bustos, R. (2017). The Arab Spring changes under the prism of international relations theory. In I. Szmolka (Ed.), *Political Change in the Middle East and North Africa: After the Arab Spring* (pp. 38-60). Edinburgh University Press.

Buzan, B., & Wæver, O. (2009). *Regions and Powers: The Structure of International Security*. Cambridge University Press.

CAAT - US arms exports. (2021, June 3). Campaign Against Arms Trade. Retrieved November 10, 2022, from <https://caat.org.uk/data/countries/united-states/us-arms-exports/>

Caesar Syria Civilian Protection Act - United States Department of State. (2020, June 17). 2017—2021 State.gov. Retrieved November 10, 2022, from <https://2017-2021.state.gov/caesar-syria-civilian-protection-act/index.html>

Charountaki, M. (2014). U.S. Foreign Policy in Theory and Practice: From Soviet-Era Containment to the Era of the Arab Uprising(s). *American Foreign Policy Interests*, 36(4), 255-267.

Chulov, M., & Borger, J. (2018, March 20). *Saudi crown prince begins US trip as allies share concerns about Trump*. The Guardian. Retrieved November 10, 2022, from <https://www.theguardian.com/world/2018/mar/20/saudi-crown-prince-mohammed-bin-salman-trump-visit>

Coates Ulrichsen, K. (2011). Repositioning the GCC States in the Changing Global Order. *Journal of Arabian Studies*, 1(2), 231-247.

Colvin, R. (2010, July 1). *Obama says new U.S. sanctions on Iran toughest ever*. Reuters. Retrieved November 10, 2022, from <https://www.reuters.com/article/us-obama-iran-idUSTRE66001Z20100702>

Colvin, R. (2010, July 1). *Obama says new U.S. sanctions on Iran toughest ever*. Reuters. Retrieved November 10, 2022, from <https://www.reuters.com/article/us-obama-iran-idUSTRE66001Z20100702>

Conflict in Syria | Global Conflict Tracker. (2022, August 3). Council on Foreign Relations. Retrieved November 10, 2022, from <https://www.cfr.org/global-conflict-tracker/conflict/conflict-syria>

Doran, M. (2020). The Trump Doctrine in the Middle East. In S. A. Renshon & P. Suedfeld (Eds.), *The Trump Doctrine and the Emerging International System* (pp. 269-280). Springer International Publishing.

Dunne, C. W. (2019, February 22). *How Principled Is US Realism in the Middle East?* Arab Center Washington DC. Retrieved November 10, 2022, from <https://arabcenterdc.org/resource/how-principled-is-us-realism-in-the-middle-east/>

Feierstein, G. (2019, January 17). *U.S.-Gulf Relations in the Age of Trump: The End of the Trust Deficit?* Middle East Institute. Retrieved November 10, 2022, from <http://www.jstor.org/stable/resrep17607>

Feltman, J., & Balian, H. (2021, January 29). *The United States needs a new Syria policy*. Brookings Institution. Retrieved November 10, 2022, from <https://www.brookings.edu/blog/order-from-chaos/2021/01/29/the-united-states-needs-a-new-syria-policy/>

Frazier, D., & Stewart-Ingersoll, R. (2010). Regional powers and security: A framework for understanding order within regional security complexes. *European Journal of International Relations*, 16(7), 731-753.

Frohlich, T. C. (2019, March 18). *Countries Buying the Most Weapons From the US Government – 24/7 Wall St*. 24/7 Wall St. Retrieved November 10, 2022, from <https://www.usatoday.com/story/money/2019/03/26/us-arms-sales-these-countries-buy-most-weapons-government/39208809/>

Full text: George Bush's Iraq speech | World news. (2005, June 28). The Guardian. Retrieved November 10, 2022, from <https://www.theguardian.com/world/2005/jun/29/iraq.usa>

Garamone, J. (2018, April 14). *Pentagon Officials Describe Syria Strikes, Hope Assad Gets Message.* Department of Defense. Retrieved November 10, 2022, from <https://www.defense.gov/News/News-Stories/Article/Article/1493718/pentagon-officials-describe-syria-strikes-hope-assad-gets-message/>

Gause III, G. (1999). Systemic Approaches to Middle East International Relations. *International Studies Review*, 1(1), 11-31.

Gordon, M. R. (2013, September 14). *U.S. and Russia Reach Deal to Destroy Syria's Chemical Arms (Published 2013).* The New York Times. Retrieved November 10, 2022, from <https://www.nytimes.com/2013/09/15/world/middleeast/syria-talks.html>

Gürçay, E. (n.d.). *The U.S.-YPG Relationship: U.S. Foreign Policy & the Future of the Kurds in Syria and Turkey.* Middle East Policy Council. Retrieved November 10, 2022, from <https://mepc.org/commentary/us-yypg-relationship-us-foreign-policy-future-kurds-syria-and-turkey>

Hama, H. H. (2021). *US foreign policy towards the Iraqi Kurds.* KCCRC. Retrieved November 10, 2022, from <https://www.kurdistan.com/en/details.aspx?jicare=1107>

Iran Nuclear Milestones: 1967-2022. (2022, May 26). Iran Watch. Retrieved November 10, 2022, from <https://www.iranwatch.org/our-publications/weapon-program-background-report/iran-nuclear-milestones-1967-2022>

Iran says it shipped drones to Russia before Ukraine war. (2022, November 5). Reuters. Retrieved November 10, 2022, from <https://www.reuters.com/world/iran-acknowledges-drone-shipments-russia-before-ukraine-war-2022-11-05/>

James Mattis' resignation letter in full. (2018, December 21). BBC. Retrieved November 10, 2022, from <https://www.bbc.com/news/world-us-canada-46644841>

Joint Comprehensive Plan of Action. (2015, July 14). European Parliament. Retrieved November 10, 2022, from <https://www.europarl.europa.eu/cmsdata/122460/full-text-of-the-iran-nuclear-deal.pdf>

Kamrava, M. (2018, Spring). Hierarchy and Instability in the Middle East Regional Order. *International Studies Journal*, 14(4), 1-35.

Landler, M. (2018, May 8). *Trump Abandons Iran Nuclear Deal He Long Scorned (Published 2018)*. The New York Times. Retrieved November 10, 2022, from <https://www.nytimes.com/2018/05/08/world/middleeast/trump-iran-nuclear-deal.html>

Malmvig, H. (2014). Power, Identity and Securitization in Middle East: Regional Order after the Arab Uprisings. *Mediterranean Politics*, 19(1), 145-148.

Mazetti, M., Wong, E., & Entous, A. (2022, October 25). *A Secret, Failed Oil Deal: How the U.S.-Saudi Relationship Ruptured*. The New York Times. Retrieved November 10, 2022, from <https://www.nytimes.com/2022/10/25/us/politics/us-saudi-oil-deal.html>

McKelvey, T., & O'Molloy, C. (2015, October 10). *Arming Syrian rebels: Where the US went wrong*. BBC. Retrieved November 10, 2022, from <https://www.bbc.com/news/magazine-33997408>

Mohammed, A. M., Stewart, P., & Zengerle, P. (2015, October 30). *In policy shift, Obama to send U.S. special forces to Syria*. Reuters. Retrieved November 10, 2022, from <https://www.reuters.com/article/us-mideast-crisis-syria-usa-idUSKCN0SO1VD20151031>

Motamedi, M. (2022, January 15). *Iran says 25-year China agreement enters implementation stage*. Al Jazeera. Retrieved November 10, 2022, from <https://www.aljazeera.com/news/2022/1/15/iran-says-25-year-china-agreement-enters-implementation-stage>

Petrosyan, V. (2015). Reasons for the rise of the Democratic Union Party in the context of Syrian developments. *Contemporary Eurasia*, 4(2), 10-50.

The President's Speech in Cairo: A New Beginning. (n.d.). Obama White House Archives. Retrieved November 10, 2022, from <https://obamawhitehouse.archives.gov/issues/foreign-policy/presidents-speech-cairo-a-new-beginning>

Rampton, R., Beech, E., & Schuettler, D. (2018, October 2). *Trump: I told Saudi king he wouldn't last without U.S. support.* Reuters. Retrieved November 10, 2022, from <https://www.reuters.com/article/us-usa-trump-saudi-idUSKCN1MD066>

Remarks by President Biden on His Meetings in Saudi Arabia. (2022, July 15). The White House. Retrieved November 10, 2022, from <https://www.whitehouse.gov/briefing-room/speeches-remarks/2022/07/15/remarks-by-president-biden-on-his-meetings-in-saudi-arabia/>

Remarks by Secretary Mattis and Minister of Defense Salman in Saudi Arabia. (2017, April 19). Department of Defense. Retrieved November 10, 2022, from <https://www.defense.gov/News/Transcripts/Transcript/Article/1156678/remarks-by-secretary-mattis-and-minister-of-defense-salman-in-saudi-arabia/>

Remarks by the President to the White House Press Corps. (2012, August 20). Obama White House Archives. Retrieved November 10, 2022, from <https://obamawhitehouse.archives.gov/the-press-office/2012/08/20/remarks-president-white-house-press-corps>

Rogin, J. (2021, December 23). *Opinion | One year in, what is Biden's real Syria strategy? No one knows.* The Washington Post. Retrieved November 10, 2022, from <https://www.washingtonpost.com/opinions/2021/12/23/biden-syria-policy-assad-middle-east/>

Safi, M., Holmes, O., & Abdul, G. (2020, January 7). *Iran launches missiles at Iraq airbases hosting US and coalition troops.* The Guardian. Retrieved November 10, 2022, from <https://www.theguardian.com/world/2020/jan/08/suleimani-assassination-two-us-airbases-in-iraq-hit-by-missiles-in-retaliation>

Salem, P. (2020). *US General Middle East Interests & Policy Priorities*. Middle East Institute. Retrieved November 10, 2022, from <https://www.mei.edu/sites/default/files/2021-03/1.%20US%20General%20Middle%20East%20Interests%20%26%20Policy%20Priorities.pdf>

Schaer, C. (2022, March 21). *Saudi Arabia and China: New best friends? – DW – 03/21/2022*. DW. Retrieved November 10, 2022, from <https://www.dw.com/en/saudi-arabia-and-china-new-best-friends/a-61203243>

Schmitt, E., & Crowley, M. (2020, July 9). *U.S. Strike in Iraq Kills Qassim Suleimani, Commander of Iranian Forces (Published 2020)*. The New York Times. Retrieved November 10, 2022, from <https://www.nytimes.com/2020/01/02/world/middleeast/qassem-soleimani-iraq-iran-attack.html>

Sokolsky, R., & Miller, A. D. (2017, October 27). *Memo to the President: Syria Isn't a Vital U.S. Interest*. Carnegie Endowment for International Peace. Retrieved November 10, 2022, from <https://carnegieendowment.org/2017/10/27/memo-to-president-syria-isn-t-vital-u.s.-interest-pub-73570>

Soler, I., & Lecha, E. (2017, March). *Liquid alliances in the Middle East*. CIDOB. Retrieved November 10, 2022, from https://www.cidob.org/en/publications/publication_series/notes_internacionals/n1_169/liquid_alliances_in_the_middle_east

Soliman, M. (2022, April 22). *The Gulf's quest to reconfigure its relations with the US*. ORF. Retrieved November 10, 2022, from <https://www.orfonline.org/expert-speak/the-gulfs-quest-to-reconfigure-its-relations-with-the-us/>

Statement by President Joe Biden. (2022, February 3). The White House. Retrieved November 10, 2022, from <https://www.whitehouse.gov/briefing-room/statements-releases/2022/02/03/statement-by-president-joe-biden-3/>

Statement by Secretary of Defense James N. Mattis on Actions of Saudi Arabia and UAE in Yemen. (2018, September 12). Department of Defense. Retrieved November 10, 2022, from

<https://www.defense.gov/News/Releases/Release/Article/1628689/statement-by-secretary-of-defense-james-n-mattis-on-actions-of-saudi-arabia-and/>
Statement from Pentagon Spokesman Capt. Jeff Davis on U.S. strike in Syria. (2017, April 6). Department of Defense. Retrieved November 10, 2022, from <https://www.defense.gov/News/Releases/Release/Article/1144598/statement-from-pentagon-spokesman-capt-jeff-davis-on-us-strike-in-syria/>

State of the Union Address, George W. Bush. (2002, January 29). Web Archive. <https://web.archive.org/web/20111011053416/http://millercenter.org/president/speeches/detail/4540>

Ukman, J., & Sly, L. (2011, August 18). *Obama: Syrian President Assad must step down.* The Washington Post. Retrieved November 10, 2022, from https://www.washingtonpost.com/blogs/checkpoint-washington/post/obama-syrian-president-assad-must-step-down/2011/08/18/gIQAM75UNJ_blog.html

US and Iran edge closer to a nuclear deal as Tehran drops some demands. (2022, August 24). France 24. Retrieved November 10, 2022, from <https://www.france24.com/en/diplomacy/20220824-us-and-iran-edge-closer-to-a-nuclear-deal-as-tehran-drops-some-demands>

U.S. arms exports, by country 2021. (2022, September 30). Statista. Retrieved November 10, 2022, from <https://www.statista.com/statistics/248552/us-arms-exports-by-country/>

US 'will not walk away' from Middle East: Biden at Saudi summit. (2022, July 16). Al Jazeera. Retrieved November 10, 2022, from <https://www.aljazeera.com/news/2022/7/16/biden-lays-out-middle-east-strategy-at-saudi-arabia-summit>

Wallin, M. (2018, June). *U.S. Military Bases and Facilities in the Middle East.* American Security Project. Retrieved November 10, 2022, from <https://www.americansecurityproject.org/wp-content/uploads/2018/06/Ref-0213-US-Military-Bases-and-Facilities-Middle-East.pdf>

Walt, S. (2018). US grand strategy after the Cold War: Can realism explain it? Should realism guide it? *International Relations*, 32(1), 3-22.

Waltz, K. N. (2010). *Theory of International Politics*. Waveland Press.

Weiss, A., & Ng, N. (2019). *Collision Avoidance: Lessons From U.S. and Russian Operations in Syria*. Carnegie Endowment for International Peace. Retrieved November 10, 2022, from https://carnegieendowment.org/files/Weiss_Ng_U.S.-Russia_Syria-final1.pdf

Wilson, A. (2019, October 7). *In Syria, Trump Gives Erdogan Green Light*. Foreign Policy. Retrieved November 10, 2022, from <https://foreignpolicy.com/2019/10/07/trump-erdogan-turkey-syria-pyd-kurds-incursion-baghdad-protests-security-north-korea-talks/>

ნინო მეგენეიშვილი

კორნელი კეკელიძის სახელობის
საქართველოს ხელნაწერთა
ეროვნული ცენტრი,
საქართველო
tavadze@hotmail.com
ninomegeneishvili@gmail.com

**ეტრატზე შესრულებული ფრაგმენტული ხელნაწერი
გრაგნილების ინტერდისციპლინური თავისებურებები**

კვლევითი პროექტი „ფრაგმენტული ხელნაწერების კოდიკოლოგიური ანალიზი და მასალის სტრუქტურული კვლევა“ ხორციელდება შოთა რუსთაველის ეროვნული ფონდის ფინანსური მხარდაჭერით (FR-19-7472, 2020–2023 წწ.). პროექტის მიზანია ფრაგმენტული ხელნაწერების აღწერა-ანალიზი და ფართო საზოგადოებისთვის გაცნობა-ხელმისაწვდომობა. პროექტის უცხოელი კონსულტანტი: პროფესორი ერიხ რენჰანტი, კარლ-ფრანსენს-გრაცის უნივერსიტეტი, ხელნაწერთა დეპარტამენტი - სპეციალური კოლექცია და VESTIGIA - ხელნაწერთა კვლევის ცენტრი, ავსტრია

The research project "Codicological Analysis of Fragmented Manuscripts and Structural Research of Material" is implemented with the financial support of Shota Rustaveli national scientific foundation of Georgia (FR-19-7472, 2020-2023). The aim of the project is to describe-analyze fragmentary manuscripts and make them available to the general public.

Consultant: Professor Erich Renhart, PhD, Karl-Franzens-University of Graz, Department of Manuscripts – Special Collection & VESTIGIA – Manuscript Research Centre, Austria

ხელნაწერთა ინტერდისციპლინური შესწავლა
ფუნდამენტური კვლევის ახალი, თანამედროვე მეთოდია,

რომელიც საშუალებას იძლევა, შინაარსისა და გამოსახულებების პარალელურად, ხელნაწერ მემკვიდრეობაში გამოვავლინოთ უფრო ფართო დიაპაზონი, შედარებით ნაკლებად ცხადი, მაგრამ არანაკლებ მნიშვნელოვანი ინფორმაცია. ხელნაწერთა კვლევა მოიცავს სრული ინფორმაციის სისტემატიზაციას და მასთან დაკავშირებული ყველა კომპონენტის განსაზღვრას: კოდიკოლოგიურ-არქეოგრაფიული, ტექსტოლოგიური, მხატვრული გაფორმების აღნუსხვა და საწერი მასალის სტრუქტურასთან დაკავშირებული ინფორმაცია, დაცვის პირობები, პრევენციული კონსერვაციის მეთოდოლოგია და სხვ.

ხელნაწერმა მემკვიდრეობამ შემოინახა ფრაგმენტული ხელნაწერების დიდი რაოდენობა, რომელიც მოიცავს ვრცელ ქრონოლოგიურ პერიოდს, თემატურად და მასალის თვალსაზრისით საინტერესო ხელნაწერებს. ფრაგმენტოლოგია თანამედროვე ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა მნიშვნელოვანი დარგია, რომელიც კომპლექსურად შეისწავლის ფრაგმენტულ ხელნაწერებს: ფრაგმენტის წარმოშობას, შედგენილობას, მის მიგრაციას, მასალას და მასთან დაკავშირებულ საკითხებს.

ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრში დაცულია სხვადასხვა სახით (სრულყოფილი, ნაკლული, ფრაგმენტული) შემორჩენილი მდიდარი და მრავალფეროვანი წერილობითი ძეგლები: ხელნაწერი წიგნები, ისტორიული დოკუმენტები, პირადი საარქივო ფონდები და სხვ. მათ შორისაა ეტრატზე შესრულებული ფრაგმენტული სახით მოღწეული გრაგნილი ხელნაწერები.

გრაგნილი ხელნაწერი წიგნის ერთ-ერთი უძველესი ფორმაა. იგი მზადდებოდა სხვადასხვა საწერი მასალის (ჭილის, ეტრატისა და ქალაღდის) გადაკერებული, შეწებებული ან მთლიანი ფორმატის ნაწილებისაგან, კეფებისაგან; საწერი მასალის განვითარებამ წარმოქმნა ფურცლებად აკინძული კოდექსი, წიგნის მთავარი ტიპი, თუმცა გრაგნილიც, როგორც

ხელნაწერის ერთ-ერთი ფორმა, დარჩა მცირე მოცულობის სასულიერო თუ საერო დარგის, ასევე ისტორიული დოკუმენტების სხვადასხვა ტექსტებისათვის (სიგელები, შეწირულობის წიგნი და სხვა). ისინი დახვეული იყო ჯოხზე, ე.წ. კონდაკზე, ან გვხვდებოდა ჯოხის გარეშეც. ხელნაწერთმცოდნეობაში გრაგნილი ხელნაწერები კოდიკოლოგიურ-ტექსტოლოგიური, თემატური და სტრუქტურული თავისებურებებით, დაცულობის თვალსაზრისით საინტერესო საკვლევ მასალას წარმოადგენს.

ფრაგმენტულ ხელნაწერებზე კვლევისას მნიშვნელოვანია განისაზღვროს ფრაგმენტების დეფინიცია. უპირველესად უნდა აღინიშნოს სხვაობა და სტრუქტურული მახასიათებლები ფრაგმენტულსა და ნაკლულ ხელნაწერებს შორის. გრაგნილ ხელნაწერებზე დაცული ტექსტოლოგიური მასალა თემატურად მწირია, არ არის მრავალფეროვანი. მაგალითად, ქართულ ხელნაწერ მემკვიდრეობაში არ გვხვდება ბიბლიოლოგიური შინაარსის ტექსტები. გრაგნილ ფორმატზე ძირითადად შემორჩენილია ლიტურგიკული (ჟამისწირვა, ლოცვანი, წირვის წესი), აპოკრიფული (ავგაროზები) და საერო (სულთა მატიანე) შინაარსის ტექსტები. შემორჩენილი ლიტურგიკული შინაარსის თხზულებები, სავარაუდოდ, უნდა წარმოადგენდეს ტექსტების მოკლე რედაქციას. აღსანიშნავია, რომ ქართულ ხელნაწერ ფონდებში არ არის შემონახული დიდი მოცულობის გრაგნილი ხელნაწერები, რომლებზეც შესაძლებელი იქნებოდა ვრცელი რედაქციების დატანა. აქედან გამომდინარე, გრაგნილის ფორმატზე იწერებოდა შედარებით მცირე მოცულობის ტექსტები, ამიტომ როცა ვსაუბრობთ მათ ფრაგმენტულ ნაწილებზე, უპირველესად დასადგენია გრაგნილებში მოყვანილი ტექსტების თემატური სახესხვაობა, მათი რედაქციული თავისებურება, რაც მოგვცემს საშუალებას,

განვსაზღვროთ, ტექსტები ფრაგმენტული სახითაა მოღწეული თუ ნაკლულია.

ფრაგმენტის არსიდან გამომდინარე, ფრაგმენტულ ხელნაწერში შემორჩენილი ტექსტი უნდა წარმოადგენდეს სრული ტექსტის მცირე ნაწილს, სადაც ხშირ შემთხვევაში რთულია რედაქციულობის და ზოგჯერ რაობის დადგენაც კი. აღწერილობების მიხედვით, ხშირია შემთხვევა, როცა ფრაგმენტული ხელნაწერების რაობა არასწორადაა მოცემული. არის შემთხვევა, როცა აღწერილობაში ფრაგმენტული ხელნაწერი მითითებულია როგორც ოთხთავი, მაგრამ შესაძლოა, ის იყოს ლექციონარის ან ეგზეგეტიკური თხზულების ნაწილი, ასევეა ჰაგიოგრაფიული შინაარსის ტექსტის შემთხვევაშიც, შესაძლოა ის წარმოადგენდეს სვინაქსარის ან სადღესასწაულოს ფრაგმენტს. აღსანიშნავია, რომ ყველა ტექსტი სხვადასხვა მოცულობისაა. ბიბლიოლოგიური და ლიტურგიკული შინაარსის ტექსტები შედარებით ვრცელია. აქედან გამომდინარე, ფრაგმენტულ ხელნაწერების მოცულობა განისაზღვრება თემატიკისა და შინაარსის მიხედვით. ხელნაწერ ფონდებში დაცულია 80 ფურცლამდე სახარებები (A-1698, Xs.), რომლის კვლევა ტექსტოლოგიურ-კოდიკოლოგიური თვალსაზრისით მარტივია, შესაძლებელია რედაქციულობის დადგენაც კი, მაგრამ რადგან სახარება-ოთხთავი ვრცელი ტექსტია, ამგვარი ხელნაწერები მოცულობის თვალსაზრისით მიიჩნევა ფრაგმენტულად. ნაკლული ტექსტი ფრაგმენტულისგან განსხვავებით უნდა იძლეოდეს ვრცელ და სანდო ინფორმაციას ხელნაწერის სრულ ტექსტოლოგიურ სტრუქტურასა და არქეოგრაფიულ მახასიათებლებზე, ასევე ზუსტი რედაქციულობისა და რაობის განსაზღვრის საშუალებას. მარტივი დასადგენი უნდა იყოს ნაკლული ტექსტის მოცულობა, მისი მთლიანი კოდიკოლოგიურ-ტექსტოლოგიური კონტურის აღდგენა. მაგალითად, X საუკუნით დათარიღებული კალის

ლექციონარი (Q-1653), არ არის სრული სახით მოღწეული, ნაკლულია, მაგრამ დასახელებული ნიშნებითა და პარამეტრებით არ ითვლება ფრაგმენტულ ხელნაწერად.

ფრაგმენტები, შემორჩენილი ტექსტების მოცულობის მიხედვით შეიძლება დაიყოს ჯგუფებად: 1. მცირე ზომის ფრაგმენტი, რომელზეც შეუძლებელია განისაზღვროს რაობა და სტრუქტურა, კოდექსის ფურცელია თუ გრაგნილის (H-2093ვ, XVII ს.); 2. ფრაგმენტული ხელნაწერები, რომელშიც ტექსტის ამოკითხვა შესაძლებელია, თუმცა ზუსტი რაობის განსაზღვრა რთული (A-1287ე, XII-XIII საუკუნე, სახარება, რომელიც შესაძლებელია ლექციონარის ან ეგზეგეტიკური თხზულების ნაწილი იყოს); 3. სრული ფორმატით და ტექსტით მოღწეული ფრაგმენტული ხელნაწერები, მათ შორის გრაგნილებიც (H-2431 XIII-XIV ს., ჟამისწირვა), სადაც შესაძლებელია რაობის დადგენა, თუმცა რედაქციულობის განსაზღვრა რთული; 4. სრული ფორმატით მოღწეული ხელნაწერები, სადაც მარტივი დასადგენია რაობა, ხშირად რედაქციულობაც კი, მაგრამ ის წარმოადგენს სრული ტექსტის მცირე ნაწილს (A-1699, X ს., ოთხთავი, 80 ფ.).

განვიხილავთ ინტერდისციპლინური კვლევის თავისებურებებს ეტრატზე შესრულებულ ფრაგმენტული გრაგნილი ხელნაწერების ორი ნიმუშის მიხედვით:

1. H-2093ვ, სულთა მატთანე, XVI ს, რომელიც შედგება სამი ერთმანეთზე გადაკერებული კეფისგან, თუმცა აღწერილობაში მითითებულია როგორც ერთი ფურცელი. ფრაგმენტული ხელნაწერი საინტერესოა სტრუქტურის თვალსაზრისითაც.

ფრაგმენტის სამი ნაწილი, კეფი გადაკერილია წითელი ძაფებით. ზედა და ქვედა მხარეს შეიმჩნევა სხვა კეფებთან გადაბმის ნახვრეტები, რაც იმას მიუთითებს, რომ შემორჩენილი ნაწილი წარმოადგენს ვრცელი ტექსტის ფრაგმენტს. საწერი მასალა, ეტრატი, ასიმეტრიულია, ზედა და ქვედა ნაწილი ჩამოჭრილია.

ეტრატი მუქი ფერისაა, 002 მმ. სისქის, არაკონსერვირებული, არასრული ფორმატის. არქეოგრაფიული პარამეტრებით განისაზღვრა ფურცლის სავარაუდო ზომა - 17×16 სმ; კეფების ზომები სხვადასხვაა: I კეფი - 4,7×16,6; II კეფი - 4,4×16,5; III კეფი - 6,9×17. გრაგნილის r-სა და v-ზე შემორჩენილია სხვადასხვა ტექსტი, ამიტომ განსხვავებულია კეფებზე ტექსტების განაწილება და მათი კოდოკოლოგიური სურათი. r-ზე არშიების ზომა ერთნაირია: ყუიდან - 1სმ., კიდიდან - 0,5სმ; სვეტი - 16×13; სტრიქონთა რაოდენობა 17, კეფების მიხედვით: I-5, II-5, III-7; r-ზე ტექსტი ნაწერია ერთ სვეტად, არაკალიგრაფიული ნუსხურით, ყავისფერი მელნით, ასიმეტრიულად. არ შეიმჩნევა დაკანონვის ხაზები.

r-ზე შემორჩენილია საერო შინაარსის ტექსტი „მოსახსენებელი, სულთა მატიანე“¹. ტექსტი ნაკლულია, ნახევრად გადაშლილი

---

¹ „1 კეფი

ღმერთმან გ[ ]ა ლ[ ]ევედრა
 [ ]ინ დ[ ]რ[ ] სახლისათვის
 სოფელსა შინა მოსული [ ]
 [ ] შინ ღმერთმან დ[ ]ლს
 [ ] ღმერთმან მის შვილ შორის შედ[ ] არს

2 კეფი

ღმერთმან არს შ[ ], ღმერთმან
 ოს [ ]რ [ ] შ[ ]ს ერთგულს
 შინა ღმერთმან [ ] არს [ ] შასწირს [ ]რს
 სა[ ] ლ ო[ ] ცკრი და ვერძი დაკლეს
 ისხ ლ[ ] ო [ ] [ ]ნარვლი შვილების

3 კეფი

დღეგრძელობ უმ გაბრიელ
 და ერ ანგელოზისა დიდის მამის,
 უფალო, შინა ღმერთმან სიბიზოს ბდერ
 ჯუარსა ღმერთმან საგმზ[ ]ს ბიბუოს მხო[ ]
 ღმერთს ბ[ ]შის შ[ ]ღ ღმერთმან ქადაგის,
 მის [ ] უნას შინა ღმერთმან“

პირველი და მეორე კეფი, მესამე კეფი შედარებით მარტივად წასაკითხი, სადაც შეინიშნება ძველი ტექსტის დაკანონვის ხაზები. სულთა მატთანე შეიცავს ხევსურული დიალექტისთვის დამახასიათებელ ფორმას (ღმერთმან [ ] არს [ ] შასწირს), ამიტომ ის შესაძლოა იყოს ამ კუთხის ერთ-ერთი გვარის მოსახსენებელი: v-ზე 1-ლი და მე-2 კეფი გადაშლილია, შეიმჩევა რამდენიმე ასოს კონტური. მე-2 კეფის სამ სტრიქონზე განირჩევა რამდენიმე ასო 1-ელ სტრიქონზე - ო, ჳ; მე-2-ზე - ო, ა; მე-3-ზე - მ. კეფებზე არ შეინიშნება დაკანონვის ხაზები. მე-3 კეფზე შემორჩენილია მათეს სახარების ფრაგმენტი (I სვეტი - მათე 12, 2-3; II სვეტი - მათე 12, 7-10)¹. ტექსტი განაწილებული ორ სვეტზე. პირველი სვეტი ჩამოჭრილია. სვეტებს შორის დაშორება 2 სმ; სვეტის სიგანე - 6 სმ; სვეტზე სტრიქონთა რაოდენობა - 8. მელანი - ყავისფერი; კეფზე შეიმჩნევა მკვეთრად შესრულებული დაკანონვის ვერტიკალური და ჰორიზონტალური ხაზები;

---

¹ (პირველი სვეტი. დასაწყისი ჩამოჭრილია.)

„[ ] შენნი იქმან, რომელი არა

ჯერ-არს შაბათსა

შინა საქმედ.

[ ] ო თავადმან ჰრქუა მათ:

არა აღმოგიკითხ

[ ] რაჲ-იგი

[ ] ო დავით, ოდეს იგი

შეემშია და მის[ ]

(მეორე სვეტი)

სხუერპლი, არამცა

დასაჯენით უბრა

ლონი. უფალ არს ძე კაცისაჲ

შაბათისაგა. და წარმო

ვიდა მიერ იესუ და მო

ვიდა შესაკრებელ

სა მათსა და იყო მუნ

კაცი ერთი, რომელსა ჳელი ...“

ტექსტი ოდნავ გადაშლილია, მაგრამ მარტივად იკითხება. ნაწერია კალიგრაფიული ნუსხურით. ოთხთავი უცვლელად მისდევს მთაწმინდლის რედაქციას.

ფრაგმენტული ხელნაწერის არქეოგრაფიული, ტექსტოლოგიური, კოდიკოლოგიური და სტრუქტურული კვლევის საფუძველზე შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ სამივე კეფი წარმოადგენს ხმარებიდან გამოსული სხვადასხვა ხელნაწერის ფრაგმენტს, რაზეც მიუთითებს მე-3 კეფის v-ზე შემორჩენილი სახარების ფრაგმენტი.

აქვე დავძენთ, H-2093 ფრაგმენტულ ხელნაწერზე მუშაობისას უპირველესად გაკეთდა ხელნაწერის არქეოგრაფიული აღწერილობა. აღსანიშნავია, რომ აღწერილობის მიხედვით H-2093 ხელნაწერი შედგება ოთხი ერთეულისგან (ა-დ), რეალურად ის წარმოადგენს სხვადასხვა ხელნაწერის შვიდ ფრაგმენტულ ნაწილს, ამიტომ კვლევისას ფრაგმენტები დაიშალა და სხვადასხვა ერთეულად გატარდა (H-2093 ა,ბ,გ,დ,ე,ვ,ზ).

2. H-2431, ჟამისწირვა, აღწერილობის მიხედვით XI-XII სს. შემორჩენილია 1 კეფი, კეფის ზომა 55×17,5; აშიებზე დაშორება ტექსტამდე: ყუიდან 2სმ, კიდიდან-3სმ, ზედა აშია-1,4სმ, ქვედა-1,5სმ; სვეტი-11×48სმ. ნაწერია ერთ სვეტად ნუსხურად, ყავისფერი მელნით, საზედაო ასოები სინგურით. სტრიქონთა რაოდენობა - 71. დაკანონვის ხაზები არ შეიმჩნევა. სტრიქონებს შორის სიმეტრია დარღვეულია, არ გამოირჩევა კალიგრაფიული ხელით, ტექსტი შესრულებულია ნუსხური დამწერლობით.

გრაგნილის ფორმატი არასრული, არაკონსერვირებულია, სისქე - 001-002 მმ.

ეტრატის ფურცლის მარცხენა კიდე მთელ სიგრძეზე დაზიანებულია, სავარაუდოდ, მღრღნელებისგან და ნაკლულია ტექსტთან ერთად; ეტრატის ზედაპირზე შეიმჩნევა ბზარები; გრაგნილის ფურცელი გადაკეცილია, გადაკეცვის ადგილი მცირედ ჩახეული, აღენიშნება მექანიკური დაზიანებები.

ეტრატის ზედაპირზე სინესტის, ჭუჭყის და ცხიმის ლაქებია. კიდები არათანაბარია. კეფის ზედა და ქვედა ნაწილში შეიმჩნევა სხვა კეფთან გადაბმის ნახვრეტები, რაც ადასტურებს, რომ ხელნაწერი უნდა წარმოადგენდეს გრაგნილის შუა ნაწილს. ზედა ნაწილში შემორჩენილია მოწითალო ძაფის ფრაგმენტი. ხელნაწერი შენახული უნდა ყოფილიყო შუა ნაწილში გადაკეცილი.

ტექსტი შესრულებულია მუქი ყავისფერი მელნით, საზედაო ასოები ნაწერია სინგურით. ეტრატის ზედაპირზე სხვადასხვა შეფერილობის ლაქების შედეგად მელნის მდგომარეობა და შეფერილობა სხვადასხვაა. ზოგიერთ ადგილას მელანი გაღიავებულია და ტექსტის გარჩევა რთულია. ტექსტში რამდენიმე ადგილას ასოები გაცხოველებულია.

ფრაგმენტი მოთავსებულია ორად მოკეცილ ქაღალდში, რომელსაც აქვს საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფო მუზეუმის ბეჭედი

ფრაგმენტული ხელნაწერი იწყება: „ლოცვითა ქრისტესა და გული მახარებლისათვის მოწამეთა აღმსარებელთა ...“

და სრულდება: „... და თქუეს: რომელნი ქერობინთასა ლიტონითა სიტყვითა მდაბლად და ამოიწვნებ“

საინტერესოა ხელნაწერი ტექსტოლოგიური თვალსაზრისით. როგორც აღვნიშნეთ ხელნაწერი ძალიან დაზიანებულია, ტექსტი თითქმის გადაშლილი და მისი ამოკითხვა რთული, მაგრამ მაინც შესაძლებელი გარკვეული ნაწილების ამოკითხვა. ტექსტის სტრუქტურა იძლევა საშუალებას, დავადგინოთ მისი რაობა, რადგან აღწერილობაში რაობა აღნიშნული არ არის და მითითებულია როგორც ფრაგმენტი. ტექსტი ანალიზმა გვიჩვენა, რომ ის არის ლიტურგიკული შინაარსის თხზულება - ჟამისწირვა. ქრისტიანულ ლიტურგიკაში ცნობილი იყო წირვის რამდენიმე წესი: იერუსალიმური ანუ მოციქულთა ჟამისწირვა; კოსტანტინეპოლური ანუ ბასილი დიდისა და იოანე ოქროპირის

ჟამისწირვა და პირველშეწირული ანუ გრიგოლ დიალოღოსის ჟამისწირვა. ქართულ წერილობით წყაროებში შემორჩენილია იაკობის ჟამისწირვა [A-81, A-86, sin-53, ვატიკანის ბიბლიოთეკასა და გრაცის უნივერსიტეტში], პეტრე მოციქულის ჟამისწირვა [A-81, ვატიკანის ბიბლიოთეკაში], ასევე დაცულია ე.წ. კოსტანტინოპოლური იოანე ოქროპირისა და ბასილი დიდის ჟამისწირვები. ფრაგმენტი შედარდა დასახელებულ ლიტურგიკულ კრებულებს: პეტრე მოციქულის ჟამისწირვას [A-81], იაკობის [A-86], ბასილი დიდისა [H-531]¹ და იოანე ოქროპირის ჟამისწირვებს. ფრაგმენტის r-ზე შემორჩენილი ტექსტი ზოგან გადაშლილია და ამოკითხვა შეუძლებელია, ზოგიერთ ადგილას ტექსტი გაცხოველებულია, მაგრამ ამგვარი მცირე მონაკვეთი ვერ იძლევა ტექსტოლოგიური ანალიზის საშუალებას. ფრაგმენტული ხელნაწერის v-ზე შემორჩენილი მონაკვეთი შედარებით კარგადაა შემორჩენილი, სავარაუდოდ, უნდა იყოს „ლოცვაჲ მორწმუნეთაჲ“, რომელიც ენობრივი თავისებურების მიუხედავად, ავლენს გარკვეულ მსგავსებას იოანე ოქროპირის ჟამისწირვის შემცველ ტექსტებთან [H-512, H-513, ქუთაისის ისტორიულ მუზეუმში [K-605, K-606], გრაცის უნივერსიტეტსა და ბერლინის სახელმწიფო ბიბლიოთეკაში დაცულ ხელნაწერები²]. დასახელებული ხელნაწერები XV-XVI საუკუნეებით თარიღდება. H-2431 XII-XIII საუკუნეებით თარიღდება. ხელნაწერი საწერი მასალის სტრუქტურით, პალეოგრაფიული თავისებურებებით ახლოს დგას დასახელებულ გრაგნილ ხელნაწერებთან, ამიტომ შესაძლოა ისიც უფრო მოგვიანო პერიოდს განეკუთვნებოდეს.

---

¹ გამოსცა ნ. ქაჯაიამ, ბასილი კესარიელის ძველი ქართული თარგმანები, თბ. 1992

² შეისწავლა და გამოსცა შ. გუგუშვილმა. <https://www.academia.edu/>.

შედარებისთვის სწორედ ბერლინში დაცული ხელნაწერი გამოვიყენეთ.

H-2431	ბერლინის ბიბლიოთეკის ხელნაწერი
<p>დიაკონ. მერმე და მერმე მშკადლობით უფალი საჲ [ ]სა ამის ჳსნად ჩუენდა და ყოველთათჳს მინ [ ]ალად და მრავალგზის შენ გევედრებით და შენ შეგივრდებით სახიერო და კაცთმოყვარო, რაჲთა მოხედვითა ვედრებათა ჩუენტა და განწმიდენ ჩუენი სულნი და კორცნი ყოვლისაგან შეგინებისა სულისა და კორცისაჲ და მომეც ჩუენ უბრალოდ დაუსჯელად წარდგომად წმიდისა შენსა საკურთხევლისაჲ და მომადლე ჩუენტა მლოველთაცა წარმატებაჲ ცხორებისა და სარწმუნუნოებისაჲ და გულისჳმის ყოფისა მოეც მათ ყოვლადვე შუათაჲ [ ]თა ძუელითა მსახურთა შენტა უბრალო [ ]ყსეულად მოღებად წმიდათა შენტასაჲ მო [ ]ლოთაჲ და ზეცისა სასუფეველსა ღირსყოფად.</p> <p>ამღბ. რაჲთა ძლიერებათა</p>	<p>დიაკონმან. მერმეცა. მღდელმან ლოცვაჲ მორწმუნეთაჲ: კუალადცა და მრავალგზის შენ შეგივრდებით და შენ გევედრებით, სახიერო და კაცთმოყვარეო, ღმერთო, რაჲთა მოიხილო ვედრებასა ჩუენსა ზედა. განწმიდენ ჩუენნი სულნი და კორცნი ყოვლისაგან შეგინებისა კორცთაისა და სულისა და მომეც ჩუენ უბრალოდ და დაუსჯელად წარდგომად წინაშე წმიდასა შენსა საკურთხევლისა. მოანიჳე, ღმერთო, თანამლოცველთა ამათ ჩუენტა წარმატებული ცხორებაჲ და სარწმუნუნოებაჲ და გულისჳმისყოფაჲ სულიერი და მოეც მათ ყოვლადვე შიშით და სიყუარულით მსახურებად შენდა, უბრალოდ და დაუსჯელად ზიარებად წმიდასა შენსა საიდუმლოსა და ზეცისა შენსა სასუფეველსა ღირსყოფად.</p>

<p>შენთა მიერ დაცულნი ყოვლადვე შენდაჲ დიდებასა აღვაკლენთ მამისა და ძისა და რომელმან ლოცვა მოდრეკითაჲ, ვიდრე რომელნი [ ]ა ქერობინთასა [ ]გალობებოდეს ერისგა [ ]რაჲინ არს ღირს თანაშეკრული ჳორ [ ]ლთაჲ გულისთქმათაჲ და გემოთაჲ წარ დგომად ანუ მიახლებად შინა მსახურებ ად შენდაჲ მეუფეო დიდებისაო.</p>	<p>ამაღლებაჲ. რაითა ძლიერებათა შენთა ყოვლადვე დაცულნი, შენდა დიდებასა შევსწირვიდეთ, მამისა და ძისა და წმიდისა სულისა. ერმან: ამენ. და იწყონ „რომელნი ქერაბინთა“. მღდელი მზავრ ამას ლოცვასა იტყოდის, ოდეს სიწმიდე შემოყვანდეს: არაჲინ არს ღირს, რომელი შეკრულ არს ჳორციელთაგან გულისთქმათა და გემოთა. წარდგომად გინა მიახლებად ანუ მსახურებად შენდა მეუფეო დიდებისაო.</p>
---	--

გრაგნილი ხელნაწერი (H-2431) არ არის ფუნდამენტურად შესწავლილი, იგი უცნობია სამეცნიერო წრეებისთვის. როგორც აღვნიშნეთ, ხელნაწერი დაზიანებულია, გადაშლილი, განსაკუთრებით recto, მაგრამ შემორჩენილი ფრაგმენტული ტექსტი არ მისდევს ჟამისწირვის არც ერთ რედაქციას, ამიტომ დაზუსტებით რთული სათქმელია, რომელი ლიტურგიის ტექსტს შეიცავს ის.

საქართველო ადრექრისტიანული ქვეყანაა, სადაც პირველი საუკუნიდან ცხოვრობდნენ მისი მიმდევრები და, შესაბამისად, იქმნებოდა ქრისტიანული კულტურა. ფრაგმენტული ხელნაწერებზე, მათ შორის გრაგნილებზე, მუშაობამ გვიჩვენა, რომ ამგვარი ხელნაწერები მცირე მოცულობის მიუხედავად შეიცავს მდიდარ და საინტერესო

ტექსტოლოგიურ მასალას, რომლის კვლევამ, გამოქვეყნებამ და სამეცნიერო მიმოქცევაში ჩართვამ შესაძლოა გამოავლინოს ჯერ კიდევ უცნობი ტექსტები ან სხვადასხვა თხზულებათა რედაქციული სახესხვაობა. ასევე ფრაგმენტული ხელნაწერების ფუნდამენტური, მულტიდისციპლინური შესწავლა უზრუნველყოფს ფრაგმენტების პრევენციულ კონსერვაციასა და შესაბამისი პირობების განსაზღვრას, რაც ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანეს ამოცანას წარმოადგენს.

ბიბლიოგრაფია

Shorena Tavadze, Structural Analysis of Fragmentary Manuscripts (The Case of Six Fragments Preserved in Fragmentary MSS Fund of Korneli Kekelidze Georgian National Centre of Manuscripts) Tb. Spekali 14, 2020

<http://www.spekali.tsu.ge/index.php/en/article/magazinHeadlines/14/>

ShorenaTavadze, Restoration and Conservation of the Fragment, Made on the parchment of the XVth Century (Cologne), Preservation of Coltural Heritage. Research and Restoration, II International Conference. Post Prints V International Cultural Forum, St.Petersbung, 2018, s 216-224. <http://www.repin-book.ru/preservation-of-cultural-heritage.html>;

<http://repin-book.ru/tavadze-rest2018.pdf>

Izolda Jiqidze, Shorena Tavadze, Parchments manuscripts diagnostic rewritten in Tao-Klarjeti and their restoration-conservation perspectives, Ancient Art Today, N6, Tbilisi, 2016, s.112-115.

Erich Renhart, Manuscript Fragments the Hidden Library, Summer School in the Stady of Historical Manuscripts, University of Zadar, Croatia, 2013, s.133-144

Giovannini Andrea. De Tutela Librorum, La conservation des livres et des documents d'archives, Baden. 2010.

ნინო ქაჯაია ბასილი კესარიელი თხზულებათა ძველი ქართული
თარგმანები, 1992 წ.

წმ. იოანე ოქროპირის ჟამისწირვის ერთი ძველი ქართული
თარგმანი,

https://www.academia.edu/4443199/%E1%83%AC%E1%83%9B_%E1%83%98%E1%83%9D%E1%83%90%E1%83%9C%E1%83%94_%E1%83%9D%E1%83%A5%E1%83%A0%E1%83%9D%E1%83%9E%E1%83%98%E1%83%A0%E1%83%98%E1%83%A1_%E1%83%9F%E1%83%90%E1%83%9B%E1%83%98%E1%83%A1%E1%83%AC%E1%83%98%E1%83%A0%E1%83%95%E1%83%98%E1%83%A1_%E1%83%94%E1%83%A0%E1%83%97%E1%83%98_%E1%83%AB%E1%83%95%E1%83%94%E1%83%9A%E1%83%98_%E1%83%A5%E1%83%90%E1%83%A0%E1%83%97%E1%83%A3%E1%83%9A%E1%83%98_%E1%83%97%E1%83%90%E1%83%A0%E1%83%92%E1%83%9B%E1%83%90%E1%83%9C%E1%83%98

H-512, H-513

A-81, A-86

K-605, K-606

Interdisciplinary Features of the Study of Fragmentary Manuscript Scrolls Written on Parchment

The research project "Codicological Analysis of Fragmented Manuscripts and Structural Research of Material" is implemented with the financial support of the Shota Rustaveli National Science Foundation of Georgia (FR-19-7472, 2020-2023). The project aims to describe and analyze fragmentary manuscripts and make them available to the general public.

Consultant: Professor Erich Renhart, PhD, Karl-Franzens-University of Graz, Department of Manuscripts – Special Collection & VESTIGIA – Manuscript Research Centre, Austria

Interdisciplinary study of manuscripts is a new modern method of fundamental research which makes it possible to identify, in addition to their content and images, a wider range of manuscript heritage, as well as relatively less obvious, but no less important information. The study of manuscripts includes the systematization of complete information and the determination of all related components: codicological-archaeographic, textological, description of the artistic design and information related to the structure of the writing material, conditions of protection, methods of preventive conservation, etc.

The manuscript heritage has preserved a large number of fragmentary manuscripts covering a wide chronological period and

deserving interest in terms of subject matter and writing material. Fragmentology is an important branch of modern humanities, which comprehensively studies fragmentary manuscripts: the origin of the fragment, its composition, migration, material, and related issues.

The National Center of Manuscripts holds rich and diverse written monuments preserved in various forms (complete, incomplete, fragmentary): handwritten books, historical documents, personal archival funds, etc. Among them are fragmentary scrolls written on parchment.

A scroll is one of the oldest forms of a handwritten book. It was made from the whole format or sewn or glued sheets, folios, of different writing materials (papyrus, parchment and paper); the development of writing materials led to the creation of a codex bound in sheets, the main type of book; although the scroll, as one of the forms of manuscripts, remained for various texts of the religious or secular sphere, as well as historical documents (Charters, Donation Book, etc.). They were rolled up on a pole, the so-called Kondak(*kontax*), or even met without a pole. In manuscript research, scrolls with their codicological-textological, thematic and structural features are interesting research material in terms of preservation.

When examining fragmentary manuscripts, it is important to define the fragments. First of all, we should identify the structural features and the difference between fragmentary and defective manuscripts. The textual material preserved on the scrolls is thematically scarce and not diverse. For example, there are no bibliological texts in the Georgian manuscript heritage. Liturgical (Euchologion, prayers, liturgy), apocryphal (Amulets) and secular (Synodic) texts are mainly preserved on scrolls. The surviving works of liturgical content are probably short redactions of the texts. It should be noted that no large scrolls have been preserved in the Georgian manuscript collections, to which large redactions could be added. Therefore, relatively small volumes of texts were written on scrolls, so when we talk about their fragmentary parts, first of all, it is necessary to determine the thematic variety of the texts included in the scrolls and establish their redaction, which will allow us to determine whether the texts have reached in a fragmentary form or are defective.

Based on the content of the fragment, the text preserved in the fragmentary manuscript could be a small part of the full text, where in many cases it is difficult to determine the redaction, and sometimes even the subject. According to descriptions, it often happens that the title of fragmentary manuscripts is indicated incorrectly. There is a case where a fragmentary manuscript is described as a Gospel, but it may be a part of a lectionary or an exegetical work; it is the same with the text of hagiographic content; it can be a *Synaxarion* or a fragment of a Festive book. It should be noted that all texts have a different volume. Texts of bibliological and liturgical content are relatively extensive. Therefore, the volume of fragmentary manuscripts is determined by the subject and content. Up to 80 pages of the Gospels have been preserved in manuscript collections (A-1698, 11th cent.), the study of which is not difficult from a textual-codicological point of view, one can even determine the redaction, but since the Gospel is an extensive text, such manuscripts are considered fragmentary in volume. A missing text, unlike a fragmentary one, should provide extensive and reliable information on the overall textological structure and archaeological features of the manuscript, as well as the ability to determine the exact redaction and content. It should be easy to determine the volume of the missing text and restore its entire codicological and textological outline. For example, the tin lectionary (Q-1653), dated to the 10th century, is incomplete but is not considered a fragmentary manuscript based on the features and parameters mentioned.

According to the volume of surviving texts, fragments can be divided into the following groups: 1. A small fragment, from the subject and structure of which it is impossible to determine whether it is a sheet of a codex or a scroll. (H-2093c, 16th cent.); 2. Fragmentary manuscripts in which the text is legible, although it is difficult to determine its exact nature (A-1287, 12th -13th centuries, the Gospel, which can be part of a lectionary or exegetical work); 3. Fragmentary manuscripts with complete format and text, including scrolls (H-2431 13th -14th centuries, liturgy), where one can determine the subject, although it is difficult to identify the redaction; 4. Manuscripts survived in complete form, where it is easy to identify the

subject, often even the redaction, but it is a small part of the whole text (A-1699, 10th century, Gospel, 80 folios).

We will discuss the features of interdisciplinary research on two samples of fragmentary scrolls made on parchment:

1. H-2093v, synodic, 16th cent., consisting of three overlapping sheets, although described as a single folio. The fragmentary manuscript is also interesting in terms of structure.

In three parts of the fragment, the folios are sewn with red threads. At the top and bottom, there are holes for binding to other folios, which indicates that the surviving part is a fragment of a long text. The writing material, parchment, is asymmetrical, the upper and lower parts are cut off.

Dark parchment, 002 mm thick, not conserved, incomplete format. The approximate size of the sheet was determined by archaeographic parameters - 17 × 16 cm; the sizes of folios are different: I folio - 4.7x16.6; II folio - 4.4 × 16.5; III folio - 6.9 × 17. Different texts have been preserved on the recto and verso of the scroll, therefore the distribution of the texts on the folios and their codicological features are different. The size of the fields on the recto is the same: from the bottom - 1 cm, from the edge - 0.5 cm; column - 16x13; the number of lines 17, by folios: I-5, II-5, III-7; on recto, the text is written in one column, in non-calligraphic Nuskhuri characters, with brown ink, asymmetrical. The rulling lines are not visible.

On the recto, the text of the secular content "commemoration, synodic" is preserved. ¹The text is defective, the first and second folios are half-effaced;

---

¹ „1st folio

ღმერთმან გ[ ]ა ლ[ ]ევედრა
[ ]ინ დ[ ]რ[ ] სახლისათვის
სოფელსა შინა მოსული [ ]
[ ] შინ ღმერთმან დ[ ]ლს
[ ] ღმერთმან მის შვილ შორის შედ[ ] არს

2nd folio

ღმერთმან არს შ[ ], ღმერთმან
ოს [ ]რ [ ] შ[ ]ს ერთგულს
შინა ღმერთმან [ ] არს [ ] შასწირს [ ]რს

the third folio is relatively easy to read, where the rulling lines of the old text can be observed. Synodic contains a form characteristic of the Khevsurian dialect (ღმერთმან [ ] არს [ ] შასწირს), therefore, it may be a commemoration of one of the families from this region:

On the verso, the 1st and 2nd folios are effaced, and the outlines of some letters are visible. On three lines of the 2nd folio several letters are discernible: on the 1st line - ო, ჳ; on the 2nd - ო, ა; on the 3rd - მ. The rulling lines are not visible on the folios.

On the 3rd folio, there is a fragment of the Gospel of Matthew (column I - Matthew 12, 2-3; column II - Matthew 12, 7-10).¹ The text is divided into

---

სა[ ] ლ ო[ ] ცკრი და ვერძი დაკლეს
ისხ ლ[ ] ო[ ] [ ] ნარვლი შვილების

3rd folio

დღეგრძელობ უმ გაბრიელ
და ერ ანგელოზისა დიდის მამის,
უფალო, შინა ღმერთმან სიბიზოს ზდერ
ჯუარსა ღმერთმან საგმზ[ ] ს ბიბუოს მხო[ ]
ღმერთს ბ[ ] შის შ[ ] ღმერთმან ქადაგის,
მის [ ] უნას შინა ღმერთმან“

¹ (The first column. The beginning is cut off)

„[ ] შენნი იქმან, რომელი არა
ჯერ-არს შაბათსა
შინა საქმედ.
[ ] ო თავადმან ჰრქუა მათ:
არა აღმოგიკითხ
[ ] რად-იგი
[ ] ო დავით, ოდეს იგი
შეემშია და მის[ ]

(The second column)

სხუერპლი, არამცა
დასაჯენით უბრა
ლონი. უფალ არს ძე კაცისაჲ
შაბათისაგა. და წარმო
ვიდა მიერ იესუ და მო
ვიდა შესაკრებელ
სა მათსა და იყო მუნ

two columns. The first column is cut off. The distance between the columns is 2 cm; the column width - is 6 cm; the number of lines per column - is 8, executed in brown ink; on the folio vertical and horizontal ruling lines are clearly performed. The text is slightly scratched, but it is easily legible. The writing is in calligraphic script. The Gospel follows Giorgi the Athonite's redaction unaltered.

Based on archaeographic, textological, codicological and structural studies of the fragmentary manuscript, it can be assumed that all three folios are fragments of different manuscripts that fell into disuse, as indicated by the fragment of the Gospel preserved on the verso of the 3rd folio.

We will add here that while working on the fragmentary manuscript H-2093, the archeographic description of the manuscript was first made. It should be noted that according to the description, the H-2093 manuscript consists of four units (a-d), in reality, it represents seven fragmentary parts of different manuscripts, so during the research, the fragments were separated and registered as different units (H-2093 ა,ბ,გ,დ,ე,ვ,ზ).

2. H-2431, liturgy, 11th -12th centuries according to the description. One folio has survived, the folio size 55×17.5; distance from the margins to the text: spine 2cm, edge- 3 cm, upper margin-1.4 cm, bottom-1.5cm; column-11×48 cm. The text is written in one column, in brown ink, with initials written in cinnabar ink; the number of lines is 71. No ruling lines are observed. The symmetry between the lines is broken, calligraphic handwriting is not distinguished, and the text is written in calligraphic Nuskhuri characters.

The format of the scroll is incomplete, and not preserved, thickness is 001-002 mm.

The left edge of the parchment folio is damaged along its entire length, probably by rodents, and is defective along with the text; cracks are observed on the parchment surface. The folio of the scroll is folded, the place of folding is slightly torn, and mechanical damages are observed. There are spots of moisture, dirt and grease on the surface of the parchment. The edges are uneven. At the top and bottom of the folio, there are holes for binding to

---

კაცი ერთი, რომელსა ჰელი ...“

another folio, which indicates that the manuscript must have been the middle part of the scroll. A fragment of a reddish thread remains in the upper part. The manuscript must have been kept folded in half.

The text is written in dark brown ink, with initials written in cinnabar ink. As a result of spots of different colours on the surface of the parchment, the state and colour of the ink are different. In some places, the ink has faded and the text is hard to read. In several places in the text, the letters are refreshed.

The fragment is placed in folded paper with the stamp of the Historical and Ethnographic Museum of Georgia.

The fragmentary manuscript begins: „ლოცვითა ქრისტესა და გული მახარებლისათვის მოწამეთა აღმსარებელთა ...“

and ends: „... და თქუეს: რომელნი ქერობინთასა ლიტონითა სიტყვითა მდაბლად და ამოიწვნებ“

The manuscript is interesting from the point of view of textology. As we have already mentioned, the manuscript is badly damaged, the text is almost scraped and it is difficult to read, but still, some of its parts are legible. The structure of the text allows us to determine its subject since it is not mentioned in the description and is indicated as a fragment. The analysis of the text showed us that it is a composition of liturgical content - the liturgy/Euchologion. In the Christian liturgy, several rites of service were known: the liturgy of Jerusalem or the Apostles; the Divine Liturgy of Constantinople or Basil the Great and St John Chrysostom, the Divine Liturgy of St Gregory the Dialogist. In Georgian written sources there are preserved the Liturgy of St James [A-81, A-86, sin-53, in the Vatican Library and the University of Graz], the liturgy of St Peter the Apostle [A-81, in the Vatican Library], as well as the so-called the Divine Liturgies of Constantinople or Basil the Great and St John Chrysostom. The fragment has been compared with the named liturgical collections: the Liturgy of St Peter the Apostle [A-81], the Liturgy of St James [A-86], the Liturgy of Basil the Great [H-531],¹ and the Liturgy of John Chrysostom.

---

¹ Published by N. Kajaia, Old Georgian translations of Basil of Caesarea, Tb., 1992

The surviving text on the recto of the fragment is scratched and is not legible in some places, in certain places the text is refreshed, but such a small section does not allow textological analysis. The surviving section on the verso of the fragmentary manuscript is relatively well preserved; probably it should be the “ Believers’ Prayer ”, which, despite its linguistic features, shows a certain similarity with the texts containing the liturgy of John Chrysostom [H-512, H-513, manuscripts kept in Kutaisi Historical Museum [K-605, K-606], University of Graz and Berlin State Library¹] The above-mentioned manuscripts date back to 15th -16th centuries. H-2431 dates to the 12th -13th centuries. According to the structure of the written material and paleographic features, the manuscript is close to the scrolls mentioned above, therefore it can also be related to a later period.

H-2431	Manuscript of the Berlin Library
<p>დიაკონ. მერმე და მერმე მშკადობით უფალი საჲ [ ]სა ამის კსნად ჩუნდა და ყოველთათჳს მინ [ ]ალად და მრავალგზის შენ გვედრებით და შენ შეგივრდებით სახიერო და კაცთმოყვარო, რაჲთა მოხედვითა ვედრებათა ჩუნთა და განწმიდენ ჩუენი სულნი და კორცნი ყოვლისაგან შეგინებისა სულისა და კორცისაჲ და მომეც ჩუენ უბრალოდ დაუსჯელად წარდგომად წმიდისა შენსა საკურთხევლისაჲ და მომადლე ჩუენთა მლოველთაცა წარმატებაჲ ცხორებისა და სარწმუნუნოებისაჲ და გულისკმის ყოფისა მოეც მათ</p>	<p>დიაკონმან. მერმეცა. მღდელმან ლოცვაჲ მორწმუნეთაჲ: კულადცა და მრავალგზის შენ შეგივრდებით და შენ გვედრებით, სახიერო და კაცთმოყვარეო, ღმერთო, რაჲთა მოიხილო ვედრებასა ჩუენსა ზედა. განწმიდენ ჩუენნი სულნი და კორცნი ყოვლისაგან შეგინებისა კორცთაისა და სულისა და მომეც ჩუენ უბრალოდ და დაუსჯელად წარდგომად წინაშე წმიდასა შენსა საკურთხევლისა. მოანიჭე, ღმერთო, თანამლოცველთა ამათ ჩუენთა წარმატებული ცხორებაჲ და სარწმუნუნოებაჲ და</p>

¹ Studied and published by Sh. Gugushvili, available at: <https://www.academia.edu/>. For comparison, we used the manuscript kept in Berlin.

<p>ყოვლადვე შუათაჲ [ ]თა ძუელითა მსახურთა შენთა უბრალო [ ]ყსეულად მოღებად წმიდათა შენთასაჲ მო [ ]ლოთაჲ და ზეცისა სასუფეველსა ღირსყოფად. ამღბჲ. რაჲთა ძლიერებათა შენთა მიერ დაცულნი ყოვლადვე შენდაჲ დიდებასა აღვაკლებთ მამისა და ძისა და რომელმან ლოცვა მოდრეკითაჲ, ვიდრე რომელნი [ ]ა ქერობინთასა [ ]გალობებოდეს ერისგა [ ]რაჲინ არს ღირს თანაშეკრული კორ [ ]ლთაჲ გულისთქმათაჲ და გემოთაჲ წარ დგომად ანუ მიახლებად შინა მსახურებ ად შენდაჲ მეუფეო დიდებისაო.</p>	<p>გულისკმისყოფაჲ სულიერი და მოეც მათ ყოვლადვე შიშით და სიყუარულით მსახურებად შენდა, უბრალოდ და დაუსჯელად ზიარებად წმიდასა შენსა საიდუმლოსა და ზეცისა შენსა სასუფეველსა ღირსყოფად. ამაღლებაჲ. რაჲთა ძლიერებათა შენთა ყოვლადვე დაცულნი, შენდა დიდებასა შევსწირვიდეთ, მამისა და ძისა და წმიდისა სულისა. ერმან: ამენ. და იწყონ „რომელნი ქერაბინთა“. მღდელი მზავრ ამას ლოცვასა იტყოდის, ოდეს სიწმიდე შემოყვანდეს: არავინ არს ღირს, რომელი შეკრულ არს კორციელთაგან გულისთქმათა და გემოთა. წარდგომად გინა მიახლებად ანუ მსახურებად შენდა მეუფეო დიდებისაო.</p>
---	--

The scroll manuscript (H-2431) has not been fundamentally studied; it is unknown to scientific circles. As we mentioned, the manuscript is damaged, and scratched, especially the recto, but the surviving fragmentary text does not follow any redaction of the liturgy; therefore, it is difficult to say what kind of liturgical text it contains.

Georgia is an ancient Christian country where adherents of Christianity lived since the first century and, accordingly, Christian culture took shape. The study of fragmentary manuscripts, including scrolls, revealed that such manuscripts, despite their small volume, contain rich and interesting textological material; their study will reveal still unknown texts or various redactions of different works; Their publication and inclusion in scientific circulation will give us the opportunity for a fundamental, interdisciplinary

study of fragmentary manuscripts, ensuring their preventive conservation and determining the appropriate conditions, which is one of the most important tasks.

Bibliography

Shorena Tavadze, Structural Analysis of Fragmentary Manuscripts (The Case of Six Fragments Preserved in Fragmentary MSS Fund of Korneli Kekelidze Georgian National Centre of Manuscripts) Tb. Spekali 14, 2020 <http://www.spekali.tsu.ge/index.php/en/article/magazinHeadlines/14/>

Shorena Tavadze, Restoration and Conservation of the Fragment, Made on the parchment of the XVth Century (Cologne), Preservation of Cultural Heritage. Research and Restoration, II International Conference. Post Prints V International Cultural Forum, St. Petersburg, 2018, s. 216-224. <http://www.repin-book.ru/preservation-of-cultural-heritage.html>; <http://repin-book.ru/tavadze-rest2018.pdf>

Izolda Jiqidze, Shorena Tavadze, Parchments manuscripts diagnostic rewritten in Tao-Klarjeti and their restoration-conservation perspectives, Ancient Art Today, N6, Tbilisi, 2016, s.112-115.

Erich Renhart, Manuscript Fragments the Hidden Library, Summer School in the Study of Historical Manuscripts, University of Zadar, Croatia, 2013, s.133-144

Giovannini Andrea. De Tutela Librorum, La conservation des livres et des documents d'archives, Baden. 2010.

Nino Kajaia, Old Georgian translations of the works of Basil of Caesarea, 1992 წ.

One Old Georgian Translation of St. John Chrysostom's Liturgy https://www.academia.edu/4443199/%E1%83%AC%E1%83%9B_%E1%83%98%E1%83%9D%E1%83%90%E1%83%9C%E1%83%94_%E1%83%9D%E1%83%A5%E1%83%A0%E1%83%9D%E1%83%9E%E1%83%98%E1%83%A0%E1%83%98%E1%83%A1_%E1%83%9F%E1%83%90%E1%83%9B%E1%83%98%E1%83%A1%E1%83%AC%E1%83%98%E1%83%A0%E1%83%95%E1%83%98%E1%83%A1_%E1%83%94%E1%83%A0%E1%83%97%E1%83%98_%E1%83%AB%E1%83%95%E1%83%94%E1%83%9A%E1%83%

98 %E1%83%A5%E1%83%90%E1%83%A0%E1%83%97%E1%83%A3%E1%83%9A%E1%83%98 %E1%83%97%E1%83%90%E1%83%A0%E1%83%92%E1%83%9B%E1%83%90%E1%83%9C%E1%83%98

H-512, H-513

A-81, A-86

K-605, K-606

ქაიხოსრო ბატონიშვილის მიერ ისპაჰანის ტარუდას სახელოს ფლობის წლების დაზუსტებისთვის

ქაიხოსრო ბატონიშვილი იყო ქართლის მეფე გიორგი XI-ის ძმის, ლევანის უფროსი ვაჟი. იგი ძირითადად ირანში მოღვაწეობდა: იყო მდივანბეგის ნაიბი, ტარუდა, ირანის ჯარის მხედართმთავარი, დაბოლოს 1709-1711 წლებში – ქართლის მეფე, რა დროსაც იგი კვლავ ირანში რჩებოდა, ხოლო ქვეყანას მისი ძმა ვახტანგი განაგებდა. ქაიხოსრო მონაწილეობდა ისპაჰანის ამბოხების ჩახშობასა და აჯანყებულ ავღანელთა წინააღმდეგ გამართულ ბრძოლებში. გამოირჩეოდა საბრძოლო ოსტატობითა და მხედართმთავრული ნიჭით.

ცხადია, რომ ქაიხოსროს ირანში მოღვაწეობა სამეფო ოჯახის ინტერესებში შედიოდა, თუმცა არ უნდა დაგვავიწყდეს, რომ ეს იმდროინდელმა ისტორიულმა ვითარებამ განაპირობა, რის გამოც სრულიად ახალგაზრდა ქაიხოსრო იძულებული გახდა, სხვა გამუსულმანებულ ქართველებთან ერთად, ირანის შაჰის სამსახურში ჩამდგარიყო და თავისი ძალა და ნიჭი უცხო მხარეში გაეფლანგა. მიუხედავად მუსლიმურ გარემოში მოღვაწეობისა, ქაიხოსრო ბატონიშვილი მამა-პაპათა ტრადიციებისა და სარწმუნოებისადმი მიბრუნებაზე სერიოზულად ფიქრობდა. ამაზე წერენ უცხოელი ავტორები, რომლებიც ქაიხოსროს იცნობდნენ. ამ კუთხით, საინტერესო ცნობებს გვაწვდის პოლონელი იეზუიტი მისიონერი თადეუმ კრუშინსკი, რომელიც 1707 წლიდან 1725/1728 წლამდე

სეფიანთა ირანში ცხოვრობდა და იმდროინდელი ამბების უშუალო მომსწრე იყო:

„ბატონიშვილი დიდად უბედური იყო იმით, რომ საქართველოს ტახტის ფლობაზე უფლების შესანარჩუნებლად, რასაც სპარსეთის მეფის ვასალისა და ვალის რანგში ყოფნით ახერხებდა, იძულებული გახდა ქრისტიანობაზე უარი ეთქვა და მუსლიმური სარწმუნოება მიეღო. თუმცა მოგვიანებით, მან ეს ნაბიჯი მოინანია. მას ყანდაარის სამხედრო ოპერაციის დასრულების შემდეგ მუსლიმური რელიგიისგან განდგომა, ეკლესიისკენ შემობრუნება, და რწმენისთვის ტახტის შეწირვა ჰქონდა გადაწყვეტილი. მან ამ ნაბიჯის გადადგმა ჯერ კიდევ მაშინ დაიწყო, როცა თავის შტანდარტს ჯვარი დაამატა. მისიონერებს სპარსეთის სამეფოში მასზე უფრო თავგამოდებული დამცველი არ ჰყავდათ. მას თან ყოველთვის ახლდა ორი კაპუცინი ბერი, ისევე როგორც კარმელიტი ბერი მამა ბასილი, რომლებსაც დასტაქრებად ასაღებდა და ყანდაარის სამხედრო ოპერაციების დროს თან დაჰყავდა“¹ (Krusinski 1733, 198-199).

თადეუმ კრუმინსკის ზემორე ცნობა გადაჭარბებულ ან შელამაზებულ შეფასებებს არ უნდა შეიცავდეს, რადგან სარწმუნოებისადმი ანალოგიურ დამოკიდებულებას ირანში მყოფი სხვა ქართველებიც ამჟღავნებდნენ. მეფე გიორგი XI-ის მოკვლის შემდეგ გამხელილი, მის მიერ ჯვრისა და ბიბლიის ფარულად ტარების მაგალითის გარდა, შემძლია მოვიყვანო ამავე მეფის მდივანმწიგნობრის, გამუსულმანებული გიორგი კვინიხიძის მიერ ირანში ყოფნის დროს მცირე ზომის სახარების შეკვეთისა და ტარების მაგალითი (მირიანაშვილი 2017/2018, 159).

ისპაჰანის ტარულობა ირანში ერთ-ერთი მთავარი და მნიშვნელოვანი ადმინისტრაციული თანამდებობა იყო. ამას განაპირობებდა ქალაქის სიდიდე და მნიშვნელობა. როგორც

---

¹ ლ. მირიანაშვილის თარგმანი.

ცნობილია, 1598 წლიდან ისპაჰანი ირანის შაჰის სატახტო ქალაქი გახდა, რის შემდეგ სწრაფი ზრდა დაიწყო. XVII საუკუნის ისპაჰანის მასშტაბების აღქმაში გვეხმარება ჟან შარდენის ცნობა, რომლის თანახმად ქალაქში 162 მეჩეთი, 48 მედრესე, 1802 ქარვასლა, 273 საზოგადოებრივი აბანო და 12 სასაფლაო იყო. მისეული შეფასებით, დედაქალაქში 600,000-დან 1,100,000-მდე ადამიანი ცხოვრობდა (Savory 1980, 176). შესაბამისად, ისპაჰანში ადმინისტრაციული სახელოს დაკავება მეტად პრესტიჟული იყო. ამაზე ისიც მეტყველებს, რომ XVII საუკუნიდან მოყოლებული, ტარულას დანიშვნა-განთავისუფლება უშუალოდ შაჰის პრეროგატივას წარმოადგენდა (Encyclopaedia Iranica 2006, 657). ამ თანამდებობით განსაზღვრული მოვალეობები წლების განმავლობაში სახეს იცვლიდა. საბოლოოდ, ის ჩამოყალიბდა როგორც კანონის დაცვასა და საზოგადოებრივი უსაფრთხოების უზრუნველყოფასთან დაკავშირებული სახელო. ანუ, ტარულას ამოცანა იყო კრიმინალთან ბრძოლა და ქალაქში კანონიერებისა და წესრიგის დაცვა. ტარულას სამართალდაცვით ფუნქციაზე მიუთითებს ისიც, რომ იგი მდივანბეგს ექვემდებარებოდა. სწორედ ამიტომ, ევროპულ ენებზე თარგმნისას ტარულას შესატყვისად ხშირად პოლიციის პრეფექტს (უფროსს) ხმარობენ.

ტარულას ადგილზე ქართველების დანიშვნა ჯერ კიდევ XVI საუკუნეში დაიწყო. ამ თანამდებობაზე დანიშნული ერთ-ერთი პირველი ქართველი ბეჟან ბეგ გურჯი იყო, რომელმაც ტარულას სახელო 1590 წელს დაიკავა. 1602-1603 წლიდან ტარულობას ფლობდა მეფე ალექსანდრე II-ის ვაჟი კონსტანტინე. 1620 წლიდან მოყოლებული, ისპაჰანის ტარულას ადგილზე უცვლელად ქართველები, ძირითადად სამეფო სახლის წარმომადგენლები ინიშნებოდნენ (Encyclopaedia Iranica 2006, 657). იგივე ცნობას ვხვდებით ჟან შარდენტან და სხვა არაერთ ავტორთან. ქართველი, რომელსაც ისპაჰანის ტარულას ადგილი ყველაზე ხანგრძლივად, 1620 წლიდან გარდაცვალებამდე – 1658 წლამდე ეკავა, ხოსროვ მირზა იყო. იმის გამო, რომ 1632-1658 წლებში იგი მეფე როსტომის სახელით ქართლში ზეობდა, 1632 წლიდან მოყოლებული ისპაჰანის ტარულას მოვალეობის შესრულებაში მას ნაიბები ეხმარებოდნენ.

საქართველო-ირანის ურთიერთობა განსაკუთრებით ვახტანგ V შაჰნავაზის ზეობის დროს გააქტიურდა. სეხნია ჩხეიძის ცნობით, შაჰ სულეიმანმა 1666 წელს ტახტზე ასვლისთანავე ვახტანგ V-ს მისი ასულისა და ვაჟიშვილის ისპაჰანში მძევლებად გაგზავნა მოსთხოვა. მეფე იძულებული გახდა ირანში უფლისწულები ანუკა და ალექსანდრე გაეგზავნა. ამ უკანასკნელს ირანში ჩასვლისთანავე შაჰმა ისპაჰანის ტარულობა უბოძა (ჩხეიძე 1854, 308), ანუკა კი ცოლად შეირთო (ჩხეიძე 1854, 308; ვახუშტი 1973, 449). ამგვარად, სეხნია ჩხეიძის ცნობის გათვალისწინებით, ალექსანდრე ისპაჰანის ტარულის მოვალეობის შესრულებას სავარაუდოდ 1666 წლიდანვე, მაგრამ არაუგვიანეს 1667 წლისა შეუდგებოდა. ქართველი ტარულების თემაზე მომუშავე მკვლევარი კ. კუცია ერთგან აღნიშნავს, რომ კონსტანტინემ ტარულას თანამდებობაზე მხოლოდ ოთხი წელიწადი დაყო (კუცია 1972, 100), მეორეგან კი კითხვის ნიშნის მოხმობით წერს, რომ იგი ტარულად 1670-იანი წლების დამლევამდე რჩებოდა (კუცია 1972, 102).

ისპაჰანის მომდევნო ქართველი ტარულას ვინაობაზე ერთმანეთისგან განსხვავებული ორი ცნობა არსებობს. სეხნია ჩხეიძის ცნობით, ქართული ქორონიკონით ტჟა, ანუ 1703 წელს, მეფე ერეკლე I ვაჟებითურთ ირანში ჩავიდა. ამ ვიზიტისას შაჰმა ისპაჰანის ტარულობა მის უკანონო ვაჟს, კონსტანტინეს უბოძა:

„ჩაბრძანდა მეფე ერეკლე ისპაანს, დახუდა ხელმწიფე მხიარულად, მიაპყრა წყალობა და უბოძა ყულარაღასობა და ძესა მისსა იმან-ყული-ხანს, წინათ ერქვა დავით, მისცა კახეთი, მეორესა ძესა მისსა ხარჭას კოსტანტილეს უბოძა ისპაანის ტარულობა“ (ჩხეიძე 1854, 320).

ვახუშტი ბაგრატიონიც წერს, რომ მეფე ერეკლე I ისპაჰანში 1703 წლის მაისში გაემგზავრა, ხოლო ივლისში იქ გიორგი XI-ის ძმა, ლევანიც ჩავიდა (ვახუშტი 1973, 479), თუმცა იმ პერიოდში კონსტანტინეს ტარულად დანიშვნის თაობაზე იგი არაფერს ამბობს. სამაგიეროდ, ოდნავ წინმსწრები მოვლენების განხილვისას ვახუშტი აღნიშნავს, რომ მას შემდეგ რაც ლევანმა ბელუჯები ისე სასტიკად

დაამარცხა, რომ სიკვდილს მტრის ერთი მეომარიც კი ვერ გადაურჩა, შაჰმა მაღლიერების ნიშნად მას მსაჯულთუხუცესობა, ხოლო ქაიხოსროს, ლევანის უფროს ვაჟს, ისპაჰანის ტარულობა უბოძა (ვახუშტი 1973, 477). შაჰმა ის სათხოვარიც შეიწყნარა, რომელიც ლევანის კიდევ ერთი ვაჟის, ვახტანგისთვის საუფლისწულო მამულების გადაცემის საკითხის მოგვარებას შეეხებოდა და შაჰმაც შესაბამისი მითითება ერეკლე I-ს გაუგზავნა (ვახუშტი 1973, 477). როგორც ცნობილია, ვახტანგმა საუფლისწულო მამულები 1701 წელს მიიღო (ვახუშტი 1973, 908). შესაბამისად, ვახუშტი ბატონიშვილის ცნობით, ქაიხოსრო ისპაჰანის ტარულად 1701 წელს დაუნიშნავთ. მის მიერ ისპაჰანის ტარულის ადგილის ფლობის წლების დასაზუსტებლად დღემდე გამოუყენებელი უცხოური წყარო მოვიხმე. ესაა XVII საუკუნის ბოლოს - XVIII საუკუნის დასაწყისის უცნობი ავტორის თხზულება „ლუის გრიგოლის მარტვილობა“.

გრიგოლი იყო ეროვნებით სომეხი მოქალაქე, რომელიც XVII საუკუნის ბოლოს - XVIII საუკუნის დასაწყისში ირანში, კერძოდ ისპაჰანში ცხოვრობდა. იგი 1703 წელს, 18 წლის ასაკში ადგილობრივმა მუსლიმებმა აწამეს. ლუის გრიგოლის მარტვილობაში ჰაგიოგრაფი წერს, რომ მას შემდეგ რაც ისპაჰანის მთავარმა მოლამ ცრუმოწმეების დასმენის საფუძველზე გრიგოლი დამნაშავედ სცნო, მას ორად-ორი არჩევანი შესთავაზა – ისლამურ სარწმუნოებაზე მოქცევა, რითაც გრიგოლი სიცოცხლეს შეინარჩუნებდა, ან სიკვდილით დასჯა. გრიგოლმა ქრისტეს რჯულის უარყოფას სიკვდილი არჩია. სიკვდილით დასჯის გადაწყვეტილება ქალაქის მოსამართლემ წესის შესაბამისად გააფორმა და ბეჭდით დაამოწმა. მომჩივნები, გრიგოლის მიმართ გამოტანილი განაჩენის შეტყობინების მიზნით, ისპაჰანის ტარულას ეახლნენ, რომელიც თხზულების ავტორის ცნობით „შაჰნავაზის შვილიშვილი იყო, ეთნიკურად ქართველი“ (Тер-Давтян 1998, 214). მარტვილობაში აღწერილი ამბავი 1703 წლის ივლისში მოხდა. თარიღი უშუალოდ თხზულების ტექსტშია მითითებული. შესაბამისად, ვახუშტი ბატონიშვილის „ქართლის მეფეთა ცხოვრებასა“ და „ლუის გრიგოლის მარტვილობაში“ დაცული ცნობების გათვალისწინებით, შეგვიძლია ვთქვათ, რომ შაჰმა ქაიხოსრო,

შაჰნავაზის შვილიშვილი, ისპაჰანის ტარულად 1701 წელს დანიშნა და იგი ამ ადგილს 1703 წლის ივლისში კვლავ ინარჩუნებდა.

სეხნია ჩხეიძის ცნობით კი, ქაიხოსრო ისპაჰანის ტარულად 1707 წელს დაინიშნა. კერძოდ, იგი წერს:

„ამავ ქორონიკონს (1707 წელს), თიბათვის თ (9 ივნისს), მოვიდა მაშათს ისპაანიდამ ჩაფარი, ისპაანის ხალხის უკუდგომა და შიმშილით შეწუხება, ხელმწიფის ალაყაფის კარი[ს] ქვით ჩაქოლვა, მონდომა მათგან ყაენის ძმის მოყვანა: რა ეს ამბავი მოვიდა შეიქნეს ჭმუნვა და მისცეს ბატონიშვილს ნაიბობა ყაენისა და ტარულობა და ნასალი, გაისტუმრეს... რა შევიდა ქალაქსა შინა, შეიქნა სიხარული დიდი. რა სცნეს მისულა ქაიხოსროსი წინათ ამისად კიდევ ბევრი ნასალი ექნა და დაეცათ შიში...“ (ჩხეიძე 1854, 322).

ტექსტის ამ ფრაგმენტში ნახსენებია 1707 წლის ისპაჰანის ამბოხება, რომელიც შიმშილობით იყო გამოწვეული. ცნობები ამ ამბოხების შესახებ არაერთ წერილობით წყაროშია დაცული. სეხნია ჩხეიძის მონაყოლი ეჭვს არ იწვევს, მითუმეტეს რომ იგი ამ მოვლენების თვითმხილველი და მონაწილე იყო. სწორედ ამიტომ, ამ ავტორის მიერ დასახელებული თარიღი, ვახუშტი ბატონიშვილის მიერ ნახსენები თარიღისგან განსხვავებით, ყველა მკვლევრის მიერ იქნა გაზიარებული. ასეა დღემდე. ქაიხოსროსადმი მიძღვნილ ყველაზე ბოლოდროინდელ წიგნშიც წერია, რომ ლევანის შვილი ქაიხოსრო ისპაჰანის ტარულა 1707 წელს გახდა (კვაშილავა 2020, 60).

სეხნია ჩხეიძის მიერ მოწოდებული ცნობის სანდოობის გათვალისწინებით, ჩნდება კითხვა, თუ რას უნდა განეპირობებინა 1707 წლისგან განსხვავებული თარიღის მითითება ვახუშტი ბატონიშვილის ნაშრომში და „ლუის გრიგოლის მარტვილობაში“, რომლის ავტორი XVII საუკუნის მიწურულის - XVIII საუკუნის დასაწყისის მოღვაწეა? ჩემი აზრით, ახსნა თავად სეხნია ჩხეიძის ტექსტში იძებნება. ზემოთ მოყვანილი ტექსტის ფრაგმენტში

გარკვევით წერია, რომ შაჰის მიერ ქაიხოსროს ტარულად დანიშვნას მოსახლეობა სიხარულით შეხვდა, მაგრამ როცა ისპაჰანელებმა ქაიხოსროს მიერ წინათ ჩადენილი სისასტიკე გაიხსენეს („წინათ ამისად ბევრი ნასალი ექნა“, ანუ დასჯის მკაცრი ფორმების, მათ შორის დასახიჩრების სხვადასხვა მეთოდის გამოყენებით დაუმახსოვრებინებია თავი), მათი სიხარული შიშით შეიცვალა. ეს შიში უსაფუძვლო არ ყოფილა, რადგან ამჯერადაც, ისპაჰანის აჯანყებული მოქალაქეები ქაიხოსროს ბრძანებით სასტიკად დასაჯეს (ჩხეიძე 1854, 323; Holt 1970, 425). როდის უნდა ჰქონოდათ ისპაჰანელებს გამოცდილი ქაიხოსროს სისასტიკე? ცხადია, რომ მისი ადრინდელი ტარულობის დროს, ცნობა რის შესახებაც ვახუშტი ბატონიშვილის თხზულებასა და „ლუის გრიგოლის მარტვილობაშია“ დაცული.

ჩემი აზრით, 1707 წელს ქაიხოსროს ისპაჰანის ტარულად დანიშვნა იმ დროს შექმნილი საგანგაშო მდგომარეობის გამო ნაუცბათევად მოხდა. იმის გამო, რომ მოქმედმა ტარულამ – კონსტანტინემ მოვალეობის შესრულებას თავი ვერ გაართვა, რის გამოც აჯანყებამ ფართო მასშტაბები მიიღო, შაჰმა ის გადააყენა და ისპაჰანის ტარულად ამ სახელოს ფლობაში ერთხელ უკვე გამოცდილი და იმავდროულად სამხედრო საქმეში გამოცდილი ქაიხოსრო დანიშნა. ანუ მიმაჩნია, რომ 1707 წელს ბატონიშვილ ქაიხოსროს ისპაჰანის ტარულად დასმა იყო მისი ამ ადგილზე არა პირველად, არამედ მეორედ დანიშვნა.

მოვლენების ამგვარად გააზრების შემთხვევაში, ზემოთ განხილული სამივე წყარო ქაიხოსროს ტარულობის წლების შესახებ სწორ ინფორმაციას გვაწვდის: ვახუშტი ბატონიშვილის მიერ ნახსენები 1701 წელი, ქაიხოსროს ისპაჰანის ტარულად პირველად დანიშვნის წელია (ვახუშტი თავის თხზულებაში ქაიხოსროს მეორედ დანიშვნის ფაქტსა და თარიღს უბრალოდ არ ახსენებს). XVIII საუკუნის დამდეგს ქაიხოსროს ისპაჰანის ტარულად ყოფნას ადასტურებს ჩემ მიერ მოხმობილი ახალი წყაროც – „ლუის გრიგოლის მარტვილობა“, რომელში დაცული ცნობის თანახმად ქაიხოსროს 1703 წლის ივლისში ისპაჰანის ტარულას ადგილი ეკავა. რაც შეეხება სეხნია

ჩხეიძის მიერ მითითებულ 1707 წელს, ეს არის ქაიხოსროს მიერ ისპაჰანის ტარულას ადგილის მეორედ დაკავების თარიღი, როცა საგანგებო ვითარების პირობებში, აჯანყებული მოქალაქეების დასამორჩილებლად და დასასჯელად შაჰმა ქაიხოსრო ამ ადგილზე კიდევ ერთხელ დანიშნა (სეხნია ჩხეიძე ქაიხოსროს პირველ დანიშვნას თავის თხზულებაში საერთოდ არ ახსენებს).

ამგვარად, დროის ჩვენთვის საინტერესო მონაკვეთში ისპაჰანის ქართველი ტარულების ზეობის წლები შეგვიძლია შემდეგნაირად წარმოვადგინოთ:

- ა) 1701 წელი - 1703 წლის ივლისი – ქაიხოსრო ლევანის ძე,
- ბ) 1703 წლის ზაფხული - 1707 წლის ზაფხული – კონსტანტინე, მეფე ერეკლე I-ის უკანონო ვაჟი,
- გ) 1707 წლის ზაფხული - 1709 წლის ზაფხული – ქაიხოსრო ლევანის ძე (მეორედ დანიშვნა).

დამოწმებანი

ვახუშტი ბატონიშვილი, ქართლის მეფეთა ცხოვრება. ქართლის ცხოვრება, ტ. IV, ტექსტი დადგენილი ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბილისი, 1973.

კვაშილავა კახა, გიორგი XI და ქაიხოსრო, პალიტრა L, თბილისი, 2020. კუცია კ., ისფაჰანის ტარულები (1618-1722). მახლობელი აღმოსავლეთის საკითხები, II, თბილისი, 1972.

მირიანაშვილი ლადო, საბა და ერასტი ორბელიანებისთვის ირანიდან გაგზავნილი სამძიმრის წერილის ავტორის – გიორგი მდივნის ვინაობის დადგენისთვის. ქართული წყაროთმცოდნეობა, XIX-XX, 2017/2018, გვ. 156-161.

ჩხეიძე სეხნია, ცხოვრება მეფეთა. უ. ჩუბინოვი, ქართლის ცხოვრება დასაბამითგან მეთაცხრამეტე საუკუნემდის, ნაწილი მეორე, სანკტპეტერბურლი, 1854, გვ. 307-342.

Holt P.M. (editor), The Cambridge History of Islam, vol. 1A, Cambridge University Press, 1970.

Krusinski Tadeusz, *The History of the Late Revolutions of Persia*, vol. 1, London, 1733.

Savory Roger, *Iran Under the Safavids*, Cambridge University Press, 1980.

The Encyclopaedia Iranica, Vol. XIII, Fasc. 6, 2006, pp. 650-657.

Тер-Давтян Кнарик (перевод и примечания), *Новые Армянские мученики (1155-1843)*, Ереван, 1998.

The Chronology of Prince Kaikhosro's Occupation as a Dārūgha of Isfahan Reconsidered

Prince Kaikhosro (known in Iran as Kay-Qosrow Khan) was the elder son of Levan, brother of Giorgi XI, the King of Kartli. He mostly served in Iran: Kaikhosro was naib of dīvān**begī**, dārū**gha**, commander-in-chief of Iranian army, and lastly in 1709-1711, wālī of Kartli. Due to the fact that Kaikhosro stayed in Iran, the administration of the Kartli kingdom was entrusted to his brother Vakhtang. Kaikhosro took part in suppressing riot in Isfahan and participated in a combat against Afghan rebels in Iran. Kaikhosro was conspicuous for his warcraft and for the talent of warlord.

Obviously, Kaikhosro's service in Iran was in the interest of the royal family. However, we should not forget that this fact was conditioned by historical circumstances of the time. As a result, since his young years, Kaikhosro had to serve the Shah of Iran along with other Islamized Georgians and to waste his strength and talent outside of his motherland. Despite serving in a foreign country, Prince Kaikhosro was contemplating converting to the creed and traditions of his ancestors. The foreign authors who knew Kaikhosro personally have noted this intention. In this respect, Tadeusz Krusinski, a Polish Jesuit monk who lived in the Safavid Empire from 1707 to 1725/1728, was a first-hand witness to the developments of the time:

“The prince was unhappy that in order to retain the right to the throne of Georgia he had to be a vassal of the King of Iran. For that, he denied Christianity and converted to Islam. However, later on he regretted his move. After the military operation in Kandahar, he was thinking about abandonment of Islam, wishing to return back to the Church [i.e. Christian faith] and to sacrifice his faith to the throne. He made the first step by added a cross to his ensign. The missionaries in the Kingdom of

Persia had no more zealous protector than him. Two Capuchin monks and Father Basil, a Carmelite monk, always attended him. Kaikhosro gave them out as surgeons and took them along with him in the Kandahar military operations” (Krusinski 1733, 198-199).

Tadeusz Krusinski’s account cannot comprise exaggerated and embellished evaluations because other Georgians living in Iran had the same attitude toward the religion. As it is known, after assassination of King Giorgi XI in Iran, it was revealed that he secretly wore the pectoral cross and owned a small Bible. In addition, I can give an example of an Islamized Georgian Giorgi Kvinikhidze, a secretary of King Giorgi XI, who ordered a small Bible and carried it with him while he stayed in Iran (Mirianashvili 2017/2018, 159).

The *dārūgha* of Isfahan was one of the main and important administrative positions in Iran. This was conditioned by the size and importance of the city itself. As is known, Isfahan was the capital of Iran since 1598. Since then, it started growing fast. We can perceive dimensions of Isfahan on the basis of Jean Chardin’s report, according to which there were 162 mosques, 48 madrasahs, 1802 caravanserais, 273 public baths and 12 cemeteries in the city. In Chardin’s estimation, 600,000-1,100,000 people lived in the capital (Savory 1980, 176). Correspondingly, it was very prestigious to occupy an administrative position in Isfahan. The fact that starting from the 17th century, the appointment of *dārūghas* and their discharge from service was the Shah’s direct prerogative bespeaks the above (Encyclopaedia Iranica 2006, 657). The duties assigned to this position had been changing over the years. Ultimately, it mostly dealt with issues of law and public security; or in other words, *dārūgha*’s aim was to fight against criminals and protect lawfulness and peace in the city. The fact that *dārūgha* was subordinated to *dīvānbeḡī* indicates *dārūgha*’s law-enforcement function. There is no direct single-word translation for *dārūgha* in European languages, therefore it is commonly translated as “the prefect of police”.

Already in the 16th century, Georgians were appointed as *dārūghas*. One of the first Georgians who was appointed *dārūgha* in 1590 was Biḡan Beg Gorjī. From 1602-1603, Konstantine, son of King Aleksandre II, was appointed as *dārūgha*. Since 1620 until the end of the Safavid rule, the *dārūgha* was always a Georgian and mostly a representative of the royal house (Encyclopaedia Iranica 2006, 657). We find the same report with Jean Chardin and other authors. A Georgian, who held the position of *dārūgha* for the longest time, from 1620 to 1658, was *Ḳosrow Mīrzā*. In 1632-1658 he reigned in Kartli under

the name of King Rostom, therefore starting from 1632 naibs were assisting him with implementation of his duties as dārūgha of Isfahan.

The relations between Georgia and Iran were especially active during the reign of Vakhtang V Shahnawaz. According to Sekhnia Chkheidze, Suleyman Shah, after ascending the throne, demanded from Vakhtang V to send his daughter and son as hostages to Isfahan. The King was forced to send princess Anuka and prince Aleksandre to Iran. The Shah granted the latter the position of dārūgha upon his arrival in Isfahan (Chkheidze 1854, 308), and at the same time married Anuka (Chkheidze 1854, 308; Vakhushti 1973, 449). Thus, taking into consideration Sekhnia Chkheidze's report, Aleksandre entered upon his duties presumably from 1666, but no later than from 1667.

K. Kutsia, a scholar working on the topic of Georgian dārūghas, gives two different dates for the next dārūgha. According to him, Konstantine served as dārūgha for only four years (Kutsia 1972, 100), though later on the scholar suggests that he remained dārūgha supposedly until late 1670s (Kutsia 1972, 102).

There are two accounts on the identity of the next dārūgha of Isfahan. According to Sekhnia Chkheidze's account, King Erekle I arrived in Iran along with his sons in 1703. During the visit, the Shah granted King Erekle's illegitimate son the position of dārūgha of Isfahan:

“King Erekle arrived in Isfahan; the Shah met him cheerfully, gave him alms and made him the qulār āqāsi. The Shah rewarded Erekle's son Imam Quli Khan, former Davit, with Kakheti and appointed Konstantine, the second son from the concubine, as dārūgha of Isfahan (Chkheidze 1854, 320).

Prince Vakhushti also writes that King Erekle I arrived in Iran in May 1703, while Levan, brother of Giorgi XI, arrived there in July of the same year (Vakhushti 1973, 479). Nevertheless, he does not mention Konstantine's appointment as dārūgha during that period. Instead, when discussing the events shortly prior to that time, Vakhushti notes that after Levan severely defeated the Balōč army, eliminating all warriors, the Shah, granted him the position of a chief judge as a token of gratitude, and appointed Kaikhosro, Levan's elder son, dārūgha of Isfahan (Vakhushti 1973, 477). At the same time, the Shah accepted Levan's request for granting Vakhtang, his another son, a duchy and sent a relevant command to Erekle I (Vakhushti 1973, 477). As is known, Vakhtang received a duchy in 1701 (Vakhushti 1973, 908). Hence, according to Prince

Vakhushti, Kaikhosro was appointed dārūgha of Isfahan in 1701. In order to specify the exact chronology of Prince Kaikhosro's occupation as dārūgha of Isfahan, I have referred to a foreign source that has not been used up until today. It is a literary work called "The Martyrdom of Louis Gregory" written by an unknown author of the late-seventeenth and early-eighteenth centuries.

Gregory was an Armenian who lived in Iran, namely in Isfahan, in the late-seventeenth and early-eighteenth centuries. Local Muslims tortured him in 1703, at the age of eighteen. In "The Martyrdom of Louis Gregory" the hagiographer writes: as the chief mullah of Isfahan found him guilty based on a deliberately false denunciation, he offered Gregory two options – to either embrace Islam and save his life or to choose death penalty. Gregory chose death for Christ over the abjuration of his religion. The judge of the city issued the death penalty decision according to the rule and affixed it with his seal. In order to inform the dārūgha about the death penalty, the accusers went to the dārūgha of Isfahan who, according to the author of the Martyrdom, "was Shahnawaz's grandson, an ethnic Georgian" (Ter-Davtyan 1998, 214). The above story described in the Martyrdom happened in July 1703. The date is included in the text of the Martyrdom. Thus, taking into consideration the accounts preserved in Prince Vakhushti's "The History of the Kings of Georgia" and in "The Martyrdom of Louis Gregory", we can assume that the Shah appointed Kaikhosro, Shahnawaz's grandson, dārūgha of Isfahan in 1701, and he held this position through 1703.

In difference from this, Sekhnia Chkheidze suggests that Kaikhosro was appointed dārūgha in 1707. He writes:

"In the same Chronicon (1707), on 9 June, a junior police officer came from Isfahan to Meshed and said that the people of Isfahan were suffering from famine; they stoned the King's gate and demanded to elevate the Khan's brother. As they heard this news [at the court], they bewailed and granted the prince positions of the Shah's naib, appointed him dārūgha and gave him the right to punish; and they sent him [to Isfahan]... once he entered the city, everyone was filled with joy. But when they heard that many people have been punished there on Kaikhosro's order, all of them got frightened ..." (Chkheidze 1854, 322).

In this passage of the text, Isfahan's riot of 1707 caused by famine is mentioned. Accounts on this riot are found in several written sources. Sekhnia

Chkheidze's account does not admit of doubt, the more especially as he was part and eyewitness of those events. For this reason, all scholars shared the date given by this author, in contrast to the date stated by Prince Vakhushti. This viewpoint is still held by many today. The most recent publication on Kaikhosro says that Levan's son Kaikhosro became dārūgha of Isfahan in 1707 (Kvashilava 2020, 60).

Taking into account the reliability of Sekhnia Chkheidze's report, we can pose a question: what was the reason for indicating the date different from 1707 in Vakhushti Batonishvili's work and in "The Martyrdom of Louis Gregory" written by the author of the late-seventeenth and early-eighteenth centuries? In my viewpoint, the clue lies in Sekhnia Chkheidze's text itself. It is clearly written in the fragment of the text quoted above that at first the people met Kaikhosro's appointment as dārūgha with joy. However, when the citizens of Isfahan recollected Kaikhosro's ruthless actions committed before (he had already punished many people with severe forms of punishment, including different methods of mutilation), their joy turned into fear. The fear was not groundless because the mutinous citizens were cruelly punished at Kaikhosro's command in this case as well (Chkheidze 1854, 323; Holt 1970, 425). When did the citizens of Isfahan experience Kaikhosro's atrocity? Obviously, this was back when Kaikhosro was first appointed dārūgha of Isfahan, the reports on which are found in Prince Vakhushti's work and in "The Martyrdom of Louis Gregory".

I suppose that in 1707, Kaikhosro was appointed dārūgha spontaneously, because of the worrisome situation. Since Konstantine, the acting dārūgha of Isfahan was not able to deal with his duties and the riot expanded, the Shah dismissed him. The Shah appointed Kaikhosro dārūgha of Isfahan because he already had experience in this position held in the past. At the same time, he was experienced in military matters. I consider that Prince Kaikhosro was not appointed dārūgha of Isfahan in 1707 for the first time, but rather for the second time.

If we conceptualize the events in such way, the three sources discussed above give us exact information about the dates of Kaikhosro's service as dārūgha: 1701 mentioned by Vakhushti Batonishvili is the date of Kaikhosro's first appointment as dārūgha of Isfahan (Vakhushti does not mention the fact of Kaikhosro's second term and the date). "The Martyrdom of Louis Gregory", the new source I cite, confirms that Kaikhosro was appointed dārūgha of Isfahan in the early-eighteenth century. According to the account found in the source, Kaikhosro still held the position of dārūgha of Isfahan by July 1703. As for

1707 indicated by Sekhnia Chkheidze, it is the date of taking office by Kaikhosro for the second time. During the emergency and in order to bring the mutinous citizens under and punish them, the Shah appointed Kaikhosro to the same position (Sekhnia Chkheidze does not mention Kaikhosro's first appointment in his work).

Thus, we can present the timeline of the Georgian *dārūghas* of Isfahan over the time span of interest in the following way:

- a) 1701 - July 1703 – Kaikhosro, son of Levan,
- b) the summer of 1703 – the summer of 1707 – Constantine, illegitimate son of King Erekle I,
- d) the summer of 1707 – the summer of 1709 – Kaikhosro, son of Levan (second appointment).

References

- Vakhushti Batonishvili, *The History of the Kings of Georgia. The Georgian Chronicles*, Vol. IV, critical edition by Simon Kaukhchishvili, Tbilisi, 1973.
- Kvashilava Kakha, *Giorgi XI and Kaikhosro*, Palitra L, Tbilisi, 2020.
- Kutsia K., *Dārūghas* of Isfahan (1618-1722). *Studies in the History of the Near East*, II, Tbilisi, 1972
- Mirianashvili Lado, *On Identification of Giorgi Mdivani, the Author of a Condolence Letter Sent by Him from Iran to Saba and Erasti Orbelianis*. *Georgian Source-Studies*, XIX-XX, 2017/2018, pp. 156-161.
- Chkheidze Sekhnia, *History of the Kings*. U. Chubinov, *The Georgian Chronicles from the Beginning to the 19th Century*, Part 2, Sankt-Petersburg, 1854, pp. 307-342.
- Holt P.M. (editor), *The Cambridge History of Islam*, vol. 1A, Cambridge University Press, 1970.
- Krusinski Tadeusz, *The History of the Late Revolutions of Persia*, vol. 1, London, 1733.
- Savory Roger, *Iran Under the Safavids*, Cambridge University Press, 1980.
- The Encyclopaedia Iranica*, Vol. XIII, Fasc. 6, 2006, pp. 650-657.
- Ter- Davtyan Knarik (translation and notes), *New Armenian Martyrs (1155-1843)*, Yerevan, 1998.

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის
თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი,
საქართველო
merab.kalandadze@tsu.ge

პროფესორი გივი გამრეკელი

წინამდებარე ნაშრომი ისტორიოგრაფიულ ხასიათს ატარებს და მიზნად ისახავს შეძლებისდაგვარად წარმოაჩინოს ცნობილი ისტორიკოსის, ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორის, პროფესორ გივი გამრეკელის (1932-2018) ცხოვრება და მოღვაწეობა, მისი შემოქმედება. შევეცდებით განვსაზღვროთ მისი ადგილი ქართულ ისტორიოგრაფიაში. ეს თემა ისტორიულ სამეცნიერო ლიტერატურაში ჯერ არ გამხდარა საგანგებო შესწავლის საგანი და წინამდებარე ნაშრომი, ფაქტობრივად, ამის პირველი მცდელობაა. ის ქართულ საზოგადოებას დაეხმარება ისტორიულ მეცნიერებაში მის წვლილზე ზოგადი წარმოდგენა შეუქმნას. ჩვენი მიზანია, სწორედ, ეს გახლავთ.

***

ძველი მსოფლიო ისტორიის ქართველ მკვლევართა შორის, უდავოდ, ერთ-ერთი კოლორიტული და გამორჩეული პიროვნება გახლდათ თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის პროფესორი, ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი, გივი გამრეკელი. ის იყო თავისი დარგის ერთ-ერთი საუკეთესო და კომპეტენტური სპეციალისტი. არაჩვეულებრივად ერუდირებული, უაღრესად განათლებული, ძალზე წიგნიერი, კულტურული, ადამიანი. ძირძველი ქართველი ინტელიგენციის ერთ-ერთი უკანასკნელი მოჰიკანი. დღეს ისინი ძალიან ცოტანი დარჩნენ ანდაც უკვე აღარ არიან. მათ მოფრთხილება უნდათ. ისინი მიდიან.

პროფ. გივი გამრეკელმა თავისი წვლილი შეიტანა და შეძლებისდაგვარად შეეცადა წინ წაეწია საქართველოში ძველი მსოფლიო ისტორიის სწავლება, პოპულარიზაცია, შესწავლა, მეცნიერული კვლევა. ის იყო ფართო დიაპაზონის ისტორიკოსი, რომელიც ძალიან კარგად ერკვეოდა როგორც ძველი აღმოსავლეთის ხალხების ისტორიაში, ისე ანტიკური ქვეყნების, ძველი საბერძნეთის და რომის ისტორიაში. ის იყო ძალიან კარგი ლექტორი და სერიოზული მკვლევარი. მისი ლექციები ყოველთვის საინტერესო იყო. ის ამჟღავნებდა ფაქტობრივი მასალის ზედმიწევნით კარგ ცოდნას, რომელიც გამყარებული გახლდათ წყაროების და საკვლევე ლიტერატურის გააზრებით, რომელიც ფაქტის მნიშვნელობას კიდევ უფრო მეტ ნათელს ჰფენდა. ლექცია სასიამოვნო მოსასმენი იყო.

საერთოდ უნდა ითქვას, რომ ის არ იყო მხოლოდ ძველი მსოფლიო ისტორიის კარგი სპეციალისტი. პირველ ყოვლისა ის იყო ძალზე განათლებული, ერუდირებული, წიგნიერი ადამიანი, რომელმაც შესანიშნავად იცოდა არა მარტო ძველი ისტორია, არამედ მთლიანად მსოფლიო ისტორია, მსოფლიო ლიტერატურა, ხელოვნება, თეატრი, მუსიკა. იყო სპორტის, პირველ რიგში კი, ჭადრაკის და ფეხბურთის ტრფიალი. ჩინებული სპორტული ჟურნალისტი, მოჭადრაკე. თამაშობდა ჭადრაკს, იყო ოსტატი. მონაწილეობდა ტურნირებში. მასთან ურთიერთობა საინტერესო იყო, როგორც სტუდენტების, ისე მისი კოლეგებისათვის. ხშირად ეს ერთი წიგნის წაკითხვის ტოლფასი იყო. სწორედ, ამაში მდგომარეობდა მასთან ურთიერთობის ხიბლი.

***

მოკლედ გადავავლოთ თვალი მის განვლილ გზას, დავიწყოთ ბიოგრაფიით. გივი გამრეკელი დაიბადა თბილისში 1932 წლის 30 სექტემბერს. მამა დავით გამრეკელი. დედა ნინო გელდიაშვილი. მამა იყო საკმაოდ კოლორიტული ფიგურა. მან 1918 წელს ჩააბარა სიბრძნისმეტყველების ასე ერქვა თავიდან ისტორიის ფაკულტეტს და იყო უნივერსიტეტის პირველი კურსდამთავრებული. არ ვიცი რა იყო ამის მიზეზი, მაგრამ თავისი სპეციალობით არ უმუშავია. როგორც

მისი ქალიშვილი ქ-ნ თინა იხსენებს, ის იყო რუსული ენის მასწავლებელი. დედას, როგორც ქ-ნ. თინამ გაიხსენა, ასევე სიბრძნისმეტყველების ფაკულტეტი დაუმთავრებია, მაგრამ სპეციალობით არ უმუშავია. დიასახლისი იყო. ბუნებრივია, იბადება კითხვა ხომ არ განაპირობა ოჯახურმა გარემომ ბ-ნ გივის პროფესიული არჩევანი? °

ბ-ნ გივი სწავლობდა თბილისის პირველ საშუალო სკოლაში, რომლის დამთავრების შემდეგ სწავლა გააგრძელა თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტში ისტორიის ფაკულტეტზე. თავის ვიწრო სპეციალობად ძველი მსოფლიო ისტორია აირჩია.

უნივერსიტეტის დამთავრების შემდეგ ის რთული არჩევანის წინაშე აღმოჩნდა რა გზას დასდგომოდა? არჩევანი საკმაოდ დიდი იყო. ისტორიული მეცნიერება, სპორტული ჟურნალისტიკა, ჭადრაკი.

მისი მოღვაწეობა პირობით ორ პერიოდად შეიძლება გავყოთ. ის აშკარად სცილდება წმინდა აკადემიურ ჩარჩოებს და მკვეთრად გამოკვეთილი პოლიტიკური სარჩული უძევს საფუძვლად. ის ფრიად ნიშანდობლივი იყო იმ ისტორიკოსებისათვის, რომლებსაც საქმიანობა მოუხდათ საბჭოთა და პოსტსაბჭოთა პერიოდის ქართულ ისტორიოგრაფიაში. 1. მისი შემოქმედება საბჭოთა პერიოდის ქართულ ისტორიოგრაფიაში. 2. მისი საქმიანობა პოსტსაბჭოთა პერიოდში.

50-60-იანი წლები საინტერესოა და, ჩვენი აზრით, ცხოვრებაში საკუთარი გზის მოძიების ხანად შეიძლება მივიჩნიოთ. მისი მოღვაწეობის პირველი პერიოდის შიგნით მნიშვნელოვანი მიჯნა უნდა ჩანდეს 70-იანი წლების დასაწყისი, კონკრეტულად კი 1970 წელი. ყურადღებას მივაპყრობთ ორ გარემოებას. ის მუშაობას იწყებს თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტში და დაიცვა საკანდიდატო დისერტაცია. ფაქტობრივად, საქმე გვაქვს მისი მოღვაწეობის შიდა პერიოდიზაციასთან. ის პირობით ორ ქვეპერიოდად შეიძლება გაიყოს: 70-იან წლებამდე და 70-იანი წლების შემდეგ. ის სრულდება 90-იანი წლების დასაწყისში და კვლავ უშუალოდაა დაკავშირებული პოლიტიკურ კატაკლიზმებთან, სახელდობრ, საბჭოთა კავშირის

° ჩვენს მოვალეობად მიგვაჩნია მადლობა მოვახსენოთ ბ-ნ გივის დას ქ-ნ თინა გამრეკელს, რომელმაც მოგვაწოდა ინფორმაცია მშობლებზე.

დაშლასთან. აქედან მოყოლებული იწყება მისი საქმიანობის მეორე პერიოდი, რომელიც, პირობით ორ ქვეპერიოდად შეიძლება დაიყოს. მათ შორის წყალგამყოფად, რა თქმა უნდა გვევლინება 2006 წელს გატარებული რეფორმა, რომლის შედეგად ის სავსებით უსამართლოდ ჩამოაშორეს საყვარელ საქმეს. მას ჯერ კიდევ ბევრი სარგებლობის მოტანა შეეძლო და მრავალ კარგ საქმეს გააკეთებდა. ცხოვრების ბოლოს მისი პასიურობის მიზეზი, სწორედ, აქ ძვეს. მისი მდიდარი პოტენციალი გამოყენებული არ ყოფილა, საქმე გვაქვს ასაკობრივ დევნასთან. პირველ ეტაპზე მისი მთავარი ნაშრომი იყო საკანდიდატო დისერტაცია „სალუსტიუსი როგორც ისტორიკოსი“ ხოლო მეორე ეტაპზე კი მისი მთავარი ნაშრომია სადოქტორო დისერტაცია „ამიანე მარცელინე, როგორც ისტორიკოსი და პოლიტიკური მოაზროვნე“. ვფიქრობთ, სასურველი იქნებოდა, რომ მას ორივე ეს ნაშრომი გამოექვეყნებინა. მაგრამ ის რატომღაც ასე არ მოიქცა, რატომ გააკეთა ეს, ძნელი სათქმელია. ჩვენი აზრით, ეს ნაბიჯი გამართლებული არ იყო. მნიშვნელოვანწილად, ვფიქრობთ, სწორედ, ამით აიხსნება, რომ ქართულ ანტიკოლოგიაში მან გაცილებით უფრო მოკრძალებული კვალი დატოვა, ვიდრე რეალობაში იყო.

ამავე დროს უნდა აღინიშნოს, რომ ის კვლავინდებურად ერთგულობს სპორტულ ჟურნალისტიკას და ჭადრაკს. ის იყო ერთ-ერთი ყველაზე უფრო პროდუქტიული სპორტული ჟურნალისტი. ჭადრაკსაც ბოლომდე უერთგულა. ის იყო ერთ-ერთი საინტერესო საჭადრაკო მიმომხილველი, რომლის სტატიებსაც ყოველთვის ინტერესით მოელოდა მრავალრიცხოვანი მკითხველი, მათ შორის, ამ სტრუქტურების ავტორი. ბუნებრივია, გიჩნდება კითხვა ჟურნალისტიკის სფეროში, ასეთი ინტენსიური მუშაობა ხელს ხომ არ უშლიდა სამეცნიერო კვლევით საქმიანობაში? კატეგორიულად არაფერს არ ვამტკიცებთ. ეს მხოლოდ ჩვენი ფრთხილი ვარაუდია.

შრომითი საქმიანობა მან დაიწყო ჯერ კიდევ სტუდენტობის წლებში, ის, უპირატესად, სპორტულ ჟურნალისტიკასთან ასოცირდებოდა. 1952 წლის მაისიდან 1970 წლის დეკემბრამდე ის მუშაობდა გაზეთებში „კომუნისტი“, „თბილისი“, „ლელო“, ჟურნალი „დროშა“, იყო საბჭოთა კავშირის ჟურნალისტთა კავშირის წევრი

(ბილეთის ნომერი 56064) (1). 1957 წლის ოქტომბრიდან 1959 წლის მარტამდე მუშაობდა ხელშეკრულებით საქართველოს ხელოვნების მუზეუმში. ერთი შეხედვით ისე ჩანს თითქოს ის ჩამოშორდა ისტორიულ მეცნიერებას, ძველ მსოფლიო ისტორიას, მაგრამ სინამდვილეში ეს ასე არაა. 1960 წელს ის ჩაირიცხა ასპირანტურაში, ძველი ქვეყნების ისტორიის განხრით, დაუსწრებელ განყოფილებაზე, რომელსაც ის ასრულებს 1964 წელს. ის იყო პროფ. მათე ალექსიშვილის ასპირანტი. 1967-1969 წლებში საათობრივი ანაზღაურების წესით მუშაობდა ა.ს. პუშკინის სახელობის პედაგოგიურ ინსტიტუტში (ამჟამად ილიას უნივერსიტეტი), მსოფლიო ისტორიის კათედრაზე. 1969-1970 წლებში ის არის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ძველი ქვეყნების ისტორიის კათედრის მასწავლებელი, საათობრივი ანაზღაურების წესით. პროფესორ მათე ალექსიშვილის გარდაცვალების შემდეგ, ის ჩაირიცხა სრულ შტატში. მან თითქმის ოთხი ათეული წელი იღვაწა თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტში და თავისი კვალი დატოვა როგორც ლექტორმა და როგორც მკვლევარ-ისტორიკოსმა. 1971-2004 წლებში ის იყო თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ძველი ქვეყნების ისტორიის კათედრის დოცენტი, ხოლო 2004-2006 წლებში იმავე კათედრის პროფესორი. (1)

1970 წლის 11 დეკემბერს მან დაიცვა საკანდიდატო დისერტაცია თემაზე „სალუსტიუსი როგორც ისტორიკოსი“.

1971 წლის 7 ივნისს საკავშირო უმაღლესი საატესტაციო კომისიის დადგენილებით მიენიჭა ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატის სამეცნიერო ხარისხი, ცოტა ხნის შემდეგ კი არჩეული იქნა თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ძველი ქვეყნების ისტორიის კათედრის დოცენტად. (1)

2004 წლის 2 აპრილს მან დაიცვა სადოქტორო დისერტაცია თემაზე „ამიანე მარცელინე, როგორც ისტორიკოსი და პოლიტიკური მოაზროვნე“. მას მიენიჭა ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორის სამეცნიერო ხარისხი და ცოტა ხნის შემდეგ არჩეული იქნა თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის, ძველი ქვეყნების ისტორიის კათედრის, პროფესორად. (1)

„2006 წლის 1 სექტემბერს რეორგანიზაციასთან დაკავშირებით ის გათავისუფლებული იქნა დაკავებული თანამდებობიდან“ (1) ასეთია ოფიციალური ვერსია. რა მოხდა სინამდვილეში? რომელ კონკურსში ვერ გაიმარჯვა ისეთი მაღალი რანგის პროფესიონალმა, როგორც ბრძანდებოდა პროფ. გივი გამრეკელი? აქ აისახა სავსებით რეალური ვითარება. საქმე გვაქვს ასაკობრივი დევნის გამოძახილთან, რომელიც 2006 წლის რეფორმის აქილევსის ქუსლად მიგვაჩნია. დაშვებული იქნა მიუტევებელი შეცდომა. სპეციალისტი, რომელსაც ევროპის ნებისმიერი სამეცნიერო ცენტრი, უნივერსიტეტი, პირდაპირ ხელისგულზე ატარებდა, უპარდონოდ დაითხოვეს სამსახურიდან. საყვარელ საქმეს ჩამოაშორეს. ამ დარგს აუნაზღაურებელი დანაკლისი მიაყენეს. ამას მოყვა თაობათა შორის წყვეტა, მწვავე საკადრო პრობლემები ამის ლოგიკური შედეგია. მნიშვნელოვანწილად, სწორედ, ამით აიხსნება დღეს ამ დარგში არსებული მწვავე კრიზისი. კვალიფიცირებული კადრების დეფიციტი. დარგმა დაკარგა ორი შესანიშნავი სპეციალისტი პროფ. გივი გამრეკელი და პროფ. გრანი ქავთარია, რომლებსაც, სავსებით ხელეწიფებოდათ ამ რთულ პერიოდში დარგის ლიდერის როლი. ფაქტობრივად, ეს ამ დარგის განადგურების ტოლფასი იყო. ყველაფრის ნულიდან დაწყება მოუხდათ. ჭირდებოდა ვინმეს ეს? რა თქმა უნდა, არავის. ასეთია პოსტსაბჭოთა რეალობა, რომელიც საბჭოთა სინამდვილის ექოდ გაისმა. ეს ადვილი გასაგებია. ჩვენი მენტალიტეტი ამ ხნის მანძილზე დიდად არ შეცვლილა. აი ასეთი სავალალო შედეგები შეიძლება მოჰყვეს მოუზომლად გადადგმულ ნაბიჯს. მას ბევრი სარგებლობის მოტანა შეეძლო, როგორც ლექტორს, ისე მკვლევარ-ისტორიკოსს, მაგრამ ის საყვარელ საქმეს ჩამოაშორეს, თამაშგარე მდგომარეობაში დატოვეს. ცხადია, ეს იყო დიდი მორალური ტრავმა, შეურაცხყოფა. რუსი მწერალი მიხეილ ბულგაკოვი ამბობდა „შეურაცხყოფა არის საუკეთესო ჯილდო, კარგად შესრულებული სამსახურისათვის“.

პროფ. გივი გამრეკელი გარდაიცვალა 2018 წლის 15 თებერვალს. დაკრძალეს კუკიის სასაფლაოზე. ის იყო უაღრესად წესიერი, უანგარო, პატიოსანი ადამიანი, რომელსაც არ შეხებია არც ერთი უკეთურობა, რომელიც, ტოტალიტარულ-ბოლშევიკური

რეჟიმის ძალისხმევით, ფართოდ იკიდებს ფეხს უნივერსიტეტში და რომელიც უნივერსიტეტისათვის შინაგანად სრულიად უცხო და მიუღებელი იყო.

პროფ. გივი გამრეკელმა ნათელი კვალი დატოვა ქართულ ისტორიოგრაფიაში და სპორტულ ჟურნალისტიკაში.

***

პროფ. გივი გამრეკელი, იყო უაღრესად ერუდირებული ისტორიკოსი. ფართო დიაპაზონის მკვლევარი. მისი მეცნიერული ინტერესების არეალი მეტად ვრცელია. ის მოიცავს ძველი აღმოსავლეთის ქვეყნების და ანტიკური ისტორიის აქტუალურ საკითხებს. მისი ლექციები, სამეცნიერო-პოპულარული შრომები და გამოკვლევები ემყარება ემპირიული, ფაქტოლოგიური, მასალის ღრმა ცოდნას, მაგრამ ის არ იყო ვიწრო ფაქტოლოგი, ემპირიკოსი, ისტორიკოსი. აღსანიშნავია მისი დაინტერესება ისტორიის თეორიული საკითხებით, კერძოდ, ანტიკური ისტორიის წყაროთმცოდნეობით და ისტორიოგრაფიით. ეს მის ლექციებს უფრო მეტ პეწს და ლაზათს სძენდა, ხოლო სამეცნიერო-პოპულარულ ნარკვევებს და გამოკვლევებს სოლიდურ იერს ანიჭებდა და მსმენელის ან მკითხველისათვის საინტერესო ხდებოდა. ის როგორც ისტორიკოსი არასდროს არ ყოფილა იოლი გზით სიარულის მოტრფიალე და სიძნელეებს არასოდეს გაურბოდა. XIX საუკუნის ინგლისელი ისტორიკოსის, კემბრიჯის უნივერსიტეტის პროფესორის, ედუარდ ფრიმენის თქმით „ ისტორიკოსის სამუშაო შეუძლია შეასრულოს მხოლოდ იმას ვისაც მძიმე შრომის არ ემინია“. (2.52) პროფ. გივი გამრეკელი ერთ-ერთი მათგანი იყო. შარლ დე გოლი ამბობდა „იარე ძნელი გზით იქ კონკურენტები არ გეყოლება“.

მან ძალიან კარგად იცოდა ძველი აღმოსავლეთის ხალხების და ანტიკური სამყაროს, სახელდობრ ძველი საბერძნეთის და რომის ისტორია. მის ვიწრო სპეციალობად ანტიკური ისტორიის წყაროთმცოდნეობა და ისტორიოგრაფია მოიაზრებოდა. მისი ორივე სადისერტაციო ნაშრომი, როგორც საკანდიდატო, ისე სადოქტორო დისერტაცია წყაროთმცოდნეობით და ისტორიოგრაფიულ ხასიათს

ატარებს. ამ დარგის კუთვნილებაა მისი სამეცნიერო-პოპულარული ხასიათის შრომები: ლუკიანეზე, ჰეროდოტეზე, თუკიდიდეზე, ქსენოფონტეზე, ტაციტუსზე, პოლიბიოსზე, პლუტარქზე, სვეტონიუსზე, კურციუს რუფუსზე. ერთ-ერთ საუკეთესოდ მიგვაჩნია მისი პოპულარული ნარკვევი დიდ გერმანელ ისტორიკოსზე, თეოდორ მომზენზე. (1817-1903).

დავიწყეთ მისი საკანდიდატო დისერტაციით „სალუსტიუსი როგორც ისტორიკოსი“, რომელიც, როგორც უკვე ითქვა, წყარომცოდნეობის და ისტორიოგრაფიის სფეროს უნდა მივაკუთვნოთ. ის საბჭოთა პერიოდში მისი მთავარი ნაშრომია.

1970 წლის 11 დეკემბერს მან დაიცვა საკანდიდატო დისერტაცია თემაზე „სალუსტიუსი როგორც ისტორიკოსი“. მისი მეცნიერხელმძღვანელი იყო ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი, პროფ. მათე ალექსიშვილი. ოფიციალური ოპონენტები: აკად. სიმონ ყაუხჩიშვილი და დოც. ნატო კვეზერელი-კოპაძე. (3)

განსაკუთრებით მტკივნეულად მიგვაჩნია ის გარემოება, რომ დისერტაციის დაცვის მასალებს, რომელიც ამ თემის განხილვის დროს ჩვენი მთავარი წყარო იქნებოდა და დაგვეხმარებოდა ამ პრობლემის სიღრმისეულად გაშუქების საქმეში, ვერც უნივერსიტეტის და ვერც ეროვნულ არქივში ვერ გადავაწყდით და არსებობს იმისი დიდი ალბათობა, რომ ის დაკარგული იყოს. ჩვენს უშუალო წინამორბედებად სწორედ, სადისერტაციო ნაშრომის ოპონენტები გვევლინებიან, რომლებმაც პირველებმა სცადეს შეეფასებინათ მისი ნაშრომის აკვარგიანობა. ამიტომ ეს მასალა ჩვენთვის საინტერესო წყარო იყო.

ისტორიოგრაფიული ნაშრომის დაწერა ადვილი საქმე არ გახლავთ და თუ ამ სფეროში რაიმე ილუზია არსებობდა, ეს, უწინარესად, საბჭოთა რეალობის გამოძახილი იყო. ისტორიოგრაფიული გამოკვლევები ხშირად იწერებოდა შაბლონური სქემის მიხედვით. ის რაც ახლოა მარქსიზმთან, ცხადია, ძალიან კარგია და მისაღებია, ხოლო ის რაც შორსაა მარქსიზმისაგან, ბუნებრივია, მიუღებელია და არ ვარგა. საბჭოთა პერიოდში ისტორიოგრაფიული ნაშრომი ხშირად ძალიან პოლიტიზებული და იდეოლოგიზებული

იყო. ამ შემთხვევაში შეიძლება ითქვას, რომ ერთგვარ ბედნიერ გამონაკლისთან შეიძლება გვექონდეს საქმე.

ისტორიოგრაფიული ნაშრომი არ უნდა ატარებდეს თხრობით, აღწერით, ხასიათს. მხოლოდ ისტორიკოსის შეხედულებების გადმოცემა საკმარისი არ უნდა იყოს და ისტორიულ მეცნიერებაში ისტორიკოსის მიერ შეტანილ წვლილზე სრულყოფილ, ამომწურავ, წარმოდგენას ვერ გვიქმნის. მას უნდა ჰქონდეს ანალიტიკური მუხტი, როდესაც ხაზგასმული იქნება ისტორიკოსის შეხედულებების ძლიერი და სუსტი მხარეები და ახსნილი იქნება მისი გამომწვევი მიზეზები. საქმე გვაქვს საკითხისადმი მეცნიერულ მიდგომასთან, რომელსაც ბუნებრივია, გააჩნია თავისი პლუსები და მინუსები. აი ასეთია რეალობა.

ისტორიოგრაფიული ნაშრომი არ უნდა ატარებდეს აპოლოგეტურ ხასიათს. ის არ შეიძლება იყოს ისტორიკოსის ქება-დიდება. ეს მიუღებელია. ასეთი ისტორიოგრაფიული ნაშრომი სუსტი იქნება და ისტორიულ მეცნიერებაში ისტორიკოსის მიერ შეტანილ წვლილზე ადეკვატურ წარმოდგენას ვერ ჩამოგვიყალიბებს. ეს ერთი უკიდურესობაა. ერთი უკიდურესობიდან მეორეში არ უნდა აღმოვჩნდეთ. ისტორიკოსის შემოქმედების არც აუგად მოხსენიება, მიწასთან გასწორება, არ ივარგებს. ეს ძალიან ამუქებს სურათს. ისტორიკოსის მიერ ისტორიულ მეცნიერებაში შეტანილ წვლილზე გამრუდებულ წარმოდგენას შეგვიქმნის. ორივე უკიდურესობა მიუღებელია. უნდა ვეცადოთ გამოვძებნოთ საშუალოდო გზა, გამოვკვეთოთ როგორც შუქი, ისე ჩრდილი და შევეცადოთ მათი გამომწვევი მიზეზების ახსნას. ამ კრიტერიუმით ცდილობს შეაფასოს პროფ. გივი გამრეკელის ისტორიულ მეცნიერებაში სალუსტიუსის წვლილი.

ის ცდილობს თავიდან აიცილოს ორივე უკიდურესობა და სალუსტიუსის, როგორც ისტორიკოსის შეფასების დროს გამოძებნოს ოქროს შუაგული. ხაზი გაუსვას მისი შეხედულებების ძლიერ და სუსტ მხარეებს და შეეცადოს შეძლებისდაგვარად ახსნას მისი გამომწვევი მიზეზები. ის იზიარებს სამეცნიერო-ლიტერატურაში გავრცელებულ მოსაზრებას და სალუსტიუსს როგორც ისტორიკოსს

დადებით შეფასებას აძლევს. ფაქტობრივად, საქმე გვაქვს საკითხისადმი მეცნიერულ მიდგომასთან, რომელსაც, ბუნებრივია, გააჩნია თავისი ძლიერი და სუსტი მხარეები. ამიტომ ქართველი ისტორიკოსის ნაშრომის აპოლეგეტიური შეფასება ან შეუფასებლობა მიზანშეწონილად არ მიგვაჩნია და ადვილი გზით სიარული იქნებოდა. ის როგორც ახალგაზრდა, დამწყები მკვლევარი ცდილობს გამოიმუშაოს მეცნიერული კვლევის უნარ-ჩვევები. აქ კარგად ჩანს მისი მდიდარი მეცნიერული პოტენციალი. მთავარი, სწორედ, ეს უნდა იყოს.

ისტორიოგრაფიული ნაშრომის მნიშვნელობას განაპირობებს ისტორიკოსის შეხედულებების სწორედ გადმოცემა. ამას დიდი მნიშვნელობა აქვს. ამაზე ბევრადაა დამოკიდებული ისტორიოგრაფიული გამოკვლევა სწორედ წარიმართება, თუ არა. მისი ნაშრომის კიდევ ერთი პლუსი, სწორედ, ამაში უნდა მდგომარეობდეს. ის სწორედ გადმოსცემს სალუსტიუსის შეხედულებებს. ამის შემდეგ ის ცდილობს გაერკვეს მის ავკარგიანობაში. მისი მსჯელობა აგებულია პირველწყაროების და საკვლევი ლიტერატურის, როგორც ქართულ, ისე რუსულ და გერმანულ ენებზე, საფუძვლიან ცოდნაზე, იკვთება მისი ნაშრომის კიდევ ერთი დადებითი მხარე.

ახლა კონკრეტულად გადავიდეთ მის ნაშრომზე „სალუსტიუსი როგორც ისტორიკოსი“. ეს გახლავთ მისი საკანდიდატო დისერტაცია. პირველ რიგში დავიწყოთ მეთოდოლოგიით, რომელსაც მაშინ, ძალიან დიდი ყურადღება ექცეოდა. ბუნებრივია, წამოიჭრება საკითხი, როგორი იყო მისი დამოკიდებულება მარქსისტულ-ლენინური იდეოლოგიისადმი? საკითხი არის პრინციპული და მასზე ბევრადაა დამოკიდებული ნაშრომის ავკარგიანობა. ასეთი გახლავთ საბჭოთა რეალობა. ერთი შეხედვით, ისე ჩანს, თითქოსდა ნაშრომი საბჭოთა მარქსისტულ-ლენინური პოზიციებიდან უნდა იყოს დაწერილი, მაგრამ სინამდვილე, ვფიქრობთ, გაცილებით უფრო რთულია, ვიდრე ეს ზედაპირზე ძევის. ამიტომ ამ რაკურსით საკითხის გაშუქება საინტერესოდ და აქტუალურად მიგვაჩნია. ნაშრომი, ვფიქრობთ, სავსებით აკმაყოფილებდა იმ პერიოდის საბჭოთა, მეთოდოლოგიის პრინციპებს.

ალბათ, ყველაზე უფრო უპრიანი იქნებოდა მისი დამოკიდებულება მარქსიზმისადმი ლოიალურად მივიჩნიოთ. რა თქმა უნდა, ეს სულაც არ ნიშნავს იმას, თითქოსდა ამ ნაშრომში მარქსიზმის გავლენა არ იგრძნობა. ეს ასე არაა. ცხადია, ის იძულებულია ანგარიში გაუწიოს გაბატონებულ მარქსისტულ-ლენინურ იდეოლოგიას, მაგრამ, ჩვენი აზრით, ამას აკეთებს ზომიერად და მარქსიზმთან, კომპრომისები მინიმალურია, რაც ამ თემაზე მისი მსჯელობის ერთ-ერთ მთავარ ღირსებად მიგვაჩნია. მარქსიზმთან მინიმალური კომპრომისის გამო, მისი მკაცრად განსჯა მიზანშეწონილი არ უნდა იყოს, ადვილი გზით სიარული იქნებოდა და ჰიპერკრიტიკულად მიგვაჩნია. (4)

ფაქტობრივად, საქმე ეხება საბჭოთა პერიოდის ისტორიკოსის შემოქმედების შეფასებას. საკითხი არის, რთული და მრავალწახნაგოვანი. ამ კუთხით მისი გაშუქება საინტერესო იქნებოდა. საბჭოთა ისტორიოგრაფიის მიღწევების აპოლოგეტური შეფასება, რაც დომინირებდა საბჭოთა წლებში დღეს, ბუნებრივია, მოძველებულია, ყავლი გაუვიდა, ისტორიოგრაფიის განვლილი ეტაპია. ერთი უკიდურესობიდან მეორეში არ უნდა ამოვყოთ თავი. ორივე უკიდურესობა მიუღებელია საბჭოთა ისტორიოგრაფიაში შექმნილი რთული ვითარების გამუქება, ცხადია არ ღირს. „ეს იყო ჩვენი უბედურება და არა დანაშაული“ ვფიქრობთ, ეს უფრო სწორი იქნებოდა. ჭეშმარიტება, როგორც წესი, სადღაც შუაში ძევს, მაგრამ ამ საშუალებო გზის გამოძებნა, სულაც არ იქნება ადვილი საქმე, რადგან მსაჯულები სუბიექტურები არიან. ზოგს სიმპათია დაძლევს, ზოგს კი პირიქით, ანტიპათია.

დავიწყოთ იმით, რომ ის არ შეეჭიდა რომელიმე კონიუნქტურულ პრობლემას, რომელსაც მარტივად გადაწყვეტდა და მოიპოვებდა ძიებულ ხარისხს. ეს არცაა გასაკვირი გასაგებია. ადვილი გზით სიარული მის ხასიათში არ შედიოდა. მან ხელი მოკიდა სერიოზულ მეცნიერულ პრობლემას და ის მარქსისტული პოზიციებიდან დაამუშავა. საქმე გვაქვს საკითხისადმი წმინდა პრაგმატულ, პრაქტიკულ, მიდგომასთან. ამ გზით მაშინ ძალიან ბევრი მიდიოდა. ეს ადვილი გასაგებია და იმ ექსტრემალური ვითარებიდან

ერთ-ერთი რეალისტური გამოსავალი ჩანდა. ფაქტობრივად, არჩევანი იყო უარესსა და ცუდს შორის. ქართულმა ისტორიოგრაფიამ ფსონი ამ უკანასკნელზე დადო. ფართო არჩევანი არ არსებობდა. ეს იყო სწორი ნაბიჯი. ემპირიზმის, ფაქტოლოგიის, დონეზე საბჭოთა პერიოდის ქართული ისტორიოგრაფიის პროგრესი ყოველგვარ ეჭვს გარეშე უნდა იყოს და ამის უგულებელყოფა, ცხადია, არ ივარგებს. საკითხისადმი მეცნიერული მიდგომა ძალაში რჩება, მაგრამ მან ცალმხრივი ხასიათი მიიღო და ერთი ვიწროდოგმატურად გაგებული მარქსისტულ-ლენინური იდეოლოგიის ყალიბში აღმოჩნდა მოქცეული. ეს არ იყო შემთხვევითი. აქ აისახა სავსებით რეალური ვითარება. საბჭოთა კავშირში ადგილი აქვს ისტორიული მეცნიერების უნიფიკაციას, სტალინიზაციას. ეს იმაში გამოიხატა, რომ მყარდება ერთი ვიწროდოგმატურად გაგებული მარქსისტულ-ლენინური იდეოლოგიის მონოპოლია. საბჭოთა პერიოდის ქართული ისტორიოგრაფიის თეორიული, მეთოდოლოგიური თვალსაზრისით გაუფერულება ამის გამოძახილი იყო. საბჭოთა ისტორიოგრაფიისათვის განსხვავებული აზრი მიუღებელი იყო, იდევენებოდა, უმალ ცრუმეცნიერულად ცხადდებოდა. გივი გამრეკელის შრომა „სალუსტიუსი როგორც ისტორიკოსი“, ვფიქრობთ, ძალიან კარგად ჯდება ამ სქემაში. ის ირჩევს სერიოზულ მეცნიერულ პრობლემას და ცდილობს მარქსისტული პოზიციებიდან დაამუშაოს.

რომაელი ისტორიკოსი სალუსტიუსი (ქრ. შობამდე 86-35) უმცროსი ანალების ერთ-ერთი თვალსაჩინო წარმომადგენელი იყო. სალუსტიუსის მთავარი ნაშრომია „ისტორია“ სამწუხაროდ უნდა ითქვას, რომ შემორჩენილია მხოლოდ მისი ფრაგმენტები. ის ხუთი წიგნისაგან შედგება და ქრონოლოგიურად მოიცავს პერიოდს ქრ-შობამდე I საუკუნის 78-66 წლები საინტერესოა სალუსტიუსის წერილები გაიუს იულიუს კეისრისადმი. ჩვენამდე მოაღწია მხოლოდ ორმა წერილმა.

ეს წერილები საგულისხმოა და წარმოდგენას გვიქმნის მის პოლიტიკურ მრწამსზე. სალუსტიუსის-კალამს ეკუთვნის კიდევ ორი ნაშრომი, რომელიც რომის ისტორიის საკვანძო საკითხებს შეეხება. „იუგურთას ომი“ და „კატილინას შეთქმულება“. (5)

მას ორმაგი დატვირთვა ენიჭება: წყაროთმცოდნეობითი და ისტორიოგრაფიული. სალუსტიუსის თხზულებები წარმოადგენს იმ პერიოდის რომის ისტორიის საინტერესო წყაროს, რომელსაც იმ ეპოქის ვერც ერთი მკვლევარი გულგრილად ვერ აუვლის გვერდს. მისი მნიშვნელობა იმაში მდგომარეობს, რომ ის გვეხმარება შევავსოთ სხვა წყაროთა მონაცემები. ეს სალუსტიუსის თხზულების წყაროთმცოდნეობითი მხარე. ამავე დროს უნდა ითქვას, რომ მის თხზულებებს გააჩნია ისტორიოგრაფიული დატვირთვა, სადაც ის ცდილობს შეაფასოს იმ ეპოქის რომის ისტორიის აქტუალური პრობლემები და გამოჩენილი ადამიანები. ამიტომ საკითხის ამ ჭრილში დაყენება „სალუსტიუსი როგორც ისტორიკოსი“ სავსებით მართლზომიერი უნდა იყოს. სალუსტიუსის შრომები მეტად ღირებულია და მისი განხილვა სავსებით გამართლებული უნდა ჩანდეს.

მოკლედ გადავავლოთ თვალი ნაშრომის შინაარსს. იგი ასე გამოიყურება. ის შედგება ოთხი თავისაგან, ესენია: პირველი თავი. სალუსტიუსის ბიოგრაფია. (3.1-4) მეორე თავი. ისტორიკოსები სალუსტიუსზე (3.4-10) მესამე თავი. პოლიტიკური მდგომარეობა რომში ძველი წელთაღრიცხვამდე II საუკუნის ბოლომდე და I საუკუნის დასაწყისში. (3.10-14) მეოთხე თავი. სალუსტიუსი როგორც ისტორიკოსი. (3.14-22).

ნაშრომის არქიტექტონიკის, სტრუქტურის, შემდგომი სრულყოფა, დახვეწა, ჩვენი აზრით, გამორიცხული არ უნდა იყოს. ყურადღებას მივაპყრობთ რამდენიმე გარემოებას, რომელიც თვალში მოგვხვდება, პირდაპირ ზედაპირზე ძვეს და უმაღლეს იპყრობს ყურადღებას: ა. ნაშრომს არ გააჩნია შესავალი, სადაც მკაფიოდ იქნებოდა ჩამოყალიბებული ის მიზნები და ამოცანები, რომელსაც ისახავდა პატივცემული ავტორი სალუსტიუსის როგორც ისტორიკოსის შესწავლის დროს. ამის გაკეთება, ვფიქრობთ, სასურველი იქნებოდა. ბ. ნაშრომს არ აქვს დასკვნა, სადაც ავტორი შეეცდებოდა შეეჯამებინა ჩატარებული კვლევითი საქმიანობის შედეგები. ეს ამ საინტერესო გამოკვლევის აქილევსის ქუსლად მიგვაჩნია. გ. ჩვენი აზრით, საერთო სიუჟეტიდან ამოვარდნილი უნდა

ჩანდეს მესამე თავი „პოლიტიკური მდგომარეობა რომში ჩვენი წელთაღრიცხვის მეორე საუკუნის ბოლოს და პირველი საუკუნის დასაწყისში“. ის, უმთავრესად, მიმოხილვითი ხასიათისაა. ალბათ, გაცილებით უფრო უპრიანი იქნებოდა ეს როგორც კარგი ისტორიული ფონი გაკეთებულიყო პირველ თავში, სადაც საუბარია სალუსტიუსის ბიოგრაფიაზე.

ნაშრომის დასაწყისში, ბუნებრივია, ავტორი, პირველწყაროებზე და მრავალფეროვან საკვლევო ლიტერატურაზე დაყრდნობით, საუბრობს სალუსტიუსის ბიოგრაფიაზე და ამ საკითხში საკმაო ჩახედულებას ამჟღავნებს. ეს, ცხადია, ძალიან კარგია. ის მიმოხილვით ხასიათს ატარებს და წმინდა შემეცნებითი დატვირთვა გააჩნია. ამ კულტურტრეგერულ მისიას შეიძლება ითქვას, რომ მან ურიგოდ როდი გაართვა თავი. მთავარი, სწორედ, ეს იყო. აქ მკაცრი მეცნიერული კრიტერიუმი საზომად არ გამოდგება. მის წინაშე გაცილებით მოკრძალებული ამოცანა იდგა, რომელსაც მან კარგად გაართვა თავი. (3.1-4) მთავარი, სწორედ, ეს იყო.

პროფ. გივი გამრეკელის ნაშრომში ერთ-ერთი საინტერესოა ისტორიოგრაფიული ნაწილი, სადაც იგი განიხილავს საკითხის ისტორიოგრაფიას. მას პირობით შეიძლება უწოდოთ ისტორიკოსები სალუსტიუსზე როგორც ისტორიკოსზე. როგორ აფასებენ ისტორიკოსები სალუსტიუსს როგორც ისტორიკოსს.

ხაზგასმულია, რომ სალუსტიუსის როგორც ისტორიკოსის შეფასებისას ისტორიკოსთა შორის ერთსულოვნება არასოდეს ყოფილა და გამოთქმულია დიამეტრულად საპირისპირო აზრები. ამ აზრთა სხვადასხვაობას უკვე ანტიკურმა ავტორებმა ჩაუყარეს საფუძველი და შემდგომში ასახვა პოვა ისტორიოგრაფიაში. ერთნი გუნდრუკს უკმევენ და ქებით მოიხსენიებენ სალუსტიუსს როგორც ისტორიკოსს. მათი მთავარი ტონის მიმცემები იყვნენ სვეტონიუსი და სენეკა (მამა). მეორენი პირიქით. მასზე, როგორც ისტორიკოსზე მაინც და მაინც მაღალი აზრის არ უნდა იყვნენ და მის სახელს მხოლოდ უარყოფით კონტექსტში მოიხსენიებენ. ამ პოზიციაზე იდგა ისტორიკოსი ტიტუს ლივიუსი (3.4-5).

ზოგიერთი საკითხის განხილვამ გარკვეული უკმარობის გრძნობა დაგვიტოვა და შესიტყვების სურვილი გაგვიჩინა. უწინარესად, ასეთად მიგვაჩნია: რევოლუციამდე რუსული ისტორიოგრაფიის გაშუქება. ჩვენი აზრით, ეს საკითხი განხილულია, მკრთალად, სუსტად. აღსანიშნავია, რომ მას სულ რამდენიმე სტრიქონი აქვს დათმობილი. ეს კი, რა თქმა უნდა, ძალიან ცოტაა, საკმარისი არ უნდა იყოს და ამ თემის იგნორირების ტოლფასად მიგვაჩნია. ჩვენი შეხედულებით, საქმეში გვაქვს ფაქტის კონსტატაციასთან. ის ამ საკითხზე სრულყოფილ, ამომწურავ, წარმოდგენას როდი გვიქმნის. რამდენად მართლზომიერი იქნებოდა ცნობილი რუსი ისტორიკოსის რობერტ ვიპერის (1854-1950) მიკუთვნება საბჭოთა ისტორიოგრაფიისთვის? (3.20) ის არასოდეს არ ყოფილა მარქსისტი.

დიდი ადგილი აქვს დათმობილი საბჭოთა ისტორიოგრაფიის განხილვას. ამგვარი მიდგომა, ცხადია, შემთხვევითი არ ყოფილა და, უპირველესად კონიუნქტურული მოსაზრებებით იყო განპირობებული. თამამად შეგვიძლია განვაცხადოთ, რომ ამ შემთხვევაში ის გულწრფელი არ იყო. დარწმუნებულები ვართ, რომ დღეს ის ასე არ მოიქცეოდა. ამ შემთხვევაში ის ხარკს უხდის, ერთი ვიწროდოგმატურად გაგებული მარქსისტულ-ლენინური იდეოლოგიის მონოპოლიას. ამის გამო მისი მკაცრად განსჯა, ცხადია, არ ღირს. „ეს იყო ჩვენი უბედურება და არა დანაშაული“. ვფიქრობთ, ეს გაცილებით უფრო სწორი იქნებოდა.

სასურველი იყო ორიოდ სიტყვა თქმულიყო ამ საკითხის გაშუქებაზე თანამედროვე ევროპულ ისტორიოგრაფიაში. ეს საინტერესო იყო, შინაარსობრივად კიდევ უფრო გაამდიდრებდა მის ნაშრომს და მომგებიან ქულებს შესძენდა. ეს საკითხი განხილულია გაცილებით უფრო სუსტად, მკრთალად, რაც, ფაქტობრივად, მისი იგნორირების ტოლფასია.

და ბოლოს დავმენტ, რომ ალბათ, გაცილებით უფრო უპრიანი იქნებოდა ორიოდ სიტყვის თქმა იმაზე, თუ როგორ იყო დამუშავებული ეს თემა ქართულ ისტორიოგრაფიაში. რა იყო დაწერილი სალუსტიუსზე როგორც ისტორიკოსზე ქართულ ენაზე. ამ

კუთხით საკითხის განხილვა საინტერესო და აქტუალური იყო. ისეთი მაღალი რანგის ისტორიკოსს, როგორც პროფ. გივი გამრეკელი ბრძანდებოდა, სავსებით ხელეწიფებოდა ამის გაკეთება.

ნაშრომის ყველაზე უფრო წონად და საინტერესო მონაკვეთს, რა თქმა უნდა, წარმოადგენს ის ნაწილი, რომელიც კონკრეტულად სალუსტიუსს როგორც ისტორიკოსს შეეხება. ის საკმაო ჩახედულობას ამჟღავნებს სალუსტიუსის შემოქმედებაში. ამ თემაზე მისი მსჯელობა ემპირიული, ფაქტობრივი, მასალის, პირველწყაროების და მდიდარი სამეცნიერო ლიტერატურის, როგორც ქართულ, ისე რუსულ და გერმანულ ენაზე, ცოდნას ემყარება. ის სწორედ გადმოგვცემს სალუსტიუსის შეხედულებებს და ცდილობს მის განხილვას.

პირველ ყოვლისა უნდა აღინიშნოს, რომ სალუსტიუსი არ არის ვიწრო ემპირიკოსი, ისტორიკოსი. მისი შრომები არ წარმოადგენს ფაქტების მშრალ თხრობას, უბრალო გადმოცემას. ის არაა ფაქტების უბრალო გროვა. მაშინ ის საინტერესო არ იქნებოდა. მან ხელი მოკიდა მის კომენტირებას. (3.1) ავტორი ხაზს უსვამს აქ თავმოყრილი მეცნიერული ინფორმაციის ღირებულებას, მის წყაროთმცოდნეობით მნიშვნელობას, რომელიც ავსებს სხვა წყაროების ცნობებს და ისტორიკოსს ეხმარება წარსულის რეკონსტრუქციის საქმეში. რა თქმა უნდა, ეს პატარა საქმე არაა. ამავე დროს სალუსტიუსის მსჯელობას შეფასებითი დატვირთვა გააჩნია, რაც მას ისტორიოგრაფიულ მუხტს ძენს. ეს საშუალებას გვაძლევს ვცადოთ გამოვარკვიოთ თუ როგორი შეიძლება ყოფილიყო სალუსტიუსის დამოკიდებულება რომის ისტორიის აქტუალური საკითხების და გამოჩენილი ადამიანებისადმი. ეს კიდევ ერთი საინტერესო რაკურსია.

ავტორი იზიარებს ისტორიულ-სამეცნიერო ლიტერატურაში გავრცელებულ მოსაზრებას, რომ ამ თვალსაზრისით, სალუსტიუსი თუკიდიდეს მოსწავლედ შეიძლება მოვიაზროთ. (3.1.) ეს მედლის ერთი მხარეა. მედალს გააჩნია მეორე მხარე. სალუსტიუსმა გავლენა მოახდინა შემდგომი პერიოდის რომაულ ისტორიოგრაფიაზე? ნათქვამი, პირველ ყოვლისა, რა თქმა უნდა, შეეხება ცნობილ რომაელ ისტორიკოსს პუბლიუს კორნელიუს ტაციტუსს. (55-120) (3.1,5)

სალუსტიუსის მსოფლმხედველობის საკითხის წინ წამოწევა საინტერესოა. ამ კუთხით ეს პრობლემა, როგორც ქართველი ისტორიკოსი დასძენს, შედარებით სუსტად, მკრთალადაა, გაშუქებული. ამას ის იმით ხსნის, რომ „უმთავრესად ყურადღება ექცეოდა სალუსტიუსის პოლიტიკურ შეხედულებებს, ხოლო მისი მსოფლმხედველობის საკითხი უფრო პერიფერიულ თემად გვევლინებოდა. ავტორი მეტად ფრთხილად უფრო იმ აზრისაკენ იხრება, რომ სალუსტიუსს სტოიციზმის მომხრედ მოიაზრებს“. (3.26)

სალუსტიუსი თავის შრომებში შეეხება და საინტერესო ინფორმაციას გვაწვდის, ცდილობს შეაფასოს, რომის ისტორიის ისეთი აქტუალური საკითხები, როგორც იყო იუგურტას ომი (ქრ.-შმდე 113-105), კატილინას შეთქმულება (ქრ.-შმდე 63-62), კატილინა (ქრ.-შმდე 108-62), ციცერონი (ქრ.-შმდე 106-43), გაიუს იულიუს კეისარი (ქრ.-შმდე 100-44).

საინტერესოა როგორ უყურებდა სალუსტიუსი ისტორიას და რა დანიშნულებას ანიჭებდა მას. ის როგორც რომაელი ისტორიკოსები, პირველ ყოვლისა, წერდა „წმინდა პრაქტიკული მოსაზრებიდან გამომდინარე. მათთვის მთავარი კი არ იყო ჭეშმარიტების დადგენა, არამედ პოლიტიკურ ცხოვრებაზე გავლენის მოხდენა“. (3.12)

ავტორი ხაზს უსვამს, რომ „სალუსტიუსი, ისე როგორც ადრეული პერიოდის ყველა რომაელი ისტორიკოსი, წერდა პრაქტიკული მიზნებისათვის. ის არ ისახავდა მიზნად ისტორიული ჭეშმარიტების დადგენას. თავისი ისტორიული შრომებით ის მონაწილეობდა პოლიტიკურ ბრძოლებში“ (3.12) ამ თვალსაზრისით, ყურადღებას იპყრობს სალუსტიუსის თხზულება კატილინას შეთქმულებაზე. „ასეთი ტენდენციური ნაწარმოებია სალუსტიუსის ნაშრომი კატილინას შეთქმულებაზე. სადაც მან მიზნად დაისახა ანგარიში გაესწორებინა ნობილიტეტისათვის“. (3.18). კატილინას შეთქმულებისადმი სალუსტიუსის ასეთი ნეგატიური დამოკიდებულება, რა თქმა უნდა, შემთხვევითი არაა, ცარიელ ნიადაგზე არ აღმოცენებულა და მისი მიზეზები, უწინარესად, სალუსტიუსის მსოფლმხედველობაში ძეგს. ამგვარი მიდგომა

ნობილიტეტისადმი სალუსტიუსის უარყოფითი დამოკიდებულების გამოძახილია. მთელს მის შემოქმედებას ლაიტმოტივად გასდევს ნობილიტეტის კრიტიკა (3.19) ასეთია სალუსტიუსის დამოკიდებულება კატილინას შეთქმულებისადმი (5. 6. 153-178, 178-191, 191-198. 7. 175-181, 8. 417-434).

როგორც ავტორი აღნიშნავს ზუსტად ანალოგიურ ვითარებასთან გვაქვს საქმე სალუსტიუსის მეორე ნაშრომში იუგურტას ომზე. ის სალუსტიუსის ამ თხზულებას უფრო დადებითად აფასებს. მიუხედავად, ამისა დასძენს ავტორი, უნდა ვაღიაროთ, რომ „იუგურტას ომის ისტორია“. იმავე მეთოდებითაა შექმნილი, რაც კატილინას შეთქმულება, თუმც მისი ტენდენციურობა გახდა უფრო ზომიერი“. (3.20)

სასურველი იქნებოდა რეფერატში აღნიშნული ყოფილიყო, რომ პროფ. გიორგი გოზალიშვილმა ქართულ ენაზე გამოსცა ცეზარის თანამედროვე რომაელი ისტორიკოსის სალუსტიუსის ორი წერილი ცეზარისადმი. ამ ფაქტისადმი ამგვარი გულგრილი დამოკიდებულება, ვფიქრობთ, შემთხვევითი არ ყოფილა და ქართული კონტექსტისადმი ინდიფერენტული განწყობის ექოდ გაისმა. სალუსტიუსის ამ წერილების ავთენტურობა დიდი ხნის განმავლობაში ეჭვს იწვევდა. ამგვარი სკეპტიკური დამოკიდებულების ერთ-ერთ მთავარ ტონის მიმცემად დიდი გერმანელი ისტორიკოსი, რომის ისტორიის ერთ-ერთი ყველაზე კომპეტენტური მკვლევარი თეოდორ მომზენი გვევლინება. არსებითად შეიცვალა საქმის ვითარება XIX-XX საუკუნეების მიჯნაზე.

უმთავრესად გერმანელი ისტორიკოსების, პირველ რიგში კი, რობერტ პოულმენის და ედუარდ მაიერის ძალისხმევით, ბოლოს და ბოლოს სიმართლეს ფარდა აეხადა. ამ თემაზე დავა შეწყდა. თანამედროვე მეცნიერებას ეჭვი არ ეპარება, რომ ეს ორივე წერილი ნამდვილად სალუსტიუსმა დაწერა. (5. 181-182)

ისტორიას ადამიანები ქმნიან. განსაკუთრებით გამოჩენილი ადამიანები. ინგლისელი ისტორიკოსის არნოლდ ტოინბის თქმით „ეს შემოქმედებითი უმცირესობა“. გაიუს იულიუს კეისარი მათ შორის, უთუოდ, ერთ-ერთი კოლორიტული ფიგურა იყო. ამიტომ ალბათ,

ინტერესს მოკლებული არ იქნებოდა შევეხოთ თუ როგორია სალუსტიუსის დამოკიდებულება ცეზარისადმი. მით უმეტეს, რომ ისინი თანამედროვეები იყვნენ და ერთმანეთს კარგად იცნობდნენ. კეისრისადმი სალუსტიუსის დამოკიდებულებისადმი სწორხაზოვანი, დადებითი ან უარყოფითი მიდგომა, სწორი არ უნდა იყოს და აღნიშნულ საკითხზე სრულყოფილ, ამომწურავ, წარმოდგენას როდი გვიქმნის. საკითხი არის რთული და მრავალწახნაგოვანი. აღსანიშნავია, რომ ამ საკითხის შეფასებისას ისტორიკოსთა შორის ერთსულოვნება არ სუფევს. პოლემისტური მუხტი ამ თემაზე მის მსჯელობას კიდევ უფრო საინტერესოს ხდის. ცნობილი გერმანელი ისტორიკოსი თეოდორ მომზენი, რომელიც ცეზარის დიდი თაყვანისმცემელი იყო, სალუსტიუსს აღიქვამს, როგორც ცეზარის მომხრეს. ჩვენი ავტორი სავსებით იზიარებს მომზენის ამ მოსაზრებას, თუმცა ზოგიერთი დეტალის დაზუსტებას ცდილობს. როგორც ის აღნიშნავს მომზენის თვალსაზრისი მხოლოდ სალუსტიუსის მოღვაწეობის პირველი ეტაპისთვის ჩანს მისაღები. შემდგომში სალუსტიუსის დამოკიდებულებამ ცეზარის პიროვნებისადმი მკვეთრი ფერისცვალება განიცადა. რით იყო გამოწვეული ასეთი მეტამორფოზი? ავტორი ხაზს უსვამს, რომ მისი მიზეზები, უწინარესად, სალუსტიუსის მსოფლმხედველობაში ძევს. „სალუსტიუსი აკრიტიკებს ნობილიტეტს და სენატს, მაგრამ ის არც დემოკრატიის მომხრეა. ის ძალიან სკეპტიკურადაა განწყობილი პლებსის მიმართ. მისი იდეალია ქალაქი სახელმწიფოები. ცეზართან უთანხმოება ამის ლოგიკურ შედეგად გვევლინება. ის მოუწოდებდა ცეზარს სწორედ გაენაწილებინა ფუნქციები სენატს და ხალხს შორის. სალუსტიუსი შესტრფის რომის ადრეულ რესპუბლიკას, რომელმაც განაპირობა რომის აყვავება. იმ პერიოდისთვის, ეს, ცხადია, ილუზია იყო, რადგან რომის რესპუბლიკის დღეები დათვლილია“. (3.13-21) ამრიგად, როგორც ირკვევა, სალუსტიუსსა და ცეზარს შორის უთანხმოება პოლიტიკური მოტივები გახლდათ განპირობებული. რაც აისახა ცეზარის შეფასებაზე.

„სალუსტიუსის სახით, რომაულმა ისტორიოგრაფიამ დიდი ნაბიჯი გადადგა წინ. მისი შრომები არ წარმოადგენს მშრალ ქრონიკას.

მის ისტორიულ თხზულებებში მოცემულია რომის პოლიტიკური ცხოვრების ნათელი სურათი. ავტორი ცდილობს დაამტკიცოს, რომ ის დგას ამ ბრძოლაზე მაღლა და ის არის ზეპარტიული ისტორიკოსი. დიდი ოსტატობა და ისტორიული ფაქტების თავისებური ინტერპრეტაცია საშუალებას აძლევს სალუსტიუსს შექმნას წარმოდგენა თითქოს ის არის ობიექტური ისტორიკოსი, მაგრამ ეს შთაბეჭდილება მაცდუნებელია. რეალურად ჩვენ საქმე გვაქვს ტენდენციურ ნაშრომებთან“. (3.22) აი ასე შეაჯამა ქართველმა ისტორიკოსმა სალუსტიუსის შემოქმედება. ეს იყო სწორი მიდგომა. ინგლისელი ისტორიკოსის რიჩარდ კობის თქმით „ისტორიკოსი არ არის ცივისხლიანი კლინიკოსი“. (9.254)

ვფიქრობთ, სასურველი იქნებოდა მას თავისი ნაშრომი „სალუსტიუსი როგორც ისტორიკოსი“ ცალკე წიგნად გამოექვეყნებინა, მაგრამ ის რატომღაც ასე არ მოიქცა, რატომ შეიკავა მან თავი ამის გაკეთებისგან ძნელი სათქმელია. ჩვენი აზრით, ასეთი გადაწყვეტილება გამართლებული არ უნდა ჩანდეს. მნიშვნელოვანწილად, სწორედ, ამით აიხსნება, რომ მან ქართულ ანტიკოლოგიაში იმაზე გაცილებით უფრო სუსტი კვალი დატოვა, ვიდრე ეს სინამდვილეში იყო.

ამრიგად, პროფ. გივი გამრეკელმა დაწერა საინტერესო ნაშრომი „სალუსტიუსი როგორც ისტორიკოსი“, რომელიც ემპირიის, ფაქტოლოგიის, სფეროს კი არ განეკუთვნება, არამედ თეორიულ ხასიათს ატარებს და ძველი მსოფლიო ისტორიის წყაროთმცოდნეობის და ისტორიოგრაფიის ორგანულ შემადგენელ ნაწილად გვევლინება. პროფ. გივი გამრეკელის სახით საქმე გვაქვს საქართველოში ამ დარგის ერთ-ერთ კომპეტენტურ სპეციალისტთან, რომელმაც თავისი კვალი დატოვა საქართველოში ძველი მსოფლიო ისტორიის წყაროთმცოდნეობის და ისტორიოგრაფიის სწავლების, შესწავლის და პოპულარიზაციის საქმეში. მის ნაშრომს სალუსტიუსზე ამ თემატიკით დაინტერესებული ვერც ერთი ქართველი მკვლევარი გულგრილად ვერ აუვლის გვერდს. ნაშრომი სავსებით აკმაყოფილებს საბჭოთა პერიოდის ქართული ისტორიოგრაფიის მოთხოვნებს და იმ პერიოდის ქართული ანტიკოლოგიის მნიშვნელოვან შენაძენად

გვევლინება. სავსებით მართლზომიერი უნდა იყოს, რომ მისმა ნაშრომმა სპეციალისტების, პირველ რიგში კი, რა თქმა უნდა, ოფიციალური ოპონენტების აკად. სიმონ ყაუხჩიშვილის და დოც. ნატა კვეზერელი-კოპაძის დადებითი შეფასება დაიმსახურა. ეს, რა თქმა უნდა, ახალგაზრდა დამწყები ისტორიკოსის წარმატება იყო. მისი ნაშრომის დადებით მხარედ მიგვაჩნია. 1. ის საკმაოდ ჩახედულებას ამჟღავნებს სალუსტიუსის შემოქმედებაში, რაც, რა თქმა უნდა, შემთხვევითი არაა და, პირველ ყოვლისა, ემპირიული, ფაქტობრივი, მასალის ცოდნის ლოგიკური შედეგია. ის ემყარება სალუსტიუსზე არსებულ მდიდარ ლიტერატურას, როგორც ქართულ, ისე რუსულ და გერმანულ ენაზე, რამაც საშუალება მისცა მას შეეგროვებინა მეტად საინტერესო და მრავალფეროვანი, მეცნიერული ინფორმაცია და შეეცადა მის გააზრებას. ის სწორედ გადმოგვცემს სალუსტიუსის შეხედულებებს. ამას დიდი მნიშვნელობა აქვს მისი ნააზრების მეცნიერული შეფასების თვალსაზრისით, თორემ წინააღმდეგ შემთხვევაში მთელი ეს მსჯელობა დომინოს პრინციპით ჩამოიშლება. ის კარგად იცნობს იმ ეპოქებს, რომელზეც სალუსტიუსი წერდა. ეს, ცხადია, ძალიან კარგია და მისი ნაშრომის პლუსია. დიდი ერუდიცია და მეცნიერული ანალიზის უნარი ერთმანეთთანაა შეხამებული და ურთიერთს ავსებს.

2. ნაშრომი არ წარმოადგენს ფაქტების მშრალ თხრობას. ეს არ გახლავთ ფაქტების უბრალო გროვა. ასეთი ნაშრომი საინტერესო ვერ იქნებოდა. ის ცდილობს ხაზი გაუსვას სალუსტიუსის შეხედულებების ძლიერ და სუსტ მხარეებს და შეეცადოს შეძლებისდაგვარად ახსნას მათი გამომწვევი მიზეზები. მას სურთ თავიდან აიცილოს ორივე უკიდურესობა. სალუსტიუსის როგორც ისტორიკოსის აპოლოგეტური შეფასება ან შეუფასებლობა, ორივე უკიდურესობა მიუღებელია. მისი ნაშრომი საშუალოდ გზის მოძიების მცდელობას წარმოადგენს. საქმე გვაქვს საკითხისადმი მეცნიერულ მიდგომასთან, რომელსაც, ბუნებრივია, გააჩნია თავისი პლუსები და მინუსები. ამიტომ მისი ნაშრომის ხოტბა-დიდება ანდაც გულგრილი, სკეპტიკური, დამოკიდებულება მიზანშეწონილი არ იქნებოდა.

3. მარქსისტული სტერეოტიპების და შტამების გამო მისი მკაცრად განსჯა გამართლებული არ უნდა ჩანდეს, ადვილი გზით სიარული იქნებოდა და ჰიპერკრიტიკულად მიგვაჩნია. მარქსიზმისადმი მისი დამოკიდებულება ლოიალურად შეიძლება მივიჩნიოთ. ჩვენი აზრით, მარქსიზმთან მინიმალურ კომპრომისი შეიძლება, სწორედ, ამით იყო გამოწვეული, რაც იმ პერიოდის ქართული ისტორიოგრაფიის ფონზე ერთგვარ ბედნიერ გამონაკლისად გვევლინება. ეს მეცნიერული თავისუფლება საშუალებას აძლევს ისტორიულ ფაქტებზე ოპერირების დროს, არ შეიზღუდოს, რაღაც ჩარჩოებში არ მოექცეს რაც ნაშრომის ერთ-ერთ მთავარ ღირსებას წარმოადგენს.

4. ჩვენი აზრით, ნაშრომში სიახლეები, ძირითადად ორი ფორმით შეიძლება იყოს წარმოდგენილი: ა. ის ცდილობს დააფიქსიროს საკუთარი პოზიცია. ეს იმით გამოიხატება, რომ ის არ აზიარებს ისტორიკოსთა ერთი ნაწილის თვალსაზრისს და ეთანხმება ისტორიკოსთა მეორე ნაწილს, რომლის შეხედულება უფრო მისაღებად ესახება. აქ გარკვეულ სიახლესთან უნდა გვეჩვენოს საქმე. ბ. მას გააჩნია ზოგიერთ საკუთარი მოსაზრება, დაკვირვება, ვარაუდი. მაგალითად ასეთად მიგვაჩნია სალუსტიუსის მსოფლმხედველობის წამოწევა, რომელიც, როგორც ავტორი აღნიშნავს, შედარებით ჩრდილში აღმოჩნდა მოქცეული და ნაკლებად იყო დამუშავებული.

5. ეს ნაშრომი, ფაქტობრივად, წარმოადგენს მეცნიერული კვლევის უნარ-ჩვევების ათვისების გზაზე გადადგმულ პირველ სერიოზულ ნაბიჯს, რომელიც, ჩვენი აზრით, წარმატებულად შეიძლება მივიჩნიოთ. მას, ბუნებრივია, გააჩნია თავისი ძლიერი და სუსტი მხარეები. აქ კარგადაა გამჟღავნებული მისი მდიდარი მეცნიერული პოტენციალი. ეს იყო, მთავარი. ამ ნაშრომს, სწორედ, ამ კუთხით უნდა შევხედოთ.

***

პოსტსაბჭოთა პერიოდში პროფ. გივი გამრეკელმა დაწერა სოლიდური ნაშრომი „ამიანე მარცელინე, როგორც ისტორიკოსი და პოლიტიკური მოაზროვნე“. ეს მის საუკეთესო ნაშრომად მიგვაჩნია. ეს

იყო მისი სადოქტორო დისერტაცია, რომელიც მან 2004 წლის 2 აპრილს წარმატებით დაიცვა. ოფიციალური ოპონენტები იყვნენ: პროფ. ნანა ხაზარაძე, პროფ. გურამ ლორთქიფანიძე, პროფ. ლევან გორდეზიანი.

სპეციალისტების დადებით შეფასება ამ ნაშრომის მთავარ ღირსებად მიგვაჩნია. სამწუხაროდ უნდა ითქვას, რომ ამ საინტერესო მასალის კვალი ძალიან ბევრი ვეძებეთ, მაგრამ ვერსად ვერ გადავაწყდით და ადვილი შესაძლებელია დაკარგულიც კი იყოს. ეს მასალა ძალიან დაგვეხმარებოდა ამ საკითხის სიღრმისეულ გაშუქებაში. ამ ნაშრომის შეფასება პირველი, სწორედ, ოპონენტებმა სცადეს და ჩვენს უშუალო წინამორბედებად ისინი გვევლინებიან. დაცვის მასალები კიდევ უფრო სრულყოფილ, ამომწურავ, წარმოდგენას შეგვიქმნიდა მისი ნაშრომის „ამიანე მარცელინე, როგორც ისტორიკოსი და პოლიტიკური მოაზროვნე“ აკვარგიანობაზე. მისი მნიშვნელობა, ვფიქრობთ, სწორედ, ამაში უნდა მდგომარეობდეს.

აქ უნდა შევეხოთ ერთ გარემოებას, რომელიც, როგორც ეტყობა, პატივცემულ საბჭოთა წევრებს, წვრილმანად მიუჩნევიათ და სათანადო ყურადღება არ მიუქცევიათ. რა თქმა უნდა, ნაშრომი მსოფლიო ისტორიას განეკუთვნება. ეს ზედაპირზე ძვეს და ამის თაობაზე ორი აზრი არ შეიძლება იყოს, მაგრამ ის არ განეკუთვნება ემპირიის, ფაქტოლოგიის, სფეროს და, უფრო თეორიულ, წყაროთმცოდნეობით და ისტორიორაფიულ ხასიათს ატარებს. ამიტომ, ალბათ, გაცილებით უფრო უპრიანი იქნებოდა პროფ. გივი გამრეკელის ეს ნაშრომი მივაკუთვნოთ მსოფლიო ისტორიის წყაროთმცოდნეობას და ისტორიორაფიას (07.00.04) და არა მსოფლიო ისტორიას (07.00.03) (ვფიქრობთ, იგივე ითქმის მის საკანდიდატო დისერტაციაზე „სალუსტიუსი როგორც ისტორიკოსი“)

პროფ. გივი გამრეკელის ეს ნაშრომი „ამიანე მარცელინე, როგორც ისტორიკოსი და პოლიტიკური მოაზროვნე“. გენეტიკურად უკავშირდება მის წინა ნაშრომს „სალუსტიუსი როგორც ისტორიკოსი“, და მის ერთგვარ გაგრძელებად გვევლინება. ერთ შემთხვევაში საქმე გვაქვს რომაული ისტორიორაფიის „ოქროს ხანასთან“, ხოლო მეორე შემთხვევაში კი, დაკნინების პერიოდთან.

რა თქმა უნდა, მას სადოქტორო დისერტაციის დაცვა შეეძლო გაცილებით უფრო ადრე. ეს მას სავსებით ხელეწიფებოდა. რით იყო გამოწვეული ასეთი ხანგრძლივი პაუზა ძნელი სათქმელია. შეიძლება ამას ჰქონდა თავისი მიზეზები, რომელზეც ჩვენ შეგვიძლია მხოლოდ ვარაუდები გამოვთქვათ, მაგრამ ნამდვილი მიზეზი, ალბათ, მის ადამიანური ხასიათის თავისებურებებში უნდა ვეძიოთ. შესაძლოა, ინტენსიურ მეცნიერულ მუშაობას აფერხებდა სპორტულ ჟურნალისტიკაში ნაყოფიერი საქმიანობა-? ის, ეტყობა, ამ ორ დარგში მუშაობის შეხამების ოპტიმალური ვარიანტის მოძიებას ცდილობდა. შესაძლოა, ასეთ პასიურობას ხელს უწყობდა იმ ხანებში არსებული არაკონკრეტულუნარიანი გარემო?

ახლა დროა გადავიდეთ ნაშრომის განხილვაზე. დავიწყით შინაარსით. ის შედგება შესავლის, ცხრა თავის და დასკვნებისაგან. მისი გაცნობის შემდეგ, ბუნებრივია, გიჩნდება კითხვა. ეს საინტერესო ნაშრომი საკითხებით გადატვირთული ხომ არაა? უფრო უპრიანი ხომ არ იქნებოდა მისი განტვირთვა და მასალის გაცილებით უფრო კომპეტენტურად დალაგება? ჩვენი აზრით, ასეთი დაწვრილმანება, დეტალიზაცია, სასურველი არ უნდა იყოს. მკითხველს გონება ეფანტება, კონცენტრაცია უჭირს ამ შემთხვევაში მეცნიერული პაექრობა უფრო გემოვნების საკითხია და პრინციპულ ხასიათს არ ატარებს.

აქ განხილული საკითხების ჩამონათვალი ასეთია. შესავალში საუბარია თემის აქტუალობაზე, კვლევის მიზანზე, ნაშრომის მეცნიერულ სიახლეზე, ნაშრომის პრაქტიკულ მნიშვნელობაზე. პირველი თავი ისტორიკოსის ბიოგრაფიას შეეხება. მეორე თავი ეხება რომის ისტორიას იულიანე მარცელინემდე. მესამე თავი წყაროთმცოდნეობითი ხასიათისაა. წინამორბედები და წყაროები. ნაშრომის მეოთხე თავი შეეხება ფრიად აქტუალურ საკითხს ამიანე მარცელიანეს პოლიტიკურ შეხედულებებს. მეხუთე თავი ამიანე და იულიანე განდგომილი, მეექვსე თავში განხილულია ამიანეს რელიგიური შეხედულებები. შემდგომ მეშვიდე თავს ექვია. ამიანე გარემოსამყაროს შესახებ. მერვე თავია ამიანე რომის და სპარსეთის ომის შესახებ და საქართველო. მეცხრე თავში განხილულია საკითხი

ამიანე მარცელინი საუკუნეთა მანძილზე. და ბოლოს, ცხადია, დასკვნა.

უწინარესად, უნდა აღინიშნოს, რომ ის სწორედ გადმოგვცემს ამიანეს შეხედულებებს. ეს, ცხადია, ძალიან კარგია და ამ თემაზე მისი მსჯელობის ერთ-ერთ მთავარ ღირსებას წარმოადგენს. ეს საშუალებას აძლევს მას აღნიშნულ საკითხზე მსჯელობა სწორედ წარმართოს და საინტერესო დასკვნები გააკეთოს. საქმე გვაქვს საკითხისადმი მეცნიერულ მიდგომასთან, რომელსაც, ბუნებრივია, გააჩნია თავისი ძლიერი და სუსტი მხარეები და ამიანეზე მისი ნაშრომის აპოლოგეტურად შეფასება მიზანშეწონილად არ მიგვაჩნია. ეს ამ თემაზე მისი მსჯელობის კიდევ ერთი დადებითი მხარეა.

ის ცდილობს თავიდან აიცილოს ორივე უკიდურესობა. ამიანეს შეხედულებების აპოლოგეტური შეფასება ანდაც შეუფასებლობა. ეს, ცხადია, ძალიან კარგია. ამ თემაზე მისი მსჯელობა, ჩვენი აზრით, საშუალოდ გზის მოძიების მცდელობად შეიძლება მივიჩნიოთ. რა თქმა უნდა, ის არ წარმოადგენს ჭეშმარიტების უკანასკნელ ინსტანციას. ეს სწორი არ უნდა იყოს. ისტორიულ მეცნიერებას არ ხელეწიფება ერთი ჭეშმარიტება. ეს მისი სიკვდილის ტოლფასი იქნებოდა. ეს შეხედულებები თავისუფლად შეიძლება გახდეს მეცნიერული პაექრობის საგანი, რაც, სხვათა შორის, გააკეთეს კიდევ დისერტაციის ოფიციალურმა ოპონენტებმა. სამწუხაროდ, ამ მასალაზე ხელი არ მიგვიწვდება და მის კვალს, ყოველ შემთხვევაში ჯერ, ვერსად ვერ გადავაწყდით.

ამიანე მარცელიანეს თხზულებას ეწოდება „საქმენი“. ის ქრონოლოგიურად მოიცავს პერიოდს 96 წლიდან 378 წლამდე. ის სულ 31 წიგნისაგან შედგება. პირველ 13 წიგნს ჩვენამდე არ მოუღწევია. ის ნაწილი რომელიც გამოცემულია ქრონოლოგიურად მოიცავს მონაკვეთს 358-378 წლებს. ის საკმაოდ, სარწმუნო წყაროა და დიდ ყურადღებას უთმობს არა მარტო მოვლენების აღწერას, არამედ გააზრებას, შეფასებას, რაც ამ თემაზე მის მსჯელობას ისტორიოგრაფიულ დატვირთვას ქენს. საინტერესოა აღინიშნოს, რომ ამიანე მარცელიანეს თხზულებებში მოვიძიებთ ინფორმაციას საქართველოს ისტორიაზე. ქართველი ავტორი ცდილობს

გამოარკვიოს ორი საკითხი: რამდენად სარწმუნო წყაროა ამიანეს თხზულება და როგორ აფასებს ისტორიულ მოვლენებს და გამოჩენილ ადამიანებს.

უწინარესად, ის, ცხადია, ცდილობს ხაზი გაუსვას ამ პრობლემის მეცნიერული შესწავლის აქტუალობა. აი რას წერდა იგი. „ერთი სიტყვით „Res Gestae“ ეხება ისეთ საკითხებს, რომლის შესწავლა თანამედროვე მეცნიერებისათვის ფრიად აქტუალურია. ამასთან ერთად თუ გავითვალისწინებთ ნაშრომის უნიკალურობას, მის სტილს, ცხადი ხდება ამიანე მარცელინეს ნაშრომს, მისი ერთი ნაკლის მიუხედავად (როცა 13 წიგნი დაკარგულია) შემდგომშიც არაერთი მკვლევარი ეყოლება, რადგან იგი ასეთი „მუდმივი“ დიდი ღირებულებების ისტორიკოსია, როგორც სალუსტიუსი, ტიტუს ლივიუსი და ტაციტუსი“ (10.4.)

ამის შემდეგ, ბუნებრივია, წამოიჭრება საკითხი, რა მიზნებს ისახავდა ავტორი აღნიშნული საკითხის შესწავლის დროს. მოუსმინოთ მას. „კვლევის მიზანია რომის ისტორიის ადგილისა და მნიშვნელობის წარმოჩენა რომაული ლიტერატურის ისტორიაში. მათი მიმართულების ჩვენება წინამორბედ საისტორიო მწერლებთან, როგორც სალუსტიუსი და ტიტუს ლივიუსი, ტაციტუსი და სვეტონიუსი იყვნენ. მესამე და მეოთხე საუკუნის რომაული საისტორიო მეცნიერება სრულიად დაკნინდა. ღირებული თითქმის არაფერი იქმნებოდა. ასეთ პირობებში ამიანე მარცელინემ ახალი სიტყვა თქვა და ძველი რომაელი ისტორიკოსების ღირსეულ მემკვიდრედ მოგვევლინა. მისი ნაშრომი შედარებულია, როგორც უშუალო წინამორბედებთან, რომელთა მიმართაც ამიანე გაცილებით უფრო მაღალი დონის ისტორიკოსია, ისე უმცროს თანამედროვეებთან. აქაც ამიანეს უპირატესობა სრულიად აშკარაა. როცა ლაპარაკობ ამა თუ იმ სადავო საკითხზე, აქაც ამიანეს პოზიცია საკმაოდ დასაბუთებული ჩანს“ (10.4) ის სახსრებით სამართლიანად უსვამს ხაზს იმას, რომ ამიანე მარცელინე იმ ეპოქის ერთ-ერთი გამორჩეული და დიდი ისტორიკოსი იყო, რომლის შემოქმედებისადმი მისი დადებითი დამოკიდებულება, ვფიქრობთ, საკმაოდ გამჭვირვალეა.

ნაშრომში საკმაოდ დიდი ადგილი აქვს დათმობილი ამიანე მარცელინეს როგორც პოლიტიკურ მოაზროვნეს და პოლიტიკოსს. ის ამ საკითხში საკმაო ჩახედულებას ამჟღავნებს, რაც ამ თემაზე მისი მსჯელობის დადებით მხარედ გვევლინება. მისი მთავარი ამოსავალი პოსტულატია ამიანეს შემოქმედების საფუძვლიანი ცოდნა. ეს ასეც უნდა იყოს. ეს, ცხადია, ძალიან კარგია. „რომის სახელმწიფოს მდგომარეობის ანალიზთან ერთად ყურადღება უნდა მიექცეს ისტორიკოსის ოპტიმიზმს. იგი იზიარებს სენატორული არისტოკრატის იმ ნაწილის აზრს, რომელიც კრიზისს დროებით მოვლენად მიიჩნევდა და მდგომარეობის გამოსწორების იმედი ჰქონდა. ამიანესათვის სრულად მიუღებელი იყო ის აზრი, რომ რომი - „ცოდვილი ძუმგელი“ უნდა დაიღუპოს. (10. 4-5) რამდენად საფუძვლიანი იყო ამიანეს ამგვარი ოპტიმიზმი? „რა თქმა უნდა, ესოდენ ძალისა და ერუდიციის მწერალი რომაელებს გარკვეულ იმედს აძლევდა, მაგრამ მისი მოსაზრება, როგორც ეს სულ მალე გახდა ნათელი, არაფრით არ იყო გამაგრებული. რომის იმპერიის მარცხის მიზეზები ამიანესათვის გაუგებარი დარჩა“. (10.5) ასეთი ოპტიმიზმი, ცხადია, ცარიელ ადგილზე არ აღმოცენებულა და მისი მიზეზები, უწინარესად, ამიანეს მსოფლმხედველობაში ძევს. მისი სახით საქმე გვაქვს სენატორული არისტოკრატის ერთ-ერთი თვალსაჩინო წარმომადგენელთან. (10.4)

დიდი ხნის განმავლობაში ფიქრობდნენ, რომ ამიანე მარცელინე ტაციტუსის უბრალო მიმბაძველი იყო. უახლეს ისტორიოგრაფიაში გამოითქვა მოსაზრება, რომ ამიანეს სახით საქმე გვაქვს არა ტაციტუსის ჩვეულებრივ ეპიგონთან, როგორც აქამდე ფიქრობდნენ, არამედ ის ტაციტუსის საქმის ღირსეული გამგრძელებელი და მემკვიდრეა. ეს უფრო სწორი უნდა იყოს. „ნაშრომში შემოთავაზებულია შეხედულება ამიანეზე, რომელიც განსხვავებულია ტრადიციულისაგან, თუმცა მისი ნაშრომი ქრონოლოგიურად ტაციტუსის გაგრძელებაა, მაგრამ იგი არავითარ შემთხვევაში არ არის ამ დიდი ისტორიკოსის მიმბაძველი. იგი უფრო ტაციტუსის მემკვიდრეა. თავისი ნათლად ჩამოყალიბებული მსოფლმხედველობით, საკუთარი შეხედულებებით მთელ რიგ

უმნიშვნელოვანეს საკითხებზე, ამასთან როგორც მოაზროვნესთან მას ბევრი საერთო აქვს მარკუს ავრელიუსთან“. (10.5) როგორც ხედავთ, ის ცდილობს არ ჩამორჩეს და ფეხი აუწყოს იმ სიახლეებს და ნოვაციებს, რომელიც ამ საკითხში ხდებოდა. ეს, ცხადია, ძალიან კარგია და ამ თემაზე მისი მსჯელობის კიდევ ერთი პლუსია.

ის ამიანეს, როგორც ისტორიკოსის შეფასებისას ტრადიციულ მიდგომას, თითქოს ამიანე ტაციტუსის უბრალო მიმბამძველი იყოს, არ ეთანხმება, განსხვავებულ შეხედულებას უჭერს მხარს და კვალში მიყვება ევროპული ისტორიოგრაფიის მიღწევებს.

„ჩვენი გაგებებით, ამიანე იმპერიას რომაელების და ბერძნების ერთობლივ სახელმწიფოდ თვლის, სადაც ბერძნები რომაელების თანასწორ უფლებიან პარტნიორებად არიან გამოყვანილი, ამ სახელმწიფოში მცხოვრები სხვა ხალხი კი დაბალ შეფასებას იმსახურებს, რაც შეხება ბარბაროსულ ხალხებსა და თვით სპარსელებსაც კი, რომელთაც ისტორიკოსი არავითარ შემთხვევაში არ თვლის ბარბაროსებად, მათდამი ამიანე საკმაოდ მტრულად არის განწყობილი. როცა ლაპარაკია ამიანეს ცნობებზე საქართველოს შესახებ, სადაც ბევრი რამ საყურადღებო და საინტერესო, უნდა გავითვალისწინოთ ისტორიკოსის საერთო დამოკიდებულება საქართველოსადმი, რომელიც მის ზოგიერთ არასწორ დასკვნას განაპირობებს“ (10.5) ეს ამონარიდი პირობით ორ ნაწილად შეიძლება გაიყოს. პირველი სადაც აქცენტი კეთდება რომაელების და ბერძნების თანასწორ უფლებიან პარტნიორობაზე, რომის იმპერიაში და მეორე რომელიც საქართველოს ისტორიას შეეხება დავიწყოთ პირველით.

შეიძლება ამიანე მართლაც ასე ფიქრობდა, რომ „ბერძნები და რომაელები თანასწორ უფლებიან პარტნიორებად იყვნენ“, მაგრამ რეალურად ამაზე აქცენტირება, ალბათ, მაინც დიდ სიფრთხილეს მოითხოვს და საკამათოა.

სეპტიმიუს სევერუსიდან მოყოლებულები იმპერატორები ბარბაროსები იყვნენ. არმიაც ბარბაროსული იყო (11). შესაძლოა, ამიანეს სასურველი შესაძლებლად ესახებოდა. რაც შეხება საქართველოზე ამიანეს ცნობებისადმი კრიტიკულ

დამოკიდებულებას, ის, უეჭველად, შეიცავს რაციონალურ მარცვალს, სავსებით მისაღები უნდა იყოს და რეალური ჩანს.

ნაშრომში, ჩვენი აზრით, ერთ-ერთი საინტერესო ისტორიოგრაფიული ნაწილი. სადაც ის ცდილობს თვალი გაადევნოს იმ ევოლუციას, რომელსაც ადგილი ჰქონდა ისტორიულ სამეცნიერო ლიტერატურაში. ამიანეს როგორც ისტორიკოსის შეფასების დროს. მას მკვეთრად გამოკვეთილი ორი პერიოდი გააჩნია. თავდაპირველად დომინანტი ამიანეს წვლილის შეუფასებლობა იყო. ეს იმით გამოიხატებოდა, რომ მას ტაციტუსის ინტელექტუალურ „ვასალად“ მოიაზრებდნენ. ამ თემასთან დაკავშირებით ისტორიულ სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმულია განსხვავებული მოსაზრება, რომლის ექო ქართულ ისტორიოგრაფიაში გაისმა. ამას ხშირად ამიანეს სტილის სიმძიმეს უკავშირებენ, რომელიც წერდა არა ბერძნულად, არამედ ლათინურად და ფიქრობენ, რომ ამიტომ ამიანეს ნაშრომი დიდი ხნის განმავლობაში უყურადღებოდ რჩებოდა“ (5. 272-273). სასურველი იქნებოდა ამ კუთხით მსჯელობის ფართოდ გაშლა, მეცნიერული პაექრობა, რაც ამ თემის გაშუქებას პოლემისტურ მუხტს შესძენდა და, ვფიქრობთ, კიდევ უფრო საინტერესო გახდებოდა, შინაარსობრივად გაამდიდრებდა და მომგებიან ქულებს მოუტანდა. სამწუხაროდ, ავტორი სულ სხვა გზით მიდის და ამ თემას დუმილით უვლის გვერდს. გამორიცხულად არ მიგვაჩნია, რომ, შესაძლოა, ავტორი არ იზიარებდა ამ მოსაზრებას. მაშინ ეს, ვფიქრობთ, უფრო გამჭვირვალედ უნდა ყოფილიყო გაკეთებული. ერთი სიტყვით, ამგვარმა მიდგომამ გარკვეული უკმარობის გრძნობა დაგვიტოვა და შესიტყვების სურვილი გაგვიჩინა.

XX საუკუნის 20-იან წლებში ამიანესადმი დამოკიდებულებაში მკვეთრი ფერისცვალება მოხდა. თავშეკავებული მიდგომა უფრო კეთილგანწყობილებამ ჩაანაცვლა, თუმცა ამიანეს როგორც ისტორიკოსის აპოლოგეტური შეფასება, ალბათ, მაინც. დიდ სიფრთხილეს მოითხოვს და გადაჭარბებული შეიძლება იყოს. ყველაფერ ამას დიდად შეუწყო ხელი ამიანეს დამსახურების კარგად გაცნობიერებამ, მისი თხზულების, უდავო, ღირსებებმა. მის ეპიგონობაზე უკვე აღარავინ საუბრობს. (10.6-7). „გაცხოველდა მისი

ნაშრომის ყოველმხრივი გამოკვლევა, რომელი ისტორიკოსის მოსაზრებების, იდეური პოზიციის შესწავლა, აღიარებული იქნა, რომ ამიანე არა მარტო პირველხარისხოვანი ისტორიკოსია, არამედ შესანიშნავი მწერალიც, რომელსაც სინამდვილის მხატვრული ასახვის ნიჭი აქვს“. (10.7) ეს არცაა გასაკვირი. ანტიკურ პერიოდში ისტორია სიტყვაკაზმული ლიტერატურის ერთ-ერთი ნაირსახეობად გვევლინება, კვინტილიანეს თქმით „ისტორია იწერება არა მტკიცეებისათვის, არამედ თხრობისათვის“. აქცენტი კეთდება არა შინაარსზე, არამედ ლამაზად გადმოცემაზე. როგორც ჩვენ გვგონია, სასურველი იქნებოდა ორიოდე სიტყვა გვეთქვა იმაზე თუ რა გაკეთდა საქართველოში ამიანეს შემოქმედების შესწავლის თვალსაზრისით. რა იყო ამ მიმართულებით გაკეთებული და რის გაკეთება იყო საჭირო. თუ ამ საკითხზე ქართულ ენაზე არაფერი იყო დაწერილი, ესეც უნდა თქმულიყო. ვფიქრობთ, ყველაფერი გამჭვირვალე იქნებოდა. ქართული კონტექსტი ყოველთვის მომგებიანია შინაარსობრივად კიდევ უფრო გაამდიდრებდა ამ ისედაც საინტერესო ნაშრომს და მასში კიდევ უფრო მეტ კვლევის ელემენტს შეიტანდა.

ნაშრომში საუბარია ამიანე მარცელინის ბიოგრაფიაზე. ინფორმაციის სიმცირის გამო მისი ბიოგრაფიის გადმოცემა სულაც არ გახლდათ ისეთი ადვილი საქმე, როგორც ეს ერთი შეხედვით შეიძლება ჩანდეს ამ რთულ მისიას ქართველმა მკვლევარმა შეიძლება ითქვას, რომ ურიგოდ როდი გაართვა თავი. ეს მისი წარმატება იყო.

ის ეხება ამიანე მარცელინის ცხოვრების და მოღვაწეობის საკვანძო საკითხებს. ფაქტობრივად, საქმე გვაქვს ისტორიკოსის საქმიანობის პერიოდიზაციასთან და შიდა პერიოდიზაციასთან. ამ რაკურსით საკითხის განხილვა საინტერესო და აქტუალურია. დავიწყოთ იმით, რომ ამიანეს მოღვაწეობაში მნიშვნელოვან ნიშანსვეტად გვევლინება 363 წელი, როდესაც გარდაიცვალა. იმპერატორი იულიანე (361-363). აქ მთავრდება მისი სამხედრო კარიერა. ის იწყებს მოგზაურობას და აგროვებს მასალებს თავისი მომავალი წიგნისათვის. მეორე ასეთი საგულისხმო მომენტი უნდა ჩანდეს 383 წელი, როდესაც ის დასახლდა რომში. როგორც ის ფიქრობდა ასე უფრო უსაფრთხო იქნებოდა. არსებობს დიდი

ალბათობა, რომ დიდი რომაელი ისტორიკოსი დაიბადა 330 წელს და გარდაიცვალა 400 წელს. (10.7-9). აქ ის ახალს არაფერს ამბობდა და იზიარებდა ისტორიულ სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმულ მოსაზრებას. ცდილობს ფეხი აუწყოს, არ ჩამორჩეს თანამედროვე ისტორიოგრაფიას.

ავტორი ყურადღებას ამახვილებს იულიანეს მმართველობამდელ პერიოდზე. როგორ აფასებდა ამ მონაკვეთს ამიანე მარცელინე? ის ვრცლად ჩერდება ორ საკითხზე. როგორი იყო ამიანე მარცელინეს დამოკიდებულება იმპერატორ კონსტანტინე დიდის (306-337) და მისი ვაჟის კონსტანციუსისადმი (337-361). საკითხი არის საინტერესო და რთული. ავტორი ფიქრობს, რომ ამიანე ზედმეტად მკაცრი შეიძლება იყოს იმპერატორ კონსტანტინეს მიმართ, რაც ორი გარემოებით შეიძლება ყოფილიყო განპირობებული. ერთი ეს გახლავთ მისი რელიგიური პოლიტიკა, რომელიც იმ წრეში, რომელშიც ისტორიკოსი ტრიალებდა მხარდაჭერით არ სარგებლობდა და ამიანე მეტად უარყოფითად ეკიდებოდა მის შვილს კონსტანციუსს, რაც ქრისტიანული მონარქისადმი, წარმართული წრეების, რომელსაც განეკუთვნებოდა ამიანე, უკმაყოფილების ექოდ გაისმა. (10.5) მიუხედავად ყოველივე ამისა კონსტანციუსისადმი ამიანე მარცელინეს დამოკიდებულება დადებითი უნდა იყოს „ამიანე მარცელინეს აზრით, რომელიც ამ იმპერატორის ამა თუ იმ სუსტ მხარესთან ერთად, ზოგიერთ დადებით მომენტებსაც ხედავდა. კონსტანციუსი წლების განმავლობაში ასე თუ ისე მაინც ართმევდა თავს სიძნელეებს, შეინარჩუნა სახელმწიფო მთლიანობა და შინაურ სირთულეებსაც თავი გაართვა“. (10.12)

როგორ უყურებდა ამიანე მარცელინი ისტორიას? რა წყაროებს იყენებდა ამ ნაშრომზე მუშაობის პროცესში? რამდენად იყო ჩახედული საკითხის წყაროთმცოდნეობასა და ისტორიოგრაფიაში? თეორიული საკითხებისადმი ამიანეს დამოკიდებულება, ალბათ, ინტერესს მოკლებული არ უნდა ჩანდეს. ამ რაკურსით საკითხის განხილვა საინტერესოა და აქტუალურად მიგვაჩნია. ისეთი შთაბეჭდილება გვექმნება, რომ სადისერტაციო ნაშრომში ამიანეს თეორიული შეხედულებები შეიძლება განხილული იყოს შედარებით

უფრო მკრთალად, სუსტად. სასურველი იქნებოდა ამ საკითხის გაშუქებას ცოტა მეტი ყურადღება და ადგილი დასთმობოდა. ეს შინაარსობრივად კიდევ უფრო გაამდიდრებდა მის განხილვას. უნდა ითქვას, რომ იგი ისტორიაზე საკმაოდ მაღალი აზრის ჩანს. მას პრაგმატიკული ისტორიოგრაფიის მიმდევრად და ერთ-ერთ თვალსაჩინო წარმომადგენელად მოიაზრებდნენ, რომელსაც საძირკველი ჩაუყარა ცნობილმა ისტორიკოსმა თუკიდიდემ. (460-396) მას „ისტორია ესმოდა, ერთი მხრივ როგორც მოვლენათა განვითარება (რეს გესტაე), სადაც ადამიანები იბრძოდნენ ხელისუფლებისათვის, სახელმწიფოში გავლენისათვის და, მეორე მხრივ ქვეყნების, სახელმწიფოების ბრძოლა ერთმანეთთან პირველობისათვის. აი დაახლოებით ასეთივე შეხედულებისა იყო ამიანე მარცელინეც. სავსებით იზიარებდა იგი თუკიდიდეს შემდეგ შეხედულებას. „ჩემი ნაშრომი, სადაც არაფერია რაიმე ზღაპრული, შესაძლოა (ვინმესთვის) ნაკლებად მიმზიდველი იყოს, მაგრამ თუ ვინმე მოისურვებს შეისწავლოს წარსულ მოვლენათა სინამდვილე და მომავალი მოვლენების შესაძლებლობა, ჩემთვის საკმარისი იქნება, თუკი ჩემს ნაღვაწს სასარგებლოდ ჩათვლის“. (10.13)

ამიანე მარცელინეს ისტორიკოსის მთავარ თვისებად სამართლიანობა და ობიექტურობა ესახებოდა. ისტორიკოსის არაობიექტური პოზიცია და მიკერძოება ყოვლად წარმოუდგენლად ჩანდა. მისი ღრმა რწმენით, „ისტორიკოსი, რომელიც შეგნებულად დუმს მოვლენათა შესახებ, არანაკლებ სიცრუეს ჩადის, ვინემ ის ვინც თხზავს არასოდეს არ არსებულს“. (12.20) მისი ღრმა რწმენით, „ჟამთააღმწერლობა ჭეშმარიტების მეტყველება არის, და არა თვალთახმა ვისიმე“. დევიდ იუმის თქმით, „ისტორიკოსის უპირველესი თვისებაა იყოს მიუკერძოებელი“. შეიძლება ითქვას, რომ ამიანემ, სხვა ანტიკური ავტორების მსგავსად, კარგად გამოხატა ისტორიკოსის იდეალი. ისტორია სუბიექტური მეცნიერებაა. ბუნებრივია, წამოიჭრება საკითხი. სასურველი შესაძლებლად ხომ არ ესახებოდა? ადვილი შესაძლებელია, რომ ამ შემთხვევაში, საქმე გვექონდეს მის თეორიულ-შემეცნებით იდეალთან. ამ კუთხით მსჯელობის გაშლა სასურველი იქნებოდა და შინაარსობრივად

გამდიდრებდა ამ საინტერესო ნაშრომს. უყურებდა თუ არა ამიანე ისტორიას როგორც დამოკიდებულ მეცნიერებას? ალბათ, არა. ისტორიას მეცნიერულ ღირებულებას მტკიცება ანიჭებდა. ბევრი ანტიკური ავტორის მსგავსად, ის ისტორიულ ნაშრომში აქცენტს აკეთებს ლამაზად თხრობაზე. არსებობს დიდი ალბათობა, რომ ამიანე, სხვა ანტიკური ავტორების მსგავსად, ისტორიას სიტყვაკაზმული ლიტერატურის ერთ-ერთ ნაირსახეობად აღიქვამდა. რა თქმა უნდა, ეს მის თვალში არაფრით არ აკნინებს ისტორიის მნიშვნელობას.

ამიანე როგორც ისტორიკოსი საკმაოდ ინფორმირებული ჩანს და როგორც ერთსულოვნად აღნიშნავენ მისი ბიოგრაფები, მათ შორის ქართველი ავტორი, როგორც ისტორიული წყარო სავსებით სანდო და, სარწმუნოა. ეს ამიანეს თხზულების მთავარი პლუსია. მისი ნაშრომის მნიშვნელობა, სწორედ, ამაში მდგომარეობდა. „ამიანემ მრავალრიცხოვანი წყაროები კი გამოიყენა, მაგრამ იგი მათ ბრმად არასოდეს მიჰყვებოდა, კვალდაკვალ ამოწმებდა, კრიტიკულად უდგებოდა, თავის დამოკიდებულებას გამოხატავდა. მისთვის მთავარი დასაყრდენი მაინც ის იყო, რაც თავის საკმაოდ ხანგრძლივი ცხოვრების მანძილზე პირადად ნახა. ისტორიკოსს საშუალება ჰქონდა დიდი მოვლენების უშუალო მონაწილეებთან და თანადამხედურებთანაც ესაუბრა. მათი მონათხრობი ჩაეწერა და გაეთვალისწინებინა. მას შემდეგ, რაც არმიაში აღარ მსახურობდა, ის ხომ უკვე წინასწარი გეგმის მიხედვით მოგზაურობდა. ეს ყველაფერი ამიანეს ცნობებს სარწმუნოს ხდის“. (10. 16) წყაროებისადმი ამიანეს კრიტიკული დამოკიდებულება, ცხადია, შემთხვევითი არაა, ცარიელ ნიადაგზე არ აღმოცენებულა და თუკიდედეს გავლენის გამოძახილია (5.47-61. 13.159-170).

ამიანეს როგორც ისტორიკოსს კარგად უნდა ჰქონოდა გაცნობიერებული საარქივო მასალის მნიშვნელობა. „ამიანეს როგორც ცნობილ მოღვაწეს და მწერალს, ხელი მიუწვდებოდა სახელმწიფო არქივებამდე, რომელსაც ასე იოლად ვერავინ გამოიყენებდა. მას მოჰყავს კონსტანციუსის და შაპურ II-ის მიმოწერაც, ამიანე ძალიან მაღალ შეფასებას აძლევს საარქივო ცნობებს, რაც მისი შემდეგი სიტყვებიდანაც ჩანს: „რომ ყველაფერზე დაწვრილებით მოთხრობა

ყოფილიყო საჭირო, მას ამისათვის სახელმწიფო არქივის ცნობებიც კი არ ეყოფოდა“. საინტერესოა, რომ ასეთი შეფასების მიუხედავად, ისტორიკოსი არც აქ კარგავს მისთვის ესოდენ დამახასიათებელ სიფრთხილისა და ობიექტურობის გრძნობას. კერძოდ, იგი არ ენდობა იმპერატორ კონსტანციუსის ედიქტებს, რადგანაც იგი უზომოდ აქებს თავის თავს. ამიანე ფართოდ იყენებს სხვადასხვა საარქივო დოკუმენტს, კერძოდ ისეთებს, რომელიც იმპერატორის შეურაცხყოფისადმი მიძღვნილ პროცესებს ეძღვნება“. (10.15-16).

კიდევ ერთი საინტერესო და რაც მთავარია სანდო წყარო, რომელსაც ფართოდ იყენებდა ამიანე დღიურებია. (10.16). აქ ამიანე სავსებით მართალია და წყაროთმცოდნეობაში დღიურები, მემუარებისაგან განსხვავებით, სარწმუნო წყაროდაა აღიარებული, რადგან ავტორი არ აპირებს მის პუბლიკაციას და წერს იმას, რასაც ფიქრობს. (14)

აღსანიშნავია, რომ ამიანე საკმაოდ ჩახედული ჩანს ისტორიოგრაფიის საკითხებში და ეს მისი როგორც ისტორიკოსის კიდევ ერთი პლუსია. „ძნელი დასასახელებელია მეორე რომელიც ისტორიკოსი, რომელიც ისე კარგად იცნობდა ანტიკურ მწერლობას, როგორც ამიანე მარცელინე“ (10.12) ცოტა უცნაური უნდა ჩანდეს ამიანეს დამოკიდებულება ცნობილი ისტორიკოსის ტიტუს ლივიუსისადმი. (ქრ.-შმდე 59-ქრ.შობის 17). „აქ ისტორიკოსი არ მიუთითებს ტიტუს ლივიუსს. საყურადღებოა ისიც, რომ ტიტუს ლივიუსს, რომლის ნაშრომსაც ამიანე შესანიშნავად იცნობს, მთელს „ისტორიაში“ ერთხელაც არ არის დასახელებული“ (10.17).

ამიანე მარცელინეს პოლიტიკური და რელიგიური შეხედულებების და იულიანე განდგომილისადმი დამოკიდებულების განხილვა პროფ. გივი გამრეკელის ნაშრომის წონად ნაწილად გვევლინება.

დავიწყოთ ამიანეს პოლიტიკური შეხედულებებით: ის ორი ნაწილისაგან შედგება თავდაპირველად ის საუბრობს ამიანეს დამოკიდებულებაზე ძველი საბერძნეთის და რომის გამოჩენილი პიროვნებებისადმი. როგორ აფასებდა ამიანე მათ მოღვაწეობას. საკითხი არის საინტერესო და აქტუალური და მისი წინ წამოწევა

სავსებით მართლზომიერი უნდა იყოს. ამის შემდეგ ის გადადის ამიანეს პოლიტიკური მრწამსის განხილვაზე.

პირველ ყოვლისა უნდა აღინიშნოს, რომ ამიანე, როგორც ჭეშმარიტი ელინი განსაკუთრებით დიდ პატივს მიაგებდა და საკმაოდ მაღალი აზრის იყო ალექსანდრე მაკედონელზე (ქრ.-შმდე 356-323). მაგრამ მიუხედავად ამისა, უნდა ითქვას, რომ ის არის გახლავთ ალექსანდრე მაკედონელის აპოლოგეტი და არ ეწევა მის იდეალიზაციას. ეს სწორი არ იქნება. ამიანე ცდილობს, რომ ალექსანდრე მაკედონელის შეფასების დროს ზღვარი დაიცვას. ზომიერების გრძნობა არ დაკარგოს. ის ცდილობს ობიექტური იყო. ეს, ცხადია, ძალიან კარგია და ამ თემაზე მისი მსჯელობის მთავარ ღირსებად გვევლინება. (10.17.15).

ამიანე საკმაოდ დადებითი აზრის უნდა იყოს ცნობილ რომაელ სარდალზე სციპიონ ემილიანეზე, (ქრ.შ-მდე 185-129) რომლის სახელთანაც ასოცირდება ბრწყინვალე გამარჯვება კართაგენტან მესამე პუნიკურ ომში. (ქრ.-შმდე 149-146) ამიანეს დიდი სიმპათიით სარგებლობდა აგრეთვე ორატორი ციცერონი (ქრ.-შმდე 106-43) და პოლიტიკოსი და სარდალი გნეუს პომპეუსი (ქრ.-შმდე 106-48) (10.17) პომპეუსისადმი ამიანეს დამოკიდებულება გადაჭარბებულად გვეჩვენება. ამიტომ სასურველი იქნებოდა ამ მიმართულებით მსჯელობის უფრო ფართოდ გაშლა. ეს პოლემისტურ მუხტს შესძენდა საკითხის განხილვას და, ვფიქრობთ, უფრო საინტერესო იქნებოდა.

ყურადღებას იპყრობს ამიანე მარცელინეს ინდიფერენტული დამოკიდებულება გაიუს იულიუს კეისრისადმი. (ქრ.-შმდე 100-44) საგულისხმოა, რომ თავის თხზულებაში ამიანე ცეზარის სახელს სულ სამჯერ მოიხსენიებს. ეს, რა თქმა უნდა, ძალიან ცოტაა. აქ აისახა სავსებით რეალური ვითარება. ცეზარი ამიანეს სიმპათიით არ სარგებლობდა. მას არ მოსწონს ცეზარის დიქტატორული მისწრაფებები“. (10.17. 15.16)

პროფ. გივი გამრეკელი ხაზს უსვამს, რომ ამიანე მარცელინი არც პირველ იმპერატორს ოქტავიანე-ავგუსტს (ქრ.-შმდე 30-ქრისტესშობის 14) უნდა სწყალობდეს. „როგორია ამიანეს დამოკიდებულება ისეთი იმპერატორისადმი როგორც ავგუსტუსი

იყო? „ისტორიკოსი იმპერატორს პირდაპირ არ ესხმის, მაგრამ მისი ერთ-ერთი უახლოესი პირის ეგვიპტის მმართველ კორნელიუს გალუსის აუგად მოხსენიება ჩვენ ავგუსტუსის არაპირდაპირ გამტყუნებად გვეჩვენება“. (10.17.16) საინტერესოა აღინიშნოს, რომ „ამიანე საკმაო კეთილგანწყობილებას ამჟღავნებს ყველა იმ პიროვნების მიმართ, ვინც არ ემხრობოდა დიქტატურის დამყარებას“ (10.18)

როგორც ხედავთ, იმპერატორებისადმი ამიანე მარცვლინეს დამოკიდებულება მკვეთრად გამოკვეთილად ნეგატიურია. ამ ფონზე ერთგვარ ბედნიერ გამონაკლისად გვევლინება მისი შეხედულება იმპერატორ მარკუს ავრელიუსზე (161-180) და იულიანე განდგომილზე (361-363). მათ მოღვაწეობას ამიანე დადებითად აფასებს. ამ შემთხვევაში ამიანე კვალში მიყვება რომაულ ისტორიოგრაფიაში გავრცელებულ ტრადიციას „კარგ იმპერატორებზე“. (10.18) კალიგულას, (37-41), ნერონს (54-68), დომიციანეს (81-96), კომიდუსს (180-192) კი მეტად ნეგატიურად აფასებს. (10.18) „მაშინაც კი, როცა ამიანე აქებს ამა თუ იმ იმპერატორს იგი ამ მხრივ ყოველთვის ზომიერებას იჩენს. არსად არ ჩანს აშკარა ხოტბის შესხმის ცდა, რომელსაც ბევრ ისტორიკოსთან ვხვდებით. ვთქვათ იმავე ველიუს პატერკულუსთან ან ვალერიუს მაქსიმუსთან. მათ მიერ ტიბერიუსის ქება ყოველგვარ წრეს გადასულია. ამიანეს ზომიერება მაშინაც კი შესამჩნევია, როდესაც იგი თავის საყვარელ იულიანეზე ლაპარაკობს“. (7.19) ხაზგასმულია ამიანეს როგორც ისტორიკოსის მთავარი პლუსი. ობიექტურობისაკენ მისწრაფებაზე. ეს, ცხადია, ძალიან კარგია.

ამის შემდეგ ის გადადის ამიანეს პოლიტიკური შეხედულებების განხილვაზე. ამიანე მარცვლინე მონარქისტია. მისი პოლიტიკური იდეალი მონარქია. „ამიანე ქმნის მმართველის იდეალს, რომელიც განყენებულის და ცხოვრებისაგან დაშორებულის ხასიათს ატარებს. ისტორიკოსი ისეთი ძლიერი მონარქისტული წყობილების მომხრეა, რომელსაც სათავეში უნდა ედგეს გულმოწყალე, სამართლიანი კეთილშობილი, განათლებული მონარქი... ნამდვილი მმართველი არ შეეცდება თავისი პირადი ქონების გაზრდას, ვნებებს

დაიოკებს, მრისხანე არ იქნება, იმპერატორის ძალაუფლება ისეთი რამეა, რომ შეუძლია მის მფლობელს სერიოზული ნაკლიც კი დააძლევინოს“. (10.19) როგორც ხედავთ, ამიანე მარცელინე მეტისმეტად ოპტიმისტურადაა განწყობილი და ილუზიების ტყვეობაში იმყოფება. „რა თქმა უნდა, ესოდენ ძალისა და ერუდიციის მწერალი რომაელების გარკვეულ ნაწილს იმედს აძლევდა, მაგრამ მისი მოსაზრებები, როგორც ეს სულ მალე გახდა ნათელი, არაფრით არ იყო გამაგრებული, რომის იმპერია დაღუპვის პირასაა მისული - მისი ნამდვილი მიზეზები ამიანესთვის გაუგებარი დარჩა. მომავლის განჭვრეტის უნარი ამ დიდად განსწავლული ისტორიკოსს არ ჰქონდა“.

(10.24)

ყურადღებას იპყრობს ამიანეს დამოკიდებულება საზოგადოების სხვადასხვა სოციალური ფენებისადმი. საკითხი არის საინტერესო და აქტუალური. მან ქართული ისტორიოგრაფიაში გარკვეული აზრთა სხვადასხვაობა გამოიწვია და გამოთქმულია დიამეტრალურად საპირისპირო მოსაზრებები. ერთნი აღნიშნული საკითხისადმი ინდიფერენტულ დამოკიდებულებას ამჟღავნებენ და სკეპტიკურად ჩანან განწყობილები. ვერ ვიტყვით თითქოს „ამიანეს ცოტა რამ აქვს მოთხრობილი მოსახლეობის ფართო ფენებზე“. (5.272) ამგვარი პესიმისტური ტონი ნებისთი თუ უნებლიედ გამუქებულ წარმოდგენას გვიყალიბებს აღნიშნულ საკითხზე. ამ პრობლემისადმი ავტორის მიდგომა შედარებით უფრო რეალისტური გვეჩვენება, სავსებით ვეთანხმებით მას, რომ ამ თემაზე ამიანეს მსჯელობა საინტერესოა და, უეჭველად, შეიცავს ჭეშმარიტების რაციონალურ მარცვალს. ის თავს არიდებს ქართველ ისტორიკოსთან მეცნიერულ პაექრობას, რაც, ჩვენი აზრით, სწორი არ უნდა იყოს. რით არის განპირობებული ასეთი ნაბიჯი, ძნელი სათქმელია.

დავიწყეთ საშუალო ფენით, რომლის ძლიერებაზე დიდად იყო დამოკიდებული რომის სახელმწიფოს დიდება და ძლევამოსილება, ხოლო საშუალო ფენის დამცრობა, დაკნინებას, თან მოყვა რომის იმპერიის დასუსტება. გამოიწვია კრიზისი. ამიანეს, კარგად უნდა ჰქონოდა გაცნობიერებული საშუალო ფენის ადგილი და მნიშვნელობა. „ჩვენი აზრით, ამიანეს შეხედულებები საშუალო

კლასის მდგომარეობისა და როლის შესახებ სავესებით სწორია და დასტურდება თუნდაც იმით, რომ ხერხემალგადატეხილი საშუალო კლასის გარეშე, რომელსაც უკვე აღარ ანაღვლებდა სახელმწიფოს ინტერესები და მხოლოდ ყოველდღიურ პრობლემებზე ფიქრობდა, იმპერიის ხელმძღვანელობამ ვერ შეძლო, ვერც დასავლეთში და ვერც აღმოსავლეთში სტაბილიზაციის შენარჩუნება, რასაც მალე რომისთვის სავალალო შედეგები მოყვა“. (10.21)

დემოკრატიაზე ამიანე, ეტყობა, მაღალი აზრის არ ჩანს. „ამიანე არანაკლებ მკაცრად აკრიტიკებს რომის მოსახლეობის დაბალ ფენებსაც, ჩვენი ისტორიკოსის დამოკიდებულება პლებსისადმი - ეს არის არისტოკრატის დამოკიდებულება, რომელსაც მეტად აშფოთებდა სახელმწიფოს ბედი და რომელიც თვლის, რომ სწორედ გახრწნილი ბრბო დაღუპავს მას“. (10.20)

საინტერესოა ამიანეს დამოკიდებულება მონებისადმი. მისი პოზიცია გაცილებით უფრო ჰუმანური და პროგრესული უნდა იყოს. უწინარესად აღსანიშნავია, რომ ის მონას არ აღიქვამს, როგორც „მოლაპარაკე იარაღს“. ეს უკვე წინადადგმული ნაბიჯი იყო. „ისტორიკოსი თვლის, რომ ბატონს არ აქვს უფლება მონას სიცოცხლე წაართვას. იგი გმობს სპარსელთა ზნე-ჩვეულებებს, რომლებიც „ისეთი სასტიკები არიან, რომ მონებისა და „დაბალი ფენების“ ადამიანების მიმართ სიკვდილ-სიცოცხლის უფლებასაც კი ითვისებდნენ“. რომშიც, სენეკას მოწმობით, დაახლოებით ასეთი წესები იყო, თუმცა ეს თვით ფილოსოფოსს არ ეხებოდა. იგი ხშირად თავის საყვარელ მონებს (ფილოსოფიის საკითხში განსწავლულებს, სავარაუდოდ ბერძნული წარმოშობის ადამიანებს), მაგიდასთან სვამდა და მათთან ერთად სადილობდა“. (10.23) გვიან ანტიკურ ხანაში მონების ხვედრითი წონა სულაც არ იყო ისეთი დიდი, როგორც ამას ხაზს უსვამდა საბჭოთა ისტორიოგრაფია. „ჩვენ ვიზიარებთ იმ ისტორიკოსების მოსაზრებას, რომლებიც თვლიან, რომ მონები რომის იმპერიის უკანასკნელი პერიოდისათვის მაინც შედარებით უმნიშვნელო როლს ასრულებდნენ“. (10.23) სავესებით სწორი მიდგომა იყო.

მას როგორც სამხედროს, ბუნებრივია, აღელვებდა, რომის არმიაში მიმდინარე უკუსვლა. მოწინავე პოზიციებზე სულ უფრო

ხშირად ვხედავთ გერმანელებს. ისინი ანაცვლებენ რომაელებს. ამიანე წინააღმდეგი იყო რომის არმიის „პრობარბარიზმის“, მაგრამ მას უკვე ნაკლებად ძალუძდა რამე შეეცვალა. (10.22-23)

„ძველი რომის იდეალიზაციამ ის გამოიწვია, რომ რეალურად არაფერი იქნა გაკეთებული ახალი კატასტროფის თავიდან ასაცილებლად. ამიანე მცდარად აფასებდა მის დროს შექმნილ ვითარებას. ზედმეტ მნიშვნელობას ანიჭებდა წარსულის მოვლენებს. მისი ოპტიმიზმი იმ შემთხვევაში იქნებოდა გამართლებული, თუკი ისტორიკოსს კრახის თავიდან აცილების რაიმე გეგმა ექნებოდა, მაგრამ ეს ამიანეს ძალებს აღემატებოდა“. (10.25)

ყურადღებას იპყრობს ევროპული ისტორიოგრაფიის მოკლე მიმოხილვა. ის ამ საკითხში საკმაო ჩახედულებას ამჟღავნებს, რაც ამ თემაზე მისი მსჯელობის კიდევ ერთი პლუსია. ის ეხება ამ საკითხზე ისტორიკოს გრანტს და ჯონსს შორის ატეხილ პოლემიკას. ქართველი მკვლევარი სავსებით იზიარებს ისტორიკოს გრანტის თვალსაზრისს, როდესაც ამიანეს შეფასება მისაღებად ესახება. ამ საკითხზე დიამეტრულად საპირისპირო მოსაზრება გამოთქვა ისტორიკოსმა ჯონსმა. ის ამიანეს ცნობებისადმი უფრო კრიტიკულადაა განწყობილი და ფიქრობს, რომ „საშუალო კლასის მდგომარეობა რომში არ შეიძლება ასეთი მძიმე ყოფილიყო“. ჯონსი აკრიტიკებს ამიანეს და უფრო იმ მოსაზრებისაკენ იხრება, რომ ამიანე ამუქებდა სიტუაციას. ქართველი ავტორი, გრანტის მსგავსად, ასე არ ფიქრობს. მან სცადა თავისი პოზიციის დაფიქსირება. ეს, ცხადია, ძალიან კარგია. ჩვენი აზრით, ის ნაშრომის სიახლის ერთ-ერთ ნაირსახეობად შეიძლება მივიჩნიოთ. (10.21)

„ვერ ახერხებს სახელმწიფოს დაცემის მიზეზებში ბოლომდე გარკვევას და შეიძლება ითქვას ხშირ შემთხვევაში ილუზიებით იკვებებოდა. დარჩა რომაელ პატრიოტად, რომელმაც ღრმად განიცადა თავისი საყვარელი სახელმწიფოს უკუსვლა“. (10.25)

ამის შემდეგ ის, ბუნებრივია, ჩერდება ამიანე მარცელინეს დამოკიდებულებაზე იმპერატორ იულიანესადმი (361-363). თემის განხილვას გააჩნია ორი მხარე. წყაროთმცოდნეობითი და ისტორიოგრაფიული. რამდენად სანდოა ამიანეს თხზულება, როგორც

იულიანეს მოღვაწეობის წყარო და როგორ აფასებს ის იულიანეს მოღვაწეობას? ორივე ეს საკითხი საინტერესოა.

პირველ ყოვლისა, ის ხაზს უსვამს იულიანეზე ამიანეს თხზულების წყაროთმცოდნეობით მნიშვნელობას. ის ამ ეპოქის ისტორიის, იულიანეს მმართველობის, შესწავლის, სარწმუნო წყაროდ გვევლინება. ეს, ცხადია, მისი დიდი პლუსია. „იულიანეზე სხვა ისტორიკოსებიც ბევრს წერდნენ, ზოგი სიმულვილით, ზოგი-ალტაცებით, მაგრამ აშკარაა, რომ ყველაზე საყურადღებო მაინც ამიანეს ცნობებია“. (10.28) ეს იყო მედლის ერთი მხარე, წყაროთმცოდნეობითი. მედალს გააჩნია მეორე მხარე. ისტორიოგრაფიული.

ამიანე, ბუნებრივია, ცდილობს გაიაზროს და შეაფასოს იულიანეს მოღვაწეობა. მისი ეს მსჯელობა საინტერესოა და ისტორიოგრაფიული დატვირთვა გააჩნია. ეს კიდევ ერთი ახალი წახნაგია, რაკურსია. ამ თვალსაზრისით, ყურადღებას იპყრობს ამიანეს XXV წიგნი. იულიანესადმი ამიანეს დამოკიდებულებაზე ისტორიკოსები, სწორედ ამ მონაკვეთის მიხედვით მსჯელობენ. ამიანეს სიმპათია, ცხადია, ცარიელ ნიადაგზე არ აღმოცენებულა და მნიშვნელოვანწილად იმით აიხსნება, რომ „მას იმპერატორის მთავარ ღირსებად სამხედრო საქმის კარგი გაძლოდა ესახებოდა“. (10.26)

ამიანეს გამოცხადება იულიანეს აპოლოგეტად, ალბათ, მაინც დიდ სიფრთხილეს მოითხოვს, ზედაპირზე ძევს, აისბერგის ზედა ხილულ ნაწილს წარმოადგენს. საკითხი არის რთული და მრავალწახნაგოვანი და მისი ერთმნიშვნელოვნად შეფასება ადვილი საქმე არ იქნება. ამიანე მარცელინეს თხზულება არ წარმოადგენს იმპერატორ იულიანეს პანეგერიკს, როგორც ამას ისტორიკოსთა ერთი ნაწილი ფიქრობდა. ფაქტობრივად, მათ თვალსაწიერს მიღმა აღმოჩნდა ამიანეს კრიტიკული პათოსი, როდესაც ის იულიანეს მმართველობას საკმაოდ კრიტიკულად აფასებს. ისტორიკოსთა მეორე ნაწილი, მათ შორის ქართველი მკვლევარიც, ცოტა სხვა აზრისა. „ჩვენ ვემხრობით იმ აზრს, რომ ისტორიკოსი იულიანეს ცხოვრებას და მოღვაწეობას პირობით ორ ეტაპად ყოფს. დასაწყისში როცა იგი თანამმართველი იყო და ამდენად კონსტანციუს ემსახურებოდა,

იულიანე მხოლოდ კარგ საქმეებს აკეთებდა. წარმატებას წარმატებაზე აღწევდა და ისტორიკოსის აღტაცებული შეფასება დაიმსახურა. სხვა საკითხია, რომ როცა იმპერატორი გახდა ძლიერ შეიცვალა. შეცდომები მოუვიდა და ბედმაც უმტყუნა. ამიანეს აზრით, მისი დაღუპვა იმ ცვლილებების ლოგიკური შედეგი იყო, რაც იმპერატორის სულში ხდებოდა“ (10.28).

ცოტა უფრო ქვემოთ ის დასძენს, „ანტიკურმა მწერლობამ პანეგერიკების არაერთი მაგალითი დაგვიტოვა, რომელსაც თანამედროვე მეცნიერება გასაგებია დიდი სიფრთხილით ეკიდება. თუნდაც ჟანრის თავისებურების გამო. ამ შემთხვევაში მეტად ემოციური ტონის მიუხედავად, ჩვენი აზრით, ამიანე იულიანეს მოღვაწეობის შეფასებისას სავსებით ობიექტური ჩანს“. (10.29) აქ, ვფიქრობთ, ყველაფერი გამჭვირვალეა.

შემდეგი აქტუალური თემა, რომელზეც საუბარია ნაშრომში წმინდა კონფესიური დატვირთვა გააჩნია და მიზნად ისახავს განიხილოს ამიანე მარცელინეს რელიგიური შეხედულებები. თემა არის სერიოზული და მის გამორკვევას პრინციპული მნიშვნელობა გააჩნია. მას გენეტიკური კავშირი აქვს ამიანეს პოლიტიკურ შეხედულებებთან და მის გაგრძელებად გვევლინება. „ამიანეს, წარმართს, საკუთარი რელიგიის მიმართ ფანატიზმის ნასახიც კი არ აქვს. პირიქით, შეიძლება შეიქმნას კიდევ შთაბეჭდილება მისი გულგრილობის შესახებ. აქ უნდა ჩანდეს ნეოპლატონიზმის გავლენა. ამ გარდამავალი ეპოქის საყურადღებო მოვლენა იყო ის, რომ ბევრი არც წარმართობასთან წყვეტდა კავშირს, მაგრამ არც ქრისტიანობის მოწინააღმდეგე იყო, არამედ ეკლექტიკოსი, რომელიც ერთისა და მეორე რელიგიისაგან იმას იღებდა, რაც მოსწონდა. ასეთი ადამიანების რიცხვს, ეტყობა, ამიანეც მიეკუთვნებოდა“. (10.32)

ამიანეს სწამს ბედის, რომელიც, მისი ღრმა რწმენით, ყოვლისშემძლე ღვთაების ნებას ასრულებს. იგი მკაცრად გამიჯნავს ერთმანეთისაგან ორ მცნებას ბედს და შემთხვევითობას და ფიქრობს, რომ შემთხვევითობას ისტორიაში დიდი როლი ეკისრება. (10.33)

ასეთი სურათი იკვეთება. „ერთი სიტყვით, ამიანე თავისი დროის შვილია, მთელი თავისი მიგნებითა და შეცდომებით. ამ დროს

არც წარმართობას აქვს თავისი პოზიციები საბოლოოდ დათმობილი. ქრისტიანობაც საგრძნობ წინააღმდეგობას ხვდება. ყოველივე ეს ამიანეს მსოფლმხედველობაზე, უდავო, გავლენას ახდენს“. (10.33) ამიანეს ქრისტიანობაზე საუბარი დღეს უკვე მოძველებულია, ყავლი გაუვიდა, ისტორიოგრაფიული რეტროს სურნელი დაკრავს. დღეს ყველა აღიარებს, მათ შორის, რა თქმა უნდა, ჩვენი ავტორიც, რომ ამიანე იყო წარმართი. ეს სწორი მიდგომაა.

ნაშრომის დასასრულს განხილულია სამი საკითხი: „ამიანე გარესამყაროს შესახებ“ (10.33-35), „ამიანე რომის და სპარსეთის ომის და საქართველოს შესახებ“ (10.35-39). და ბოლოს „ამიანე მარცელინე საუკუნეთა მანძილზე“. (10.39-40).

დავიწყოთ პირველი „ამიანე გარესამყაროს შესახებ“. როგორც სათაურიდანაც კარგად ჩანს, აქ საუბარია რომის იმპერიის ურთიერთობებზე სხვა ქვეყნებთან. რომის იმპერიის ყველა მეზობელ ხალხს ამიანე შეიძლება ითქვას ორ ჯგუფად ყოფს. „ცივილიზრებულ სპარსელებად და ყველა დანარჩენებად ანუ ბარბაროსებად“. (10.33) აქ ის მრავალ საჭირობოროტო საკითხს განიხილავს. „მრავალი ბარბროსული ხალხისა თუ რომთან დაპირისპირებული ცივილიზებული სამყაროს აღწერისა, თუ შესაძლებლობათა შეფასების შემდეგ ავტორს გამოაქვს სრულიად სამართლიანი დასკვნა, რომ მის სახელმწიფოს მეტად სერიოზული საფრთხე ემუქრება, ამასთან ამიანეს ეჭვიც კი არ ეპარება, რომ ამ ბრძოლაში გამარჯვებულები რომაელები გამოვლენ“. (10.35) მოვლენათა შემდგომმა მსვლელობამ დამაჯერებლად ცხადყო, რომ ამიანეს სასურველი შესაძლებლად ესახებოდა.

შემდგომი საკითხი ნაშრომის ამ მონაკვეთში ყველაზე საინტერესოდ მიგვაჩნია და საქართველოს ისტორიასთან ასოცირდება. „ამიანე რომისა და სპარსეთის ომის და საქართველოს შესახებ“. ამ კონტექსტში საქართველოს გამოჩენა, რა თქმა უნდა, შემთხვევითი არ ყოფილა და, უწინარესად, წმინდა პრაგმატული მოსაზრებებით გახლავთ განპირობებული. ამიანეს მსჯელობას ორი მხარე გააჩნია, წმინდა წყაროთმცოდნეობითი და ისტორიოგრაფიული. რამდენად სანდოა ამიანეს თხზულება როგორც საისტორიო წყარო საქართველოს

ისტორიის შესწავლის დროს და როგორ აფასებდა ის საქართველოს ისტორიის აქტუალურ საკითხებს, რომელსაც შეეხება. „ამიანე დიდ ინტერესს იჩენს იმ ქვეყნების მიმართ, რომლებიც რომისა და სპარსეთის გაუთავებელ კონფლიქტში იყვნენ ჩართული. აქ, პირველ რიგში, უნდა აღინიშნოს სომხეთი და საქართველო“. (100.35) ამიანეს თხზულებაში წავაწყდებით ცნობებს ძველი საქართველოს ისტორიაზე. „ამიანე მარცელინეს ცნობები ცალკეული შეცდომების მიუხედავად, უდავოდ, ძვირფასი წყაროა IV საუკუნის მეორე ნახევრის საქართველოს ისტორიის შესწავლის საქმეში“. (10.39)

შემდეგი თემა „ამიანე მარცელინე საუკუნეთა მანძილზე“ ამ საინტერესო ნაშრომის დასკვნით აკორდად გვევლინება. ფაქტობრივად, ისევ ისე საქმე გვაქვს საკითხის ისტორიოგრაფიასთან. ჩვენი აზრით, ეს მონაკვეთი ზედმეტია და განაპირობებს ტავტოლოგიას, რომლის თავიდან აცილება ძალიან ადვილად შეიძლებოდა. სასურველი იქნებოდა მასალის კომპაქტურად დალაგება და ერთ ადგილას განხილვა. ასეთად შესავალი ან პირველი თავი გვესახება. სასურველი იქნებოდა ორიოდე სიტყვა თქმულიყო თუ როგორ არის გამოუქმებული ამიანეს შემოქმედება ქართულ რეალობაში. ქართველი ავტორებიდან ვინ ეხებოდა ამ საკითხს და რა რაკურსით. რა თქმა უნდა, ძალიან შორს ვართ იმ აზრისაგან, თითქოს პროფ. გივი გამრეკელი არ იცნობდა ამიანეზე ქართულ ენაზე არსებულ ლიტერატურას. ჩვენი აზრით, ეს სწორი არ იქნებოდა. ამიტომ ქართული კონტექსტისადმი ამგვარი ინდიფერენტული დამოკიდებულება ცოტათი მოულოდნელად მიგვაჩნია და ძნელი სათქმელია, რით უნდა ყოფილიყო გამოწვეული.

და ბოლოს დასკვნა სადაც ის ცდილობს შეაჯამოს ჩატარებული სამუშაო. (10.40-42) დასკვნა არ უნდა ატარებდეს თხრობით, აღწერით, ხასიათს მას უნდა გააჩნდეს ანალიტიკური მუხტი, პროფ. გივი გამრეკელის საინტერესო გამოკვლევის „ამიანე მარცელინე როგორც ისტორიკოსი და პოლიტიკური მოაზროვნე“ დასკვნა, ვფიქრობთ, სავსებით აკმაყოფილებს ამ მოთხოვნებს, თუმცა უნდა ითქვას, რომ ტავტოლოგიის ნიშნებს აქაც ვხვდებით. ასეთად მიგვაჩნია საკითხის ისტორიოგრაფიისათვის ხელახლა დაბრუნება, ისეთი შთაბეჭდილება

გვექმნება, რომ მან თავის ნაშრომში, როგორც ჩანს, ვერ გამონახა ამ პრობლემის განხილვის ოპტიმალური ადგილი. ალბათ, ყველაზე უფრო უპრიანი იქნებოდა ამის გაკეთება შესავალში ან პირველ თავში.

ნაშრომში მეცნიერული კვლევის ელემენტები წარმოდგენილია სხვადასხვა ფორმით: 1. მან გულდასმით შეისწავლა წყაროები და სამეცნიერო ლიტერატურა, როგორც ქართულ, ისე რუსულ და გერმანულ ენაზე. თავი მოუყარა მდიდარ მეცნიერულ ინფორმაციას და გამოიტანა საინტერესო დასკვნები. ეს, უმთავრესად, იმით გამოიხატება, რომ ის არ იზიარებს ისტორიკოსთა ერთი ჯგუფის მოსაზრებებს და მხარს უჭერს ისტორიკოსთა მეორე ჯგუფს, რომელიც, მისი შეხედულებით, ამ საკითხს გაცილებით უფრო სწორედ, შეიძლება, აფასებდეს. ის ცდილობს ამ საკითხზე საკუთარი პოზიციის დაფიქსირებას. ეს, ცხადია, ძალიან კარგია. საქმე გვაქვს საკითხისადმი პროფესიულ მიდგომასთან, რაც, აღნიშნულ პრობლემებზე მისი მსჯელობის ერთ-ერთ მთავარ ღირსებას წარმოადგენს. ჩვენი აზრით, საკითხისადმი ამგვარი მიდგომა ნაშრომის ერთგვარ სიახლედ შეიძლება მივიჩნიოთ. 2. მართალია, ძალიან ცოტა და იშვიათად, მაგრამ მაინც არის რაღაც სიახლეები, საინტერესო მიგნებები, დაკვირვებები, ვარაუდები, რომლის გვერდის ავლა, წაყრუება, მიზანშეწონილი არ იქნებოდა და ამ ნაშრომის შესახებ ადეკვატურ წარმოდგენას ვერ ჩამოგვიყალიბებდა. პირველ ყოვლისა, რა თქმა უნდა, ასეთად მიგვაჩნია: ა. ამიანეს როგორც ისტორიკოსისადმი არასტანდარტული მიდგომა. მისი ღრმა რწმენით, ამიანე არ იყო ტაციტუსის უბრალო მიმზამველი, ეპიგონი, როგორც ამას ფიქრობდნენ მეცნიერები დიდი ხნის განმავლობაში. მას მიაჩნია, რომ ამიანეს სახით საქმე გვაქვს ტაციტუსის ღირსეულ გამგრძელებელთან. ამგვარი დამოკიდებულება გაცილებით სწორი უნდა იყოს და გაცილებით უფრო მისაღები უნდა ჩანდეს. ასეთია მისი პოზიცია. ის ცდილობს არ ჩამორჩეს და ფეხი აუწყოს იმ სიახლეებს და ნოვაციებს, რომელსაც ადგილი აქვს ამ სფეროში ევროპულ ისტორიოგრაფიაში. ეს ნაშრომის კიდევ ერთი პლუსი და ამის გვერდის ავლა სწორი არ იქნებოდა. ბ. ის უფრო იმ აზრს უნდა იზიარებდეს, რომ ამიანე იმპერიას რომაელების და ბერძნების

სახელმწიფოდ აღიქვამდა და მათში, პირველ ყოვლისა, თანასწორუფლებიან პარტნიორებს ხედავდა, რაც შეხება ამ სახელმწიფოში მცხოვრებს სხვა ხალხებს, ამიანე მათზე ძალიან დაბალი აზრისაა. ის ცდილობს გამოთქვას თავისი მოსაზრება, რამ განაპირობა ამიანეს მკაცრი დამოკიდებულება იმპერატორ კონსტანტინე დიდისადმი. ის ყურადღებას მიაპყრობს ორ გარემოებას: წმინდა კონფესიურ მხარეს და მისი შვილის კონსტანციუსისადმი ამიანეს უარყოფით დამოკიდებულებას. (10.5)

აქვე უნდა დავძინოთ, რომ სასურველი იქნებოდა მისი ორივე დისერტაციის საკანდიდატო და სადოქტორო დისერტაციის ცალკე წიგნად, მონოგრაფიის სახით, გამოქვეყნება. მაგრამ რატომღაც ასე არ მოიქცა. რატომ შეიკავა თავი ამის გაკეთებისგან ძნელი სათქმელია. მნიშვნელოვანწილად, სწორედ, ამით აიხსნება, რომ მან ქართულ ანტიკოლოგიაში შედარებით უფრო მოკრძალებული კვალი დატოვა, ვიდრე ეს სინამდვილეში იყო. მისი ორივე ეს ნაშრომი. „სალუსტიუსი როგორც ისტორიკოსი“ და „ამიანე მარცელინე როგორც ისტორიკოსი და პოლიტიკური მოღვაწე“, ფართო საზოგადოებისათვის გაცილებით ნაკლებადაა ცნობილი და მხოლოდ სპეციალისტთა ვიწრო წრეა საქმის კურსში. წინამდებარე ნაშრომში ჩვენ ვცადეთ გაგვესწორებინა ეს შეუსაბამობა და ამ დარგში მის მიერ შეტანილი წვლილი ფართო საზოგადოების სამსჯავროზე გამოგვეტანა. გამოვთქვამთ მეტად ფრთხილ ვარაუდს, რომ, ეტყობა, მან ვერ გამოძებნა სპორტული ჟურნალისტიკის და მეცნიერული კვლევის შეხამების, შერწყმის, ოპტიმალური ვარიანტი და ქართულ ანტიკოლოგიაში იმაზე გაცილებით უფრო მოკრძალებული კვალი დატოვა, ვიდრე სინამდვილეში ხელეწიფებოდა. ხომ არ აღმოჩნდა სპორტული ჟურნალისტიკა შედარებით უფრო პრიორიტეტული? რა თქმა უნდა, კატეგორიულად არაფერს ვამტკიცებთ, ეს მხოლოდ ჩვენი ფრთხილი ვარაუდია.

***

პროფ. გივი გამრეკელმა თავისი წვლილი შეიტანა ძველი მსოფლიო ისტორიის პოპულარიზაციის საქმეში. მისი სამეცნიერო-

პოპულარული ნარკვევების არეალი მეტად ფართოა და მოიცავს ძველი აღმოსავლეთის ქვეყნების და ანტიკური სამყაროს ისტორიის საკვანძო საკითხებს. მას წმინდა შემეცნებითი დატვირთვა გააჩნია, სამეცნიერო-პოპულარულ ხასიათს ატარებს და კომპილაციას წარმოადგენს. აქ მკაცრი მეცნიერული კრიტერიუმი საზომად არ გამოდგება. მის წინაშე გაცილებით უფრო მოკრძალებული ამოცანა იდგა. ამ კულტურტრეგერულ მისიას მან შეიძლება ითქვას, რომ ურიგოდ როდი გაართვა თავი. ეს იყო, სწორედ, მთავარი.

1991 წელს გამოვიდა მისი საინტერესო წიგნი „მოგზაურობა ძველ წიგნთსაცავებში“. ეს იყო სამეცნიერო-პოპულარული ნარკვევები, რომელსაც წმინდა შემეცნებითი დატვირთვა გააჩნდა. ის პოპულარული ენით მოუთხრობს ქართულ საზოგადოებას ძველი წიგნსაცავებზე. ფაქტობრივად, ეს არის ბიბლიოთეკების ისტორია.

ყურადღებას იპყრობს 2010 წელს გამოქვეყნებული, პატარა, მაგრამ საკმაოდ შინაარსიანი წიგნი „ჩინგიზ-ხანური სოციალიზმს გადარჩენილი ქართველები“. ეს წიგნი, რა თქმა უნდა, არ შეხება ძველი ქვეყნების ისტორიას. აქ ის, თუ შეიძლება ასე ითქვას, სულ სხვა ამპლუაში მოგვევლინება და საკმაოდ ჩახედულებას ამჟღავნებს XX საუკუნის, კონკრეტულად კი, საბჭოთა კავშირის, ისტორიაში, რომლისადმი მისი დამოკიდებულება მკვეთრად გამოკვეთილად ნეგატიურია. რაც, სხვათა შორის, კარგადაა გამჟღავნებული წიგნის სათაურში. აღსანიშნავია, რომ ეს ტერმინი ეკუთვნის რუს ემიგრანტ მწერალს რომან გულს. აბა არაემიგრანტი მწერალი, ცხადია, ამას ვერ იტყოდა.

ყურადღებას იპყრობს და წმინდა შემეცნებითი დატვირთვა გააჩნია მის კიდევ ერთ წიგნს „ისტორიის გამოცანები“, რომელიც 2012 წელს გამოვიდა. ის სამეცნიერო-პოპულარულ ხასიათს ატარებს და მიზნად ისახავს ისტორიის პოპულარიზაციას. დღეს ისტორიის ცოდნა საკმაოდ დაბალ დონეზეა. ეს წიგნი დაგვეხმარება ამ ხარვეზის გამოსწორებაში. მისი მნიშვნელობა, სწორედ ამაში მდგომარეობს.

სავსებით მართლზომიერი უნდა იყოს, რომ ძველი ქვეყნების ისტორიის პოპულარიზაციის საქმეში აქცენტი კეთდება უმთავრესად, თეორიულ საკითხებზე. ძველი ქვეყნების ისტორიის

წყართმცოდნეობაზე და ისტორიოგრაფიაზე. ამ თვალსაზრისით, ყურადღებას იპყრობს არა მარტო მისი ნაშრომი სალუსტიუსზე და ამიანე მარცელინიზე, არამედ სამეცნიერო პოპულარული მიმოხილვები სხვა ისტორიკოსებზე. მათი ჩამონათვალი საკმაოდ სოლიდურად გამოიყურება. ლუკიანე, თუკიდიდე, ჰეროდოტე, ტაციტუსი, ქსენოფონტე, პოლიბიოსი, პლუტარქე, სვეტონიუსი, კურციუს რუფუსი. ერთ-ერთ საუკეთესოდ მიგვაჩნია მისი საინტერესო სტატია, დიდ გერმანელ ისტორიკოსზე თეოდორ მომზენზე (1817-1903). ცალკე უნდა გამოვყოთ მისი საინტერესო სამეცნიერო პოპულარული ნაშრომი საქართველოში ძველი მსოფლიო ისტორიის შესწავლის ერთ-ერთ მესამირკვლეზე პროფ. ალექსანდრე წერეთელზე, რომელიც ასევე ისტორიოგრაფიული ხასიათისაა.

***

ბ-ნ გივის შემოქმედების მიმოხილვა სრული არ იქნებოდა თუ არ შევხებით კიდევ ერთ თემას. მის საქმიანობას სპორტულ ჟურნალისტიკაში. მასზე დაწერილი ნაშრომი, სწორედ, ამ თემაზე საუბრით უნდა დავასრულოთ. ეს არ იყო ჩვეულებრივი ჰობი. ეს ამაზე ცოტა მეტია. შეიძლება კიდევ ერთი იქნებ, პირველიც სპეციალობაცაა. მან ამ სფეროში უნდა ითქვას, რომ საკმაოდ ნაყოფიერად იღვაწა და თავისი კვალი დატოვა ქართული სპორტული ჟურნალისტიკის ისტორიაში და ამის გვერდის ავლა სწორი არ იქნებოდა. მან დაწერა რამდენიმე წიგნი და მრავალი ასეული საგაზეთო სტატია. ბუნებრივია, გაჩნდება ეჭვი, რომ ასეთი ინტენსიური საქმიანობა ამ სფეროში ხელს ხომ არ უშლიდა მას უფრო პროდუქტული ყოფილიყო სამეცნიერო საკვლევო ასპარეზზე? კიდევ ერთხელ გავუსვამთ ხაზს, რომ კატეგორიულად არაფერს ვამტკიცებთ, მხოლოდ ჩვენ ფრთხილ ვარაუდს გამოვთქვამთ. მოკლედ გადავავლოთ თვალი ამ წიგნების ჩამონათვალს. ფრიად სიმპტომატურად მიგვაჩნია, რომ ეს წიგნები ძირითადად დაწერილია ფეხბურთზე და ჭადრაკზე.

განსაკუთრებით უნდა გამოვყოთ მისი წიგნი „100 წლის ფეხბურთი“, რომელიც 1963 წელს გამოვიდა, როდესაც ამ პოპულარულ თამაშს 100 წელი შეუსრულდა. ეს მისი პირველი წიგნი

იყო. ის ჩემი საყვარელი წიგნია და დღემდე ჩემს სამაგიდო წიგნად რჩება. მისი გადაფურცვლა დღესაც დიდ სიხარულს და სიამოვნებას მგვრის. ჩემზე განსაკუთრებით ძლიერი შთაბეჭდილება დატოვა უნგრეთის „დიდ გუნდზე“ და ბრაზილიის სახელგანთქმულ ნაკრებზე მონათხრობმა, მიუხედავად იმისა, რომ ძალიან დიდი დრო გავიდა მე დღესაც ამ ორი გუნდის თაყვანისმცემლად ვრჩები. ფეხბურთზეა დაწერილი მისი წიგნები: „გუნდები და ვარსკვლავები“, „ოქროს ბურთი“, „მხიარული და სერიოზული პაიჭაძე“. ის დიდ პოპულარობას უწევდა საზღვარგარეთის ფეხბურთს.

ცალკე თემაა ჭადრაკი. გადაუჭარბებლად შეიძლება ითქვას, რომ ის საქართველოში ერთ-ერთი საუკეთესო საჭადრაკო მიმოხილველი იყო. ეს არცაა გასაკვირი. თვითონ იყო კარგი მოჭადრაკე. თამაშობდა ტურნირებში. გახლდათ ოსტატი. ამიტომ ამ სფეროში მისი საქმიანობა პროფესიულ ხასიათს ატარებდა. ჭადრაკზეა დაწერილი მისი წიგნები: „ჩემპიონები და პრეცედენტები“, „არდადეგები არასოდეს დგება“. ამ თემატიკაზე მას გამოქვეყნებული აქვს რამდენიმე ასეული საგაზეთო სტატია.

პროფ. გივი გამრეკელი იყო არამარტო თავისი საგნის კომპეტენტური სპეციალისტი, არამედ არაჩვეულებრივად ერუდირებული პიროვნება: ფართო დიაპაზონის ისტორიკოსი, ჩინებული სპორტული ჟურნალისტი, ძირძველი ქართველი ინტელიგენციის ერთ-ერთი უკანასკნელი მოჰიკანი.

ბიბლიოგრაფია

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის არქივი, პროფესორ გივი გამრეკელის პირადი საქმე. N7485;

Эд.Фримен, Методы изучения истории, М., 1905;

Г.Гамрекели, Саллюстии как историк-Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Тб., 1970;

მ. კალანდაძე, საბჭოთა პერიოდის ქართული ისტორიოგრაფიის შეფასებისათვის, ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი. ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტი. მსოფლიო ისტორიის ინსტიტუტი. ახალი და უახლესი ისტორიის კათედრა. VIII კონფერენცია. თბ., 2015;

ბერძენი და რომაელი ისტორიკოსები. თბ., 1998;

გ. გოზალიშვილი, ძველი ისტორიის ქრესტომათია, თბ., 1951;

აღ. წერეთელი, ძველი რომი, ნაწილი მეორე, თბ., 1961;

გ. ქავთარია, რომის ისტორია, ნაწილი პირველი, თბ., 2016;

ისტორიის შესახებ, თბ., 2010;

გ. გამრეკელი, ამიანე მარცელინე როგორც ისტორიკოსი და პოლიტიკური მოაზროვნე, ავტორეფერატი ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად, თბ., 2004;

ლ. სანიკიძე, რომის იმპერია, თბ., 1984;

გ. ყორანაშვილი, პროფესია ისტორიკოსი, თბ., 1986;

ფ. ლომაშვილი, ისტორიის ფილოსოფიის ისტორია, ნაწილი პირველი, თბ., 2003;

И.Биск, Курс лекции по источниковедению новой и новейшей истории, Тамбов, 1971. В. Пономариов, С. Рафалчук, О. Никонов, Источниковедение новой и новейшей истории, М., 2012. И. Григорьева, Источниковедение по новой и новейшей истории ,Стран Европы и Америки, М., 2017;

პლუტარქე, რჩეული ბიოგრაფიები, თბ., 1975. А. Шахермаир, Александр Македонский, М., 1984. მ. ალექსიშვილი, ალექსანდრე მაკედონელი, თბ., 1950. ლ. სანიკიძე, ალექსანდრე მაკედონელი, თბ., 1984.

ცეზარის განდიდების მთავარ ტონის მიმცემად, რა თქმა უნდა, დიდი გერმანელი ისტორიკოსი თეოდორ მომზენი გვევლინება. იხ. Т. Моммзен, История Рима, Т., 3. от смерти Суллы до битвы при Тапсе, М., 1941. გვ. 472-475. ცეზარის მოღვაწეობის შეფასებისას დიამეტრულად საპირისპირო თვალსაზრისს ავითარებდა ისტორიკოსი გულერმო

ფერერო. ის სულ სხვა უკიდურესობაში აღმოჩნდა და მასში
“გენიალურ ავანტიურისტს “ ხედავდა. გ. ფერერო, იულიუს კეისარი,
თბ., 2016. ლ. სანიკიძე, ცეზარიადა, თბ., 1989. მ. ალექსიშვილი, გაიუს
იულიუს ცეზარი, თბ., 1961;

Professor Givi Gamrekeli

The present work is historiographical, and its purpose is to present (as far as possible) the life and work of the famous historian, Doctor of Historical Sciences, Professor Givi Gamrekeli (1932-2018) in his work. We will try to determine his place in Georgian historiography. This topic has not been yet well-studied in the historical scientific literature, and the present paper is, in fact, the first attempt to do so. It will help the Georgian society to create a general idea about his achievements in historical science. This is our goal.

***

Givi Gamrekeli, professor at Tbilisi State University, doctor of historical sciences, was undoubtedly one of the most colorful and outstanding people among Georgian researchers of ancient world history. He was one of the best and most competent specialists in his field. An unusually erudite, highly educated, highly literate, cultured person. One of the last Mohicans of the indigenous Georgian intelligentsia. Today there are very few of them left or they are no longer there. They want to be careful; they go.

Professor Givi Gamrekeli made his contribution and tried as much as possible to advance the teaching, popularization, study and scientific research of ancient world history in Georgia. He was a wide-ranged, well versed in the history of the peoples of the ancient East, as well as in the history of ancient countries, ancient Greece and Rome. He was a very good lecturer and expert researcher. His lessons were always interesting. He demonstrated a thorough knowledge of the factual material, with an understanding of the supporting sources and research literature, further highlighting the importance of the fact. The lecture was pleasant to listen to.

In general, it should be said that he was not only a good specialist in ancient world history. First of all, he was a very educated, erudite, literate

person who perfectly knew not only ancient history, but also world history, world literature, art, theater, music. There were a lot of sports, first of all, chess and football. Excellent sports journalist, chess player. He played chess, he was a master. Participated in tournaments. The relationship with him was interesting both for students and his colleagues. Often it was equivalent to „ reading a book". That was the charm of the relationship with him.

***

Let's take a brief look at his path, let's start with his biography. Givi Gamrekeli was born in Tbilisi on September 30, 1932. Father David Gamrekeli, Mother Nino Geldiashvili. Father was quite a picturesque figure. In 1918, he entered the Faculty of History, as it was called at first, and was the first graduate of the university. We do not know what the reason for this was, but he did not work in his specialty. As his daughter Tina recalls, he was a Russian language teacher. Mother, as Mrs. Tina recalled that she also graduated from the Faculty of Philosophy but did not work in her specialty. She was a housewife. Naturally, the question arises whether the family environment determined Mr. Givi's professional choice? °

Mr. Givi studied at the first secondary school in Tbilisi, after graduating from which he continued his studies at the Faculty of History at Tbilisi State University. He chose ancient world history as his narrow specialty.

His work can be conditionally divided into two periods. It clearly goes beyond purely academic frameworks and is based on a sharply defined political agenda. He was very significant for those historians who had to work in the Georgian historiography of the Soviet and post-Soviet period. 1. His work in the Georgian historiography of the Soviet period. 2. His activities in the post-Soviet period.

The 50s and 60s are interesting and, in our opinion, can be considered the age of finding one's own way in life. The beginning of the 70s, specifically the year 1970, should be seen as an important boundary within the first period of his work. We will draw attention to two circumstances. He started working at Tbilisi State University and defended his candidate's thesis. In fact, we are dealing with internal periodization of his work. It can be conditionally divided into two sub-periods: before the 70s and after the 70s. It ends in the early 90s and is still directly related to political cataclysms, namely the collapse of the Soviet Union. From here on, the second period of his activity begins, which can

be conditionally divided into two sub-periods. The watershed between them is, of course, the reform carried out in 2006, because of which he was completely unfairly removed from his beloved work. He could still be of much use and would do a lot of good work. The reason for his passivity at the end of his life lies right here. Its rich potential has not been used; we are dealing with age persecution. In the first stage, his main work was the candidate's thesis "Sallustius as a historian" and in the second stage his main work was the doctoral thesis "Ammianus Marcellinus as a historian and political thinker". We think it would be preferable if he published both these works. But for some reason he did not do so, why he did it is difficult to say. In our opinion, this step was not justified. To an important extent, we think, this explains why he left a much more modest mark in Georgian antiquity than it was.

In 1967-1969, he worked on an hourly basis for A.S. at the Pushkin Pedagogical Institute (now Ilya University), at the Department of World History. In 1969-1970, he was a teacher of the Department of History of Ancient Countries of Tbilisi State University, on an hourly basis. After the death of Professor Mate Aleksishvili, he was enrolled full time. He spent almost four decades at Tbilisi State University and left his mark as a lecturer and researcher-historian. In 1971-2004 he was a docent of the Department of History of Ancient Countries of Tbilisi State University, and in 2004-2006 he was a professor of the same department. (1)

On December 11, 1970, he defended his candidate's thesis on "Sallustius as a Historian".

On June 7, 1971, by the resolution of the Union Higher Attestation Commission, he was awarded the scientific degree of candidate of historical sciences, and a little later he was elected as a docent of the Department of History of Ancient Countries of Tbilisi State University. (1)

On April 2, 2004, he defended his doctoral thesis on "Amian Marcellinus as a historian and political thinker". He was awarded the scientific degree of Doctor of Historical Sciences and after a while he was elected as a professor of the Department of History of Ancient Countries of Tbilisi State University. (1)

Prof. Givi caller died on February 15, 2018. He was buried in the Kuki cemetery. He was an extremely decent, unselfish, honest person who did not touch any evil, who, thanks to the efforts of the totalitarian-Bolshevik regime, is gaining a foothold in the university and who was completely alien and unacceptable to the university internally.

Prof. Givi Gamrekeli left a clear mark in Georgian historiography and sports journalism.

***

Professor Givi Gamrekel was a highly erudite historian. A wide-ranging researcher. The field of his scientific interests is wide. It covers topical issues of ancient Eastern countries and ancient history. Lectures, scientific-popular works and studies are based on his factual, material knowledge, but he was not a narrow fetologist, empiricist, historian. It is worth noting his interest in theoretical issues of history, knowledge of sources of ancient history and historiography. This made his poems more alive and livelier, and scientific-popular essays and studies had a solid face and became interesting for listeners and readers. As a historian, he was not easy and avoided difficulties. The study of the 9th century English historian, Professor Edward Freeman of Cambridge University, "The work of the historian can only be done without fear of hard work." (2.52) Professor Givi was one of them. Charles de Gaulle said: "Go, you will have no competitors there."

He knew well the peoples of the ancient Far East and the history of the ancient world, in particular ancient Greece and Rome. His narrow specialty was source knowledge and historiography of ancient history. Both of his dissertations, both the candidate's and the doctoral dissertation, are source-based and historiographic in nature. His popular scientific works belong to this field: on Lucian, Herodotus, Thucydides, Xenophon, Tacitus, Polybius, Plutarch, Suetonius, Curtius Rufus. We consider the popular essay about the great German historian Theodor Mommsen to be one of the best. (1817-1903).

Let's start with his candidate thesis "Sallustius as a historian", which, as already said, should belong to the field of source studies and historiography. It is his main work in the Soviet period.

On December 11, 1970, he defended his candidate's thesis on "Sallustius as a historian". His scientific supervisor was Doctor of History, Prof. Mate Aleksishvili. Official opponents: Acad. Simon Kaukhchishvili and Assoc. Nato Kvezereli-Kopadze. (3)

We find it particularly painful that the thesis defense materials, which would have been our main source during the discussion of this topic and would have helped us in covering this problem in depth, could not be found either in the university or in the national archive, and there is a high probability that it is lost. Our immediate predecessors are the opponents of the dissertation work, who first tried to assess the absurdity of his work. Therefore, this material was an interesting source for us.

Writing a historiographic work is not an easy task, and if there was any illusion in this field, it was primarily an echo of the Soviet reality. Historiographical studies were often written according to a template scheme. What is close to Marxism is obviously very good and acceptable, while what is far from Marxism is naturally unacceptable and not suitable. During the Soviet period, historiographic work was often highly politicized and ideologized. In this case, it can be said that we can deal with a kind of happy exception.

A historiographical work should not have a narrative, description, character. Only conveying the views of the historian should not be enough, and it cannot give us a complete, comprehensive, idea of the historian's contribution to historical science. It should have an analytical charge, highlighting the strengths and weaknesses of the historian's views and explaining the reasons behind them. We are dealing with a scientific approach to the issue, which naturally has its pluses and minuses. This is the reality.

A historiographical work should not be apologetic in nature. It cannot be the praise of a historian. This is unacceptable. Such a historiographic work will be weak and will not be able to give us an adequate idea of the historian's contribution to historical science. This is one extreme. We should not go from one extreme to the other. It is not appropriate to refer to the work of the historian as a bad side of him/her, to raze it to the ground. This darkens the picture too much. It will create a distorted idea of the historian's contribution to historical science. Both extremes are unacceptable. We must try to find a middle way, to highlight both the light and the shadow, and try to explain their causes. This criterion tries to evaluate Prof. Sallust's contribution to Givi Gamrekeli's historical science.

He tries to avoid both extremes and to find a golden mean in evaluating Sallust as a historian. Emphasize the strengths and weaknesses of his views and try to explain as much as possible the reasons behind them. He shares the opinion expressed in the scientific literature and gives a positive assessment of Sallust as a historian. In fact, we are dealing with a scientific approach to the issue, which naturally has its strengths and weaknesses. Therefore, we do not consider it appropriate to evaluate or underestimate the Georgian historian's work, and it would be an easy way to go. As a young, budding researcher, he is trying to develop scientific research skills. Its rich scientific potential is clearly visible here. That should be the main thing.

The importance of the historiographic work is conditioned by the presentation of the views of the historian. This has a great significance. It depends a lot on this whether the historiographic research will be carried out or

not. Another advantage of his work should lie in this. He conveys the views of Sallust. After that, he tries to find out about her disappearance. His reasoning is based on a thorough knowledge of primary sources and research literature, both in Georgian, Russian and German languages, another positive side of his work can be seen.

Now let's turn specifically to his work "Salustius as a Historian". This is his candidate's thesis. First of all, let's start with the methodology, which received a lot of attention back then. Naturally, the question will be raised, what was his attitude towards Marxist-Leninist ideology? The issue is of principle and the quality of the work depends a lot on it. Such is the Soviet reality. At first glance, it seems as if the work should be written from the Soviet Marxist-Leninist positions, but the truth, we think, is much more complicated than it appears on the surface. Therefore, we consider it interesting and relevant to cover the issue from this point of view. The work, we think, fully met the principles of the Soviet methodology of that period.

Perhaps, it would be most impolite to consider his attitude to Marxism as loyal. Of course, this does not necessarily mean that the influence of Marxism is not felt in this work. This is not so. Obviously, he is forced to account for the prevailing Marxist-Leninist ideology, but, in our opinion, he does so sparingly and the compromises with Marxism are minimal, which we consider one of the main virtues of his discussion on this topic. Because of the minimal compromise with Marxism, it should not be advisable to judge it harshly, it would be easy to take the easy way and we consider it hypercritical.

(4)

In fact, it is about evaluating the creativity of the historian of the Soviet period. The issue is complex and multifaceted. It would be interesting to cover it in this regard. The apologetic assessment of the achievements of Soviet historiography, which dominated the Soviet years today, is naturally out of date, out of date, a bygone stage of historiography. We should not separate ourselves from one extreme to the other. Both extremes are unacceptable, it is clearly not worth it to obscure the difficult situation created in Soviet historiography. "It was our misfortune, not our crime," we think, would be more correct. The truth usually lies somewhere in the middle, but finding that middle ground will not be an easy task, as judges are subjective. Some people are overcome by sympathy, and others, on the contrary, by antipathy.

Let's start with the fact that he did not face any conjunctural problems that he could have easily solved and obtained the sought-after degree. This is not surprising, of course. It was not in his nature to walk the easy way. He took

hold of a serious scientific problem and processed it from the Marxist standpoint. We are dealing with a purely pragmatic, practical approach to the issue. A lot of people used to go this way. This is easy to understand and seemed like one of the realistic ways out of that extreme situation. In fact, the choice was between worse and worse. Georgian historiography bet on the latter. There was no wide choice. It was the right move. At the level of empiricism, factology, the progress of Georgian historiography of the Soviet period should be without any doubt, and it is obviously not appropriate to ignore it. The scientific approach to the issue remains in force, but it has taken on a one-sided character and has been caught in the mold of a narrowly dogmatic Marxist-Leninist ideology. This was no accident. Here the real situation was reflected. In the Soviet Union, there is a unification, Stalinization of historical science. This was manifested in the fact that the monopoly of one narrowly dogmatic Marxist-Leninist ideology is being established. The fading of Georgian historiography in the Soviet period from the theoretical and methodological point of view was an echo of this. For Soviet historiography, a different opinion was unacceptable, it was persecuted, it was immediately revealed as false. We think that the work of Givi Hamrekel "Sallustius as Historian" fits very well into this scheme. He chooses a serious scientific problem and tries to work it from a Marxist point of view.

The Roman historian Sallustius (86-35 BC) was one of the prominent representatives of the younger annals. Sallust's main work is "History", unfortunately it must be said that only its fragments have survived. It consists of five books and chronologically covers the period before Christ, 78-66 years of the 1st century. Sallust's letters to Gaius Julius Caesar are interesting. Only two letters have reached us.

These letters are significant and give us an idea of his political beliefs. Sallustius-Kalam wrote two more works that touch on the key issues of Roman history. "War of Jugurtha" and "Conspiracy of Catiline". (5)

It is given a double burden: source knowledge and historiography. Sallust's writings are an interesting source of Roman history of that period, which no researcher of that era can ignore. Its importance lies in the fact that it helps us to supplement data from other sources. This is the source knowledge side of Sallust's writings. At the same time, it should be said that his writings have a historiographic load, where he tries to assess the current problems and outstanding people of the Roman history of that era. Therefore, putting the issue in this context, "Sallustius as a historian" should be quite reasonable. Sallust's works are of great value, and his consideration should seem quite justified.

Let's briefly look at the content of the paper. It looks like this. It consists of four chapters, namely: Chapter One. Biography of Sallust. (3.1-4) Second chapter. Historians on Sallust (3.4-10) Chapter Three. Political situation in Rome until the end of the 2nd century BC and the beginning of the 1st century BC. (3.10-14) Chapter Four. Sallust as a historian. (3.14-22).

At the beginning of the work, naturally, the author, based on primary sources and various research literature, talks about Sallust's biography and shows considerable insight into this issue. This is obviously very good. It has a review character and has a purely cognitive load. It can be said that he did not cope with this culture-tragering mission. That was the main thing. A strict scientific criterion will not serve as a measure here. He faced a much more modest task, which he coped with well. (3.1-4) That was the main thing.

Prof. One of the interesting historiographical parts in Givi Gamrekeli's work is where he discusses the historiography of the issue. Historians can conditionally call him Sallust as a historian. How historians evaluate Sallust as a historian.

It is emphasized that in the assessment of Sallust as a historian, there was never unanimity among historians, and diametrically opposite opinions were expressed. This difference of opinion was already laid by the ancient authors and was later reflected in historiography. Some of them beat the gundruk and praise Sallust as a historian. Their main influencers were Suetonius and Seneca (father). the other on the contrary. They should not think highly of him as a historian and mention his name only in a negative context. This position was taken by the historian Titus Livius (3.4-5).

First of all, it should be noted that Sallust is not a narrow empiricist, a historian. His works are not a dry narration of facts, a simple transmission. It is not a simple pile of facts. Then it wouldn't be interesting. He reached out to comment on it. (3.1) The author emphasizes the value of the scientific information collected here, its source knowledge value, which complements information from other sources and helps the historian in the reconstruction of the past. Of course, this is not a small matter. At the same time, Sallust's reasoning has an evaluative weight, which gives it a historiographic charge. This allows us to try to find out what might have been Sallust's attitude towards the current issues and prominent people in Roman history. This is another interesting point of view.

The author shares the opinion spread in the historical-scientific literature that, from this point of view, Sallustius can be considered a student of Thucydides. (3.1.) This is one side of the coin. There is another side to the coin.

Did Sallust influence later Roman historiography? What was said, first of all, of course, concerns the famous Roman historian Publius Cornelius Tacitus. (55-120) (3.1,5)

Bringing up the question of Sallustius' worldview is interesting. In this regard, this problem, as the Georgian historian adds, is covered relatively weakly. He explains this by the fact that "mainly attention was paid to Sallust's political views, while the issue of his worldview appeared to us as a more peripheral topic. The author very cautiously leans towards the opinion that he considers Sallust to be a supporter of Stoicism. (3.26)

In his works, Sallust touches on and provides us with interesting information, he tries to evaluate such topical issues of Roman history as the Jugurtha War (113-105 BC), Catiline's Conspiracy (63-62 BC), Catiline (before BC 108-62), Cicero (106-43 BC), Gaius Julius Caesar (100-44 BC).

It is interesting how Sallust looked at history and what purpose he assigned to it. He, like the Roman historians, first of all, wrote from "a purely practical point of view. The main thing for them was not to determine the truth, but to influence political life." (3.12)

The author emphasizes that "Sallust, like all early Roman historians, wrote for practical purposes. It was not intended to establish historical truth. With his historical works he took part in political struggles" (3.12) In this sense, Sallust's writings on the Catiline conspiracy attract attention. "Such a trending work is Sallust's work on Catiline's conspiracy. where he aimed to settle the score for the nobility". (3.18). Such a negative attitude of Sallustius towards Catilina's conspiracy is, of course, not accidental, it did not arise from an empty soil, and its reasons, first, lie in Sallustius' worldview. This kind of approach is an echo of Sallust's negative attitude towards nobility. Criticism of nobility is the leitmotif of his work (3.19). Such is Sallust's addiction to Catiline's conspiracy (5. 6. 153-178, 178-191, 191-198. 7. 175-181, 8. 417-434).

As the author notes, I deal with the same situation in Sallust's second work on the Jugurtha War. He evaluates this work of Sallust more positively. Nevertheless, the author adds, we must admit that "the history of the Jugurtha war". It was created by the same methods as Catiline's conspiracy, although its tendency has become more moderate. (3.20)

It would be desirable if it was mentioned in the abstract that Prof. Giorgi Gozalishvili published in Georgian two letters of Caesar's contemporary Roman historian Sallustius to Caesar. Such an indifferent attitude towards this fact, we think, was not accidental and sounded like an echo of an indifferent attitude towards the Georgian context. The authenticity of these letters of Sallust

was doubted for a long time. The great German historian, one of the most competent researchers of Roman history, Theodore Mommsen appears as one of the main tone givers of such a skeptical attitude. The situation changed substantially at the turn of the XIX-XX centuries.

Mainly with the efforts of German historians, first of all, Robert Paulsen and Eduard Meyer, the truth was finally revealed. The dispute on this topic has ended. Modern science has no doubt that these two letters were indeed written by Sallust. (5. 181-182)

History is made by people. Especially prominent people. According to the English historian Arnold Toynbee, "this creative minority". Gaius Julius Caesar was undoubtedly one of the colorful figures among them. Therefore, perhaps, it would not be without interest to touch on Sallust's dependence on Caesar. Especially since they were contemporaries and knew each other well. A linear, positive or negative approach to Sallust's dependence on Caesar should not be correct and will never give us a complete, exhaustive, idea of the mentioned issue. The issue is complex and multifaceted. It should be noted that there is no unanimity among historians in assessing this issue. The polemical charge makes his discussion on this topic even more interesting. The famous German historian Theodor Mommsen, who was a great admirer of Caesar, sees Sallust as a supporter of Caesar. Our author fully shares this opinion of Mommsen, although he tries to specify some details. As he notes, Mommsen's point of view seems acceptable only for the first phase of Sallust's work. Later, Sallust's attitude towards Caesar's personality underwent a drastic change. What caused such a metamorphosis? The author emphasizes that his reasons lie primarily in Sallust's worldview. "Sallust criticizes the nobility and the senate, but he is not in favor of democracy either. He is very skeptical of the plebs. His ideal is city states. Disagreement with Caesar is a logical consequence of this. He urged Caesar to divide the functions between the senate and the people. Sallust attacks the early republic of Rome, which led to the prosperity of Rome. By that time, this was clearly an illusion, as the days of the Roman Republic were numbered." (3.13-21) Thus, as it turns out, the disagreement between Sallustius and Caesar was determined by political motives. which was reflected in Caesar's assessment.

"With Sallust, Roman historiography took a big step forward. His works are not a dry chronicle. His historical writings give a vivid picture of the political life of Rome. The author tries to prove that he stands above this struggle and that he is a non-partisan historian. Great skill and peculiar interpretation of historical facts allow Sallust to create the impression that he is

an objective historian, but this impression is misleading. Actually, we are dealing with trending papers." (3.22) This is how the Georgian historian summed up Sallust's work. It was the right approach. According to the English historian Richard Cobb, "a historian is not a cold-blooded clinician." (9.254)

We think it would have been desirable for him to have published his work Sallust as Historian as a separate book, but for some reason he did not do so, why he refrained from doing so is difficult to say. In our opinion, such a decision should not seem justified. To a significant extent, this explains why he left a much weaker trace in Georgian antilogy than it actually was.

Thus, Prof. Givi Gamrekel wrote an interesting work "Sallustius as a Historian", which does not belong to the field of empirics, factology, but has a theoretical character and appears as an organic component of source knowledge and historiography of ancient world history. Prof. In the form of Givi Gamrekel, we are dealing with one of the competent specialists in this field in Georgia, who left his mark in the field of teaching, studying and popularizing ancient world history source studies and historiography in Georgia. No Georgian researcher interested in this topic can ignore his work on Sallust. The work fully meets the requirements of Georgian historiography of the Soviet period and is an important acquisition of Georgian antilogy of that period. It should be quite reasonable that his work has attracted the attention of specialists, first of all, of course, the official opponents of Acad. Simon Kakhchishvili and Assoc.

Nata Kvezereli-Kopadze received a positive evaluation. This, of course, was the success of the young novice historian. We consider his work to be a positive side. 1. He shows considerable insight into the works of Sallust, which is, of course, not accidental and, first of all, is a logical result of empirical, factual, knowledge of the material. It is based on the rich literature on Sallust, both in Georgian, Russian and German, which enabled him to collect very interesting and diverse scientific information and try to understand it. He conveys the views of Sallust. This is of great importance from the point of view of scientific evaluation of his thought, otherwise this whole reasoning will fall down by the principle of dominoes. He is well acquainted with the eras of which Sallust wrote. This is obviously very good and a plus of his work. Great erudition and the ability of scientific analysis are combined and complement each other.

2. The work does not represent a complete narration of the facts. This is not a simple collection of facts. Such work is not interesting. He highlighted the strengths and weaknesses of Sallust's defenses and reduced as much information

as possible to explain them. It can avoid both differences. Apologizing or underestimating Sallust as a historian is unacceptable, as is a different attitude. His work represents an attempt at a middle ground. The approach of a scientist with research responsibilities naturally has its own characteristics and shortcomings. That is why it is not appropriate to praise his work or take an indifferent, skeptical position.

3. Because of Marxist stereotypes and stamps, his judgment is justified, it should not seem, it is physical and we consider it hypercritical. His attitude to Marxism can be considered loyal. In our opinion, the minimum compromise was caused by this, which seems to be a kind of happy exception in the background of the Georgian history of that period. This scientific freedom remains one of the main virtues of all works when working on historical facts, not to be limited, not to fall into some framework.

4. Our opinion, the news in the newspaper, can basically be two different: a. He will establish his own position. This is expressed by not sharing the point of view of one part of historians and agreeing with another part of historians, the difference is more precisely in this. Here we have to deal with related issues. b. He has his own opinion, observation, assumption. For example, we really believe that Sallust's worldview, which, as the author points out, was in the shadows and less developed.

5. This paper, in fact, presents the skills of scientific research to avoid equilibrium. It naturally has its strengths and weaknesses. Its scientific potential is well demonstrated here. That was the main thing. We should look at this work from this point of view.

***

In the post-Soviet period, Prof. Givi Gamrekeli wrote a solid work "Amian Marceline as a historian and political thinker". We consider this to be his best work. This was his doctoral thesis, which he defended on April 2, 2004. Official opponents: Prof. Nana Khazaradze, Prof. Guram Lortkipanidze, Prof. Levan Gordezian.

Experts positively assess the main merit of this work. Unfortunately, it can be said that I am looking for a lot of traces of this interesting material, but nowhere did this material help us much in this in-depth coverage. The first, precisely, the opponents of the assessment of this paper have tried and are the main predecessors, they will appear. The defense materials are even more complete, comprehensive, they will create an idea of Avkargian in his work

"Amian Marceline as a historian and political thinker". Its significance, you think, should remain in this.

We have to touch one environment, which, as it seems, is not a loved one, is not considered small and has not been paid attention to. Of course, the work belongs to world history. This part of Dzeve and his generation may not be two, but it does not belong to empiricism, factology, field and, more theoretically, source knowledge and historiographical characteristics. That's why, probably, more prof. We assigned this work of Givi Gamrekeli to World History Source Studies and Historiography (07.00.04) and not to World History (07.00.03)

Prof. Givi Gamrekeli's work "Amiane Marceline as a historian and political thinker". Genetically congratulate the previous work "New Year's Historian", and it appears as a continuation of it. In one case, Roman historiography deals with the "Golden Age", and in the other, with the period of decline.

Of course, he defended his doctoral thesis earlier. It was completely within his grasp. What is the cause of such a long pause is difficult to say. Perhaps we should look for it in its human characteristics. Perhaps the scientific work hindered the fruitful work in sports journalism? It seems that he was trying to find the optimal combination of these two fields. Perhaps passivity was promoted by the non-concrete environment of those times?

Now it's time to move on to the discussion of the paper. Content with content. It consists of nine excellent chapters and conclusions. After getting to know him, a question naturally arises. This is an interesting topic, isn't it? Isn't it easier to unload it and sort it out more competently? In our opinion, such detailing should not be desirable. The reader's image is scattered, it is difficult to concentrate on this scientific study without considering more structures and specific features.

The list of issues discussed here is as follows. The introduction talks about the relevance of the topic, the purpose of the research, the scientific novelty of the work, and the practical importance of the work. The first chapter will deal with the historian's biography. The second chapter deals with the history of Rome before Julian Marcellinus. The third chapter is source knowledge. Antecedents and sources. The fourth chapter of the work deals with the very topical issue of Amiane Marceliani's political views. Chapter Five Ammianus and Julian the Apostate, Chapter Six discusses the religious views of Ammianus. Later it is called the seventh chapter. About the environment. The eighth chapter is Amianian about the war between Rome and Persia and

Georgia. In the ninth chapter, the issue of Ammian Marcellini throughout the centuries is discussed. And finally, obviously, the conclusion.

First of all, it should be noted that he conveys the views of Ammian. This, of course, is very good, and is one of the main merits of his reasoning on this subject. This allows him to lead the discussion on the mentioned issue and make interesting conclusions. We are dealing with a scientific approach to the issue, which, naturally, has its strengths and weaknesses, and we do not consider it appropriate to evaluate his work on Amiens as an apologetic. This is another positive side of his discussion on this topic.

It tries to avoid both extremes. Apologetic assessment or underestimation of Ammian's views. This is obviously very good. His discussion on this topic, in our opinion, can be considered as an attempt to find a middle way. Of course, it does not represent the last instance of truth. It must not be right. Historical science does not grasp one truth. It would be equivalent to his death. These views can freely become the subject of scientific debate, which, by the way, the official opponents of the thesis have done. Unfortunately, we cannot get our hands on this material, and we have not been able to find any traces of it, at least not yet.

Amiane Marceliane's work is called "Deeds". It chronologically covers the period from 96 to 378. It consists of 31 books. The first 13 books have not reached us. The part that is published chronologically covers the period 358-378 years. He is quite a reliable source and pays a lot of attention not only to the description of events, but also to understanding and evaluation, which gives his discussion on this topic a historiographical weight. It is interesting to note that we will find information about the history of Georgia in the writings of Ammian Marceline. The Georgian author tries to find out two issues: how reliable is Ammian's writing and how he evaluates historical events and famous people.

First of all, he obviously tries to emphasize the relevance of scientific study of this problem. Here is what he wrote. "In one word, "Res Gastae" refers to such issues, the study of which is very relevant for modern science. At the same time, if we take into account the uniqueness of the work, its style, it becomes clear that the work of Ammianus Marcellinus, despite its one flaw (when 13 books are missing), will have many copies in the future, because he is a historian of such "permanent" great values as Sallust, Titus Livius and Tacitus" (10.4.)

After that, it is natural to discuss the purpose of listening to him. "The aim of the study is to present the place and significance of Roman history in the history of Roman literature. showing their direction with earlier historical

writers such as Sallust and Titus Livius, Tacitus and Suetonius. Third and Fourth Roman historical science declined. Almost nothing of value is created. The different Ammian Marceline spoke a new word and presented us as the heir to the dignity of the old historian. His work has been compared both to his early predecessors, for whom Amiens is a superior historian, and to his younger contemporaries. Also the advantage of Amiens here. When on this or that controversial issue, Ammian's position is justified here too" (10.4), he quite rightly emphasizes that Ammian Mareline was one of the historians of that era, how many creatives have a positive attitude towards him, you think, you feel.

A great place in the work is devoted to Marcel, a thinker and politician of this opinion. He shows considerable insight into this issue, which is a positive aspect of his reasoning on this topic. Its main point of departure is a thorough knowledge of Ammian's work. It should be so. This is obviously very good. "The optimism of the historian should be considered together with the analysis of the state of the Roman state. It combines the senatorial is the senatorial is the opinion of the part that threatens the event and can be corrected. It was completely unacceptable for Ammianus that Rome - the "sinful bastard" should perish. (10. 4-5) How well-founded was Ammian's optimism? "Of course, a writer of such power and erudition gave the Romans a certain hope, but his opinion, as it soon becomes clear, was not strengthened by anything. Ammianus remains unclear about the failure of the Roman Empire. (10.5) Such optimism, of course, does not appear in an empty place, and his words, first of all, are rooted in Amiens' worldview. One of the prominent representatives of the senatorial aristocracy of his official activity. (10.4)

For a long time it was learned that Ammianus was a mere imitator of Tus. In recent historiography, the opinion, which does not apply to the work of Ammianus, is usually with Epigonus, as it was before, as a worthy successor and successor of the work of Tacitus. It should be more correct. "The work presented in Amiens is different from other plants, although his work, which is chronologically but a continuation of the tacit, he is by no means an imitator of this great historian. He is rather a successor to Tacitus. With his clearly defined worldview, his own views on a number of different issues. (10.5). This, of course, is very good, and is another part of his reasoning on the subject.

He does not agree with Ammianus as a historian, he supports a different view and follows the achievements of European historiography.

"In our understanding, the Romans and the Greeks of Ammianoperia, where the Greeks are brought up among the equal partners of the Romans. Amian is hostile. When it comes to what Amian knows about Georgia, where

there are many noteworthy and interesting things, we must take into account the general attitude of the historian towards Georgia, which leads to his general wrong conclusion" (10.5). This excerpt can be conditionally divided into two parts. The first where emphasis is placed on the equal partnership of Romans and Greeks in the Roman Empire and the second, which deals primarily with the history of Georgia.

It is possible to generalize the Greek so that "the same and the Romans are equal partners" but the actual accentuation probably still requires great care and is controversial.

From Septimius Severus onwards, those pererators were barbarians. The army was also barbaric (11). It might have been for Amiens' preferred storage. As for the critical attitude towards Ammian's reports on Georgia, it is, without a doubt, full of rational grain, it should be completely and really stopped.

In the paper, in our opinion, one of the interesting historiographical parts. Where it is to trace the evolution where it is located in the historical scientific literature. In evaluating Amiens as a historian. It includes two distinct periods. The initial dominant was the consolidation of Amiens's contribution. This was manifested in the fact that he was acquired as an intellectual "vassal" of Tacitus. Along with this topic, different opinions are written in historical scientific literature, how many echoes were heard in Georgian historiography. This is often associated with the severity of the style of Ammianus, who wrote not in Greek, but in Latin, and they feel, therefore Ammianus' work remained neglected for a long time" (5. 272-273). The desired demand is to broaden the discussion in this regard, scientific discussion, which would give the coverage of this topic a polemical charge and, we think, become even more interesting, would enrich the content and bring profitable points. Unfortunately, the author goes completely different and ignores this topic in silence. We do not exclude the possibility that the author does not share this opinion. Then this, we think, should be accepted more transparently. In a word, this kind of approach not only left us with a feeling of helplessness and made us want to talk.

In the 20s of the 20th century, there was a sharp change in Amian's attitude. However, the apologist of Amiens as a historian is probably still. Great caution is required and may be excessive. All of this was greatly contributed to by the good passing technique of this merit, the merits of his writing, without a doubt. Nobody talks about his episode anymore. (10.6-7). "Every aspect of his work was investigated, the opinions of Roman history, the study of the historical position, it was recognized that Ammianus is not only a historian in

the first place, but also a critical writer who has the talent of artistic reflection of reality." (10.7) This is not surprising. In the ancient period, history appears as one of the varieties of word-cosmic literature, Quintilian's study "History is written not firmly, but always". The emphasis is not on the content, but on the very beautiful presentation. As we think, it is desirable to say a few words about what was done in Georgia, the vision of studying the work of Ammian. What was implemented and what needed to be done. If nothing was written on this issue in Georgian, this too should be written. We think everything is transparent. The Georgian context is always beneficial in terms of content, it would have enriched the interesting paper and added more elements to it.

The article talks about the biography of Ammian Marcellini. Due to the scarcity, the transfer of his biography was not at all an early task, as it may seem at first glance. This was an advantage.

It deals with the activities and key issues in the life of Ammian Marcellini. In fact, work with periodization and intraperiodization of history. Discussion from this point of view is interesting and relevant. The fact that 363 years, when Emperor Julian (361-363). This is where his military career ends. He travels and collects material for his upcoming book. The second such significant moment must appear to be the year 383, when he settled in Rome. As it is more secure. There is a high probability that the great historian was born in 330 and that in 400. (10.7-9). Here he did not say anything new and shared the opinion published in the historical scientific literature. to advance, not lagging behind modern historiography.

The author focuses on the period before Julian's rule. How did Ammian Marceline assess this passage? He dwells at length on two points. What was the attitude of Ammianus Marcellinus towards Emperor Constantine the Great (306-337) and his son Constantius (337-361). The issue is interesting and complex. The author thinks that Ammianus may have been too harsh towards Emperor Constantine, which could have been due to two circumstances. One of them is his religious policy, which was not supported in the circle in which the historian was moving, and Ammianus was more negative towards his son Constantius, which echoed the dissatisfaction of the pagan circles to which Ammianus belonged to the Christian monarch. (10.5) Despite all this, the dependence of Ammian Marcellinus on Constantius must be positive "according to Ammian Marcellinus, who saw some positive moments along with one or another weak side of this emperor. Constantius over the years in one way or another got rid of difficulties, preserved the integrity of the state and got rid of domestic difficulties as well. (10.12)

How did Amyane Marcellin look at history? What sources did he use in the process of working on this paper? To what extent was the source knowledge and historiography of the issue looked into? Ammani's attitude to theoretical issues should probably not seem uninteresting. We consider it interesting and relevant to discuss the issue from this point of view. We get the impression that Amaine's theoretical views in the dissertation can be considered relatively fainter, weaker. It would be desirable to give a little more attention and space to the coverage of this issue. This would further enrich his discussion in terms of content. It must be said that he seems to have a rather high opinion of history. He was considered a follower of pragmatic historiography and one of the prominent representatives, which was founded by the famous historian Thucydides. (460-396) he "understood history, on the one hand, as the development of events (*Res Gestae*), where people fought for power, influence in the state, and, on the other hand, the struggle of countries and states for primacy among themselves. Amyane Marceline was of the same opinion. He fully shared the following view of Thucydides. "My work, in which there is nothing fabulous, may be less attractive (to some), but if anyone wishes to study the reality of past events and the possibility of future events, it will be enough for me if he finds my work useful." (10.13)

Justice and objectivity were the main qualities of the historian Ammian Marcellinus. The non-objective position and bias of the historian seemed completely unimaginable. In his deep belief, "the historian who is silent about the events commits no less than a lie, who is the one who is not protected from writing". (12.20) In his deep belief, "Chronology is telling the truth, not showing off." According to David Imum, "The first quality of a historian is to be impartial." It is possible that Ammianus, of ancient authorship, well expressed the idea of a historian. History is a subjective science. Naturally, it will be presented. Was it as desirable as possible? It is possible that in this case, we are dealing with his theoretical-cognitive ideal. Discussion in this regard is desirable and would enrich this interesting paper. Did Ammianus view history as a dependent science? probably not. History has a scientific value. Author of many ancient authors, he emphasizes beautiful narrative in his historical work. There is a high probability that the history of other ancient authors perceived history as one of the varieties of literal literature. Of course, this does not diminish the importance of history in his eyes.

As a historian, Amiane is very informed and, as his biographers unanimously point out, including the Georgian author, as a historical source, he is completely reliable and trustworthy. This is the main point of Ammian's

writings. The importance of his work was precisely that. "Ammian used numerous sources, but he followed them blindly, examined them step by step, was critical, expressed his attitude. The main mainstay was still what lives in his own time on the painting. He also spoke with the participants and co-attendees of the great events of the historians. Their narration should be recorded and taken into account. Since he was no longer serving in the army, he was traveling according to a pre-planned plan. This makes Amien's reports believable." (10.16) Ammian's critical attitude to the sources, the statement, is not accidental, it does not appear on an empty surface (5.47-61. 13.159-17).

As a historian, he should have had a well-enhanced archival reference. "As a famous figure and writer, Amiens had access to the state archives, which no one could use so easily. He cites Constantius and the correspondence of Shapur II, giving a very high evaluation to Saarvo, which informs his words: "He who does not need to tell about everything in detail, he did not even know about it in the state archive." It is interesting that despite such assessment, the historian does not lose his characteristic caution and sense of objectivity. In particular, he does not trust the edicts of that Perator Constantius, because he praises himself excessively. Amiens makes extensive use of various archival documents, in particular those that are devoted to the trials dedicated to insulting the emperor." (10.15-16).

Another interesting and, most importantly, reliable source is the widely used Amian diaries. (10.16). Amiane is quite strong and deep in source knowledge, besides the memoirs, it is recognized as a reliable source, because the author will not be involved in its publication and writing them, other factors. (14)

It is worth noting that Amiens looked into the issues of historiography and this is another one of him as a historian. "It is difficult to name another Roman historian so familiar with ancient literature as Ammianus Marcellinus" (10.12) Ammianest must seem a little strange to the famous historian Tus Livius. (59 BC - Christmas 17). "Here the historian is not referring to Titus Livius. It is also noteworthy that Titus Livius, how many works Ammianus knows perfectly, is not named even once in the entire "History" (10.17).

Policy and security of Ammian Mareline and discussion of attitude towards Juliane the apostate Prof. Givi appears as part of Gamrekeli's work.

A few Ammian differences: The two parts comprise the first arrangement of Ammian's attachment to prominent figures of ancient Greece and Rome. How did Amyane evaluate their work? It is interesting and relevant,

and its promotion should be quite reasonable. After that, Amiens's political beliefs are discussed.

First of all, he must be tall, so that Ammianus, as a true Hellene, would achieve great honor and was taller than Alexander the Great (356-323 BC).

Ammianus must have had a very positive opinion of the famous Roman commander Scipio Aemilianus (185-129 BC) whose name is associated with a brilliant victory over Carthage in the Third Punic War. (149-146 B.C.) Ammianus was also greatly admired by the orator Cicero (106-43 B.C.) and the politician and commander Gnaeus Pompeius (106-48 B.C.) (10.17) Ammianus' dependence on Pompey seems excessive. Therefore, it would be desirable to expand the discussion in this direction more widely. This would add a polemical charge to the discussion of the issue and, we think, would be more interesting.

Attention is drawn to the indifferent attitude of Ammianus Marcellinus towards Gaius Julius Caesar. (BC 100-44) It is significant that Ammianus mentions Caesar's name three times in his writings. This, of course, is very little. Here the real situation was reflected. Caesar did not enjoy the sympathy of Amiens. He does not like Caesar's dictatorial aspirations." (10.17. 15.16)

Prof. Givi Gamrekeli emphasizes that Ammian Marcellinus should not show mercy to the first emperor Octavian Augustus (30 BC - 14 AD). "What is the attitude of Ammianus towards such an emperor as Augustus?" "The historian does not attack the emperor directly, but referring to one of his closest people as the aug of Cornelius Gallus, the governor of Egypt, seems to us to be an indirect accusation of Augustus." (10.17.16) It is interesting to note that "Amiens shows considerable kindness to all persons who did not favor the establishment of a dictatorship" (10.18).

As you can see, the attitude of Ammianus Marcellinus towards the emperors is clearly negative. Against this background, his view on the emperor Marcus Aurelius (161-180) and Julian the Apostate (361-363) appears as a kind of happy exception. Ammianus positively evaluates their work. In this case, Ammianus follows the tradition of "good emperors" in Roman historiography. (10.18) evaluates Caligula (37-41), Nero (54-68), Domitian (81-96), and Commodus (180-192) more negatively. (10.18) "Even when Ammianus praises this or that emperor, he always shows moderation in this respect. Nowhere is there any obvious attempt at slandering Khotbi, which we find in many historians. Let's say with the same Velius Paterculus or Valerius Maximus. Their praise of Tiberius is beyond all scope. Ammianus's moderation is noticeable even when he talks about his beloved Julian. (7.19) the main

advantage of Amiens as a historian is emphasized. on striving for objectivity. This is obviously very good.

He then moves on to discuss Amiens' political views. Amian Marceline is a monarchist. His political ideal is monarchy. "Amiane creates the ideal of the ruler, who has the character of being withdrawn and distant from life. The historian is in favor of such a strong monarchical system, which should be headed by a merciful, just, noble, educated monarch... A true ruler will not try to increase his personal property, he will restrain his passions, he will not be angry, the power of the emperor is such that he can overcome even a serious handicap for his owner. ". (10.19) As you can see, Ammian Marceline is too optimistic and is in captivity of illusions. "Of course, a writer of such power and erudition gave hope to a certain part of the Romans, but his opinions, as it soon became clear, were not strengthened by anything, the Roman Empire was on the verge of destruction - his real reasons remained unclear to Ammianus. This highly educated historian did not have the ability to foresee the future." (10.24)

Attention is drawn to Amian's attitude towards different social strata of society. The issue is interesting and relevant. It caused certain differences of opinion in Georgian historiography and diametrically opposite opinions were expressed. Some of them show an indifferent attitude towards the mentioned issue and seem skeptical. We cannot say as if "this person has little to say about the broad sections of the population". (5.272) This kind of pessimistic tone intentionally or unintentionally creates a darkened view of the mentioned issue. The author's approach to this problem seems relatively more realistic to us, we fully agree with him that Ammian's discussion on this topic is interesting and, undoubtedly, contains a rational grain of truth. He avoids a scientific dialogue with the Georgian historian, which, in our opinion, should not be correct. It is difficult to say what is the reason for such a move.

Let's start with the middle class, on the strength of which the glory and power of the Roman state depended a lot, and the decline of the middle class was accompanied by the weakening of the Roman Empire. caused a crisis. Amiane must have been well aware of the place and importance of the middle class. "In our opinion, Ammianus' views on the condition and role of the middle class are quite correct and are confirmed even by the fact that without a spineless middle class, which was no longer concerned with the interests of the state and only thought about everyday problems, the leadership of the empire could not maintain stability, neither in the West nor in the East, which soon had dire consequences for Rome." (10.21)

It seems that Amiane does not think highly of democracy. "Ammianus criticizes the lower strata of the Roman population no less harshly, the attitude of our historian to the plebs - that is, the attitude of the aristocracy, which was more worried about the fate of the state, and which believes that it is the corrupt crowd that will destroy it." (10.20)

Amian's attitude towards slaves is interesting. His position should be much more humane and progressive. First of all, it should be noted that he does not perceive the slave as a "talking tool". This was already a step forward. "The historian believes that the master has no right to take the life of a slave. He condemns the morals of the Persians, who are "so cruel that they even appropriated the right of life and death to slaves and the 'low castes'." In Rome, according to Seneca, there were similar rules, although this did not apply to the philosopher himself. He often drank and dined with his beloved slaves (those learned in philosophy, probably of Greek origin) at the table." (10.23) The specific gravity of slaves in late antiquity was not at all as great as Soviet historiography emphasized. "We share the opinion of those historians who believe that slaves played a relatively minor role at least for the last period of the Roman Empire." (10.23) was a completely correct approach.

As a military man, he was naturally worried about the decline in the Roman army. More and more often we see Germans in advanced positions. They replace the Romans. Ammianus was against the "pro-barbarism" of the Roman army, but he had little power to change anything. (10.22-23)

"The idealization of ancient Rome meant that nothing was actually done to prevent a new catastrophe. Amiane wrongly assessed the situation created in his time. He attached too much importance to the events of the past. His optimism would have been justified if the historian had some plan to avert the collapse, but this was beyond Amiens's strength." (10.25)

A brief overview of European historiography draws attention. He shows a lot of insight in this matter, which is another plus of his discussion on this topic. It refers to the controversy between the historian Grant and Jones on this issue. The Georgian Mklevari fully shares the historian Grant's point of view when it comes to the assessment of Amiens. Historian Jones expressed a diametrically opposite opinion on this matter. He is more critical of Ammianus' accounts and thinks that "the condition of the middle class in Rome could not have been so dire." Jones criticizes Ammian and is more inclined to the opinion that Ammian was obscuring the situation. The Georgian author, like Grant, does not think so. He tried to fix his position. This is obviously very good. In our opinion, it can be considered as one of the novelties of the work. (10.21)

"He is not able to fully understand the reasons for the fall of the state, and it can be said that he fed on illusions in many cases. He remained a Roman patriot who deeply experienced the decline of his beloved state." (10.25)

After that, he naturally dwells on the attitude of Ammianus Marcellinus towards the emperor Julian (361-363). Discussion of the topic has two sides. source knowledge and historiographical. How reliable is Ammianus' work as a source for Julian's work and how does he evaluate Julian's work? Both of these issues are interesting.

First of all, he emphasizes the source knowledge of the writings of Ammianus on Julian. It appears as a reliable source for the study of the history of this era, Julian's rule. This, of course, is its big plus. "Other historians also wrote a lot about Julian, some with hatred, some with admiration, but it is clear that the most noteworthy are the reports of Ammianus." (10.28) This was one side of the coin, source knowledge. There is another side to the coin. historiographical.

Amian, naturally, tries to understand and evaluate Julian's work. This reasoning of his is interesting and has a historiographic load. This is another new friend, Rakursya. From this point of view, the XXV book of Amiana attracts attention. Historians judge Ammian's attitude towards Julian according to this passage. The sympathy of Ammianus, obviously, did not arise on empty soil and is largely explained by the fact that "the main virtue of the emperor was the good conduct of military affairs." (10.26)

The next topical topic discussed in the work has a purely confessional meaning and aims to discuss the religious views of Ammian Marcellinus. The topic is serious and its clarification is of fundamental importance. It has a genetic connection with the political views of Ammian and appears to us as a continuation of it. "Amian, a pagan, does not even have a trace of fanaticism towards his own religion. On the contrary, an impression of his indifference can be created. The influence of Neoplatonism should be seen here. A noteworthy event of this transition period was that many did not break ties with paganism, but were not opponents of Christianity, but were eclectic, taking what they liked from one and the other religion. It seems that Amian belonged to the number of such people." (10.32)

Amian believes in fate, which, in his deep belief, fulfills the will of an almighty deity. He strictly separates the two commandments, fate and chance, and thinks that chance plays a great role in history. (10.33)

At the end of the work, three issues are discussed: "Amendment about the outside world" (10.33-35), "Amendment about the war between Rome and

Persia and Georgia" (10.35-39). And finally "Amiane Marceline throughout the ages". (10.39-40).

Let's start with the first "Amen about the outer world". As the title clearly shows, here we are talking about the relations of the Roman Empire with other countries. All the neighboring peoples of the Roman Empire can be said to be divided into two groups. "civilized Persians and all the rest, or barbarians." (10.33) Here he discusses many difficult and evil issues. "After describing many barbarian peoples or the civilized world opposing Rome, or after evaluating the possibilities, the author draws a completely fair conclusion that his state is in a very serious danger, while Ammianus does not even doubt that the Romans will emerge victorious in this battle." (10.35) The subsequent course of events made it convincingly clear that Amiens had what he wanted.

In this section of the subsequent work, we consider it the most interesting and it is associated with the history of Georgia. "The Battle of Amiens and Persia and About Georgia". In this context, the problem of Georgia, of course, was not accidental and, first of all, it was determined by purely pragmatic considerations. Ammian's reasoning has two sides, the source is theological and historiographical. How reliable Amiane's writings are as a historical source when studying the history of Georgia and how he assessed the current issues of Georgian history, about him. "Amiens takes a great interest in the countries involved in the endless affairs of Rome and Persia." Here, first of all, Armenia and Georgia should be defined." (100.35) In the writings of Amiens, we come across references to the history of ancient Georgia. "Regardless of individual errors, Amiane Marceline's reports are undoubtedly a valuable source for the study of the history of Georgia in the second half of IV". (10.39)

Scientific studies in the work are more diverse: 1. He carefully studied the sources and scientific literature, both in Georgian, Russian and German languages. The chapter gathers rich scientific information and draws interesting conclusions. This is mainly expressed by not sharing the views of one group of historians and supporting another group of mainstream historians who, according to him, are more relevant to the issue, perhaps even more appreciative. It is to establish its own position on this matter. This is obviously very good. It is one of the main virtues of a person detained for consideration of the case. Our opinion may be different, we may consider the approach as a kind of novelty of the work. 2. However, very little and little, but still there are some news, interesting findings, observations, assumptions, bypassing time, throwing away, it is not appropriate and cannot form an adequate idea about this work.

First of all, of course, we always consider: a. Non-standard approach of Amiens as a historian.

In his deep conviction, Ammianus was not a mere imitator of Tacitus, an epigone, as scholars have long held. He considers Ammianus's work a worthy continuation of Tacitus. This decision should be right and more visible. Such is his position. It does not lag behind and stands to announce the news and innovations that take place in this field in European historiography. This is another unit of work and it is not right to ignore it. b. He rather thinks that he should share that Amiens perceived the empire as the state of the Romans and Greeks and sees in them, first of all, equal partners, which in relation to the health of other peoples in this state, Amiens is very inferior to them. According to G., his opinion determined the attitude of Amiens towards Emperor Constantine the Great. He draws attention to two circumstances: the purely confessional side and the negative attitude of Amiens towards his son Constantius. (10.5)

It should be noted here that it would be desirable to publish both his candidate's and doctoral dissertations as a separate book, in the form of a monograph. But for some reason he did not do so. Why he refrained from doing so is hard to say. To a significant extent, this explains why he left a relatively more modest mark in Georgian antilogy than it actually was. Both these works of his. "Sallustius as a historian" and "Ammianus Marcellinus as a historian and political figure" are much less known to the general public and only a narrow circle of specialists is familiar with the matter. In the present paper, we have attempted to address this discrepancy and bring his contribution to the field to the general public. We make a very careful assumption that, it seems, he could not find the optimal variant of combining sports journalism and scientific research, and left a much more modest mark in Georgian antilogy than he actually managed. Did sports journalism turn out to be more of a priority? Of course, we do not categorically prove anything, this is just our cautious assumption.

***

In 1991, his interesting book "Journey to Old Bookstores" was published. These were scientific-popular essays that had a purely cognitive load. He will tell Georgian society about old book stores in popular language. In fact, this is the history of libraries.

The small but meaningful book "Georgians who survived Genghis-Khan socialism" published in 2010 attracts attention. This book, of course, does not touch on the history of ancient countries. Here, if we can say so, he presents us in a completely different role and shows quite an insight into the history of the 20th century, specifically, the history of the Soviet Union, towards which his attitude is clearly negative. Which, by the way, is well revealed in the title of the book. It should be noted that this term belongs to the Russian emigrant writer Roman Gul. Obviously, a non-immigrant writer could not say that.

Another of his books, "Riddles of History", which was released in 2012, attracts attention and has a purely cognitive load. It has a scientific-popular character and aims to popularize history. Today, knowledge of history is at a rather low level. This book will help us to correct this gap. Its meaning lies in this.

It should be perfectly reasonable that in the promotion of the history of ancient countries, the emphasis is mainly on theoretical issues. On source knowledge and historiography of the history of ancient countries. In this sense, attention is drawn not only to his work on Sallust and Ammianus Marcellini, but also to scholarly popular reviews of other historians. Their list looks quite solid. Lucian, Thucydides, Herodotus, Tacitus, Xenophon, Polybius, Plutarch, Suetonius, Curtius Rufus. We consider his interesting article on the great German historian Theodor Mommsen (1817-1903) to be one of the best. We should single out his interesting scientific and popular work on one of the founders of the study of ancient world history in Georgia, Prof. about Alexander Tsereteli, which is also historiographical in nature.

Prof. Givi Gamrekeli was not only a competent specialist in his subject, but also an unusually erudite person: a wide-ranging historian, an excellent sports journalist, one of the last Mohicans of the indigenous Georgian intelligentsia.

references

Ivane Javakhishvili Tbilisi State University archive, personal file of Professor Givi Gamrekeli. N7485;

Ed. Frimen, Methods of studying history, M., 1905;

Г. Гамрекели, Саллюстии как историк-Автореферат дерессии на соискание ученой страница кандидата исторических наук, Тб., 1970;

M. Kalandadze, evaluation of Georgian historiography of the Soviet period, Ivane Javakhishvili Tbilisi State University. Faculty of Humanities. Institute of World History. Department of New and Recent History. VIII Conference. Tbilisi, 2015;

Greek and Roman historians. Tbilisi, 1998;

c. Gozalishvili, Chrestomathy of Ancient History, vol., 1951;

Al. Tsereteli, Ancient Rome, part two, Tbilisi, 1961;

c. Kavtaria, History of Rome, Part One, Vol., 2016;

About history, Vol., 2010;

c. Gamrekeli, Amiane Marceline, historian and political thinker, auto-abstract for obtaining the scientific degree of Doctor of Historical Sciences, Tbilisi, 2004;

L. Sanic, The Roman Empire, vol., 1984;

C. Koranashvili, Historian profession, volume, 1986;

F. Lomashvili, History of the Philosophy of History, Part One, Vol. 2003;

И. Биск, Курс лективные по строизведению новой и новейшей истории, Тамбов, 1971. В. Ропомаруов, S. Rafalchuk, O. Nikonov, Источниковедение новой и новейшей истории, М., 2012. И. Григорьева, Источниковедение по новой и новейшей истории, Стран Европы и Америка, М., 2017;

Plutarch, Selected Biographies, vol., 1975. А. Шахермайр, Александр Македонский, М., 1984. М. Aleksishvili, Alexander the Great, volume, 1950.

L. Sanik, Alexander the Great, book, 1984.

Of course, the great German historian Theodor Mommsen appears as the main tone of Caesar's glorification. see Т. Моммзен, История Рима, Т., 3. от смерти Суллы до битвы при Тапсе, М., 1941. p. 472-475 Historian Guillermo Ferrero developed a diametrically opposite point of view when evaluating Caesar's work. He considered it completely differently and saw in him an "adventurist". c. Ferrero, Julius Caesar, vol., 2016. L. Sanik, Caesariada, Tbilisi, 1989. М. Aleksishvili, Gaius Julius Caesar, book, 1961;

დროისა და შრომის ფასად ...

2022 წლის 30 ივლისს საფრანგეთის ელჩმა საქართველოში, ბატონმა დიეგო კოლასმა ფრანგული ენის პროფესორსა და მთარგმნელს, ცისანა ბიბილეიშვილს ფრანგული კულტურის წინაშე განსაკუთრებული დამსახურებისათვის საფრანგეთის სახელმწიფოს კულტურის სამინისტროს უმაღლესი ჯილდო, „ხელოვნებისა და ლიტერატურის ოფიცრის ორდენი“ გადასცა.

დაჯილდოება კავკასიის უნივერსიტეტის კამპუსში, უნივერსიტეტის 2022 წლის კურსდამთავრებულთა დიპლომების გადაცემის ცერემონიაზე გაიმართა, რომელსაც ესწრებოდნენ საქართველოს განათლებისა და მეცნიერების სამინისტროს, საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრის, საქართველოს ფრანგული ინსტიტუტის და თბილისში საფრანგეთის საელჩოს თანამშრომლები, აგრეთვე კავკასიის უნივერსიტეტის მოწვეული საპატიო დოქტორები: ბერნარ უტიე (საფრანგეთი), ფერნანდო ლეონ გარსია (მექსიკა), ტშილიძი მარვალა (იაპონია), ასკარ აკაევი (ყირგიზეთი), ქართული საუნივერსიტეტო და სამეცნიერო წრეების პროფესორ-მასწავლებლები და სტუდენტები.

ქალბატონმა ცისანამ, თავისი მრავალმხრივი საქმიანობით, მნიშვნელოვნად შეუწყო ხელი ფრანგული კულტურის პოპულარიზაციას საქართველოში.

1944 წელს თბილისში დაბადებულმა ცისანა ბიბილეიშვილმა სკოლის დამთავრების შემდეგ სწავლა თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის დასავლეთ ევროპის ენებისა და ლიტერატურის ფაკულტეტზე, ფრანგული ფილოლოგიის სპეციალობით განაგრძო. როგორც ორდენის გადაცემის საზეიმო ცერემონიაზე თავად აღნიშნა,

ფრანგული ენის შესწავლა დაიწყო მაშინ, როცა საფრანგეთში წასვლა ან ფრანგთან ურთიერთობა წარმოუდგენელი რამ იყო. მან მადლობა გადაუხადა თავის პედაგოგებს უნივერსიტეტიდან, რომლებმაც შეასწავლეს და შეაყვარეს ეს ენა. მართალია, თარგმნა უნივერსიტეტში სწავლის დროს დაიწყო, მაგრამ თავიდან ვერავისთვის ბედავდა საკუთარი თარგმანების ჩვენებას, შემდეგ ისინი უნივერსიტეტის სტუდენტურ კრებულში „პირველი სხივი“ გამოაქვეყნა. ერთ მშვენიერ დღეს კი პიერ გამარას მოთხრობის თარგმანი გამომცემლობაში მიიტანა, რომლის დირექტორმა, ბ-ნმა კონსტანტინე ლორთქიფანიძემ თარგმანს თვალი რომ გადაავლო, რომენ როლანის „ჟან-კრისტოფის“ მეექვსე წიგნის, „ანტუანეტას“ თარგმნა შესთავაზა. როგორც ქალბატონი ცისანა იხსენებს, შეეშინდა და მაშინვე უარი უთხრა, რაზედაც ბატონმა კონსტანტინემ უპასუხა: „თუ არ გავრისკავთ, თამარ დედოფალი ვერასდროს ვერ გავხდებით“. მოკრძალებული ქალბატონის თქმით, თამარ დედოფალი არ გამხდარა, მაგრამ კონსტანტინე ლორთქიფანიძის ნათქვამმა გამბედაობა შემატა და პირველი ნაბიჯები გადაადგმევინა. ბედნიერია, რომ აკეთებს იმას, რაც უყვარს და ეს საქმე მისი ცხოვრების მნიშვნელოვანი ნაწილია.

უნივერსიტეტის დამთავრების შემდეგ ერთი წლის მანძილზე 23-ე საშუალო სკოლაში ფრანგული ენის მასწავლებლად მუშაობდა. 1967-1982 წწ. საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის აბასთუმნის ასტროფიზიკური ობსერვატორიის მთარგმნელი, ხოლო 1972 -1995 წლებში საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის უცხო ენების კათედრის მასწავლებელი იყო. 1982-2004 წწ. მუშაობდა საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ვ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტში სამეცნიერო ინფორმაციის განყოფილების გამგედ და სწავლულ მდივნად. პარალელურად, 1997-2002 წლებში იყო თბილისის ივანე ჯავახიშვილის სახელობის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ფრანგული ენის კათედრის დოცენტი; როგორც ქ-ნი ცისანა ამბობს, მას ბედმა გაუღიმა და მთელი ცხოვრება საინტერესო ადამიანების გვერდით მოუხდა მუშაობა. განსაკუთრებით ისეთ მეტრებთან, როგორებიც ბატონი ევგენი ხარაძე და ქ-ნი ელენე მეტრეველი იყვნენ. მათ

გვერდით გატარებული წლები მისთვის მეორე უნივერსიტეტი იყო, მათგან ბევრი რამ ისწავლა, განსაკუთრებით შრომისა და დროის ფასი.

ასპირანტურის კურსის დამთავრების შემდეგ, 1987 წელს ბრწყინვალედ დაიცვა დისერტაცია თემაზე „ფრანგულ-ქართული სომატური ფრაზეოლოგიის ტიპოლოგიური შეპირისპირება“ და მოიპოვა ფილოლოგიურ მეცნიერებათა კანდიდატის სამეცნიერო ხარისხი. საკვალიფიკაციო ნაშრომში სტატისტიკური კვლევისთვის გამოყენებული ელექტრონული მეთოდი მაშინ ახალი სიტყვა იყო ჰუმანიტარულ მეცნიერებაში.

წლების მანძილზე მონაწილეობდა მოხსენებებით სხვადასხვა რესპუბლიკურსა თუ საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენციებში. ქ-ნი ცისანას სამეცნიერო თემატიკა ფართო დიაპაზონით გამოირჩევა, მისი ინტერესის სფეროს წარმოადგენს ქართულ-ფრანგული ფრაზეოლოგია, ლექსიკოლოგია და ლექსიკოგრაფია. ავტორია 40-ზე მეტი სამეცნიერო ნაშრომისა ქართულსა და რუსულ ენებზე. გამოქვეყნებული აქვს 35 სამეცნიერო და 56 მხატვრული თარგმანი. მისი ნაშრომები გამოირჩევა აკადემიზმითა და პროფესიული კეთილსინდისიერებით, დეტალების სკრუპულოზურად დამუშავებით.

ქ-ნ ცისანას გამოქვეყნებული აქვს 5 სხვადასხვა სახის ლექსიკონი, რომელთაგან ყველაზე მნიშვნელოვანია ქართულ-ფრანგული ფრაზეოლოგიური ლექსიკონი, რომელიც ეხმიანება მის საკვალიფიკაციო ნაშრომს. ამ ლექსიკონის ანალოგი მანამდე არ არსებობდა და მალე ბიბლიოგრაფიულ იშვიათობად იქცა; არის ფრანგულ-ქართული ლექსიკონის სამტომეულის თანაავტორი და რედაქტორი.

პარალელურად ქალბატონი ცისანა მთარგმნელობით საქმიანობასაც აგრძელებს. მის მიერ გამოქვეყნებული სამეცნიერო თარგმანებიდან გამოვყოფდით შემდეგს:

1. 1999 წელს გამოქვეყნებულ ცნობილი შვეიცარიელი მეცნიერის ფერდინანდ დე სოსიურის „ზოგადი ენათმეცნიერების კურსის“ მეტად საჭირო ქართულ თარგმანს საენათმეცნიერო საზოგადოება დიდი

სიხარულით შეხვდა. ამის დასტურად საკმარისია ფრაგმენტი ი. ბერიძის რეცენზიიდან - „გაკეთდა კარგი საქმე; გვიან, მაგრამ მაინც. ამიტომ - გიხაროდენ!“

2. ჯერ კიდევ გასული საუკუნის ოთხმოციან წლებში ხელნაწერთა ინსტიტუტმა და ლუვენის კათოლიკურმა უნივერსიტეტმა (ბელგია) საერთაშორისო პროგრამით, დაიწყო IV საუკუნის ეკლესიის დიდი მამის, გრიგოლ ნაზიანზელის ბერძნულენოვანი ნაშრომების ქართული ვერსიების შესწავლა. ისინი ფრანგულად თარგმნა ცისანა ბიბლიეშივილმა. ნაშრომი ოთხ ტომად გამოიცა ბელგიაში, ცნობილ სერიაში Corpus Christianorum.

3. 2008 წელს გამოაქვეყნა ივირონის მონასტრის აქტების ოთხტომეულის ქართული თარგმანი. პარიზის ბიზანტიის ისტორიისა და ცივილიზაციის ცენტრის ათონის მთის შემსწავლელი ჯგუფის მიერ შესრულებულ ამ ნაშრომს უდიდესი მნიშვნელობა აქვს ქართული რელიგიის ისტორიის შესასწავლად, რადგან მასში დოკუმენტურადაა ასახული ივირონის მონასტრისა და იქ მოღვაწე ქართველი ბერების ისტორია დაარსებიდან შუა საუკუნეებამდე.

4. გამომცემლობა „კალიტრას“ სერიაში „დიდი მხატვრები“ 2009-2010 წლებში თარგმნა პოლ გოგენის, ფრანცისკო გოიას, მიქელანჯელოს, პოლ სეზანის, ოგიუსტ რენუარის, რუბენსისა და რემბრანდტის ალბომები, რომლებშიც მოცემულია მხატვრის ცხოვრება და შემოქმედება და განხილულია თითოეული ცნობილი ტილო.

5. არის თანამთარგმნელი გამომცემლობა „კალიტრას“ მიერ 2016 წელს გამოცემული ნაშრომისა „დიდი ენციკლოპედია ღვინო“ (იტალია, ესპანეთი, პორტუგალია, გერმანია).

6. თარგმნა და სამეცნიერო ჟურნალებში გამოაქვეყნა გამოჩენილი ბელგიელი ორიენტალისტის, ქართველოლოგიის, როგორც მეცნიერების ფუძემდებლის, ჟერარ გარიტის არაერთი ქართველოლოგიური სტატია, რომელთაგან განსაკუთრებით საყურადღებოა „მთარგმნელი და მოღალატე ერთია“ (მრავალთავი,

XVIII, 2000). თარგმანის თეორიის საკითხებისადმი მიძღვნილი ეს სტატია არაერთი სპეციალისტის სამაგიდო წიგნად იქცა. ამის შემდეგ, ქ-ნმა ცისანამ თავი მოუყარა სხვადასხვა ევროპულ სამეცნიერო ჟურნალებში გამოქვეყნებულ ჟურნალ გარიტის ქართველოლოგიურ სტატიებს და თარგმნა ისინი ქართულად. ნაშრომი იბეჭდება და უახლოეს დღეებში იხილავს დღის სინათლეს.

7. ამჟამად მუშაობს ფრანგი მეცნიერის, ცნობილი ქართველოლოგის, ბერნარ უტიეს ქართველოლოგიური მემკვიდრეობის თარგმნაზე. მეგობრისა და კოლეგის ნაშრომების გამოქვეყნება თავის მოვალეობად მიაჩნია. მეცნიერის კვლევები მნიშვნელოვანი მასალა იქნება ძველი ქართული ლიტერატურით დაინტერესებული არა მხოლოდ სპეციალისტებისათვის.

როგორც ქ-ნი ცისანა ამბობს, სამეცნიერო თარგმანზე მუშაობა დიდ სიფრთხილეს მოითხოვს. აუცილებელია, ჯერ სათანადოდ შეისწავლო საგანი, რიგ შემთხვევებში ისტორიული პერიოდი, რომელსაც ის ეხება და მხოლოდ ამის შემდეგ დაიწყო თარგმნა.

გარდა სამეცნიერო თარგმანებისა ქ-ნ ცისანას ნათარგმნი აქვს 60-მდე მხატვრული ნაწარმოები. მათ შორის: სტეფან მალარმეს, ანდრე მორუას, ერვე ბაზენის, რომენ როლანის, პიერ დანიინოსის, მორის დრიუონის, ჟაკ პრევერის, ჟიულ ვერნის, პროსპერ მერიმეს, რომენ გარის, კატრინ ლოვეს, ელიზა შუა დიუსაპენის და სხვათა რომანები. განსაკუთრებით დაინტერესებულია საფრანგეთში მცხოვრები, ქართული წარმომავლობის ფრანგულენოვანი ავტორის, ქეთევან დავრიშვეის (დავრიშაშვილი) შემოქმედებით, რომელიც შემთხვევით აღმოაჩინა, გაიცნო და მისი შემოქმედება გააცნო ქართველ მკითხველს. ქ. დავრიშაშვილი საფრანგეთში ქართული ემიგრაციის პირველი თაობის შთამომავალია. მისი რომანების უმეტესობა საქართველოში ხდება ან გმირები საფრანგეთში მცხოვრები ქართველები არიან, მის ნაწერებში ასახულია ქართული ემიგრაციის ცხოვრება უცხოეთში, რაც ჩვენი ისტორიის ნაწილია. რომანში „შავი ზღვა“ მოთხრობილია ქ. დავრიშაშვილის დედის, ხოლო რომანში „სხვა იოსები“, მამის ოჯახის ისტორია, მათი საქართველოში

ცხოვრება და საფრანგეთში ემიგრაცია, როგორც რომანიდან ჩანს, რომანის მთავარი გმირი, ქეთევანის დიდი პაპა, იოსები, სტალინის ნახევარი ძმა ყოფილა. ქალბატონ ცისანას ნათარგმნი და გამოქვეყნებული აქვს ამ ავტორის 7 ნაწარმოები.

8. საფრანგეთში ერთ-ერთი ვიზიტის დროს ცისანა ბიბლიეიშვილმა გაიცნო პირველი თაობის ემიგრანტის შვილი ჟაკლინ (ვენერა) ხაბულიანი, რომელსაც ფრანგულ ენაზე დაწერილი ჰქონდა ემიგრაციის პირველი თაობის ყოველდღიური ცხოვრება ლევილში. შეიძლება ითქვას, რომ ეს ნაწარმოები, წარმოადგენს დოკუმენტურ მასალას პირველი თაობის ქართველი ემიგრანტების შესახებ. ქალბატონმა ჟაკლინმა ვერ შეძლო წიგნის საფრანგეთში გამოქვეყნება და ქალბატონ ცისანას სთხოვა ქართულად ეთარგმნა და საქართველოში გამოეცა იგი. წიგნი ითარგმნა და 2013 წელს გამოიცა სათაურით „უსაქართველოდ დარჩენილი ქართველები“.

როგორც ქ-ნი ცისანა ამბობს, მთავარია გიყვარდეს რასაც აკეთებ, დაიცვა სათარგმნი ენის ნორმები, თარგმნო ზუსტად და ლაკონიურად, ისე, რომ წინადადებიდან არც ერთი სიტყვის ამოგდება ან მასში სიტყვის ჩამატება არ იყოს შესაძლებელი. თუ ავტორი მკითხველის წინაშეა პასუხისმგებელი, მთარგმნელის შემთხვევაში ეს ორმაგდება, იგი პასუხს აგებს როგორც მკითხველის, ასევე ავტორის წინაშე.

2017 წ. ცისანა ბიბლიეიშვილს გადაეცა საქართველოს საპატრიარქოს სიგელი ქართული კულტურის კვლევასა და ხელნაწერთმცოდნეობაში შეტანილი მნიშვნელოვანი წვლილისათვის; 2019 წელს გერონტი ქიქოძის სახელობის პრემია წლის საუკეთესო თარგმანისათვის (ქ. დავრიშაშვილის „დაშორებულები“), რასაც ახლახან მიღებული საფრანგეთის სამთავრობო ჯილდოც დაემატა.

სამეცნიერო და მთარგმნელობით საქმიანობასთან ერთად, ცისანა ბიბლიეიშვილი აქტიურ პედაგოგიურ მოღვაწეობასაც ეწევა. 2007 წლიდან დღემდე ფრანგულ ენას ასწავლის კავკასიის უნივერსიტეტში და გახლავთ კავკასიის უნივერსიტეტის აფილირებული პროფესორი. უნივერსიტეტში ყველასათვის ცნობილია, რომ ქალბატონი ცისანა არავისთვის იშურებს დროს და სხვისი წარმატების გულწრფელი

გამზიარებელია. მუდამ კეთილგანწყობილი, თავისი სტუდენტებისა და უმცროსი თაობის მფარველი, უშურველად გასცემს რჩევებს, ხშირად ასაჩუქრებს კოლეგებსა და სტუდენტებს წიგნებით, რითაც ბუნებრივად ქმნის ახალი ცოდნის მიღებისა და ძიების ატმოსფეროს. სწორედ ასეთი ადამიანებისგან ვიგებთ თუ როგორი უნდა იყოს მეცნიერი და პიროვნება. ასეთი ადამიანების გვერდით სწავლობს მომავალი თაობა სამეცნიერო მუშაობას და იღრმავებს თვალსაწიერს.

მიუხედავად იმისა, რომ ყველგან წარჩინებული და სამაგალითოა, ქალბატონი ცისანა, უხმაუროდ ცხოვრობს, თავისი ყოველდღიური საქმიანობით საუკეთესო მაგალითს აძლევს მეგობრებს, კოლეგებსა თუ სტუდენტებს. მნიშვნელოვანი წვლილი შეაქვს ქართულ - ფრანგულ ჰუმანიტარულ მეცნიერებაში, რისთვისაც მას კიდევ ერთხელ დიდი მადლობა. მადლობას ვუხდით მას გამორჩეული ადამიანური თვისებებისა და მეცნიერებისადმი უანგარო, თავდადებული სამსახურისთვის.

At the cost of time and effort...

On July 30, 2022, the French ambassador to Georgia, Mr. Diego Colas French to Tsisana Bibileishvili, French language professor and translator culture in front of Special for merit The highest award of the Ministry of Culture of the French State, "Officer of Arts and Literature order " handed over

The award ceremony was held on the campus of the Caucasus University, at the ceremony of handing over the diplomas of the 2022 graduates of the university, which was attended by the employees of the Ministry of Education and Science of Georgia, the National Center of Georgian Manuscripts, the French Institute of Georgia and the French Embassy in Tbilisi, as well as invited honorary doctors of the Caucasus University: Bernard Uthier (France), Fernando Leon Garcia (Mexico), Tshilidze Marvala (Japan), Askar Akaev (Kyrgyzstan), professors and students of Georgian university and scientific circles.

Ms. Cisana, own many-sided by activity, significantly helped hand French culture popularization in Georgia.

Born in Tbilisi in 1944, Tsisana Bibileishvili studied at Tbilisi State University after finishing school. He continued to study at the Faculty of Western European Languages and Literature, specializing in French Philology. As he himself mentioned at the award ceremony, he started learning French when going to France or communicating with a Frenchman was unthinkable. He thanked his teachers from the university who taught him and made him love this language. It is true that he started translating while studying at the university, but at first he did not dare to show his

translations to anyone, then he published them in the university's student collection, "First Ray". One fine day, he brought the translation of Pierre Gamara's story to the publishing house, whose director, Mr. Konstantine Lortkifanidze, after looking at the translation, offered to translate the sixth book of Romain Rolland's "Jean-Christophe", "Antoinette". As Ms. Tsisana recalls, she was afraid and immediately refused, to which Mr. Konstantine replied: "If we don't take the risk, we will never become Queen Tamar". According to the modest lady, Tamar did not become the queen, but what Konstantine Lortkipanidze said gave her courage to take the first steps. He is happy that he is doing what he loves and this work is an important part of his life.

After graduating from the university, he worked as a French language teacher at the 23rd secondary school for one year. 1967-1982 __ He was a translator of the Abastumni Astrophysical Observatory of the Georgian Academy of Sciences, and in 1972-1995 he was a teacher of the Department of Foreign Languages of the Georgian Academy of Sciences. 1982-2004 __ He worked at the Georgian Academy of Sciences. Kekelidze house In the Institute of Manuscripts, he was the head and learned secretary of the scientific information department. At the same time, in 1997-2002, he was a docent of the French language department of Ivane Javakhsishvili Tbilisi State University; As Ms. Tsisana says, fate smiled on her and she had to work with interesting people all her life. Especially with such meters as Mr. Evgeni Kharadze and Mrs. Elene Metreveli were. The years spent with them were a second university for him, he learned a lot from them, especially the value of work and time.

After completing the post-graduate course, in 1987 he brilliantly defended his thesis on the topic "Typological comparison of French-Georgian somatic phraseology" and obtained the scientific degree of candidate of philological sciences. The electronic method used for statistical research in the qualification paper was then a new word in the humanities.

Over the years, he participated with reports in various republican and international scientific conferences. Ms. Tssana's scientific topics are

distinguished by a wide range, her field of interest is Georgian-French phraseology, lexicology and lexicography. He is the author of more than 40 scientific works in Georgian and Russian languages. He has published 35 scientific and 56 artistic translations. His papers are distinguished by their academicism and professional integrity, with scrupulous attention to detail. processing.

Ms. Tssana has published 5 different types of dictionaries, the most important of which is the Georgian-French phraseological dictionary, which echoes her qualification work. An analogue of this dictionary did not exist before and soon became a bibliographic rarity; He is the co-author and editor of the three-volume French-Georgian dictionary.

At the same time, Ms. Tsisana continues her translation work. Among the scientific translations published by him, we would highlight the following:

3. in 1999 published famous Swiss of a scientist Ferdinand De of Saussure General _ of linguistics More than the course Required Georgian translation Linguistics society big with joy met _ this as proof enough is enough Fragment i. Beridze from the review -, done ok case _ Late, but at least Therefore - rejoice!

4. Back in the eighties of the last century, the Institute of Manuscripts and the Catholic University of Louvain (Belgium) started to study the Georgian versions of the Greek-language works of the great father of the Church of the 4th century, Grigol Nazianzel, with an international program. They were translated into French by Tsisana Bibileishvili. The work was published in four volumes in the well-known series Corpus in Belgium Christianorum.

3. In 2008, he published a four-volume Georgian translation of the Acts of Ivironi Monastery. This work, carried out by the Mount Athos Study Group of the Center of Byzantine History and Civilization in Paris, is of great importance. To study the history of Georgian religion, because it

documents the history of the Ivroni Monastery and the Georgian monks working there from its foundation to the Middle Ages.

4. Publishing house "Palette" in the series "Great artists" in 2009-2010 translated albums of Paul Gauguin, Francisco Goya, Michelangelo, Paul Cézanne, Auguste Renoir, Rubens and Rembrandt, in which the life and work of the artist are given and each famous canvas is discussed.

5. Is a co-translator of the work "Big encyclopedia of wine" published by "Palitra" publishing house in 2016 (Italy, Spain, Portugal, Germany).

6. Translated and published in scientific journals a number of articles by Gerard Garrit, the outstanding Belgian orientalist, the founder of Kartvelology as a science, of which "Translator and traitor are one" (multiple chapters, XVIII, 2000) is especially noteworthy. This article, dedicated to the issues of translation theory, has become a reference book for many specialists. After that, Ms. Tsisana collected the Georgian articles of Gerard Garrit published in various European scientific journals and translated them into Georgian. The paper is being printed and will see the light of day in the next few days.

7. Currently, he is working on the translation of the Kartevological heritage of the French scientist, the famous Kartveliologist, Bernard Uthier. He considers it his duty to publish the works of his friend and colleague. Researches of the scientist will be an important material not only for specialists interested in ancient Georgian literature.

As Ms. Tsisana says, working on scientific translation requires great care. It is necessary to first properly study the subject, in some cases the historical period to which it relates, and only then start translating.

In addition to scientific translations, Ms. Cisana has translated about 60 artistic works. Among them: novels by Stéphane Mallarmé, André Morois, Hervé Bazin, Romain Rolland, Pierre Daninos, Maurice Druyon, Jacques Prévert, Jules Verne, Prosper Mérimée, Romain Gary, Catherine Lowe, Elisa de Dussappin and others. He is especially interested in the works of Ketevan Davrishevi (Davrishashvili), a French-speaking author of Georgian origin living in France, whom he accidentally discovered, got to know and

introduced his works to Georgian readers. St. Davrishashvili is a descendant of the first generation of Georgian emigration to France. Most of his novels are set in Georgia or the characters are Georgians living in France, his writings depict the life of Georgian emigration abroad, which is a part of our history. In the novel "Black Sea" it is told by St. The history of Davrishashvili's mother's family, and in the novel "Other Iosebi", his father's family, their life in Georgia and emigration to France, as can be seen from the novel, the main character of the novel, Ketevan's great-grandfather, Iosebi, was Stalin's half-brother. Mrs. Cisana has translated and published 7 works of this author.

8. During one of her visits to France, Tsisana Bibileishvili met Jacqueline (Venera) Khabuliani, the daughter of a first-generation immigrant, who had written in French the daily life of the first generation of immigrants in Leville. It can be said that this work represents documentary material about the first generation of Georgian immigrants. Ms. Jacqueline was unable to publish the book in France and asked Ms. Tsisana to translate it into Georgian and publish it in Georgia. The book was translated and published in 2013 under the title "Georgians left without Georgia".

As Ms. Tsisana says, the most important thing is to love what you do, to follow the norms of the translation language, to translate precisely and succinctly, so that not a single word can be removed from the sentence or added to it. If the author is responsible to the reader, this is doubled in the case of the translator, he is responsible both to the reader and to the author.

2017 Tsisana Bibileishvili was awarded a certificate of the Patriarchate of Georgia for her significant contribution to the research of Georgian culture and the study of manuscripts ; In 2019, the award named after Geronti Kikodze for the best translation of the year (K. Davrishashvili's "The Separated Ones"), to which the recently received French government award was added.

Along with scientific and translation activities, Cisana Bibileishvili is also active in teaching. Since 2007, he has been teaching French at the Caucasus University and is an affiliated professor of the Caucasus University. Everyone at the university knows that Ms. Tsisana spares no one's time and is a sincere sharer of other people's success. Always benevolent, a patron of his students and the younger generation, he freely gives advice, often gifts his colleagues and students with books, thus naturally creating an atmosphere of receiving and seeking new knowledge. It is from such people that we learn what a scientist and a person should be. Next to such people, the next generation learns scientific work and deepens the visible.

Despite being excellent and exemplary everywhere, Ms. Tsisana lives quietly, setting the best example for friends, colleagues and students in her daily activities. He makes an important contribution to the Georgian-French humanitarian science, for which we thank him once again. We thank him for his outstanding human qualities and selfless, devoted service to science.

კორნელი კეკელიძის
სახელობის საქართველოს
ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი,
საქართველო
tazogogoladze@yahoo.com

დარეჯან გველესიანი

დამოუკიდებელი მკვლევარი,
საქართველო
gvelesianid@yahoo.com

ახალი მასალები წმიდა იოვანე მანგლელ (სააკაძის) კულტურულ-სააღმშენებლო საქმიანობის შესახებ¹

წმიდა იოვანე მანგლელი სააკაძე XVII საუკუნის II ნახევრისა და XVIII საუკუნის I ნახევრის ერთ-ერთი გამორჩეული სასულიერო მოღვაწე იყო. ქართულ ისტორიოგრაფიაში (მაია შაორშაძე,² ქეთევან პავლიაშვილი³) მისი ცხოვრება-მოღვაწეობის ძირითადი პერიპეტები შესწავლილი და გაანალიზებულია.

მისი ძირითადი ბიოგრაფიული ცნობები ასეთია: იგი დაიბადა 1666 წელს. ბავშვობიდან გარეჯის უდაბნოს მონასტერში აღიზარდა, სადაც მღვდელ-მონაზვნად აკურთხეს კიდევ. 1717-1721 წლებში მღვდელ-მონაზონი იოვანე ქართლის სამეფო კარის თხოვნითა და ხელშეწყობით მანგლისის ეპისკოპოსის საპატიო სახელოს ატარებდა. საქართველოს ეროვნულ არქივში დაცული 1721 წლის საბუთში დაწვრილებით არის მოთხრობილი თუ როგორ ზრუნავდა იგი მანგლისის ეპარქიისათვის. მაგრამ ქვემო ქართლელ ფეოდალებს

1 ნაშრომზე განეული დახმარებისათვის დიდ მადლობას მოვასხენებთ ფილოლოგიის მეცნიერებათა დოქტორს, ექვთიმე კოჭლამაზაშვილს.

2 მაია შაორშაძე, წმ. იოვანე მანგლელი (სააკაძე), (თბილისი, 2000), 3-30; მაია შაორშაძე, წმ. იოვანე მანგლელის ცხოვრებისა და მოღვაწეობის ზოგიერთი ადგილის დაზუსტებისათვის, საქართველოს შუა საუკუნეების ისტორიის საკითხები, ტ. IX (თბილისი, 2008), 186-191.

3 ქეთევან პავლიაშვილი, საისტორიო ცნობები რუსეთის იმპერიის დამოკიდებულებაზე ასტრახან-მოზდოკის ქართული საეკლესიო ახალშენებისადმი (XVIII საუკუნის პირველი ნახევარი), საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტი: შრომები, ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი; ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტი, (თბილისი, 2011), ტ. I, 184-196.

- აბაშიშვილებს წამოუყენებიათ მისთვის პრეტენზია - მანგლისის ტაძარი და მისი კუთვნილი მამულები ჩვენ გვეკუთვნისო. მანგლელ ეპისკოპოსსა და აბაშიშვილებს შორის არსებული დავის მოგვარება თავად ქართლის მეფემ - ვახტანგ VI-მ სცადა. მეფემ შესაბამისი ღონისძიებებიც გაატარა: მან ბეჟან შანშიაშვილს უბრძანა, ღალა აეკრიფა მანგლისის კუთვნილი სოფლებიდან და შეენახა მანამ, სანამ დავა არ გადაწყდებოდა. აბაშიშვილთა ინიციატივით, მანგლელ ეპისკოპოსს იოვანეს თელეთის ეკლესიაში ხატის წინაშე უნდა დაეფიცა, რომ სადაო მამულები მართლაც მანგლისის ეკლესიას ეკუთვნოდა. თავის მხრივ, იოვანე მანგლელს ქართლის სამეფო კარის წევრების თანდასწრებით დაუფიცია ხატზე სადაო სოფლების მანგლისის ეკლესიის კუთვნილებასთან დაკავშირებით. მიუხედავად ამისა, მან მანგლისის ეპარქიის კათედრა დატოვა.¹

წინამდებარე ნაშრომის მიზანია - მანგლულობის დროს იოვანეს კულტურულ-სააღმშენებლო საქმიანობის შესახებ დღემდე არსებული ცოდნა გავამდიდროთ ახალი პირველწყაროების მონაცემებით. ესენია:

(1) თხილნარის ეკლესიის მემორიალური წარწერა;

(2) ქართული ხელნაწერი წიგნი A-710;

(3) 1720, 1720 ლის 18 მაისი, 1717-1721 წლების ქართული ისტორიული საბუთები.

თხილნარის ბაზილიკური ეკლესია (სურ.1) ალგეთის ხეობაში, მანგლისიდან ჩრდილოეთით 5 კმ-ის დაცილებით, ნასოფლარის ცენტრში მდებარეობს. ეკლესიას კამარა ჩამონგრეული აქვს. მის სამხრეთ შესასვლელის თავზე ჩადგმულია ტიმპანის ქვა ასომთავრული წარწერით. სანამ უშუალოდ წარწერის ტექსტს შემოგთავაზებდეთ, წარმოგიდგინთ წარწერის არქეოგრაფიულ აღწერილობას, წარწერის პალეოგრაფიულ პირს, გადმონაწერს დედნის შრიფტის დაცვით, წარწერის ფერად ფოტოსა (სურ. 2) და მის ჩვენეულ წაკითხვას:

წარწერა ამოკვეთილია მთავარი ეკლესიის სამხრეთი კარის თავზე მოთავსებულ ტიმპანის მოზრდილ ნაცრისფერ ქვაზე, რომლის ცენტრში გამოქანდაკებულია ჭვარი, ხოლო მის ქვედა მარცხენა მხარეს მოთავსებულია წარწერა, მიწის დონიდან 150 სმ-ზე; წარწერიანი ქვის ზომა: 94 X 184; წარწერის ფართობი: 13 X 38; 2 სტრიქონი; ყველაზე დიდი გრაფემის ზომა: † (I სტრიქონის I გრაფემა) – 5 X 2,2 სმ.; ყველაზე პატარა გრაფემის ზომა: ო (II სტრიქონის III გრაფემა) – 4 X 2 სმ.; ქარაგმის ნიშნები: მოკლე განივი ხაზი; განკვეთილობის ნიშნები: სამწერტილი თითქმის ყოველი სიტყვის შემდეგ.

დაზიანება: წარწერა დაზიანებულია. წარწერიანი ქვა გამოფიტუ-

---

¹ მაია შაორშაძე, წმ. იოანე მანგლელის ცხოვრებისა და მოღვაწეობის ზოგიერთი ადგილის დაზუსტებისათვის, საქართველოს შუა საუკუნეების ისტორიის საკითხები, ტ. IX, (თბილისი, 2008), 187-191.

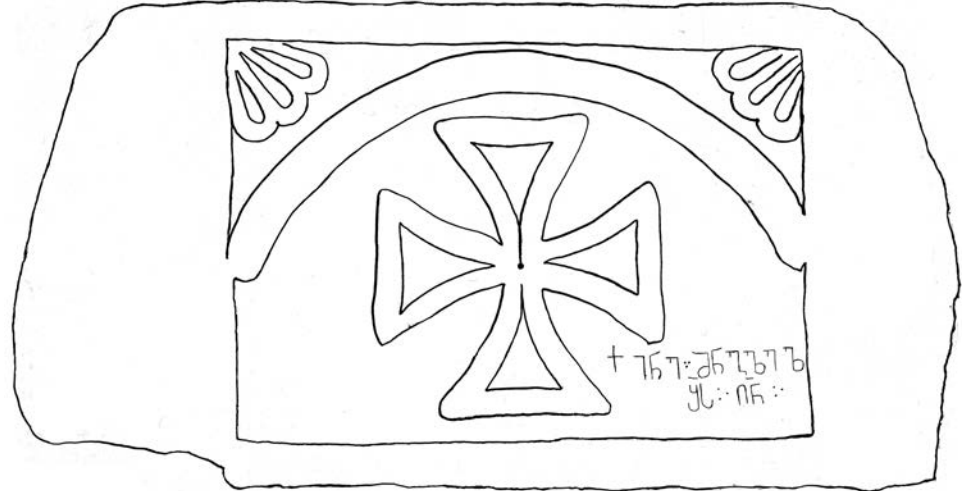
ლია კლიმატური პირობების გამო. აქედან გამომდინარე, წარწერის მეორე სტრიქონის დასაწყისი და ბოლო ნაწილი აღარ იკითხება.

1.† 𐌆𐌕: 𐌸𐌆𐌊𐌆

2.----- 𐍂: 𐌈: --

„†. იოვანე მანგლელ / ეპისკოპოსს შ(ეუნდ)ს ღ(მეხთმა)ნ, [ა(მე)ნ]“¹

როგორც ჩანს, იოვანე სააკაძემ თავის მხრივ ბაქარ ბატონიშვილის ნდობა გაამართლა და დიდად იზრუნა მანგლისის ეპარქიის აღორძინებისათვის. ამის დადასტურებაა თხილნარის ნასოფლარის ბაზილიკური ეკლესიის მემორიალური წარწერა. იგი პირველად მოინახულა ისტორიკოსმა ლეონ მელიქსეთ-ბეგმა 1920-იანი წლების დასაწყისში. მისი ყურადღება მიიპყრო ტაძრის სამხრეთის შესასვლელის არქიტრავის ქვაზე ამოღარულმა წარწერამ, რომელშიც მეცნიერი მხოლოდ და მხოლოდ მანგლელ ეპისკოპოსს კითხუ-

¹ წარწერის ადგილზე გაცნობაში განეული დახმარებისთვის დიდ მადლობას მოგახსენიებთ ჩაინს მიკობარს. ისტორიკოსს ირმა ბირიძეს.

† 𐌆𐌕: 𐌸𐌆𐌊𐌆
𐍂: 𐌈:

ლობს.¹ ჩვენ საგანგებოდ დავინტერესდით აღნიშნული წარწერით, ადგილზე მოვინახულეთ ეკლესია და მისი წარწერა. დაკვირვებამ გვიჩვენა, რომ იგი კონკრეტულად იოვანე მანგლელ ეპისკოპოსის მოსახსენებელი ყოფილა. წარწერის პალეოგრაფიული მონაცემებისა და წერილობით წყაროების ურთიერთშეჯერების საფუძველზე ვფიქრობთ, რომ წარწერაში მოხსენიებულ იოვანე ეპისკოპოსად უნდა იგულისხმებოდეს 1717-1721 წლებში მოღვაწე მანგლისის ეპარქიის მწყემსმთავარი – იოვანე სააკაძე.

იოვანე მანგლელი მოხსენიებულია საქართველოს ეროვნულ არქივში დაცულ ისტორიულ საბუთებში, და ამ საბუთებიდან ჩანს, თუ როგორ ზრუნავდა იგი ეპარქიის მამულების გაფართოებისათვის. ერთ-ერთ უთარილო დოკუმენტში მანგლელი იოვანე ღალას ადებს უგუდეთში მცხოვრებ გლეხებს. სოფელი უგუდეთი მანგლისთან ახლოს და, შესაბამისად, ნასოფლარ თხილნარას სიახლოვეს ლოკალიზდება. ამრიგად, საფუძველი გვაქვს, ვივარაუდოთ, რომ თხილნარას ეკლესია ჟამთა სიავის გამო დანგრეულა, და იოვანე სააკაძის მანგლელიობის დროს ხელახლა აღუდგენიათ. ვითვალისწინებთ რა იოვანე მანგლელის მწყემსმთავრად ყოფნის წლებს, მემორიალური წარწერის თარიღი ამავე 1717-1721 წლებით უნდა განისაზღვროს. ჯერჯერობით ეს წარწერა ერთადერთია იოვანე მანგლელ ეპისკოპოსის მოხსენიებით.

ერთი მხრივ, ეპარქიის ეკლესიებისათვის იოვანე მანგლელის მზრუნველობას, ხოლო, მეორე მხრივ, ქართლის სამეფო კარის მისადმი მხარდაჭერას ადასტურებს 1720 წლის ისტორიული საბუთი, სადაც ვკითხულობთ: „ესე ... შეწიხულობის [წიგნი] და სიგედი | გკად-ხეთ და მოგახსენეთ თქუნ, ყოვდად უბიწოდ მშობედესა | ღ(მ)თისასა მანგლისის პაგიოსანს მონასტეხსა და მას | შინა დამკვიდ[ხებუდესა] ხატსა ყოვდად წმინდისასა | ჩვენ, ... ბაგო|ნისშვიდმან, ბაგონმან სვიმონ. შემოგწიხ[ე ქად]|აქს კდის უბანში ამოვახდნიდის ამიხალასშვიდის | სახდ-კაიი, ჩვენ[და] სასურეიხოდ და საქმეთა ჩვენთა | წაჩსამა-ხთებდად და ის სახდ-კაიი მანგედმა იოვანემ | ჩვენის დასტუხით და ბიძანებით გაყიდა და საჯავახია|ნოში ჯავახისშვიდებისაგან ოხი კვამდი გდები | იყიდეს, დაგხადე ნიკოდა თავისის მამუდითა და | ქვენად-ხას ქყაპუასშვიდი თავისის ძმისწუდებითა | და საგანაყოფოს მამუდითა და ხადგან [ჩ]ვენის შეწიხუ|დის სახდ-კაიის ფასით სყიდუდი გდები და მამუდი | ახის, ჩვენც ამისთვის ეს ჩვენი მოსაწსენებედი სიგედი | და გუჯაიი დავსწეხეთ და მოგახსენეთ, ხომ ჩვენი | შეწიხუდობა და ქიხ[ნა]ხუდი დავიწყებას ახ | მიეცეს შენს პაგი[ოს]ანსა და დიდებულს

1 ლეონ მელიქსეთ-ბეგს თავის სამეცნიერო პუბლიკაციაში წარმოდგენილი აქვს: ა) წარწერის ადგილმდებარეობა; ბ) წარწერის დამწერლობის სახეობა; გ) წარწერის ფრაგმენტი; და დ) წარწერის დაზიანება (ლეონ მელიქსეთ-ბეგი, მანგლისის რაიონი ისტორიულ-არქეოლოგიური თვალსაზრისით, ახალი სკოლისაკენ, №2-3, ტფილისი, 1924 წელი, 76).

გა[დახ]ში ვიკსენებოდე და ვინც მანგდედი იყოს, წიხვასა და | დო-
ცვაზედ [მო]გვიკსენებდენ და პიჩვედ} მახხვის შაბათს თევდო/ხობას
ჩვენთვის ჟამსა [და]გვიჩელებენ თავისის კხებუდითა. დაიწეხა წიგნი
ესე | და სიგედი ქისტეს აქეთ ათასშვიდას და | ოცსა, ქ(ოხონი)კ(ონ)-
სა უც “¹

ისტორიული საბუთის თანახმად, სვიმონ ბატონიშვილს მანგლისის ტაძრისა და იქ დასვენებული ღმრთისმშობლის ხატისათვის შეუწირავს თბილისში, კლდის უბანში მცხოვრები ამოვარდნილი ამირაღასშვილის სახლ-კარი. სვიმონ ბატონისშვილისავე თანხმობითა და მონმობით, იოვანე მანგლელმა ამირაღასშვილის სახლ-კარი გაყიდა, რის სანაცვლოდ საჯავახიანოში ჯავახიშვილებისაგან შეიძინა ორი კომლი გლეხი: ნიკოლა ლაგრაძე და ქვენანდრის მცხოვრები ჭყაპუაშვილი თავისი ძმისწულებით. სვიმონ ბატონიშვილი მანგლისის ეკლესიისადმი შეწირულების სანაცვლოდ მარხვის პირველ შაბათს - თევდორობის დღესასწაულზე ჟამისწირვას იწესებს. იოვანე მანგლელის მიერ ჯავახიშვილებისაგან ორი კომლი გლეხების შეძენის ფაქტს კიდევ მეტი სიზუსტით გადმოგვცემს იმავე წლის 18 მაისით დათარიღებული ისტორიული დოკუმენტი ნიკოლოზ ჯავახიშვილისა იოვანე მანგლელისადმი. ამ ისტორიულ საბუთში ვკითხულობთ:

„...ჩვენ, ჯავახიშვიდმან ნიკოდო<ო>ზ და ძმისწუდმან ჩემმან, | ქაი-
ხოსხო[მ] და სვიმონ[მა] და შვიდმან ჩემმან, გიოხგიმ თქუნ, | მანგდედ
ეფისკოპოზს, იოსებ ყოფიღს, იოვანეს.

ასე, ხომე | დაგვეჭიხა და მეფის შაჰ-ნავაზის დასტუხით და ბძანე-
ბით | მოგყიდე ჩემი მემკუიდჲე ყმა ზეს დაგხადის ნიკოდოზას | მა-
მური, სახდ-კაიხი და გახეშემო ნაშენი და უშენი, | საწნავი და უწნავი,
მთა და ბაიხი, ოხი მისი ვენაწი, | ეთი ხოვდუხში და ეთი ზეს ამაზე
დაგვიდებია, | კიდევ იქ[ა]ვ ზესუხში ჩვენის ყმის კოშადის ნაქონი |
ნავენაწები, ქუეთ აბუღვახიშვიდის მზლუხამდი, | ზეთ ბედიანა-
შვიდის მიჯნამდი, კიდევ ქუნანდის ჩვენი მემკუიდჲე ყმა | ჭყვაპია-
შვიდი ბეჟუასა და ღვინიას მამური მათის | სახდ-კაიხითა, მიწით, ვე-
ნაწებით, მთით, ბაიხით, ყოვდის | მისის სამაიხთდიანის საქმით, ოხნივ
ეს კაცები დღეს, | ხისაც მქონებდენი ახიან, მოგყიდეთ მანგდისისა |
ღ(მხ)თისმშობლისათვის, ავიღევით ფასი სხუდი, | ხითაც ჩვენი გუდი
შეგჯეხდებოდა, თუ ამ მამუ|ღების მოდავე ვინმე გამოჩნდეს, პასუხის
გამცემი | ჩვენ ვიყუნეთ, ასე, ხომ ქადაქს ამიხაშვიდის ნაქონი | სა-
სახდე ბატონისაგან მანგდისის ღ(მხ)თისმშობლისათვის | შეეწიხათ
და შეწიხულობის გახდა თქუნც ბევხს | გახჯირიყავით, ბევხი გაგელოთ,
ახდა ის სასახდე | ბატონის ბძანებით გაგასყიდვინეთ და იმის სამუქ-
ფოდ | ეს გლეხები დაგიღევით და მოგყიდეთ, სასახდე | ძვიხად ღიხდა,
სახდისა ნახევაიხი ფასი ახ მოგეცათ, | მაგხამ მამუდისა და გლეხები-

1 სეა, 1449-1907: საქართველოს ეროვნული არქივი, ფონდი 1449-1907.

სათვის ალახა ინაღვ/ღეთ-ხა...“¹

როგორც საბუთიდან ვიგებთ, ნიკოლოზ ჯავახიშვილს სვიმონ ბატონიშვილს დასტურითა და მოწმობით იოვანე მანგლელისათვის უბოძებია ზეს მცხოვრები ნიკოლოზ ლაგრაძე და ქვენანდრის მცხოვრები ბეჟუა ჭყვაპიაშვილი თავისი მამულებითა და ვენახებით. სვიმონ ბატონიშვილის ბრძანებით, ნიკოლოზ ჯავახიშვილი იოვანე მანგლელს დაეხმარა თბილისში მდებარე ამირალასშვილის სასახლის გაყიდვაში, რის სანაცვლოდაც ზემოთაღნიშნული თავისი გლეხები უბოძებია. ქართლელი თავადი აქცენტს აკეთებს ერთ ფრიად მნიშვნელოვან ფაქტზე, რომ სვიმონ ბატონიშვილის მიერ იოვანე მანგლელისათვის ამირალასშვილის სასახლის ბოძების შემდეგ, თავად მანგლისის ეპარქიის მწყემსმთავარსაც დიდი გარჯა და შრომა გაუნევია სასახლის შეკეთებაში. მაგრამ სასახლე ძვირად შეუფასებიათ და უფრო მეტიც, იოვანე მანგლელს ნიკოლოზ ჯავახიშვილისათვის სასახლის ნახევარი ფასი არ მიუცია. ნიკოლოზ ჯავახიშვილის მიერ იოვანე მანგლელისადმი მიცემული საბუთის ბოლოს დასმული თარიღი - 1720 წლის 18 მაისი - საშუალებას გვაძლევს კიდევ უფრო დავავინროთ სვიმონ ბატონიშვილის მიერ იოვანე მანგლელისადმი შეწირულების საბუთის ქრონოლოგია და მისი თარიღი 1720 წელი 1720 წლის 18 მაისამდე პერიოდით განვსაზღვროთ. ანუ, მარტივად რომ ვთქვათ, იოვანე მანგლელს სვიმონ ბატონიშვილისაგან შეწირულების წიგნი 1720 წლის 18 მაისამდე მიუღია.

იოვანე მანგლელის სახელითაა გაცემული კიდევ ერთი უთარილო საბუთი სოფელ უგუდეთის მკვიდრთათვის: „...მე, მანგლელმა, | იოსებ ყოფილმა, იოვანემ, თქვენ, ერთობიღთ უგუდელთა. | ასე, ხომე ლადის საქმეს გვეაჯენით, ხომ ერთპირობით | გახდაკუეთით მოგეცით და გახდაკუეთით დაგადევით ოხმოცდა|ხუთი კოდი პუხი, მოვიდეს თუ ახა ოხმოცდახუთი კოდი | პუხი გამოიღოთ, ხუთი კოდი ნონია თახხანია, მსახუხი | გვახდავს და ამისთვის მოგვიჭხია და ოხმოცს კოდს გამოი|ღებდეთ, თუ ნონია ალახ იყოს და ან მსახუხი ახავ[ი]სი | გვახდეს, სუდ გამოიღებდეთ...“²

ისტორიული საბუთის თანახმად, იოვანე მანგლელს უგუდეთში მცხოვრები გლეხებისათვის 45 კოდი პური დაუდია. იქიდან გამომდინარე, რომ უგუდეთში მცხოვრები ერთი ყმა - ნონია თარხანი ყოფილა, 5 კოდი პური მისთვის მიუცია, დანარჩენი 40 კოდი პური კი იოვანე მანგლელისათვის უგუდეთში მცხოვრებთ უნდა გადაეხადათ. ნონია თარხანის გარდაცვალების შემთხვევაში უგუდეთის მცხოვრებთ იოვანე მანგლელისათვის 45 კოდი პური უნდა მიეცათ. საბუთს თარიღი არ უზის, მაგრამ, თუ ვითვალისწინებთ მის მანგლლობის პერიოდს - 1717-1721 წლებს, ისტორიული დოკუმენტი ამავე

1 სეა, 1449-1909: საქართველოს ეროვნული არქივი, ფონდი 1449-1909.

2 სეა, 1449-1917: საქართველოს ეროვნული არქივი, ფონდი 1449-1917.

ქრონოლოგიური მონაკვეთით - 1717-1721 წლებით უნდა დავათარი-
ლოთ.

გარდა ზემოთჩამოთვლილი ისტორიული საბუთებისა, იოვანე მანგლელის სახელთანაა დაკავშირებული ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრის A კოლექციაში დაცული დავითის ფსალმუნის წიგნი (A-710) (სურ. 3), რომელსაც ჩვენამდე XVIII საუკუნის დასაწყისით ათარი-
ლებდნენ. ჩვენი წინამორბედი მეცნიერები ხელნაწერის დამწერად იოსებ მანგლელს მიიჩნევენ. ჩვენ საგანგებოდ დავინტერესდით აღნიშნული ხელნაწერით, გავეცანით მის აშიებზე შესრულებულ გადამწერის ანდერძ-მინაწერებს. სანამ უშუალოდ ჩვენ მიერ გამო-
ტანილ დასკვნებს შემოგთავაზებდეთ, წარმოგიდგინთ ანდერძ-მი-
ნაწერების არქეოგრაფიულ აღწერილობებს, მათ გადმონაწერებს დედნის შრიფტის დაცვითა და მათ ფერად ფოტოებს (სურ. 4-5):

ანდერძი შესრულებულია 213 v-ზე; 16 სტრიქონი; ნუსხური; ანდერ-
ძის ფართობი: 13,5X11; ქარაგმის ნიშნები: მოკლე კლაკნილი ხაზი; განკვეთილობის ნიშნები: წერტილი ან ორწერტილი თითქმის ყო-
ველი სიტყვის შემდეგ; ხელნაწერი რესტავრირებულია, რის გამოც რამდენიმე სიტყვა აღარ იკითხება ან ცუდად განირჩევა; ანდერძი ტექსტს აკლია ბოლო ნაწილი.

1. -e cd~vl m~n da uRir sm~n. mRd~l Tm
2. T~v r m~n mRd~l obisaca y~d uRir sm~n
3. mn~gl el m~n is~b y~f il m~n i~e: aRvs
4. wer e w~Y ese da g~nmnT~l bl i sl ~isa da
5. gn~bisa. f s~nbY d~Tisi. uwyis o~n dida
6. d v e c~de sim~r Tl esa. daRc~Tu P~l iT
7. wer il i undo da uSuKr i ar s. g~r na
8. sit~yY W~ti da ucTom~l i. uk~Tu s~dame
9. aso meti anu n~kTebi anu q~r gma d
10. kl ebodes da cTomiT momsl odes Semi
11. ndev iT. x~ sit~yY r ~ime gmocvl il i ar s
12. anu mom~teb~l i qol vil i aq~s niSnad.
13. mcir e r ~Yme ber Z~l i mesw~v a da egr e
14. Tve r usul i. da vscnobdi. da r~l m
15. aTg~n v pov i egr ~T dav swer di. da a
16. misT~s nu mw--v T o~no C~mno. o~n i~K q~n ...

„[მ]ე, ც(ო)დვ(ი)დმ(ა)ნ და უღიხსმ(ა)ნ მღღ(ე)ღთმ(ა)ვ(ა)ჰმ(ა)ნ,
მღღ(ე)ღობისაცა ყ(ო)ვღაღ უღიხსმ(ა)ნ | მ(ა)ნგღედმ(ა)ნ, ი(ო)ს(ე)ბ ყ(ო)-
ფიღმ(ა)ნ, ი(ო)ან(ე)მ აღვს(ე)ჩეე წ(მი)დაღ ესე და გ(ა)ნმ(ა)ნ(ა)თღ(ე)-
ბ(ე)ღი ს(უ)ღისა და | გ(ა)ნ(გე)ბისა ფს(აღმუ)ნ(ე)ბ(ა)ღ დ(ავი)თისი. უწყის
(უფაღმ)ან დიდაღ ვეც(ა)ღე სიმ(ა)ხთღესა, დაღ(ა)ც(ა)თუ ვ(ე)ღით | წეხიღი
უნღო და უშუჭიხი ახს, გ(ა)ჰნა | სიღყ(უ)აღ ქ(ე)შმახი)ღი და უცთომ(ე)ღი,

უკ(ე)თუ ს(ა)დამე | ასო მეტი ანუ ნ(ა)კლები ანუ ქ(ა)ხ(ა)გმა დ[ა]კლე-
ბოდეს და ცთომით მომსლოდეს, შემინდევით. ხ(ოდო) სიგყ(უა)დ ხ(ა)
იმე გ[ა]მოცვიდი ახს | ანუ მომ(ა)გებ(უ)დი, ქოღვიდი აქ(უ)ს ნიშნად. |
მცირე ხ(ა)დმე ბეხd(უ)დი მესწ(ა)ვ(ღ)ა და ეგხე|თვე ხუსუდი და ვსცნობდი
და ხ(ომე)დ მ|ათგ(ა)ნ ვპოვი(დი), ეგხ(ე)თ დავსწეხდი და ა|მისთ(ვ)ს ნუ
მწ[ყე]ვთ უ(ფაღ)ნო ჩ(ე)მნო. უ(ფაღ)მან, ი(ესო)ვ ქ(ხისტე)მან ...“¹

ანდერძის ტექსტი მოგვითხრობს, რომ დავითის ფსალმუნის
ნიგნი გადაუნერია მანგლელ ეპისკოპოსს იოსებ ყოფილ იოვანეს.
ხელნაწერის გადამწერი საგანგებოდ აღნიშნავს, რომ იგი დიდად
გარჯილა ხელნაწერის ტექსტის გადანერისას. მანგლელი მწყე-
მსმთავარი თავმდაბლობის ნიშნად თავის ხელით ნაწერ წიგნს
„უნდო“ და „უშუჭრი“ ფორმებით მოიხსენიებს ანუ მის დაბალ კა-
ლიგრაფიულ დონეს აღიარებს. ხელნაწერის გადამწესხველს ბერ-
ძნული და რუსული ენები უსწავლია და ხელნაწერში სადაც კი შე-
ხვედრია ამ ენებზე ნაწერი სიტყვები იმავე ფორმით დაუნერია. ის
ღმრთისაგან ითხოვს შენდობასა და შეწყალებას, თუ ხელნაწერში
რამე ასო ზედმეტი ან ნაკლები მოსვლოდეს ან კიდეც ქარაგმა
დაჰკლებოდეს. ეს ანდერძი კიდეც ერთხელ თვალნათლივ გვიჩვენ-
ებს მის განსწავლულობასა და თავმდაბლობას.

მინაწერი შესრულებულია 213 r-ზე; 2 სტრიქონი; ნუსხური; საზე-
დაო ასოდ გამოყენებულია ასომთავრული გრაფემა ძილი; ქარაგმის
ნიშნები: მოკლე კლაკნილი ხაზი; განკვეთილობის ნიშნები: ორწე-
რტილი ან სამწერტილი თითქმის ყოველი სიტყვის შემდეგ.

1. $\text{ႁႭႏႭ no ႁႭႏႭ nu mwyeႁ T ibkႁY: ႁႭႏႭ l ine.}$
2. $\text{da wႁY ar si: wina ukan momiv ida.}$

„ძმ(ა)ნო ჩ(ე)მნო, ნუ მწყევთ იბ(ა)კ(ო)დ გ(ა)მ(ოვა)ვიინე | და წ(მიდა)დ
ახსი წინა-უკან მომივიდა“.

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ჩვენ წინამორბედ მეცნიერებს
ჩვენთვის საინტერესო ხელნაწერი დეტალურად აქვთ აღწერილი.
მათ მოჰყავთ ხელნაწერის გადამწერის ანდერძისა და მინაწერის

---

1 „მე ცოდვილმან და უღირსმან მღდელმთავარმან მღდელობისაცა
ყოვლად უღირსმან მანგლელმან იოსებ, ყოფილმან იოანე აღწერე
წმიდად ესე და განმანათლებელი სულისა და გონებისა ფსალმუნებად
დავითისი. უწყის უფალმან, დიდად ვეცადე სიმართლესა, დაღაცათუ
ველით წერილი უნდო და უშუჭრი არს, გარნა სიტყუად ქუშმარიტი და
უცთომელი. უკუეთუ სადამე ასო მეტი ანუ ნაკლები ანუ ქარაგმა დ[ა]
მკლებოდეს და ცთომით მომსლოდეს, შემინდევით. ხოლო სიტუად
რომელიმე გამოცვლილი არს ანუ მომატებული, ქოღვილი აქუს ნიშნად.
მცირე რამე ბერძნული მესწავლა და ეგრეთვე რუსული და ვსცნობდი
და რომელი მათგან ვპოვე, ეგრეთ დავწერდი და ამისთვს ნუ მწ[ყე]
ვთ, უფალნო ჩემნო. უფალმან იესუ ქრისტესმან...“ 213v (ქართულ
ხელნაწერთა აღწერილობა, A III, თბილისი, იბეჭდება).

ტექსტები. პალეოგრაფიული ნიშნების საფუძველზე ხელნაწერს ისინი XVIII საუკუნის დასაწყისით ათარილებენ, ხოლო გადამწერად იოსებ მანგლელს მიიჩნევენ.¹ ჩვენი აზრით, ხელნაწერის გადამწერის ვინაობის შესახებ გამოთქმული მოსაზრება არ შეესაბამება სინამდვილეს. გადამწერი საგანგებოდ აღნიშნავს ანდერძის ტექსტში, რომ ისაა იოსებ ყოფილი იოვანე მანგლელი და არა იოვანე ყოფილი იოსებ მანგლელი. თუ ჩვენი მსჯელობა მართებულია და ეს ასეც ჩანს, მაშინ ხელნაწერის გადამწერის თარიღად XVIII საუკუნის დასაწყისის ნაცვლად, იოვანე მანგლელობის დროს - 1717-1721 წლებს მივიჩნევთ. აქედან გამომდინარეობს კიდევ ერთი დასკვნა, რომ იოვანე მანგლელმა ეს წიგნი დიდი ალბათობით მანგლისის ღმრთისმშობლის ტაძარში გადაწერა, რაც კიდევ იქნებოდა ხელნაწერის ანდერძის ბოლო ნაწილში აღნიშნული. ყველაზე მნიშვნელოვანი კი ის არის, რომ ისტორიულმა საბუთებმა, რომლებიც მის მიერ არის შესრულებული, სამწუხაროდ, ჩვენამდე დედნის სახით არ მოაღწია. თავად ხელნაწერი და მის აშიებზე შესრულებული ანდერძ-მინაწერი კი წარმოადგენს წმიდა იოვანე მანგლელის ავტოგრაფს. ეს ფაქტი დღემდე უცნობი იყო ქართული სამეცნიერო წრეებისათვის.

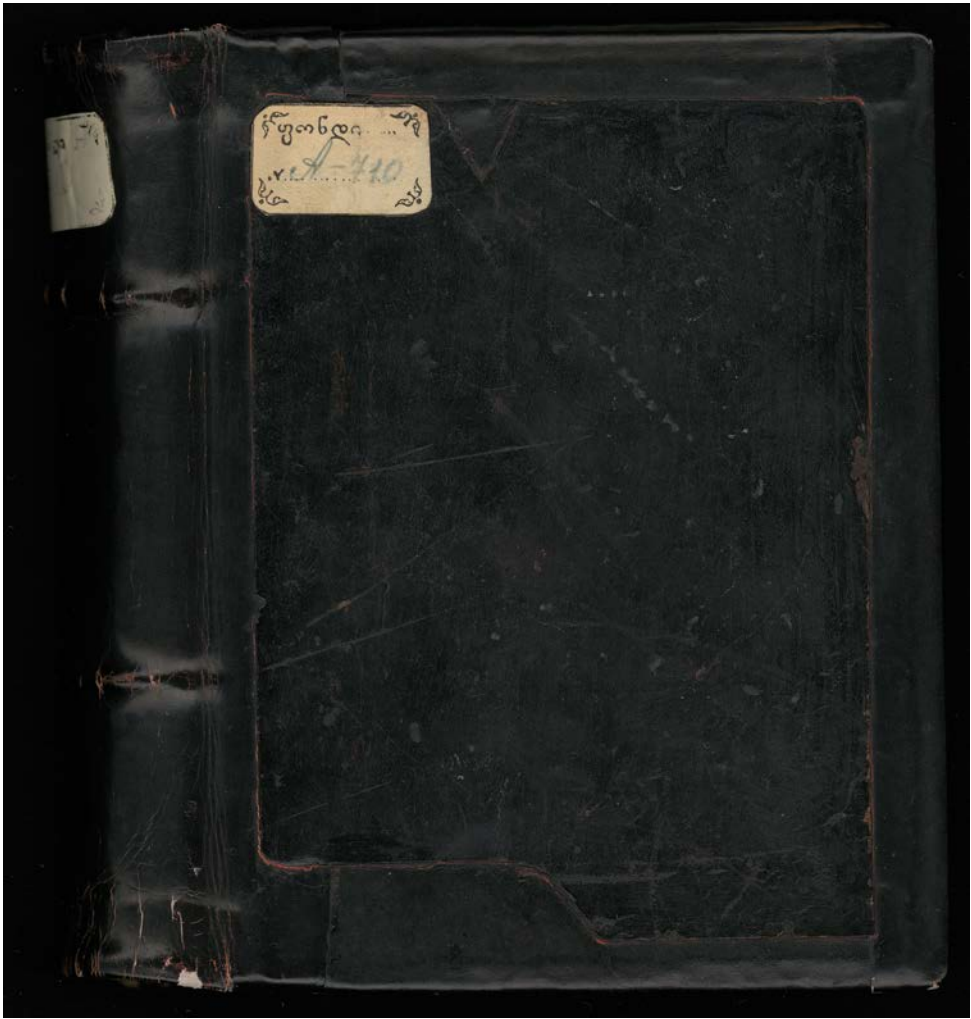
¹ ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, A III, თბილისი, იბეჭდება; ენრიკო გაბიძაშვილი, ძველ ქართულ ხელნაწერთა ანდერძ-მინაწერების კლასიფიკაცია და ბიბლიოგრაფია, (თბილისი, 2018), 372.

სურ. 1 თხინვალის ეკლესია (ხედი სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან).
Pic. 1 Church of Tkhinvali (view from the southeast)

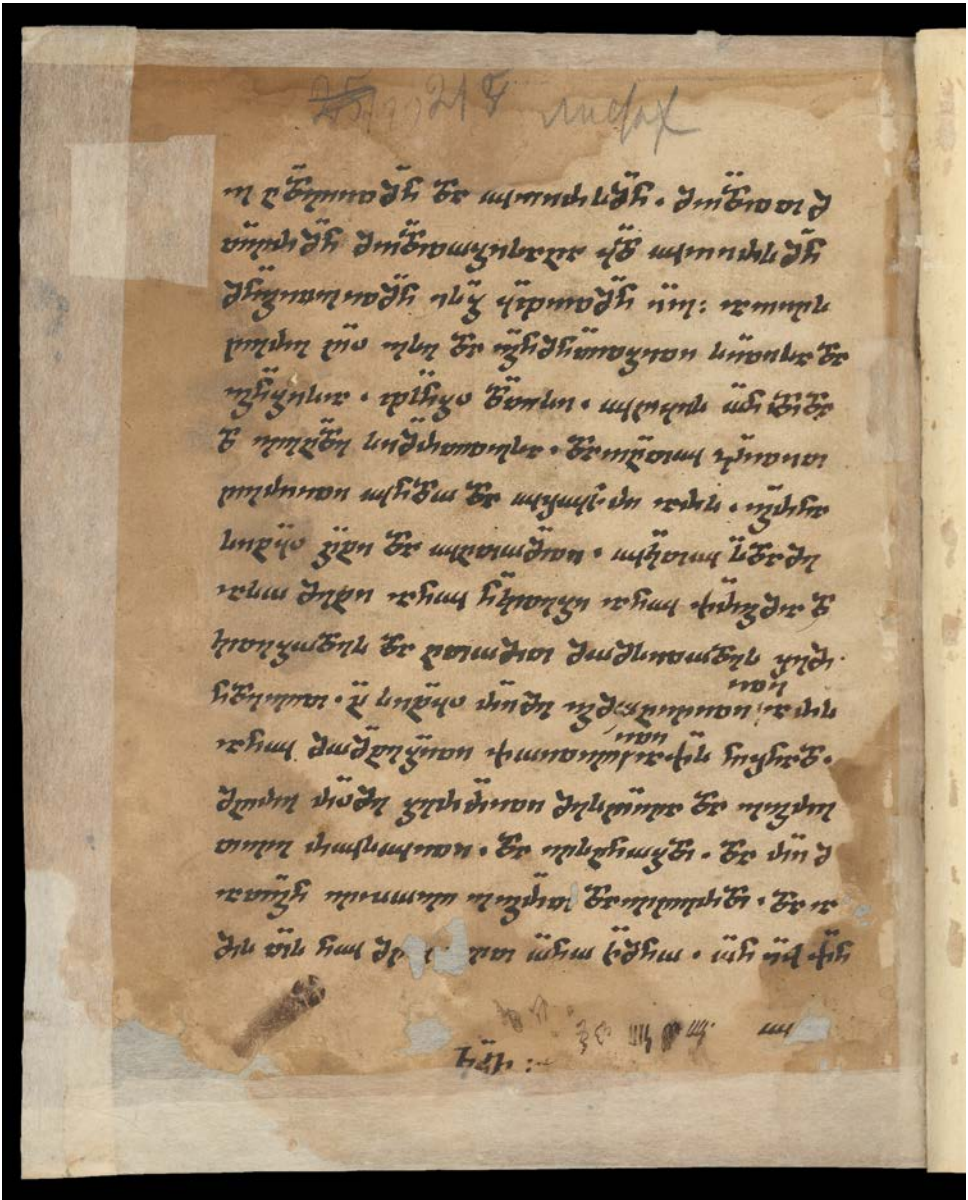

სურ. 2 [1717-1721 წწ.] მემორიალური წარწერა იოვანე მანგლელ (სააკაძე) ეპისკოპოსისა (ნიკო ჯავახიშვილის ფოტო).
Pic. 2 [1717-1721] Memorial inscription of Bishop Iovane Manghel (Saakadze) (photo by Niko Javakhishvili).

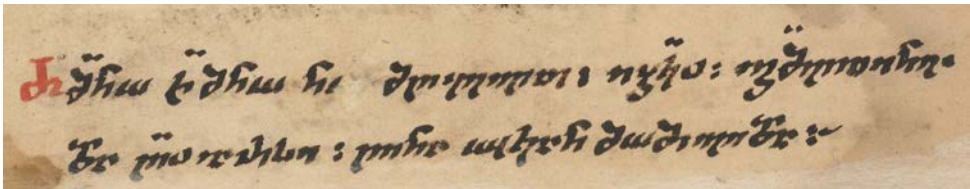
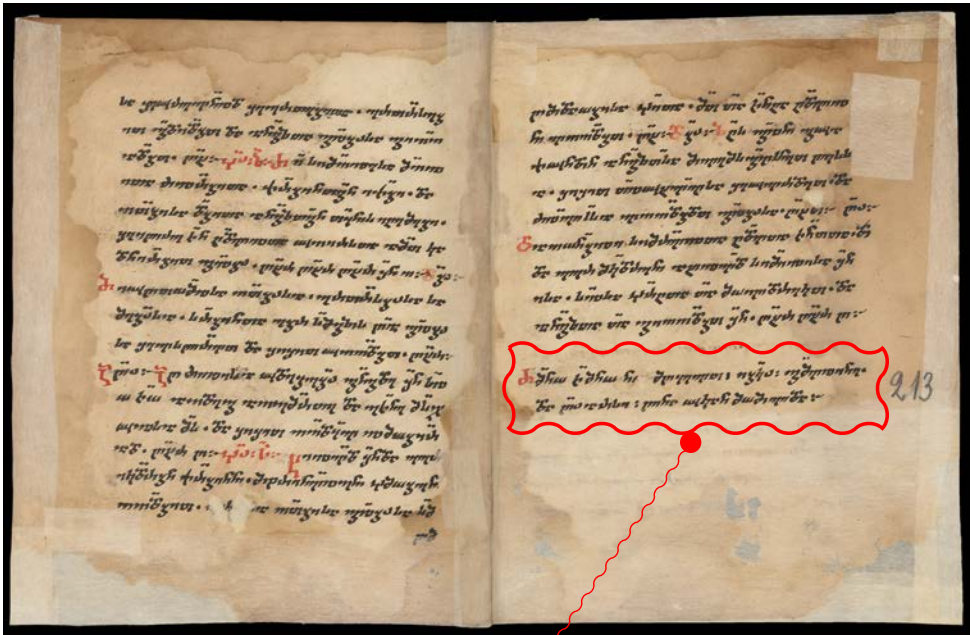
სურ. 3 1717-1721 წწ. დავითის ფსალმუნის წიგნი (A-710 – კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი).
Pic. 3 1717-1721 David's book of Psalms (A-710 – Korneli Kekelidze Georgian National Centre of Manuscripts).

სურ. 4 1717-1721 წწ. ხელნაწერის გადამწერის - იოვანე მანგლელის ანდერძი (კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი).

Pic. 4 1717-1721 The testament of the copyist of the manuscript - Iovane Mangleli (Korneli Kekelidze Georgian National Centre of Manuscripts).

სურ. 5 1717-1721 წწ. ხელნაწერის გადამწერის - იოვანე მანგლელის მინაწერი (კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი).

Pic. 5 1717-1721 The colophon from the copyist of the manuscript - Iovane Mangleti (Korneli Kekelidze Georgian National Centre of Manuscripts).

Tamaz Gogoladze

Korneli Kekelidze Georgian
National Centre of Manuscripts,
Georgia
tazogogoladze@yahoo.com

Darejan Gvelesiani

Independent researcher,
Georgia
gvelesianid@yahoo.com

NEW MATERIALS ON THE CULTURAL AND CONSTRUCTION ACTIVITIES OF SAINT IOVANE OF MANGLISI (SAAKADZE)¹

St. Iovane of Manglisi (Saakadze) was an outstanding religious figure of the second half of the 17th century and first half of the 18th century. The main aspects of his life and activities have been studied and analyzed in Georgian historiography (Maia Shaorshadze,² Ketevan Pavliashvili³).

The biographic data regarding St Iovane of Manglisi are as follows: he was born in 1666. Since childhood, he was grown up in a monastery in Gareji desert, where he was later consecrated as a priest-monk. In 1717-1721, upon the request of the royal court of Kartli, Iovane became the Bishop of Manglisi. The document of 1721 preserved at the Georgian National Archive describes how he took care of Manglisi eparchy. Yet, the noblemen of Lower Kartli – Abashishvili – claimed that Manglisi cathedral and its lands were their property. The dispute between the Bishop of Manglisi and the Abashishvili family was settled by King Vakhtang VI of Kartli. The king ordered Bezhan Shanshiashvili to collect tribute from Manglisi residents and keep it until the dispute was settled. Upon the initiative of the Abashishvili family, St Iovane of Manglisi was to make an oath in front of the icon of Teleti church that the disputed lands really belonged to Manglisi church. St Iovane of Manglisi made the oath in the presence of repre-

---

¹ We would like to express our gratitude to Ekvtime Kochlamazashvili, Doctor of Philological Sciences, for his kind assistance in the preparation of this paper.

² Maia Shaorshadze, St. Ioane of Manglisi (Saakadze), (Tbilisi, 2000), 3-30; Maia Shaorshadze, Certain Aspects of Life and Activities of St. Iovane of Manglisi, Issues of Medieval History of Georgia, v. IX (Tbilisi, 2008), 186-191.

³ Ketevan Pavliashvili, Historical Data on the Attitude of the Russian Empire to the New Georgian Church Settlements of Astrakhan-Mozdok (the First half of the 18th Century), Institute of Georgian History: Collection of papers; Ivane Javakhishvili Tbilisi State University; Faculty of Humanities, (Tbilisi, 2011), v. I, 184-196.

sentatives of the royal court of Kartli and proved that the lands belonged to the church. Despite this fact, he left Manglisi bishopric.¹

The aim of the given paper is to enrich the data regarding the cultural and construction activities of St. Iovane of Manglisi based on the recently obtained sources:

- (1) the memorial inscription on Tkhilnari church;
- (2) Georgian manuscript book A-710;
- (3) Georgian historical documents of 1720; 18 May, 1720; 1717-1721.

Tkhilnari basilica (Pic.1) is located in the Algeti gorge, 5 km North of Manglisi, in the centre of a former village. The vault of the church is destroyed. Above the Southern entrance, there is a tympanum stone with an inscription in Asomtavruli script. Before analyzing its text, we will present archaeographic description, the paleographic copy of the inscription, made with preserved original script, a coloured photograph of the inscription (Pic.2) and our version of its reading:

The inscription is carved above the Southern door of the main church, on a gray stone of the tympanum with a cross in the centre and an inscription on the left side, at 150 cm from the earth surface; the size of the stone with the inscription is: 94 X 184; the area comprises: 13 X 38; 2 lines. The largest grapheme is: q (the first grapheme of the first line), its size is 5 X 2.2 cm; the smallest grapheme is R (the third grapheme of the second line), its size is 4 X 2 cm; titlo diacritic marks are: a short horizontal line; separation marks are: three dots almost after each word.

Damage: the inscription is damaged. The stone is eroded due to climatic conditions. Therefore, it is impossible to read the beginning and the end of the second line.

1. † ႠႠႠ. ႠႠႠႠႠ
2. ----- ႠႠႠ. ႠႠႠ. --

„†. ႠႠႠႠႠႠ ႠႠႠႠႠႠႠ | [ႠႠႠႠႠႠႠႠ] ႠႠႠႠႠႠႠ ႠႠႠႠႠႠႠ, [ႠႠႠႠႠႠႠႠ]“

(*God forgive Iovane, Bishop of Manglisi. Amen.*)

As it seems, Iovane Saakadze justified the trust put in him by Prince Bakar and took great care of restoration of Manglisi Eparchy. This can be proved by the memorial inscription on the basilica church of the former village of Tkhilnara. The church was first visited by a historian Leon Melikset-Beg in the beginning of the 1920s. He paid attention to the inscription

---

1 Maia Shaorshadze, *Certain Aspects of Life and Activities of St. Iovane of Manglisi, Issues of Medieval History of Georgia*, v. IX (Tbilisi, 2008), 187-191.

carved on the architrave of the Southern entrance of the church. According to this scholar, the inscription mentions the Bishop of Manglisi.¹ We decided to learn more about the above-mentioned inscription. Therefore, we visited the church and examined the inscription. Our observation has proved that the inscription was made in memory of the Bishop of Manglisi. Based on the analysis of paleographic data and written sources, we argue that the Bishop Iovane mentioned in the inscription is Iovane Saakadze – the Bishop of Manglisi in 1717-1721.

Iovane of Manglisi is mentioned in the historical documents preserved at the Georgian National Archive. These documents prove that he took great care of Manglisi Eparchy and strove hard to expand its lands. In one undated document, Iovane of Manglisi imposes a tribute on the peasants of Ugudeti. This village is located near Manglisi and is adjacent to Tkhilnara village. Thus, we can assume that Tkhilnara church, which had been destroyed, was restored upon the initiative of Iovane of Manglisi. Taking into account the period during which Iovane was the Bishop of Manglisi, we argue that the memorial inscription was made in 1717-1721. So far, this inscription is the only one which makes mention of Iovane of Manglisi.

A historical document of the year 1720 proves, on the one hand, the great care of Iovane for the churches of Manglisi Eparchy, and, on the other hand, his support of the royal court of Kartli. The document says:

„ესე ... შეწიხურობის [წიგნი] და სიგელი | გკადრეთ და მოგახსენეთ თქვენ, ყოვლად უბიწოდ მშობედსა | ღ(მ)თისასა მანგლისის პატიოსანს მონასტეხსა და მას | შინა დამკვიდ[რებულსა] ხატსა ყოვლად წმიდისასა | ჩვენ, ... ბატონისშვილმან, ბატონმან სვიმონ. შემოგწიხ[ე ქად]აქს კდის უბანში ამოვახდნიდის ამიხალასშვიდის | სახდ-კახი, ჩვენ[და] სასულიეროდ და საქმეთა ჩვენთა | წახსამაჩთებდა და ის სახდ-კახი მანგლედმა იოვანემ | ჩვენის დასტუხით და ბიძანებით გაყიდა და საჯავახისა[ნოში] ჯავახისშვილებისაგან ოხი კვამდი გდები | იყიდეს, დავხადე ნიკოდა თავისის მამულითა და | ქვენადეხას ქყაპუასშვიდი თავისის ძმისწულებითა | და საგანაყოფოს მამულითა და ხადგან [ჩ]ვენის შეწიხუ[დის] სახდ-კახის ფასით სყიდური გდები და მამული | ახის, ჩვენც ამისთვის ეს ჩვენი მოსაწესებელი სიგელი | და გუჯახი დავსწიხეთ და მოგახსენეთ, რომ ჩვენი | შეწიხურობა და ქიხ[ნა]ხული დავიწყებას ახ | მიეცეს შენს პატი[ოს]ანსა და დიდებურს ტა[ძახ]ში ვიწესებოდეთ და ვინც მანგლელი იყოს, წიხვასა და | დოცვაზედ [მო]გვიწესებდენ და პიხ[ვედ] მახხვის შაბათს თევდო[რობას] ჩვენთვის ჟამსა [და]გვი[დ]ებენ თავისის კხებუდითა. დაწიხა წიგნი ესე | და სიგელი ქიხსტეს აქეთ

---

¹ Leon Melikset-Beg has written a paper providing the following information: a) the location of the inscription; b) the type of script; c) a fragment of the inscription; and d) the damage of the inscription (Leon Melikset-Beg, *Manglisi District from Historical-Archeological Viewpoint*. The Way to new School, #2-3, Tbilisi, 1924, p. 76).

ათასშვიდგას და | ოცსა, ქ(ოხონი)კ(ონ)სა უც¹

(This document and charter were sacrificed by Prince Simon to the Monastery of Manglisi and its sacred icon of Holy Virgin. We sacrifice the estate of Amiraghashvili in the rocky area, with the aim of implementing spiritual activities, with our approval, Iovane of Manglisi sold the estate and acquired two peasant families from the Javakhishvili family living in the Sajavakhiano area. The peasants are: Nikola Lagradze with his estate and Chkapiashvili from Kvenandari with his nephews and estate. As the peasants and their lands have been purchased with the estate sacrificed by us, we have compiled this charter and ask you not to forget our sacrifice and mention us in the sacred church, so that all the people of Manglisi mention us in their prayers and perform a mass for our souls on the first Saturday of the Lent, the day of St. Theodore. This charter was written in the year one thousand seven hundred and twenty from the birth of Christ).

According to the above-mentioned historical document, Prince Simon sacrificed the former estate of Amiraghashvili in the rocky district of Tbilisi to Manglisi cathedral and its icon of the Holy Virgin. Upon Prince Simon's approval, Iovane of Manglisi sold this estate and, with this money, bought two peasant families from the Javakhishvilis living in Sajavakhiano. The peasants were: Nikola Lagradze and Chkapiashvili from Kvenandari with his nephews. In return for his sacrifice, prince Simon asks the church to hold a mass for his soul on the first Saturday of the Lent, the day of St. Theodore. The fact of acquisition of two peasant families from the Javakhishvilis is described with more precision in the document dated by May 18 of the same year written by Nikoloz Javakhishvili and addressed to Iovane of Manglisi. This historical document says:

„...ჩვენ, ჯავახიშვიდმან ნიკოლო<ო>ს და ძმისწოდებულ ჩემდამ, | ქაი-
ბოსხო{მ} და სვიმონ{მა} და შვიდმან ჩემდამ, გიოხგიმ თქვენ, | მანგლელ
ეფისკოპოსს, იოსებ ყოფილს, იოვანეს.

ასე, ხომე | დაგვეჭიხა და მეფის შაჰ-ნავაზის დასტუხით და ბძანე-
ბით | მოგყიდე ჩემი მემკვიდრე ყმა ზეს დაგხადის ნიკოლოზას | მა-
მური, სახდ-კახი და გახეშემო ნაშენი და უშენი, | საწნავი და უწნავი,
მთა და ბაი, ოხი მისი ვენაჯი, | ეთი ხოვდუხში და ეთი ზეს ამაზე
დაგვიდებია, | კიდევ იქ{ა}ს ზესუხში ჩვენის ყმის კოშადის ნაქონი |
ნავენაჯები, ქუით აბურვახიდიშვილის მზლუხამდი, | ზეით ბედიანა-
შვიდის მიჯნამდი, კიდევ ქუენანდის ჩვენი მემკვიდრე ყმა | ჭყვაპია-
შვიდი ბეჟუასა და ღვინიას მამური მათის | სახდ-კახითა, მიწით, ვე-
ნაჯებით, მთით, ბაით, ყოვლის | მისის სამახოთლიანის საქმით, ოხნივ
ეს კაცები დღეს, | ხისაც მქონებდენი ახიან, მოგყიდეთ მანგლისისა |
ღ(მხ)თისმშობლისათვის, ავიღევით ფასი სხური, | ხითაც ჩვენი გური
შეგჯეხდებოდა, თუ ამ მამუ|ღების მოდავე ვინმე გამოჩინდეს, პასუხის

1 Georgian National Archive, 1449-1907: Fund 1449-1907.

გამცემი | ჩვენ ვიყუნეთ, ასე, რომ ქადაქს ამიხაშვილის ნაქონი | სასახლე ბაგონისაგან მანგლისის ღ(მ)თისმშობლისათვის | შეეწიხათ და შეეწიხულობის გახდა თქუნეც ბევხს | გაჩვიდითყავით, ბევხი გაგელოთ, ახდა ის სასახლე | ბაგონის ბძანებით გაგასყიდვინეთ და იმის სამუქფოღ | ეს გლეხები დაგიღვეით და მოყიდეთ, სასახლე | ძვიხად ღიხდა, სახლისა ნახევარი ფასი ახ მოგეცათ, | მაგჰამ მამულისა და გლეხებოსათვის აღაჰა ინაღვ|ღეთ-ჰა...“¹

(I, Nikoloz Javakhishvili and my nephews Kaikhosro and Svimon, and my son Giorgi, to the Bishop of Manglisi Iovane, former Ioseb, upon the order and approval of King Shah-Navaz, sold my serf Nikoloz Lagradze, resident of Ze, his estate and land, ploughed and unploughed, highland and lowland, two of his vineyards, one in Khovluri and one additional in Zesuri, formerly belonging to my serf Koshadze, stretching until the border of Abulvardishvili estate at one end, and until the border of Bedianashvili at the other end, also, my inherited serfs Chkvapuashvili Bezhua and Ghvinia, their estate and land, ploughed and unploughed, highland and lowland, all the current belongings of these two men, I sold all the above-mentioned to the icon of Holy Virgin of Manglisi, and thus obtained complete due price to the satisfaction of my heart. If anyone claims these lands, I will give a proper answer. In the town, the former palace of Amiraghashvili was sacrificed to Manglisi Holy Virgin. Apart from the sacrifice, in order to free you from other labour and expenses, upon the order of our Lord, we have helped you to sell the palace and, instead, we have granted and sold you these peasants. The palace was expensive, half of the price has not been paid. Yet, do not worry about the peasants and the lands...)

As we see from this document, with the approval and the charter issued by Prince Simon, Nikoloz Javakhishvili granted Iovane of Manglisi Nikoloz Lagradze resident of Ze and Bezhua Chkvapiashvili, resident of Kvenandari, with his lands and vineyards. Upon the order of prince Simon, Nikoloz Javakhishvili helped Iovane of Manglisi to sell the palace of Amiraghashvili in Tbilisi, in return, he gave Iovane his peasants. The nobleman from Kartli emphasizes one important fact: after Prince Simon granted the palace of Amiraghashvili to Iovane of Manglisi, the Bishop of Manglisi worked hard for the restoration of the palace. The palace was expensive, moreover, Iovane did not pay half of the price to Nikoloz Javakhishvili. The date given at the end of the document – May 18, 1720, enables identify precise chronology of sacrifice made by Prince Simon to Iovane of Manglisi. Thus, the sacrifice was made on May 18, 1720. To put it briefly, Iovane of Manglisi received the charter of sacrifice from Prince Simon prior to May 18, 1720.

---

1 Georgian National Archive, 1449-1909: Fund 1449-1909.

There is another undated document issued by Iovane of Manglisi (Pic. 5) to the residents of Ugudeti village:

„...მე, მანგედმა, | იოსებ ყოფილმა, იოვანემ, თქვენ, ეხთობილთ უგუდეთა. | ასე, რომე ღადის საქმეს გვეაჭენით, რომ ეხთპიხობით | გახდაკუეთით მოგეცით და გახდაკუეთით დაგადევით ოხმოცდა/ხუთი კოდი პუხი, მოვიდეს თუ ახა ოხმოცდახუთი კოდი | პუხი გამოიღოთ, ხუთი კოდი ნონია თახხანია, მსახუხი | გვახდავს და ამისთვის მოგვიჭ-
ხია და ოხმოცს კოდს გამოიღებდეთ, თუ ნონია აღახ იყოს და ან მსა-
ხუხი ახავ{ი}სი | გვახდდეს, სურ გამოიღებდეთ...“¹

(I, formerly Ioseb and currently Iovane, Bishop of Manglisi, impose a tribute of forty- five loaves of bread on the residents of Ugudeti. Taking into account the fact that Nonia is freed from our service, I free him from giving five loaves. If Nonia is no longer alive, the tribute comprises entire forty-five loaves).

According to this document, Iovane of Manglisi imposed a tribute upon Ugudeti peasants in the volume of forty-five loaves of bread. Since one resident of Ugudeti – Nonia – was a free peasant, 5 loaves were forgiven to the latter. The remaining 40 loaves were to be paid by Ugudeti peasants to Iovane of Manglisi. In case the free peasant Nonia was dead, the residents of Ugudeti had to pay 45 loaves. The document does not have a date, but, if we consider the period when Iovane was a Bishop of Manglisi, -1717-1721 – the document should be dated by the same period i.e. the years 1717-1721.

Apart from the historical documents analyzed above, Iovane of Manglisi is mentioned in the Book of Psalms preserved at the National Center of Manuscripts, collection A (A-710) (Pic. 3), dated by the 18th century. Previous researchers considered that the manuscript was written by Ioseb of Manglisi. We got interested in this manuscript and studied the comments of the copier given on its borders. Before offering our conclusions, we will present the archaeographic description of the comments and their copies preserving the original script. We will also present coloured photographs (Pic.4-5):

The comment is made on 213 v; 16 lines; Nuskhuri script; the area of the comment is: 13,5X11; diacritic marks: short curved line; division marks: dot or colon almost after each word; the manuscript is restored, therefore, some words are illegible. The text of the comment lacks the final part.

1. -e cd~v l m~n da uRir sm~n. mRd~l Tm
2. T~v r m~n mRd~l obisaca y~d uRir sm~n
3. mn~gl el m~n is~b y~f il m~n i~e: aRv s

1 Georgian National Archive, 1449-1917: Fund 1449-1917.

4. wer e w~Y ese da g~nmnT~l bl i sl ~isa da
5. gn~bisa. f s~nbY d~Tisi. uwysis o~n dida
6. d v ec~de sim~r Tl esa. daRc~Tu P~l iT
7. wer il i undo da uSuKr i ar s. g~r na
8. sit~yY W~ti da ucTom~l i. uk~Tu s~dame
9. aso meti anu n~kTebi anu q~r gma d
10. kl ebodes da cTomiT momsl odes Semi
11. ndev iT. x~ sit~yY r~ime gmocv l il i ar s
12. anu mom~teb~l i qol v il i aq~s niSnad.
13. mcir e r ~Yme ber Z~l i mesw~v a da egr e
14. Tve r usul i. da v scnobdi. da r ~l m
15. aTg~n v pov i egr ~T dav swer di. da a
16. misT~s nu mw--v T o~no C~mno. o~n i~K q~n ...

„[მ]ე, ც(ო)დვ(ი)დმ(ა)ნ და უღიხსმ(ა)ნ მღვ(ე)დთმ/თ(ა)ვ(ა)ხმ(ა)ნ, მღვ(ე)დობისაცა ყ(ო)ვდაღ უღიხსმ(ა)ნ | მ(ა)ნგვედმ(ა)ნ, ი(ო)ს(ე)ბ ყ(ო)ფიღმ(ა)ნ, ი(ო)ან(ე)მ აღვს/წეხე წ(მ)იდაღ ესე და გ(ა)ნმ(ა)ნ(ა)-თღ(ე)ბ(ე)რი ს(ე)რისა და | გ(ა)ნ(გე)ბისა ფს(ა)ღმუ(ნ)ე(ბ)აღ დ(ავ)ო-თისი. უწყის უ(ფ)ადმ(ა)ნ დიდაღ ვეც(ა)ღე სიმ(ა)ხთღესა, დალ(ა)-ც(ა) თუ ვ(ე)რით | წეხიღი უნღო და უმუჭიხი ახს, გ(ა)ხნა | სიგყ(უ)აღ ქ(ე)მმახიღი და უცთომ(ე)რი, უკ(ე)თუ ს(ა)დამე | ასო მეტი ანუ ნ(ა)კღებო ანუ ქ(ა)ხ(ა)გმა დ(ა)კღებოღეს და ცთომით მომსღოღეს, შემი/ნღევიით. ხ(ო)ღო სიგყ(უ)აღ ხ(ა)იმე გ(ა)მოცვღიღი ახს | ანუ მომ(ა)გებ(უ)ღი, ქოღვიღი აქ(უ)ს ნიშნაღ. | მციხე ხ(ა)იმე ბეხდ(უ)-ღი მესწ(ა)ვ(ღ)ა და ეგხე/თვე ხუხუღი და ვსცნობღი და ხ(ო)მეღ მ/ათგ(ა)ნ ვპოვიღი, ეგხ(ე)თ დავსწეხიღი და ა/მისთ(ვ)ს ნუ მწ[ყე]-ვთ უ(ფ)ადნო ჩ(ე)მნო. უ(ფ)ადმ(ა)ნ, ი(ეს)ოვ ქ(ი)სგემაღ ...“¹

The text of the comment tells us that the Book of David’s Psalms was copied by the Bishop of Manglisi Ioseb, former Iovane. The copier notes that he did his best, but, he humbly adds that the manuscript is “un-

---

1 „I, guilty and unworthy Bishop, even unworthy of being a simple priest, Ioseb of Manglisi, former Ioane, have copied these holy Psalms of David, which are so enlightening for the mind and soul. Lord knows, I tried hard to preserve the great truth of the Psalms, but, indeed, something written by hand is unreliable and untrustworthy, unlike the words of truth. If I have added some characters or missed some titlo diacritic marks, or made some other mistake, do forgive me. If a certain word is substituted or added, it bears a special mark. I have studied a little Greek, and I also speak Russian, and, in some cases, when I failed to find the exact Georgian equivalent, I used words from these languages. Please do not curse me for this, our Lord Jesus Christ...” 213v (Description of Georgian Manuscripts, A III, Tbilisi, currently in print).

reliable” and “untrustworthy” i.e. he admits the low calligraphic standard of the manuscript. He also mentions that he has studied Greek and Russian, and, wherever he found words in these languages, he left them unchanged. He asks God for mercy and forgiveness in case he has added or omitted certain characters or diacritic marks. The comment once again proves both education and humbleness of the copier.

The postscript is made on 213 r; 2 lines; Nuskhuri script; The initial capital letter is Asomtavruli character *d* /dz/; diacritic marks: short carved line; division marks: colon or three dots almost after each word.

1. *ᄁm̃no C̃mno nu mwyeṽ T ibk̃Y: g̃mv l ine.*
2. *da w̃Y ar si: wina ukan momiv ida.*

„ძმ(ა)ნო ჩ(ე)მნო, ნუ მწყევვთ იბ(ა)კ(მ)ო გ(ა)მ(ოვ)ავლინე | და წ(ბიღა)ო ახსო წინა-უკან მომნივლა“.
(*Brothers, do not curse me if you find out that I have deviated from the sacred essence of this book*).

As we have mentioned above, previous researchers have described the manuscript in detail. They offer the texts of the copier’s comments and postscript. Based on paleographic marks, they conclude that the manuscript was written in the beginning of the 18th century and consider that the copier was Ioseb of Manglisi.¹ We argue this opinion. The copier underlines that he is Ioseb, former Iovane of Manglisi and not Iovane, former Ioseb. If our opinion is true, then it turns out that the manuscript was made in the years 1717-1721 and not in the beginning of the 18th century. Hence, a conclusion: it is highly probable that Iovane of Manglisi wrote the manuscript at Holy Virgin church of Manglisi, and this fact was probably mentioned at the end of the comment. The most important thing is that historical documents, which were compiled by the Bishop of Manglisi, have not reached our times in their original form. The manuscript itself, and the comments and postscript made on the edges are an autograph of Saint Iovane of Manglisi. Until now, Georgian scientific circles had been unaware of this fact.

---

¹ Description of Georgian Manuscripts, A III, Tbilisi, currently in print; Enriko Gabidzashvili, Classification and Bibliography of Comments to Old Georgian Manuscripts, (Tbilisi, 2018), 372.